مهراڻ

نمبر ۲/۱۹۹۰ع
(اپريل - جون)

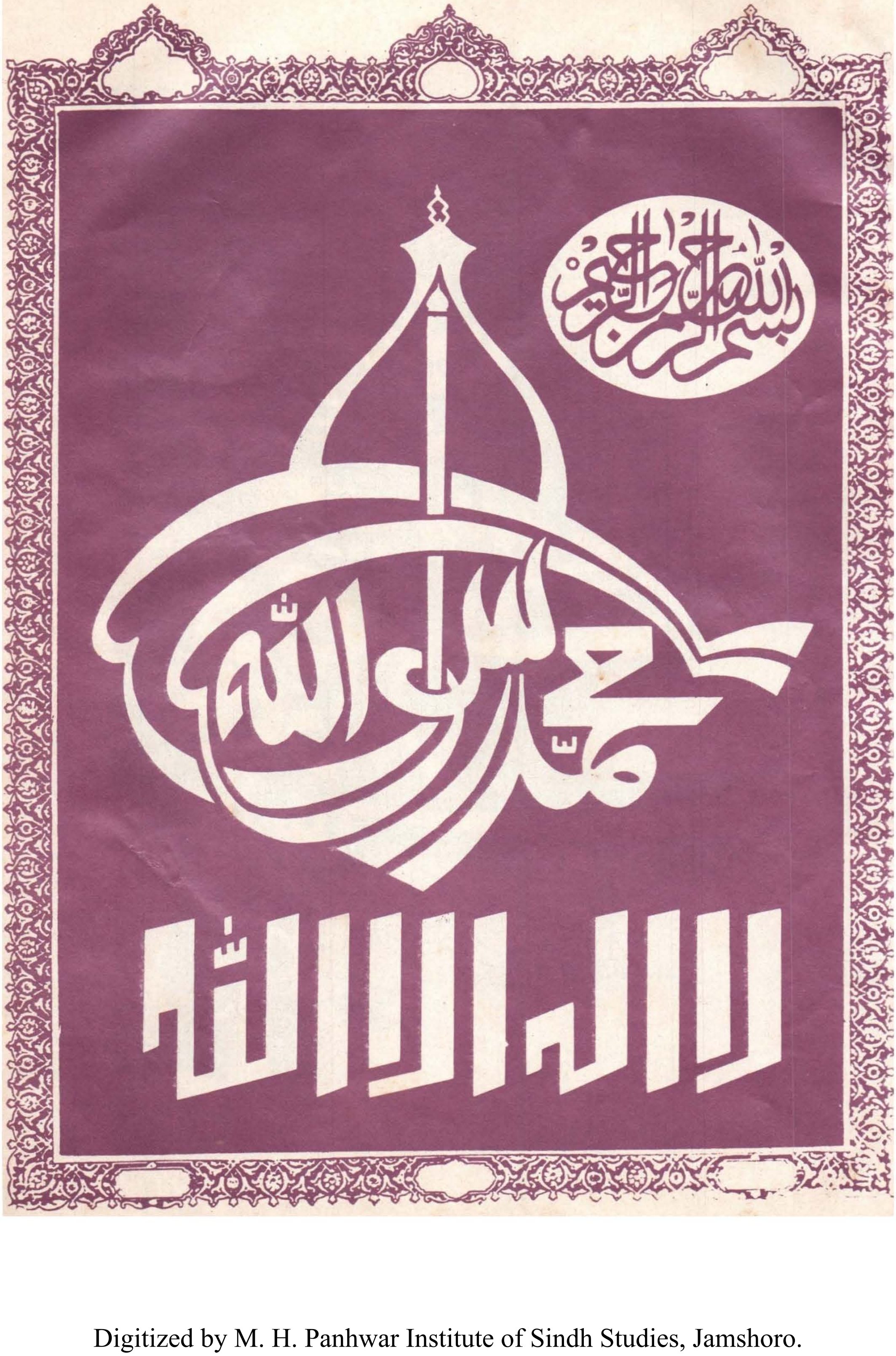

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.
پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

سائين سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين
شاهه لطيف

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٣٩] [نمبر ٢

اپريل – جون ١٩٩٠ع

سرپرست اعليٰ

مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ"

ايڊيٽوريل بورڊ

مخدوم جميل الزمان "جميل"
عبدالله ورياهه
سيد احسن الهاشمي
حبيب الله صديقي

ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو/حيدرآباد سنڌ

مـهـراڻ

سنڌي ادبي بورڊ
اسٽيشن روڊ، ڄامشورو، سنڌ

The "MEHRAN", Quarterly
Vol: 39, No. 2, 1990
[Established in 1955]

- An age old leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan.
- Published by SINDHI ADABI BOARD for the development and promotion of Sindhi literature.
- ContemporaryCreative Literature, History,Civilization,Lexicography, Education, Music, Folklore, Archaeology and General Culture of Sind are the main topics of material usually published in this periodical.
- Besides translations of world literature are also presented.
- All correspondence about publication be addressed to:

Nafees Ahmad Shaikh
Editor 'Mehran', Quarterly,
Sindhi Adabi Board,
@ Jamshoro, Post (Code:- 76070)
Via: Hyderabad, Sind, Pakistan.
Telephone: (0221) 71276 and 71565

سرورق سلائيڊ: اياز گل

خريداريءَ لاءِ خط و ڪتابت

مئنيجر بوڪ اسٽال
سنڌي ادبي بورڊ، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (فون: ٢٣١٧٩)

سالانو چندو: ١٠٠-٠٠ رپيا   في ڪاپي: ٣٠-٠٠ رپيا

Printed & Published by Mr. Habibullah Siddiqui Secretary Sindhi Adabi Board at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Jamshoro, Sind, Pakistan.

حال احوال

(ايڊيٽوريل)

ادب جو ڪردار

ادب ڪي زندگيءَ جو ترجمان ۽ عڪاس چيو ويو آهي. ادب تي ماحول جي ترجماني جو فرض عائد ٿئي ٿو. صحتمند معاشري جا سچا اديب ۽ شاعر اهڙي حق ادائي کان ڪڏهن به غافل نه رهندا آهن ۽ امن جي قيام لاءِ هميشه جدوجهد ڪندا رهندا آهن ۽ شرپسندي جي خاتمي واري جاکوڙ ۾ سدائين اڳرا رهندا آهن. سنڌي اديبن ۽ شاعرن، هڪ حساس ۽ باشعور قوم جي فرد جي حيثيت ۾ هميشه امن ۽ آشتي جي قدرن جي آبياري پئي ڪئي آهي ۽ بي‌انصافي ۽ شرپسندي، ڏاڍ ۽ ڌمڪائڻ، جبر ۽ ظلم، تشدد ۽ دهشتگردي جي مذمت ڪرڻ ۽ اهڙن منفي قدرن جي خاتمي لاءِ جاکوڙ ۾ ڪڏهن به پنهنجو قدم پوئتي نه ڪيو آهي.

١٤- مئي ١٩٩٠ع کان پوءِ شروع ٿيل دهشتگردي ۽ سفاڪي، ظلم ۽ بربريت- جنهن جي نتيجي ۾ حيدرآباد ۾، ۽ بعد ۾ ڪراچيءَ ۾ سنڌ جي اصلي ۽ قديمي ماڻهن جو بي‌تحاشا رت وهيو ۽ هزارين ڪٽنب پنهنجا اباڻا گهر ڇڏي، ڪئمپن ۾ رهڻ تي مجبور ٿيا آهن - دهشتگردي جي انهن ڪاروائين تي سنڌي اديبن خاموشي اختيار ڪا نه ڪئي. سنڌي اديبن دهشتگرديءَ جي خاتمي لاءِ هڪ پرامن ۽ موثر جدوجهد هلائيندي بک هڙتال شروع ڪئي ۽ ائين هڪ طويل سلسلو سنڌالاجي جي لان تي شروع ٿيو، جنهن جو تحرڪ سنڌي رائٽرس ائڪشن ڪميٽيءَ ورتو هو. جدوجهد جي پڄاڻي ١٤- جون ١٩٩٠ع تي سيشن ڪورٽ عمارت اڳيان اديبن طرفان خاموش مظاهري جي صورت ۾ ٿي، جنهن ۾ اديبن ۽ عالمن، دانشورن ۽ قلمڪارن، صحافين ۽ شاعرن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪري، حصو ورتو.

دهشتگرديءَ جي خاتمي لاءِ سنڌي اديبن طرفان ڪيل ان جدوجهد کي سنڌ جي سمورن علمي ۽ ادبي، ثقافتي ۽ سماجي، صحافتي ۽ تعليمي حلقن طرفان ڀرپور حمايت حاصل هئي ۽ زندگيءَ جي تقريباً هر شعبي ان سان يڪجهتيءَ جو مظاهرو ڪيو.

سنڌي اديبن ۽ شاعرن جي محبوب ۽ هردلعزيز رهنما، عظيم ادبي شخصيت ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمين جناب مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ"، هميشه وانگر مٿين ادبي جدوجهد ۾ هڪ موثر ڪردار ادا ڪيو. جناب مخدوم صاحب لاءِ هتي هن موقعي تي اهو ڄاڻائڻ به مناسب آهي ته جديد اديبن جي هر علمي جدوجهد ۾ پاڻ شروع کان وٺي سرگرميءَ سان شريڪ پئي رهيا آهن،

۽ سندن ادبي تنظيم ”بزم طالب المولي“ پڻ تنظيمن سان برابر جي شريڪ ٿي رهي آهي؛ بره اهو سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ جو مرحلو هجي يا ون يونٽ جي خاتمي لاءِ جدوجهد هجي. جديد سنڌي ادب جي دفاع جي جنگ هجي يا سنڌي زبان جي بقاء واري ويڙهالد هجي.

سنڌي اديبن جي مذڪوره بکء هڙتال دوران، جناب مخدوم صاحب هڪ پيرو وري پنهنجي صحتمند ادبي روايتن کي جنبش ۾ آڻدو ۽ نوجوانن سان يڪجهتيءَ جو اظهار ڪندي، سنڌ ۾ دهشتگرديءَ جي خاتمي ۽ امن امان جي بحالي لاءِ ان ڪوشش جي حمايت ڪرڻ فرمائي. پاڻ هڪ پيغام ۾ فرمايائون ته:

”سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن، دانشورن ۽ قلمڪارن هردور ۾ سنڌ جي عوام جي ڀرپور نمائندگي ڪندي پنهنجو آواز بلند ڪيو آهي. بک هڙتال تي ويٺل اديبن جو موقف بلڪل واضح آهي ته سنڌ مان دهشتگردي جو مڪمل خاتمو آڻي هن ڌرتيءَ کي امن جو گهوارو بنايو وڃي...“

جناب مخدوم صاحب جي هدايت تي سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري مسٽر حبيب الله صديقي بک هڙتال تي ويٺل اديبن سان ملاقات ڪري کين سندن مٿيون پيغام پهچايو ۽ انهن کان مطالبن جو تفصيل معلوم ڪيو، جيڪو سنڌ سرڪار کي روانو ڪيو ويو.

سنڌي اديبن پنهنجي جدوجهد دوران هڪ ”چارٽر آف ڊمانڊس“ پڌرو ڪيو، جنهن جا وچور اخبارن ۾ اچي چڪا آهن ۽ حڪومت جا بااختيار حلقا ان کان غافل نه آهن.

ادارهٔ مهراڻ طرفان اسان سنڌي اديبن کي سندن ڪيل پرامن ۽ سنجيده جدوجهد تي جس ڏيون ٿا.

اديبن جو ”چارٽر آف ڊمانڊس“ هڪ تاريخي دستاويز آهي، ان تي سوچڻ، غور ڪرڻ ۽ عمل ڪرڻ بهرحال حڪومت جو فرض آهي. يادگيري ڏيارڻ عبث ناهي

ثقافت کاتي جي منفرد ادب نوازي

سنڌ سرڪار جي ثقافت ۽ سياحت کاتي، پنهنجي مختلف ثقافتي ۽ تاريخي مشغولين سان گڏ جديد سنڌي ادب جي آبياريءَ لاءِ جيڪو تحرڪ ونڻ شروع ڪيو آهي، اهو قابل تعريف آهي.

ثقافت کاتي، ”سنڌي ڪهاڻي“ کي زور وٺائڻ لاءِ ساﻻنه ايوارڊ جو اعلان ڪيو هو. ان ڏس ۾ ٢٧- مارچ ١٩٩٠ع تي لياقت ميموريل لئبريري ڪراچيءَ ۾ ڪوٺايل ”سنڌي افسانوي جي صبح“ پروگرام کي هڪ منفرد قدم سڏي سگهجي ٿو. تقريب جي صدارت وفاقي وزير تعليم الحاج پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاهه صاحب ڪئي ۽ خاص مهمان ترقي پسند سنڌي ڪهاڻي جو باني ۽ ناميارو افسانه نويس ۽ اديب محترم جمال ابڙو هو.

ان تقريب ۾ مشهور ڪهاڻيڪار ۽ بزرگ اديب جناب الله بخش انيس انصاري کي سندس ڪهاڻي ”اجا نہ اجا نہ“ تي ايوارڊ ڏنو ويو، جيڪو شيلڊ ۽ ڏهہ هزار رپين جي رقم تي مشتمل هو. اها ڪهاڻي مهراڻ رسالي ۾ شايع ٿيل هئي ۽ ثقافت کاتي طرفان مختلف رسالن ۾ شايع ٿيل چاليهن ڪهاڻين مان چونڊي وئي هئي. ”اجا نہ اجا نہ“ ڪهاڻي کي سال ۱۹۸۹ع جو بهترين افسانو قرار ڏيڻ، هڪ لحاظ کان مهراڻ رسالي جي بہ عزت افزائي آهي، ان کي سنڌي ادبي بورڊ هڪ خوشگوار انداز ۾ محسوس ڪري ٿو.

اسان پنهنجي پياري ۽ محترم ڪرمفرما سائين انصاري صاحب کي ثقافت کاتي طرفان ان آبرومند ايوارڊ ملڻ تي مبارڪباد ڏيون ٿا ۽ دعاگو آهيون تہ الله تعالى شال انصاري صاحب کي سنڌي ادب جي وڌيڪ خدمت ڪرڻ جي سگهہ عطا فرمائي.

محترم غلام رباني کي مبارڪباد

حڪومت پاڪستان جي وزارت تعليم جي جاري ڪيل احڪامن موجب جناب غلام رباني آگري کي ملڪ جي ممتاز ادبي اداري اڪيڊمي ادبيات پاڪستان جو چيئرمن مقرر ڪيو ويو آهي ۽ هن صاحب پنهنجي نئين منصب جي چارج سنڀالي ورتي آهي. موصوف پهريون سنڌي اديب ۽ دانشور آهي، جنهن کي پاڪستان جي تاريخ ۾ انهيءَ اعلى ترين ادبي عهدي تي مقرر ڪيو ويو آهي.

جناب غلام رباني آگرو گذريل ستن سالن کان اڪيڊمي ۾ ڊائريڪٽر، ڊائريڪٽر جنرل ۽ قائم مقام چيئرمن جي عهدن تي رهيو آهي. ان کان اڳ پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري تي رهيو ۽ پڻ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پرو وائيس چانسيلر جي عهدي تي ڪم ڪيائين.

جناب غلام رباني کي اڪيڊميءَ جي چيئرمن مقرر ڪرڻ واري فيصلي تي سنڌ جي ادبي حلقن خوشيءَ جو اظهار ڪيو آهي ۽ ان کي قدر جي نگاهہ سان ڏٺو پيو وڃي. اسان اداره مهراڻ طرفان مبارڪباد ڏيندي هڪ خاص خوشي محسوس ڪريون ٿا، جو پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جي موجوده گورننگ باڊيءَ جو ميمبر پڻ آهي. هونءَ تہ بورڊ سان سندس طويل وابستگي ۽ مثالي خدمتن جو تذڪرو سج جيان روشن آهي ۽ هتي ان کي ورجائڻ جي ضرورت ڪانهي.

”اڪيڊمي ادبيات پاڪستان“ اداري کي جناب غلام رباني آگري صاحب جهڙي هڪ ممتاز اديب، بي لوث ۽ اڻٿڪ ادبي خدمتگذار، هڪ بهترين انتظامي چاڻو ۽ ماهر، هڪ هردلعزيز ۽ باغ و بهار شگفتہ شخصيت جي سربراهي نصيب ٿي آهي- ان اداري جا وڏا ڀاڳ چئبا. وفاقي وزارت تعليم کي سندس سُهڻي چُونڊ ۽ صحيح فيصلي تي داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿا سگهون.

آه! مرزا اسد بيگ

سنڌي ٻوليءَ جي نامياري شاعر ۽ اديب مرزا اسد بيگ صاحب ١٠- اپريل ١٩٩٠ع تي وفات ڪئي. انالله وانا اليہ راجعون.

رئيس مرزا اسد بيگ جي لاڏاڻي سان سنڌ جي ادبي ۽ علمي حلقن ۾ هڪ اهڙو خال پيدا ٿيو آهي، جيڪو ڪافي عرصي تائين پُرجڻ ممڪن ڪونہ آهي. پاڻ هڪ ڪهنہ مشق ۽ قادرالڪلام شاعر جي حيثيت ۾ وڏي مڃتا جو مالڪ هو ۽ سڄي زندگي سنڌي ادب جي مخلصانہ خدمت ڪندي بسر ڪيائين. نظم تي ڪيس خاص قدرت حاصل ڪئي؛ سندس نعتيہ ڪلام، سلام، مرثيا ۽ ٻيو ناصحانہ ڪلام سنڌي ادب جو سرمايو آهي.

مرزا اسد بيگ صاحب کي پنهنجي نيڪ نام والد شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي علمي ۽ ادبي خدمتن کي عام ڪرڻ جو خاص اونو هوندو هو. پنهنجي علم دوست خاندان جي سڀني بزرگن ۽ نوجوانن سان گڏ اهڙين ڪوششن ۾ هميشه سربراهي ڪندي نظر ايندو هو: خاص طرح مرزا صاحب کي، شمس العلماء جي اڻ ڇپيل ڪتابن ۽ ٻئي مواد کي شايع ڪرائڻ لاءِ شدت سان دلچسپي هوندي هئي ۽ سڄي ڄمار ان ڪوشش ۾ رڌل رهيو. سندس جاکوڙ ۽ تعاون سان ئي مرزا صاحب جا گهڻا ڪتاب ڇپجي منظرعام تي آيا، ان ڏس ۾ سنڌي ادبي بورڊ سان اسد بيگ صاحب جو سهڪار شروع کان وٺي محبت آفرين ۽ گهرو رهيو.

مرزا اسد بيگ صاحب، ٽنڊي ٺوڙهي جي تاريخي مرزا خاندان جو هڪ سُڄاڻ سربراهہ هو. ذاتي طرح نهايت ٻاجهارو، هردلعزيز، مرنجان مرنج ۽ نيڪ السان هو. خانداني فضيلت ۽ شائستگي، تهذيب ۽ علم دوستي سندس نس نس ۾ پيريل هئي.

رئيس اسد بيگ جي انتقال پُرملال تي امان سندس خاندان سان دلي تعزيت جو اظهار ڪندي ڏٺيءَ در دعاگو آهيون تہ رب پاڪ مرحوم کي پنجتن پاڪ جي صدقي جوار رحمت ۾ جاءِ عطا فرمائي ۽ پوين کي صبرجميل جي توفيق بخشي. سندس صاحبزادا مرزا اعجاز بيگ، حبيب بيگ، مومن بيگ ۽ ٻيا، خانداني علمي جوت جلائيندا ٿا اچن- ياڳين جا پاڻ هميشه پرنور ۽ آباد رهندا. انشاءالله!

مرزا صاحب جي سوانح ۽ ادبي خدمتن تي مبني تفصيلي مضمون مهراڻ جي ورلڊز شماري ۾ شايع ڪيو ويندو، جو هن ٿوري صفحن جي وڏي وجڻ ڪري ممڪن نہ ٿي سگهيو آهي.

افضل قادري جو لاڏاڻو

لاڙڪاڻي جي مڃيل جديد سنڌي شاعر محترم افضل قادري ١٢- مئي ١٩٩٠ع تي وفات ڪئي. مرحوم ڪافي عرصي کان سخت بيمار هو ۽ سنڌي اديبن ۽ شاعرن سندس علاج لاءِ وڏي ٻڪار ڪئي هئي. سندس شفايابيءَ جي انتظامن لاءِ سرڪاري طرح پڻ هدايتون جاري

ڪيون هيون، پر ڏڪين فرق اچي ڪيو، ۽ ڦڦڙن جي ڪئنسر ۾ ورتل هي صلاحيتمند شاعر، ”پريا رنگ رتول“ مجموعي جو مصنف، افضل قادري، ڪئنسر اسپتال لاڙڪاڻي ۾ اسان کان جدا ٿي ويو.

محترم افضل قادريءَ جي بيماريءَ دوران اڪيڊمي ادبيات پاڪستان اسلام آباد، اديبن جي بهبود فنڊ مان خاطرخواهه مالي امداد جاري ڪئي هئي ۽ پڻ هاڻي سندس پوين جي سار سنڀال لهڻ لاءِ اڪيڊميءَ طرفان اپاءُ ورتا پيا وڃن.

مهراڻ جي ايندڙ پرچي ۾ افضل جي شاعريءَ جو جائزو پيش ڪرڻ جو انتظام ڪيو ويو آهي.

قاضي محمد سليمان ٻيان

سنڌ جي سدا ملوڪ سگهڙ، لوڪ ادب جي ڄاڻو، خاندانن جي شجرن جي محافظ ۽ يادِ حافظ، ”ٻيان“ خاندان جي سڃاڻ معزز فرد ميان قاضي محمد سليمان ٻيان ٢-جون ١٩٩٠ع تي رحلت ڪئي.

ميان محمد سليمان، بدين ضلعي ۾ ڪوسڪيءَ جي پرسان، پنهنجي ڳوٺ جو رهاڪو هو. وفات وقت سندس عمر اسي سالن کان مٿي هئي.

قاضي صاحب سنڌ جو سدا ملوڪ سگهڙ هو ۽ لوڪ ادب تي سندس ڄاڻ نهايت وسيع هئي. سنڌ جي سمن ۽ سومرن جي خانداني شجرن جي ڪيس وڏي معلومات هئي ۽ سندس گهراڻي ۾ پشت بپشت اهي تفصيل محفوظ رهندا ٿي آيا.

قاضي صاحب ”لاڙي-موڏي“ رسم الخط جو ڄاڻو هو ۽ ان لپيءَ ۾ شجرن جو وڏو ذخيرو محفوظ ڪيائين، جيڪو هاڻي سندس ٻانڌي الهڏني ٻيان وٽ موجود آهي.

قاضي محمد سليمان سنڌ جي تاريخ ۽ شجرن بابت ڪافي قيمتي مواد قلمبند به ڪيو آهي، جن مان ڪتاب ”تاريخ سميجا“ شايع ٿيل آهي ۽ ”تاريخ سمات“ مسودي جي صورت ۾ آهي.

٢٢-جون تي، قاضي صاحب مرحوم جي ڳوٺ ۾، خيراتي مانيءَ جي موقعي تي هڪ تعزيتي ڪچهري ٿي. ان ادبي رهاڻ جي صدارت محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب ڪئي ۽ محترم عبدالله ورياهه خاص مهمان هو. اديبن، شاعرن، سگهڙن ۽ علم دوست ماڻهن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي. ان مجلس جو احوال مهراڻ جي ورندڙ شماري ۾ ڏئي رهيا آهيون.

معذرت

مهراڻ کي وقت اندر شايع ڪرڻ ۽ ويجهڙائيءَ ۾ اڳوات/اڳ واٽ اندوالس ۾ پڌرو ڪرڻ لاءِ گذريل ٻن ٽن سالن ۾ جا ڪاميابي حاصل ٿي آهي، ان تي اداري کي بجا طور تي فخر حاصل آهي. ادبي حلقن ۽ بورڊ جي معزز ميمبر صاحبن ميتا مان نوازي قدرداني ڪئي آهي. اها ڪاميابي

مون اڪيلي جي نہ آهي. ان ۾ رسالي جي سرپرست اعليٰ جناب مخدوم صاحب جن جي دلچسپي ۽ دعائن، ايڊيٽوريل بورڊ جي معزز ميمبر صاحبن جي خوشگوار رهبري ۽ تعاون ۽ اداري جي انتظامي عملدار ۽ پرنٽر/پبلشر سائين حبيب الله صديقيءَ جي ذوق ۽ انهماڪ کي ئي بنيادي دخل حاصل آهي.

هن پيري، حيدرآباد جي بدترين هنگامي حالتن ۽ ڪرفيو جي طويل سلسلي جي ڪري، آفيسن ۽ پريس جي ڪم تي نهايت برو اثر پيو. ان ڪري جتي ٻيا ڪم متاثر ٿيا، اتي مهراڻ جي وقتائتي اشاعت ۾ بہ ڏکوئيندڙ رخنو پيو. هي پرچو جون ۾ ئي شايع ٿي وڃي ها، پر حالتن هٿان سٿين مجبوري پيدا ٿي. اسان کي احساس آهي تہ هيءُ شمارو مهينو کن دير سان پڙهندڙن جي هٿن ۾ پهچي. خدا حالتن ۾ تبديلي آڻي ۽ دلجمعيءَ سان ڪم ڪرڻ جو موقعو نصيب ٿئي، جيئن مهراڻ کي وري بہ وقتائتو شايع ڪري سگهون. ڪوشش ڪئي ويندي تہ جيئن ائڊوانس ۾ آڻڻ جي ڪامراني ماڻي سگهون، جيئن گذريل ڪن ايڊيشن سالن کان ٿيندو آيو آهي.

مهراڻ جا مهربان لکندڙ، جنهن علمي سهڪار سان اداري کي مسلسل نوازيندا ٿا اچن، تنهن لاءِ شڪريو ادا ڪرڻ واجب آهي. ن. ا. ش.

● مهراڻ ۾ شايع ٿيندڙ مواد جي نفس مضمون ۽ تحقيقي نتيجن جي ذميواري، مهربان لکندڙن تي آهي. سندن راين کي سنڌي ادبي بورڊ جي راءِ نہ سمجهڻ گهرجي.

● مهراڻ ۾ آيل مواد، سنڌي زبان ۽ ادب جي خدمت جي نيڪ مقصد سان، ٻئي هنڌ بلاشڪ شايع ڪري سگهجي ٿو. مهراڻ جو حوالو ڏيڻ بهرحال وضعداريءَ جي تقاضا آهي.

● مواد موڪلڻ جي ائڊريس

ايڊيٽر "مهراڻ" ٽماهي
سنڌي ادبي بورڊ
ڄامشورو (پوسٽ ڪوڊ: ٧٦٠٧٠)
وايا حيدرآباد سنڌ
(فون نمبر: ٧١٢٧٦)

فهرست

شاعري

مخدوم طالب المولىٰ ١
سيد احسن الهاشمي ٢
نياز همايوني ٣
امداد حسيني ٥
تنوير عباسي/تاج بلوچ ٦
سرويچ سجاولي ٧
عنايت بلوچ/انور هالائي ٨
محبوب سروري ٩
محسن ڪڪڙائي/استاد بخاري ١٠
مخدوم جميل الزمان ١١
آزاد ورياهه ١٢
آثم ناٿنشاهي/احمد خان مدهوش ١٣
مظفر حسين جوش/اميد خيرپوري ١٤
وفا ناٿن شاهي/غلام حسين رنگريز ١٥
ميرل جويو/سوز هالائي ١٦
نثار بزمي ١٧
سرڪش سنڌي/منير سولنگي ١٨
شعبان بخت/مير غلام الله ٽالپر ١٩
رحيم بخش قمر/اياز جالي ٢٠
پير مختيارعلي مختار/زيب سنڌي ٢١
نظام زائر/ضمير ڦل ٢٢
مشتاق ٻاگاڻي/ج. ع. منگهاڻي ٢٣
نياز پنهور ٢٤
يوسف سنڌي/خليل عارف سومرو ٢٥
محمد عثمان اديب/وسيم سومرو ٢٦
فهميده سحرش ميمڻ/امين ارباب/
خادم پکهيو/عرفان قادري ٢٧
منظور قادر/سعيد ميمڻ/مهر خادم ٢٨
زاهد شيخ/عزيز گوپالڪ ٢٩
بادل/احمد ٽالپر ٣٠
مير حسن آريسر/پارس حميد/مختيار مگنهار ٣١
همدم سروري/شيرل ليڪ سروري ٣٢

مقالا

١. سنڌي ٻوليءَ جا تحريري دستاويز
(ميين محمد صلاح جي سنڌي) — ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ٣٣
٢. فتاويٰ عالمگيريءَ جا ٻه سنڌي مولف
۽ سنڌس بزرگ — سيد حسام الدين راشدي
مترجم: عبدالرسول قادري ٤٧
٣. شهنشاهه اڪبر ۽ دين الاهي — ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي ٥٧
٤. ميان وال تحريڪ جو سرواڻ
مياں نصيرمحمد ڪلهوڙو ۽ ان جا ساٿي (قسط-١) — عبدالله مگسي ٧٧
٥. سنڌ جي تاريخ جا ماخذ ۽ اسان جون جوابداريون — غلام محمد لاکو ٩١
٦. ڪشنچند ”بيوس“ (هڪ پراڻي ياد) — الياس عشقي ١٠٥

● سنڌ جي تاريخ جو حصو
دلور جا دڙا/منصوره/برهمڻ آباد — بابر سومرو ١١٠

● سنڌ جا قديم سڪا
سنڌ ۾ ٽالپر دور جا سڪا (قسط-١) — عبدالله وريامه (١٢٠ الف)

ڪهاڻيون/ڪالم

١. ڪوڙڪي	ـ ملڪ آڳاٽي	١٢١
٢. سنئو نه ٽيو سئور	ـ حفيظ ڪنڀار	١٤٤
٣. واهرو	ـ ماڪن شاهه رضوي	١٥١
٤. ڪارنهن	ـ سائين بخش رند	١٥٩
٥. قصو ٻن خوابن جو	ـ خورخي لوئيس بورخيس مترجم: مراد علي مرزا	١٦٣
● ادب لطيف	ـ جهامنداس ڀاٽيا	١٦٥
● انسان ۽ زندگي (سيريز ـ ١)	ـ حبيب الله صديقي	١٦٧
● عالمي ادب "اظهار جي آزادي" ـ ليڪچر	ـ سولز هينتسن مترجم: ولي رام ولڀ	١٧٥
● جديد سنڌي ادب جو اڀياس "نيڻ مهتي خيال جا ڳيا" (اياز گل جي غزلن جو اڀياس)	ـ تاج جويو	١٩٢
● صفحا ساروڻين جا "شام جي ستاري ڏانهن" (ماڻڪ جي ياد ۾)	ـ اصير مرزا	٢٠٢
● رفتار ادب (نون ڪتابن تي تبصرا)		٢١١
● طالب المولیٰ سائينءَ جي مقالي "سروري جماعت جو ڏهر ۽ اويسي طريقو" تي راءِ	ـ ڊاڪٽر غلام علي الانا	٢٢٧
● علمي ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون		٢٤٣

● آڏيسي اڙي ويا...

(١) بدر قريشي	٢٥٧
(٢) لذير انصاري	٢٦٧

حميد سنڌي لاءِ صدارتي اعزاز

سنڌي زبان جي ممتاز اديب جناب حميد سنڌي کي، سندس مثالي ادبي خدمتن جي اعتراف ۾
صدر مملڪت غلام اسحاق خان يوم پاڪستان ١٩٩٠ع جي موقعي تي ”تمغئہ امتياز“ ڏنو

●- دوستو! مون کي بيوفائيءَ جي نسبت نہ ڏيو، ڇاڪاڻ جو بيوفائي منهنجي عادت ئي نہ آهي.

●- جيڪي مون کي خوشيون حاصل ٿيون آهن، ان هوندي بہ آءٌ اوهان جي واعدي تي قائم آهيان.

●- گذريل حياتيءَ جو قسم آهي، تہ ڪيل وعدن جي ڳنڍ ڪڏهن بہ نہ کُلي آهي.

ابو اسحاق ابراهيم سنڌي موصلي
(عربي بيت جو ترجمو)

شاعري

لافاني ڪلام

(وکر سو وهاءِ، جو پئي پراڻو نه ٿئي)

ڪافي

مخدوم امين محمد صديقي "امين" رحه

آرياڻي ڳل ايندا، ساري سڱندا اهي ذات ڏماڻي

ٻانهي ٻاروچي جي اصلئون آهيان،
ساڻ تنين ڇا سينو ساهيان،
دوست دلاسو ڏيندا،
نيندا پنهنجي ساٿ سڄاڻي.

عهد آرياڻي سان آهي منهنجو،
جيءُ جسو آهي طالب تنهن جو،
سي مون کي ڪين مٽيندا،
آهه وائيءَ پنهنجي وات وڪاڻي.

آهه سٽي هو ساجهر هليا،
منهنجي پاران ڪنهن نه پليا،
سي ڇوري ڪين ڇڏيندا،
جن اُڏڻ آهيان رات رنجاڻي.

عشق آرياڻيءَ جو ٻڙڇيون ڀالا،
سور چڪي سڀ ڦٽ ڏيا آلا،
سي واري ڪين وڍيندا،
جنهين آهيان ڪاڻ ڪوهاڻي.

شرف پنهل جي شان سڀئي،
جيهي تيهي پلئه جا پيئي،
سا ڇوري ڪين ڇڏيندا،
احد، امين محمد آهي وڪاڻي.

مخدوم محمد زمان طالبؔ المولیٰ

غـزل

مون تي مـائـهـن سندا الزام ڪئين ياد آيا،
سوچ ويـچـار ڪـان پو نـام ڪئين ياد آيا.

جي ويا گذري ڪڏهوڪا ڇـا ڀڏايان هاڻي،
دوسـتـارو! غـم و آلام ڪـئـيـن ياد آيا.

سـاقـي و ميڪده و مست جي ها ماضي ۾،
وات ڀـاڻـي تـيـو ڀـڃـر جام ڪئين ياد آيا.

سرزنش خـوب ڪرڻ بعد تـي ڀيتئون بيحد،
لـطـف آ واعـظ بـدنـام ڪئين ياد آيا.

هئا پختہ ڪِ نہ پختہ سـا خـبـر ساقي کي،
مـيـگـسـارن کي فـقـط خـام ڪئين ياد آيا.

دلـربـا موڪليا جيڪي هـئـا الـفـت مان،
ويـئـي ويـئـي اهي پـيـغـام ڪئين ياد آيا.

رشڪِ مـهـتـاب صنم غيرتِ ماه و انـجـم،
زلـفِ آشـفـتـہ سـربـام ڪئين يـاد آيا.

هجر و فـرقـت جـا زمانا، هو وصالي راتيون،
سي عـجـب يـار جـا ايـّام ڪئين ياد آيا.

طالبِ مولا تصـّور جـي پـکـي ڪيو پرواز،
ڀـوء مـحـبـوبؔ گـل انـّـدام ڪئين ياد آيا.

(۲۱ - ڊسمبر ۱۹۸۸ع، هالا.)

سيد احسن الهاشمي

غزل

صبح کو ڳولهي تہ ڏيو، پوپون پهر ڳولهي تہ ڏيو،
غم نہ جنهن جي رات ۾، اهڙي سحر ڳولهي تہ ڏيو.

حسن وارو کو بہ هڪڙو نڪتہ ور ڳولهي تہ ڏيو،
آہ ۾ کنهن عشق واري جي اثر ڳولهي تہ ڏيو.

هڪ نظر سان جنهن دلين ذهنن ۾ آندو انقلاب،
دوستو اهڙو بہ کو اهلِ نظر ڳولهي تہ ڏيو.

هر مصيبت کي وساري مسڪرائي موت تي،
اهڙي دل ڳولهي تہ ڏيو، اهڙو جگر ڳولهي تہ ڏيو.

پنهنجي سورن ۾ تہ سڀڪو روز شب روئي پيو،
ٻين لئي همدرد همدم چشم تر ڳولهي تہ ڏيو.

سروقد سهڻي ۾ آسيدِ وفا و دلبري،
باغبانو سرو ۾ گل ۽ ثمر ڳولهي تہ ڏيو.

الفت و ايثار همدردي مروّت ۽ خلوص،
مون اوهان بيشڪ ٻڌا آهن، مگر ڳولهي تہ ڏيو.

عشق تيو روزِ ازل کان ئي سراپا اعتبار،
حسن جي حدِ نظر ۾ معتبر ڳولهي تہ ڏيو.

سڀ مسافر منزلِ فردا کان آهن بي خبر،
کو بہ هڪ مصروف محتاطِ سفر ڳولهي تہ ڏيو.

بارگاهِ طالب المولیٰ سان ٿيا مون کي نصيب،
ٻي گدا وٽ اهڙا ڪي لعل و گُهَر ڳولهي تہ ڏيو.

درد وارن جي دوا جت آرزومندن علاج،
حيدرِ صفدر جي در جهڙو کو در ڳولهي تہ ڏيو.

دشمنن تي مهربان ۽ مهربانن جو غلام،
مون کي پيو کو احسنؔ آشفتہ سر ڳولهي تہ ڏيو.

نياز همايوني

آٺيون ريڪان آڀري ويون

(لوڪ نظم)

مندان گذري ويون،
ڪونجان آڏري ويون،
ونڊر جون سڀ وٿون آلاڙي!
پنهنجي وس مان نڪري ويون،
ڪونجان آڏري ويون،
مندان گذري ويون.

ڪونجن ڪهندي رڻ تي رمندڙ ڪرهن وانگ قطار ڪئي،
وچڙيل مارن مڙي نه پيهر پوئتي ڪابه نهار ڪئي،
ماڳ رسڻ کان اڳ ئي پنهنجي،
مرم جون واٽان وکري ويون،
مندان گذري ويون،
ڪونجان آڏري ويون.

مٽندن وَر وَر ويس مٽائي، سوکهڙن ۾ سهنج ڪيا،
مارُن منجهه مٺي نه ڪڏهن پي ڏور آٿاوا اهنج ڪيا،
ڀاڳ ڀڙائي ڪينءَ جو نرڙ تي،
آٺيون ريڪان آڀري ويون،
ڪونجان آڏري ويون،
مندان گذري ويون.

ڀٽيون مڪڙيون جن پاڙيون، تن ماٺيو مڪ نه سڪائن جو،
سور مڙيوئي ساهه جو ويري، ڌارين توءِ ڏياڻن جو،
ڏک ۾ ڏمر جي رات نه مُڪي،
ڪيئي ڀاڪان مُڪري ويون،
مٺندان گذري ويون،
ڪونجان آڏري ويون.

هڪڙي ويئي سوڻا ٿئي، ٻي پئي چيٽا پور ڪري،
ماڻهوءَ کي پيو ماڻهو کائي، ڪم نہ اهو ڪو ڏور ڪري،
نانگ نپايا جن، تن جون ٿي،
چيٽان اڪري ڦيڪري ويون،

ڪونجان آڏري ويون،
ٿندان گذري ويون.

جوڳيائي تنهن جوڳيءَ جي، جو نانگ نچائي مُرليءَ تي،
جيڪو سپ ۾ سدا سدورو، سوئي سونهين صندليءَ تي،
ڪوڙ پسايا ڪرتب سي جو،
سچ جون ساکان وسري ويون،

مٿندان گذري ويون،
ڪونجان آڏري ويون.

ٻگهڙ جو وياءُ ٻگهڙني ٿيندو، سعدي هينءَ فرمائي ٿو،
آوڙڪ ڏڻ جو واهي الله، وتايو ٻڻ ورجائي ٿو،
اهڙي ٿي جو ڪڏهن نہ ٿي: ڇڻ،
ساريون ڪسران نڪري ويون،

ڪونجان آڏري ويون،
مٿندان گذري ويون.

ميڙهہ جو ڪنڊو گهر ۾ سانڍي، ٻول نہ ٻوليون سانتين جون،
ذات ڪپي هڪ، ڪون نہ يار نياز! ڪذاتيون پانتين جون،
ڪرڳل نيبرڻ وارا ڪينهن،
ڏس تہ چماران نيبري ويون،

مٿندان گذري و يون،
ڪونجان آڏري ويون.

مندان گذري ويون،
ڪونجان آڏري ويون،
وِندر جون سڀ وٿون آلاڙي!
پنهنجي وسن مان نڪري ويون،

ڪونجان آڏري ويون،
مٿندان ....!!

امداد حسيني

مون گيت لکيو آهي

مون گيت لکيو آهي
تنهنجي منهنجي باري ۾
ڪيرڙا ڪيرڙا لفظ ڪٺي
سٽ سٽ سريءَ ۾ پوئي پوئي
ان ۾ آهي ذڪر گلابي سانجهيءَ جو
ڪينجهر ۾ ٿي گيت ٻڌڻ ڪنهن مانجهيءَ جو
تو مون نيڻ ڏنا ها شام جي تاري ۾
مون گيت لکيو آهي
تنهنجي منهنجي باري ۾
ان ۾ آهي ذڪر سهڻين راتين جو
ماڪيءَ جهڙين مٺڙين ڳالهين جو
جيڪي ڪيوسين چانڊوڪيءَ جي چاري ۾
مون گيت لکيو آهي
تنهنجي منهنجي باري ۾

ستن بگهاڙي

هو تہ ڪجهہ ڪونہ ڪرڻ لاءِ آهي
بس ڏنڊو ساهہ ڀرڻ لاءِ آهي
دل بہ ڪهڙي جيان خالي خالي
روح آهي بہ الائي ناهي!
ذهن ڪي رهڻ رکي آياسين
رت چوسي ويو هي جوڙ سماج
ڏيوب لائيٽس ڀرن ٿيون ڪيڏيون
پوءِ بہ جهنگل جا اهي رسم رواج
سنڌ لاءِ ڪات ڪهاڙا ساڳيا
آهي ارغون آهي ٿي ترخان
ويس تبديل ڪري ايندا ويا
نت نوان رنگ ملي چهرن تي
تن جي ڪتن سان ملي
رڍ جي ڪتل ڍڪي ستن بگهاڙيءَ وانگي
سنڌ جو ماس ڀڇڻ لاءِ آتا!

تنوير عباسي

ٽيليفون جا هائيڪو

ٽيليفون وڳي،
آئي تنهنجي فون،
ڀانيم تون هوندينءَ مگر،
مونکي پوءِ خبر پئي،
غلط نمبر هيءُ ٻي.
گهر ۾ هيس مان ڪون،

ڊائل ڪيم هر هر،
توکي فون ڪيم،
ڪنهن ٻئي ٽيليفون کنئي،
کنئي ڪنهن اهڙي شخص جو،
"ساري رانگ نمبر"
نرڙ تي هٿ هنيم.

نمبر غلط لڳي،
مارينڊڙ ايڪانت،
ٻلجي شل ڪنهن ڏينهن اڻين،
خالي گهر کائڻ اچي،
تنهنجي فون اچي،
ٽيليفون به سانت*

تاج بلوچ

•

تنبوري جي ڪٽيل تارن ملائڻ جو زمانو آ،
نوان نغما نون سازن تي ڳائڻ جو زمانو آ.

جتي جسم سندا سودا ٿين ٿا رات ڪاريءَ ۾،
انهيءَ بازار کي يڪسر مٽائڻ جو زمانو آ.

جو سالهه جي شهيدن جي ڳچيءَ ۾ ڀاڻ اچي پوندو،
سو ڳاڙهو هار هينئين سان هنڊائڻ جو زمانو آ.

اي ساٿي تون مکل ناريون وٺ جون سڀ جلائي ڇڏ،
نون ٻوٽن، نون غنچن لڳائڻ جو زمانو آ.

ڇڏي انسان جو انسانيت جي راهه کي حيوان،
انهيءَ انسان کي انسان بنائڻ جو زمانو آ.

وڃايو اعتبار اي "تاج" ڪنهن راهبر پنهنجو،
نئين رهه رو کي اڄ رهبر بنائڻ جو زمانو آ.

---

* خراب ـ Dead.

سرويچ سجاولي

ڀوهان ڪيئن گلن گلشنن ۾ اڏي.
ڀرهم آهي وهندو ٻن ۾ اڏي.

ڏسو قيس ليلىٰ پيا ڪٿ رهي،
پنهون ۽ سسئي هٿا ڀڳا ڪٿ ڪهي،
ڇڏيائون ڪٿي، تن تنن ۾ اڏي.

نصيحت نہ ڪنهنجي، ڪا سهٽي مڃي،
چڙهي وَر وِرهہ جي پو ويٺي وڃي،
درياهہ جي ڪُنن ۽ ڪَنن ۾ اڏي.

نہ چندن ٿي مارئي، وڏو چوٽ ۾،
نہ آرام آيس عمر ڪوٽ ۾،
ڇڏيائين چنا، هٿ چنن ۾ اڏي.

سمون ڄام حاڪم، لٿو تخت جنهن جو،
لڳيس نينهن ناوڪ، ڇڏيئين ماڳ پنهنجو،
مهاڻن سان ٻونگن ٻنن ۾ اڏي.

مُلان ڀل نہ ڳالهيون ڪري پيو وڏيون،
ڪبا سجده تين ڪي، جنين جي ڇڏيون،
محبت مسيتون مٺن ۾ اڏي.

سوين عرض آزيون اوهان کي ڪيم،
دکيءَ دل جون خبرون خطن ۾ لکيم،
ڇڏيم پيار پيارا پٺن ۾ اڏي.

جتي ٻير ٻيرين ۾ پڇيو ٻَوَن،
جتي ٻيت ڀاڳيا ٽا نڙ تي ڇوَن،
رهان تن سان، ٻجرن ٻٺن ۾ اڏي.

نہ سڪ سان سهان سنڌ جيسين ڏکي،
ڏيئي ريج رت جو ڪريان سا سُکي،
ڇڏيان تنهن کي پلڪن ڪنن ۾ اڏي.

سُخن سونهن سيرت هُجن ڪڏ جتي،
ڪٿي تون بہ "سرويچ" وڃئين تتي،
سڄو شعر فڪرن فنن ۾ اڏي.

عنايت بلوچ

غزل

ڪڏهن تہ آٿت ڏيندي آهين،
ڪنهن پل چين ڪسيندي آهين.

ڏاڍو مونجهو ٿيندو آهيان، جنهن دم نڪوڙي ويندي آهين.
جيئڙي جهُومڻ لڳندي آهي، جيئن تون واپس ٿيندي آهين.
بيدردن جي ڏيهہ ۾ تنها، ڪنهن سان سُورَ سليندي آهين.
مُنهنجن جذبن آڏو ڪي تون، ڇوري ڇو روڪيندي آهين؟
عين ”عنايت“ ٿورا تنهنجا، جو مُرڪي گهوريندي آهين.

انور هالائي

•

رهنمائي رهنما توکان نہ ٿي،
دلربائي دلربا توکان نہ ٿي.

مون تہ ڪوشش هُئي ڪئي بي انتها، پر ملڻ جي ابتدا توکان نہ ٿي.
تنهنجي در پهچي چمان چا چا چمان، جهڙي تهڙي مرحبا توکان نہ ٿي.
گر شفايابي نہ ٿي مون کي قبول، پر رڳو دستِ دعا توکان نہ ٿي.
تون مسيحا ٿو سڏائين، پر فقط، ”درد وارن جي دوا توکان نہ ٿي“.
بر مزارِ ما غريبان، سنگ دل! چار گل يا فاتحا توکان نہ ٿي.
بخل ۾ مشهور اهڙو ٿي وئين، ڪا سخا نامِ خدا توکان نہ ٿي.
پلجي سلجي منهنجي گهر پهچي وڃڻ، پر ڪڏهن اهڙي خطا توکان نہ ٿي.
عمر ڀر ميتا ميچي مون بي حساب، صرف هڪڙي رات ها توکان نہ ٿي.

”انورِ“ محزون خاطر دلربا،
ڪنهن بہ وعدي جي وفا توکان نہ ٿي.

محبوب سروري

غزل

پٿر لڳي ٿو سُرَ ڪي يا پٿر ڪي سُرُ لڳي،
بس! ڪنهن نہ ڪنهن طرح سان ٿو ڪنهن جو ٺڪر لڳي.

سر سان لڳن هي سهڻا ۽ سهڻن سان سر لڳي،
ناتو هي لازوال لڳي، عمر ڀر لڳي.

اهڙيءَ طرح تون آهہ نہ ڪَرَ ڪي خبر لڳي،
ڪنهن بدنظر جي توکي نہ سهڻا نظر لڳي.

خوش بخت ڪي ٿي تنهنجو ٿو تيرِ نظر لڳي،
منهنجا وڏا نصيب! هي مون کي اگر لڳي!

سج چنڊ سان توکي ڇا تشبيهہ مان ڏيان؟
تنهنجي مقابلي ۾ ڇا شمس و قمر لڳي!

پنهنجن جي هوندي، پنهنجو بہ ڀونو ڪو ڀارجي،
وڏ ڀائرن جي ڀَرَ ڪان ٿو ڀانهڻن جو ڀَرُ لڳي.

شايد ڪٿي خوشيءَ جي خبر هُو اچي ٻيو،
باغ و بهار منهنجو ٻيو نامہ بر لڳي.

جنهن دم اچي ٿي ياد سندس لذتِ وصال،
هي تلخيءِ فراق ٿي شهد و شڪر لڳي.

انسان جو لڳي ڀلي انسان سان عشق،
الله سائين کي بہ ٿو عشقِ بشر لڳي.

اي ماهرو! ٿي منهنجي حياتيءَ ۾ همسفر،
رستو هي پنهنجي پيار جو ٿو پُر خطر لڳي.

آرام ٻي جڳهہ تي مسافر کي ڪيئن اچي،
تنهنجي ئي دل ۾ مون کي ٻيو منهنجو گهر لڳي.

شاعر چئو، اديب چئو، اهلِ دل چئو،
'محبوب' سروري تہ ٻيو ماستر لڳي.

محسن ڪڪڙائي

وائي

ويڳاڻيون وائڙون،
موٽي مَنَ جا ماميرا.
گهٽيون منهنجي ڳوٺ لئه، آفت ٿي آيون،
سڄ لٿي ڪانپوءِ سڀُ، جوڳي جون جايُون.
آلا، هيٺن سان هِتي، ايڏيون آرڏايُون،
ڪُوڙن ڪانگيرو ڪيو، سُڌڪن سُڃايُون.
او، شل آئين سِنڌُ ۾، سائين، سُرهايُون،
ويڳاڻيون وائڙون،
موٽي مَنَ جا ماميرا!!

استاد بخاري

ليڙو

او منهنجا احساس!
ايڏي اندي اڄَ تي!!
اڃا ڇا جي آس؟

الا، آس ٿي آس!
آهـا آس الله آ —
جيڪا ناهه نراس.

سڪـٿي آڪاٿي.
ورجائين ويٺو مٺا!
ڇاٿيءَ ۾ ڀاٿي.

متّو آڪريءَ ۾.
وجهيو، واجهايان پيو،
اکيون مهريءَ ۾.

ساڪي مٺان سڄُ،
گوڏي جيڏي ڀوڏ ۾،
ڀلي چنيم ڀڄُ.

جيڪي ٿين سو ٿيج!
ميڙي چوندي ماڳ ڪي،
ڏينهان، راتيان ڏج.

ڀوياڙي ڀاڇا!
ڪير ڀيو ٿئو پوئتان؟
ڪنهنکي ڀڪڙيو ٿا؟

مخدوم جميل الزمان

●

مٺا! موٽ واپس، ڪي موجون ملهايون، وري ملڪ تي
موٽي آيو آ سانوڻ.

ٽڪل آرزوئن جا جذبا وڏايون، وري ملڪ تي
موٽي آيو آ سانوڻ.

چڙهي مينهن آيو اڇي آسمان تي مسرّت ۾ ڪوئل
ٿي نغما آلاپي.

اي دل! ڪنهن طريقي سان دلبر گهرايون، وري ملڪ تي
موٽي آيو آ سانوڻ.

سڄي گرم جوشيءَ ۾ خوش پيا هلن پو رڳو پاڻ روئندا ٿي
روئندا رهون ڇو؟

دلِ مضطرب! ڪا قيامت مچايون، وري ملڪ تي
موٽي آيو آ سانوڻ.

اڳي کان وٽي، مدّتن کان وٽي صرف تنهنجو اهيان،
منهنجا محبوب سائين!

هلي آ تہ روئندڙ اکين کي کلايون، وري ملڪ تي
موٽي آيو آ سانوڻ!

ڏسي هي ڪَڪَر ڪارا ڪارا فلڪ تي، اکيون ياد تنهنجي ۾
ٻرجيو اچن ٿيون،

سڄڻ! چڏ ڪٿي ڪاوڙون سڀ اجايون، وري ملڪ تي
موٽي آيو آ سانوڻ.

ستارن کان سهڻا پرين! چنڊ جهڙا! ڀلا موسمن کان اهين
بي خبر ڇو،

هلي اڄ پراڻا هو وعدا نڀايون، وري ملڪ تي
موٽي آيو آ سانوڻ.

قسم سان اٿم ياد، ڍولڻ پيارا! جو پر سال ٻاڪر وجهي
تو چيو هئو،

'جميل' اڄ تہ سيني سان توکي لڳايون، وري ملڪ تي
موٽي آيو آ سانوڻ.

"آزاد" ورياهه

●

سچي ذهن جيڪا، سا آهي سچائي،
حقيقت سموري ۾ آهي اجائي.

قدر ڪين ماڻهوءَ جو ماڻهوءَ کي آهي،
ڌرم، دين، ايمان پئسو ۽ پائي.

بنا ڪنهن به مقصد هلي ڪوڙ هردم،
وري ڪين ڪنهن جي ٿي سچ تي ڪا وائي.

ٿيا فن ۽ فيشن، ٺڳي، ڪوڙ، دوکو،
تصنع ۾ همراهه سچو ڏينهن توائي.

طمع، لوڀ، لالچ، جڏهن تي وکوڙي،
وڃائي ورهين جي گهڙيءَ ۾ ڪمائي.

مٿا ٿا لڳن هت فقط پنهنجا جذبا،
پئي جو قدر ڪو، قيمت نه ڪائي.

آ انسان پنهنجي مفادن جو تابع،
وفا جو ڪري ٿو، ڪندو بي وفائي.

جڏهن سوچ بدلي، ته وعدا ويا وسري،
ڦرڻ جي نه ڪا بند ۽ مهل ڪائي.

نه ڪو سگ سدائين ڪو قائم رهيو آ،
ڏکيو وقت آيو، ته ٻوءِ سڀ سٽائي.

ڦري دوست دشمن ڪڏهن ٿي سگهي ٿو،
ڪڏهن دشمنن مان ٿيو پئي ڇڱائي.

وڏو وقت ماڻهوءَ جو استاد آهي،
سکن ٿا گهڻا پر، ڇڱي چوٽ کائي.

پڇيم چو زمانو هي سمجهي ويو آ،
ڇيائون ته پنڌ رهين صدي آهي آئي.

ڇڱو يا مٺو صرف نالو ٿي رهندو،
نه ساٿي نه سنگتي، نڪو حال پائي.

ڪڏا قيد پنهنجا ٻه قابو قبر ۾،
نه ٿيندو ڪو "آزاد" ڪوشش اجائي.

آثم ناٿڻ شاهي

●

تنهنجي دل تان منهنجي ڇا تصوير ڊٺي؟
دنيا جي تختي تان ٿي ميٽجي ويو هان!
ڇڻ ڪنهن بُت سان مندر جي تعمير ڊٺي!
تنهنجي دل تان منهنجي ڇا تصوير ڊٺي!!

ٿهندي ٿهندي منهنجي هر تعبير ڊٺي،
پنهنجي واتان پاڻ ٿي پيٽجي ويو هان!
تنهنجي دل تان منهنجي ڇا تصوير ڊٺي؟
دنيا جي تختي تان ٿي ميٽجي ويو هان!!

احمد خان مدهوش

نعتِ رسول مقبول ﷺ

ساري سنسار ۾ عظمت آ سوائي تنهنجي،
تون خدا جو ۽ سوري آ خدائي تنهنجي.

ديد ڏوڙائي ڏٺم عرش توڙي فرش مٿي،
جابجا آهه عيان جلوه نمائي تنهنجي.

خانِ خانان ۾ جهڪيا، خاڪ نشيني جي اڳيان،
بادشاهن تي ۾ شاهي نظر آئي تنهنجي.

ڪوئي تمثيل نه تشبيهه ڏئي پوري سگهيو،
اهڙي مولا قد و قامت آ بنائي تنهنجي.

تون امينن جو امين آهين، امانت جو ڌڻي،
آهي مشهور ٻڌُن سان ۾ ڀلائي تنهنجي.

مرتبو اوُج تي انسان جو پهچي ٿي نه ها،
ٿي ها دنيا کي ميسر جي چڱائي تنهنجي.

ڪيئن مدهوش جدائي جو سهي سور سگهي؟
ڪئي خدا پي نه گوارا آ جدائي تنهنجي.

مظفر حسين جوش

گيت

مورک من! هن ڪوڙي جڳ ۾ ڇو ڳولين ٿو پيار،

جيون جوڳي تو ڪنهن ڪارڻ سک جي بين وڄائي،
تو ڇو پريم بيڪاري بنجي در در سين لڳائي،
وڄندي وڄندي ڪنهن ٽوڙيا هي تنهنجي من جا تار.

وڇڙي ويا سڀ جيون ساٿي وڇڙيو من جو چين،
آلهي ويا سڀ سورج سک جا ڏينهن لڙي ٿيا رين،
پريم جي نگري اجيارڻ لئه جيون جوتي ٻار.

دک جو ساٿي ڳول نه جڳ ۾ دک سان نينهن لڳاءِ،
پاڳل پنهنجي من جي ويڌن ڪنهن کي ڪين ٻڌاءِ،
ڪنهن پٿر دل سان تنهنجا هي نيڻ لڙي ٿيا چار.

اميد خيرپوري

●

منهنجي مڱڻ کي ڀاني ۾ نه رک
غير کي دل جي خزاني ۾ نه رک

پنهنجي چاهت ڪاڻ مون کي ڳڻ ٻيلي
منهنجو ڳاٽو زماني ۾ نه رک

ڪانڊن جو پڻ اجهو آهي اڏيل
چڻنگ چوري آشياني ۾ نه رک

ساڻ پنهنجي سوچ سان من جي مُراد
آسرو شاني ۽ جاني ۾ نه رک

عقل کي ايذاءُ ايندو هوش ڪر
ميلهه ميڙي شاميانې ۾ نه رک

جي رهن ننگا ٿا پنهنجي ناڻءُ لئه
تن کي تون ماٺهن جي خاني ۾ نه رک

ذهن جو گردن جهڪي پوندو 'اميد'
ڪنهن حقيقت کي فساني ۾ نه رک

وفا ناڏن شاهي

غزل

پيار کي بندگي چوان ٿو مان،
حسن کي زندگي چوان ٿو مان.

ٻوء ڪارو هجي يا ڀورو هجي،
روپ کي روشني چوان ٿو مان.

ماحصل روح آهي چاهت جو،
جسم کي گندگي چوان ٿو مان.

ساري دنيا سان، يار جا رشتا،
آنس کي عاشقي چوان ٿو مان.

جيڪو انسان ساڻ پيار ڪري،
آن کي ئي آدمي چوان ٿو مان.

جسم جو پيار عارضي آهي،
روح کي دائمي چوان ٿو مان.

تنهنجي چهري کي تنهنجي زلفن کي،
روشني تيرگي چوان ٿو مان.

غلام حسين رنگريز

●

وري ڪا موٽي بهار ايندي،
اڱڻ اسان جي گلاب ٽيڙندا.

وصال وايون وري به ورنديون، صدين جا ڪيئي حجاب ٽٽندا.
نگاهون نقطا به ڳولي لهنديون، حقيقتون تان نقاب هٽندا.
دلين جي ڌڙڪن ۾ ڌرتي هوندي، رڳن جا سارا رباب وڄندا.
ڏسي ڪوکهايل، ڪوکهاڻ ايندء، تڏهن ئي سارا عذاب ڇٽندا.
سوين سوالن سنديون صدائون، آنهن جا آخر جواب ملندا.
ڪروڙين جذبا جواڻ ڪئيسيل، ڪڏهن ته تن جا حساب ٿيندا.

ميرل جويو

چوسٽا

حقيقت کان انڪار جيڪو ڪري،
آهو آهي بلڪل، پرين کان پري،
پرين آ حقيقت، حقيقت پرين،
پرينءَ کانسواءِ ڪين، ساعت سري.

وڃي کو چوي هيئن ’محمود‘ کي،
تو ڪاڏي ڪيو پنهنجو عاشق ’اياز‘،
صداقت سواءِ آهي، سجدو ٺيو،
بنان روح آهي، مُصَلّٰو نماز!

تون اوير، آتر ڏِس، ڏکڻ توڙي اولهه،
ڀَرو ديس پنهنجي جو، پوري طرح لَهُه،
’چنيسر‘ مثل چغل خوري نه ڪج،
ٿجان ’دود‘ جوڙو، ’دريا خان دولهه‘.

سوز هالائي

وائي

ساري سوچ سجاڳ ٿي، چارڻ چوريا چپ،
هاڻي ڇا جا ڊپ.

ڀيڄل ڀرائي ڇڏيا، سنڌوءَ جا پُني ڪپ،
هاڻي ڇا جا ڊپ.

سڙن سيڪاني وڏا، سرندڙ سارا سپ،
هاڻي ڇا جا ڊپ.

اڳي کان ڀي اگهري، تنندن منجهه تڙپ،
هاڻي ڇا جا ڊپ.

چاڻ ته ويا ڏيهه مان، ڏياچن جا ڏپ،
هاڻي ڇا جا ڊپ.

نغار بزمي

دل چوي ٿي

دل چوي ٿي مان نچان
ڪنهنجي دروازي تي مان جهنڪريون وجهان
وس پڄي منهنجو ته ڪنهن سان ڳالهه ڪريان ۽ ڳالهه اٿان
ڇا ڪريان مجبور آهيان ڪيئن ڪريان ڪاڏي وڃان
ڪنهن کي ڳولي ڳولي مان ڪاٿئون لهان
دل چوي ٿي مان نچان.

دل چوي ٿي ڪو هجي
سفر ۾ جوڙو ۽ هڪ رستو هجي
پيار جو عالم هجي وچ ۾ رڳو ٻئي ڪا ڇو هجي
ٻين دلين جي ڳالهه ٻين جو لوڪ ۾ چرچو هجي
پاڻ ۾ "بزمي" نه ڪو ليکو هجي
دل چوي ٿي ڪو هجي.

دل چوي ٿي دل هجي
پاڻ ۾ ڏاڍي مُتَمَلِ محفل هجي
ماڳ هڪڙو ئي هجي هڪڙي ئي ڪا منزل هجي
آب جي آلاڻ سان زرخيز يارو! ڳِلِ هجي
پيار پنهنجو پيار جي قابل هجي
دل چوي ٿي دل هجي.

دل چوي ٿي دم هجي
زندگانيءَ کي نه ڪوئي غم هجي
ٻين دلين جو پاڻ ۾ ڪو رابطو باهم هجي
پيار جي سالم هجي، مايوس ڇو آدم هجي
ڪنهن جي دل ۾ ڇو ڪوئي ماتم هجي
دل چوي ٿي دم هجي.

سرڪش سنڌي

تو ڪڏهن سوچيو آ...!

ڏيهه وارن کي ڏڪائيندڙ! تو ڪڏهن سوچيو آ،
سچ کان سخت لنوائيندڙ! تو ڪڏهن سوچيو آ.

لفظ انسان جي معنيٰ، يا صحيح مطلب ڇا آهي؟
اڙي انسان سڏائيندڙ! تو ڪڏهن سوچيو آ.

هئن ابهم جا وَسي نهن رهيا آهن ڇا لئه،
وڏو پيٽ ڀري کائيندڙ! تو ڪڏهن سوچيو آ.

تنهنجي شلوار جي پاڇن کان اچي ٻڪڙي ڇو ٿو؟
ويس جاپان جا پائيندڙ، تو ڪڏهن سوچيو آ.

عمر جي پنهنجي ڦڙاپڻ ته سچيندس تو کي،
حق غريبن جا ڦڙائيندڙ، تو ڪڏهن سوچيو آ.

ها ڪڏهن جسم جي طاقت ۾ ڇڏي ويندي تو کان،
رعب طاقت جو ڄمائيندڙ! تو ڪڏهن سوچيو آ.

ڇو ڀلا نيٺ اهو ٻاڻ کي پاراتا پيو ڏئي؟
او موت کان گهبرائيندڙ! تو ڪڏهن سوچيو آ.

آهه مظلوم کان نڪتي ته نه روڪي سگهبي،
گن مان گولي هلائيندڙ! تو ڪڏهن سوچيو آ.

ڪئن ٿا نيٺ هي مظلوم زماني ۾ هلن،
ساري دنيا کي هلائيندڙ! تو ڪڏهن سوچيو آ.

منير سولنگي

●

خوشبو، خوشبو تنهنجو مکڙو،
گلشن ۾ ڄڻ هير جو جهونڪو

تنهنجو جوڀن ڪرڻا ڪرڻا، منهنجو جيون شام جو ترڪو.
چنڊ کي ٿو شرمائي ساڄن، تنهنجي ڳلڙن جو پاڇولو.
ماکي مصري شاهه جي واڻي، اهڙو مٺڙو تنهنجو گفتو.
مون ۾ آهين تون ئي ٻولڻ، تو سان منهنجي روح جو رشتو.
ڏيهه سڄو آ نفرت ساڙيو، ماڻهو پٿر ماڻهو شيشو.
کهڙو حال 'منير' ٻڇين ٿو، پنهنجي مطلب جو هت هرڪو.

شعبان بخت

غزل

سان ٻه چوان، ڇو نيڻن ۾ برسات هئي،
تنهنجي وڇوڙي جي ورسي ڪالهه رات هئي.

ان ڇڻ ۾، ڇن ڇن ڪڙڪي، دل ڌڙڪائي،
سنسو سهڪو، سوڙهه تہ ڄڻ سڪرات هئي!
هلت چوڏهين جي چنڊ جي هئي چانڊاڻ ٽڪي،
هيٺ تارن ۾ لڙڪن جي برسات هئي.
جڻ چوڌِرس، واسينگن پيئي ورلاپ ڪيا،
تن تنها ۽ هيبت هئي، هيهات هئي.
ڪڏهن ڪڏهن، توکي بہ تہ ياد ايندي هوندي،
تو جا نينهن نباهڻ جي ڪئي بات هئي.
سي سرهيون راتيون، سي سندر ڏينهن ڪٿي؟
جن ۾ پل پل تنهنجي وائي وات هئي!
ڳاهجي ونئي لنوءَ لوچ، ڳپي جي ڳولا ۾،
جي جهورالو ٿي، جا تنهنجي تات هئي!
پار، هينئون جا هار ٻسر هڪي ڌار ٿيا،
سِڪ سڏرهي، يا سڏورن جي سوغات هئي!
”بخت“! ڪريان ابتار ڇا آخر آن جي سان؟
پريت هئي بس، آن جي ڪاهہ نہ ذات هئي.

مير غلام الله خان ٽالپر
(مورجهنگو)

اٿين بدلجي نہ وڃ يار موسمن جي طرح،
اکيون نہ ڦير سڄڻ سائين تون رُتن جي طرح.
اسان جي پيار ڪيو آ تہ پاپ ڪهڙو ڪيو،
سزا نہ ڏي تون اسان کي هنءَ ملزمن جي طرح.
اسان جذبات ۽ محبت ۾ ڪئي خطا هوندي،
نہ ڪي تون لال اسان تي پنهنجن ڳلن جي طرح.
ڪڏهن تہ ناز ڪري محب ميل آچي مونسان،
پري ۽ دور نہ ٿي سرو ۽ سمن جي طرح.
زمانو سير صفا بي وفا وجي ٿيندو،
سکي آ طور ۽ بو هو بہ گل رُخن جي طرح.

الحاج رحيم بخش "قمر"

سانوڻ ۾

وسايا مينهن ٿر ٻر ۾ خدا ئي پاڪ سانوڻ ۾.
سُکيا ڏسجن ٿا سڀ سانگي، نڪو غمناڪ سانوڻ ۾.

گهڻا ٿيا ڳاهه، گُل، غُنچا، ٿيا خوش حال مارن جا،
ٿيا مسرور "پائر" ۽ "پلر" جا پياڪ سانوڻ ۾.
وري وسڪار واسيو آهي، وڻ وڻ ويڙهه وارن جو،
ڪٿو ريءَ ڪان ٿي خوش ڏسجي، وطن جي خاڪ سانوڻ ۾.
نظارو نيڻ ٺاري ٿو، اسان جي ملڪ مِٽي جو،
ٿيا فردوس ڪان سهڻا، ٿرين جا ٿاڪ سانوڻ ۾.
ڪڪر ڪيهون، رعد ريهون، کِنون چمڪاٽ چوڌاري،
سڄڻ سرسبز ڀرائي پٽن پوشاڪ سانوڻ ۾.
ڀھاڙن تان لهي پاڻي، پٽن تي پاڪ جي آبو،
گُلن، غنچن ۽ مکڙين تي پوي ٿي ماڪ سانوڻ ۾.
پرين پرديس جي ورتا، ڏٺي جن ڏينهن ٿي ورتا،
انهن جي ڪاڻ دل جا اڄ چڪن ٿا چاڪ سانوڻ ۾.
ٿيا سرسبز وڻڪون، وڻ، بلاشڪ باغ ۽ ٻوڪون،
ڪُڻڀين جي ٻوڙ جي ڪن ڪيت ٿا خوراڪ سانوڻ ۾.
ملي محبوب سان ميلو ٿئي، وسڪار ٿيڙي ۾،
اچي منهنجي اڱڻ ٿي شل هلي حُسناڪ سانوڻ ۾.

اياز "جاني"

وائي

رُتِ گهرين يا جَرُ، او ڏيئڙا، تون اچا ٻي پَرُ.
اڌ رات، آهيس ۽ اوسيئڙو،
ساهه گهٽي ٿو گهر، او ڏيئڙا، تون اچا ٻي پَرُ.
ٻاٽ ۾ گهر منهنجو ٿي ناهي،
ٻاٽ سڄو ٿي تر، او ڏيئڙا، تون اچا ٻي پَرُ.
نيڻ تہ پوءِ بہ کُليل ٿي رهندا،
بند ڪيان جي در، او ڏيئڙا، تون اچا ٻي پَرُ.

پير مختيار علي "مختار"

غزل

ڪوڙو ڪڍهن به دوستو قرآن نٿو ٿئي،
دل ۾ رکي جو مير مسلمان نٿو ٿئي.

دلبر الاهي منهنجو ڇو دل سان نٿو ٿئي،
اهڙو ستم ته يار پڻ سان نٿو ٿئي.

جانچي ڏٺو مون آهي سڄي رات چنڊ کي،
محبوب تنهنجي چهري کان تابان نٿو ٿئي.

دلبر اڳي کان آهي وڏو ماڻهو ٿي ويو،
ان جي ڪري ته منهنجو هو مهمان نٿو ٿئي.

اي يار مونکي پنهنجو ڪري وٺ قسم اٿئي،
"پيو ڪو مريضِ عشق جو درمان نٿو ٿئي."

جو حال هو اهو ته اسان آهي پيش ڪيو،
سهڻا مبالغو ته اسان کان نٿو ٿئي.

لڪ پيرا مون ڇيو ته صنم تنهنجو آهيان،
پر پو به هن جي دل کي ڇو ايمان نٿو ٿئي.

هن جو ستم ڪرڻ ته ٿي عادت اي دوستو،
"مختار" ان ادا تي پريشان نٿو ٿئي.

زيب سنڌي

●

ڇوڏس بند غفا جيئن پاسي،
تنهنجي ياد سزا جيئن پاسي.

جنهن هو مونکي چاهيو تنهن کي، منهنجو نانءُ خطا جيئن پاسي.
تنهنجي ساروڻي او سانئڻ! مونکي ڏندڪٿا جيئن پاسي.
تنهنجو پاراتو ٻي مون کي، پنهنجي لاءِ دعا جيئن پاسي.
خطرن سان ايڏو کيڏيو هان، نانگ به ٿو مالا جيئن پاسي.

نظام زائر

وائي

مون کي تہ سانوڻ تنھنجا بادل،
آيا ناھن راس.

رُت موٽي ھر محب نہ موٽيو،
رھجي ويئڙي آس.

نيڻ وسن ٿا بادل بادل،
دلڙي آھي اُداس.

سان ٿي گھوليان برکا رُت ۾،
وڻ وڻ تنھنجو واس.

تنھنجي ياد اسان لئي آھي،
پيارا پُورنماس.

زائر ويندو نيڻ وچوڙو،
چو ٿيو آھين نراس.

ضمير قُل

غزل

پورا پورا ٿي پُڄڻ جو آھو خيال.
پتنگ سان گڏجي پچڻ جو آيو خيال.

رات ساري تات تنھنجيءَ ۾ ھرين،
چنڊ سان گڏجي رُلڻ جو آھو خيال.

باکاڻڙي جو جاڳ ٿي جيئن ننڍ مان،
سونھن کي سجدو ڪرڻ جو آيو خيال.

مھڪ سيندڙيءَ جي ڪٺي آئي ھوا،
مون کي تنھنجا ھٿ چمڻ جو آيو خيال.

تنھنجي مُک تي مُرڪ پسندي ٿي پرين!
آ گلابن کي نرڻ جو آيو خيال.

پوئين جيسھا بادل ھسي آڪاس ۾،
پاڻ کي پُرزا ٿيڻ جو آيو خيال.

مشتاق ٻاگاڻي

وائي

سورج سانجهيءَ ويرَ، چڪيا تي چڙهي،
ساجن ڪاڻ سڙي!

ڪرڻ لاهيندي ڪرنگها، ڪُتا ڪونہ ڪهڙي،
ساجن ڪاڻ سڙي!

ڏاتارن کان ڏياچ ويو، چونڊان چوٽ چڙهي،
ساجن ڪاڻ سڙي!

ڳاڙهو جهونا ڳڙهہ ڪيو، ڳوڙهن ڪالهہ ڳڙي،
ساجن ڪاڻ سڙي!

ڪتلي منجهہ ڪرنار جيئي، لڙڪن جي لڙهي،
ساجن ڪاڻ سڙي!

ج. ع. منگهاڻي

غزل

جيون سارو ڳهڻو پوندئي،
ماڳ کي ڳولي لهڻو پوندئي.

ڪونن جا تو راز ٿا ڳهرجن، مان جئن ڪوٽ ۾ رهڻو پوندئي.
چاهت آ تہ ہر طرفو ڏوهہ، پنهنجي سر تي سڙهڻو پوندئي.
ڳالهہ اها ٻي سن ۾ رکجانءِ، اڏجڻ کان اڳ ڊهڻو پوندئي.
ڏاريـن سان ٻلي ڪر جهڙا، پنهنجن سان تہ ٺهڻو پوندئي.
جڳ ڳهڻوئي واسيئي خوشبو! هاڻ تہ مان وٽ رهڻو پوندئي.
پنهنجو پاڻ ڏسڻ تو چاهين! سچ سمورو سهڻو پوندئي.
سوچن سان تہ ڪنبو ڪين، پنڌ منگهاڻي ڪهڻو پوندئي.

نياز پنهور

نظم

ڪنهن پڇيو ڪونہ مون کان تہ
هن ڪان پري
حياتي گذاري بہ سگهندين يا نہ؟
اگر لڙڪ آيئي اکين ۾ لهي
تہ ڳوڙها لڪائي بہ سگهندين يا نہ؟

ڪنهن پڇيو ڪونہ مون کان تہ
هن کان پري
تنهنجي شعرن جا عنوان هوندا ڪهڙا؟
اگر شعر رچي نہ سگهئين تہ پوءِ
تنهنجي جيئڻ جا امڪان هوندا ڪهڙا؟

ڪنهن پڇيو ڪونہ مون کان تہ
تون اوچتو ڪندي ڳالهہ چپ ڇو ٿي ويندو آهين
اکيون تنهنجون آليون ڇو ٿينديون آهن
خلائن ۾ اهڙي ڪهڙي ڳالهہ آ
جڪوئي پيو اوڏي تون ڏسندو آهين.

ڪنهن پڇيو ڪونہ مون کان تہ
هوءَ اوچتو
اگر تنهنجي سامهون اچي ٿي وڃي
تہ تون پنهنجي دل جي سڄي ڪرب کي
پيارا لڪائي بہ سگهندين يا نہ؟
۽ پنهنجي ڀاڻ کي ڪوئي دوکو ڏئي
هن سان اکيون
ملائي بہ سگهندين يا نہ.

ڪنهن پڇيو ڪونہ مون کان
ڪنهن پڇيو ڪونہ مون کان

يوسف سنڌي

وحشي رقص

چو واري
۽ گهٽي گهٽي ۾
وحشت ننگو رقص ڪري ٿي
۽ ڪنهن جي نڙگهٽ ۾
پنهنجا خوني چنبا
پيوست ڪري ٿي.

ڌونهين جو گهرو بادل
اڇا ڪارا نقش ٺهي ٿو
هي ڪا انهونگ ناهي، جيڪا
هر بارش ڪانپوءِ
ايري ايندي آهي.

ڪارا ڀوتنا
ڊوڙن ٿا....
گوليءَ جي ٻوليءَ سان
چوواٽن تي
خون جي هولي کيڏن ٿا

مچ ٻري ٿو
جنهن سان ڪاٺي ٻوهه اڇي ٿي
جڻ ڪا چتا جلي ٿي
وحشت خوب کلي ٿي
۽ پنهنجو رقص تيز ڪري ٿي.

خليل عارف سومرو

ٻه ننڍڙا نظم

١. پٿر جو بت

ائين ڪو ٿي سگهي ٿو
تہ هن ٻٽري پنهور ۾
هيڏا هاڃا ڏسان
پوءِ بہ نہ لڇان پڇان
مان پٿر جو بت تہ ناهيان
جيئرو جاڳندو انسان آهيان

٢. معمول

جڏهن هوا ٻاريندي آ،
نازڪ گلن جا ڏيئا
تڏهن مکڙين جي
ٻهرين ٻهرين روشني
تنهنجو روپ ٿي هوندو آ
گلن جي خوشبو
تنهنجي ياد ٿي هوندي آ.

محمد عثمان "اديب"

●

اڄ اڱڻ منهنجي تي اچ، ٻانئي پرين تون پيرڙا،
تو وسين هردم اکين ۾، دل اندر تو ديرڙا.

تنهنجو نه مٽ منهنجا مٺا، سان ڪو ڏسان تو ڏيهه ۾،
تو مهابي مير مرڪن، هي سندا ۽ ميرڙا.
واهه ٻي منهنجي نه ڪا، ڪيڏانهن وڃان آ ڪس نه ڪو،
ڪيم ڪي در تان هڪالي، هي هيرايل هيرڙا.
ديد دلبر جي دلاسي ۽ آسيدن ۾ اچان،
ڳهوٽ هي ڳهايل ڳهمن، تنهنجون ڳهٽيون ۽ ڳهيرڙا.
اندر ۾ آدمان آئون ٿيا، ٻاهه ٻڙڪي برهه جي،
ٻاڦ ٻاهر جان نڪتي، ٿي جڀيون ۽ جيرڙا.
مهلقا هڪ مهل ڪا، مون وٽ اچي مهمان ٿي،
۽ وسائج اڄ اچي، عثمان جا آکيرڙا.

وسيم سومرو

●

پرهه جهڙي رنگ سان، وينگس هٿي چڻ سوجهرو!
ڪٿهنبي- ڪٿهنبي ويس ۾، آجري- آجري انگ سان،
وينگس هٿي چڻ سوجهرو!
پٿر- مٿن موهي ويئي، من- موهيندڙ ڍنگ سان،
وينگس هٿي چڻ سوجهرو!
چم- چم هن جي چير جي، ڦهليا سڀئي چڻ چنگ سان،
وينگس هٿي چڻ سوجهرو!
آئون امرتا پائيان، هن جي سيتل سنگ سان،
وينگس هٿي چڻ سوجهرو!
آئي ۽ آذري ويئي، ذات آجاري ڏنگ سان،
وينگس هٿي چڻ سوجهرو!

فهميده سحرش ميمڻ

نظم

پنهنجي پيار جي صدا جيان
پيار جون ڀريون صدائون
دَرد جو سڀ وارتائون

پنهنجي نالي
تنهنجي لاءِ
دلنشين ۽ خوبصورت
تنهنجا لهجا

منهنجي دل جي نرم گوشن
۾ دَرن مان گهلجي
نونءَ ڪانهاريندڙ لمحا
پنهنجي پيار جي لهجن منجهه
سجائي
ويٺي آهيان

تو ۾ جي ناهي همت
حوصلو زندگيءَ جو
پوءِ تنهنجو ڪو به حق نه هو
ته تون پيار ڪر.

امين ارباب

پلا
ڪڏهن
ائين به ٿيو آهي؟
جو ڪنهن وانگي،
پنهنجي ٻني ۽ وني
ڪنهن واگهه ويري جي
ور چاڙهي هجي
پنهنجي غيرت لچائي هجي،
جي ان جو جواب آهي
”هائو“
ته پوءِ ڏڏيون به ٿئين پيون هونديون!!

خادم ٻگهيو

نثري نظم

ڪاڪ مٽيءَ جو ڍير ٿي چڪي آهي،
ڪاڪ ڪنڊيءَ تبرون،
ڪچيل ٿڏن ساهن جيان،
ڌرتيءَ جي سيني ۾ دٻجي ويون آهن.
آهي ڪٿل جن ڪي مومل
ڳل لائي رُئندي هئي،
اهو تلاءُ، جنهن ۾ مومل،
ڳوڙها ڳاڙيندي هئي،
خبر ناهي ڪاڏي ويا.
جيڪي سڏ رُسي وڃڻ ويل،
مومل راڻي کي ڪيا هئا،
هوائن ۾ پٽڪي ويا آهن،
پرهه ڦٽيءَ جو اڄ به ڪوئي،
تنبوري جون تارون ڇيڙيندو آهي،
سڏن مان مومل،
راڻي کي سڏ ڪري، سڏڪي پوندي آهي،
تارن مان مومل جا ڳوڙها،
ٽپڪي پوندا آهن.

عرفان قادري

اڻ واقف ناريءَ نانءُ

توکي چاڻان نه سڃاڻان،
پر جڏهن به،
تو منجهه نهاريان،
توکي پنهنجي ڪاڻي ڪم ٿيل،
ڪوتا ڀانيان.

قيد!

تنهنجي محبت جي،
حصار ۾،
ائين قيد آهيان،
جهڙن اخباري ڪالم ۾،
ڪا خبر.

منظور قادر

سمنڊ مري ويو آهي!

سمنڊ مري ويو آهي،
ڇپون،
۽ پاڻيءَ جا ڪيڙي جيت،
مون وٽ هلي آيا آهن،
سپ روئن ٿا،
سپ رڙن ٿا،
سمنڊ مري ويو آهي،
بادل به ڇڏي ويا آهن
آسمان جون اکيون به پرجي آيون آهن،
سمنڊ مري ويو آهي،
تو کي به ڏک رسيو هوندو،
شايد ....
اعتبار ته مون کي به نٿو اچي،
ماڻهو چون ٿا،
سمنڊ مري ويو آهي،
ڇا ڪڏهن سمنڊ به مرندو آهي؟

سعيد ميمڻ

ترائيل

ڪير آچي ويو پرندڙ ڇوڪري؟
رات منهنجي ذهن جي جهڪي اندر!
ننڊڙا ننڊڙا خواب منهنجا ويا سڙي!
ڪير آچلي ويو ڙي پرندڙ ڇوڪري؟
گيت سپ خاموش ٿيا روئيي رڙي،
پر اچان پي پيو تو مَنُ جهيڄي اندر!
ڪير آچلي ويو ڙي پرندڙ ڇوڪري؟
رات منهنجي ذهن جي جهڪي اندر!

مهر خادم

غزل

تنهنجا لفظ ورجايان ويٺو،
پنهنجو پاڻ پرچايان ويٺو.
دل کي پيڙا دردن ورتو، گل کي جڻ مرجهايان ويٺو،
هٿن جي ياد ڇپي اڻين جڻ، پوشاڪ ڪنڊن جي پايان ويٺو.
قسمت ۾ ڪجهه ناهي لکيل، خالي پنا اٿلايان ويٺو.
مون وٽ ڪا تصوير نه آهي، جنهن کي سيني لايان ويٺو.

زاهد شيخ

گيت

ڪهڙو نانءُ سڏيانءِ،
او ساجن،
ڪهڙو نانءُ سڏيانءِ.
دُنيا جا سڀ سهڻا نالا، پوئي پارايانءِ.
اجڙيءَ دل جي آس ۾ آهين، منهنجي هر احساس ۾ آهين،
تنهائيءَ ۾ آءُ تہ ويهي اندر جون اوريانءِ
او ساجن،
ڪهڙو نانءُ سڏيانءِ.

درد نہ ڏي تون دوريءَ وارا، جهور نہ منهنجا جذبا پيارا،
ويهہ تہ آڏو، ويلي ويلي مٺڙا بول ٻڌانءِ
او ساجن،
ڪهڙو نانءُ سڏيانءِ.

تنهنجي هڪ تصوير بڻائي، سوچن ۾ ڪُٺل سونهن سمائي،
پنهنجن گيتن بيتن ۾ پيو سارينديو آهيانءِ،
او ساجن،
ڪهڙو نانءُ سڏيانءِ.

تنهنجا جلوه جرڪن جڳ ۾، تنهنجي تات منهنجي رڳ رڳ ۾،
زاهد آهيان پاڪائيءَ سان پيو تو سارائيانءِ،
او ساجن،
ڪهڙو نانءُ سڏيانءِ.

عزيز گوپانگ

غزل

جا پي پريم ڪهاڻي هئي،
هوئي ان جي راڻي هئي.
مون ڏي پانيو مون جان هي،   هو پر ڏاڍي سياڻي هئي.
ديپڪ ديپڪ ڏياري منجهہ،   چالہ ڪالهہ اجهاڻي هئي.
وڇڙي ويندو آ هرڪو،   ها ها ڳالهہ پراڻي هئي.

بادل

وائي

ساري رات ڪٽي، پو ٻه نه پوري ٿي،
رچنا منهنجي روح جي.
ڪجهه بي ساپيا خواب ۽ هي منهنجي زندگي،
رچنا منهنجي روح جي.
ڇڪڻ جي سڳنڌ ۽ ڇم ڇم پايل جي،
رچنا منهنجي روح جي.
تو بن هي جند گذري، پل پل صديون ٿي،
رچنا منهنجي روح جي.

احمد ٽالپر

گيت

حياتي تو سوا ساجن! سُڃي پڙڀانڪ ڀائن جانءِ،
آداسائي، اڪيون آليون، وٽان وياڪل ويڳاڻن جانءِ.

اڪيلائي ۽ مانده من،
ٿيو ٿوهر سمان جيوَن،
هتي توبن جلي جوبن، مٿا هر پل مسائن جانءِ.

جيئن بَن چَن ۽ پيلا ٻَن،
آڏامي واءُ تي پنڪن،
تيئن تولاءِ مان پڪان، پيو ڏرتيءَ ڏرڪائن جانءِ.

بهارون هاءِ برساتيون،
ڏکيرا ڏينهن رڃ راتيون،
اچي ٿڪي ڪئيم ڪيئي، رکي آسون ڀائن جانءِ.

وهائي هيل ٿي برکا،
نه موٽڻ جي ڪئي تو ڪا،
ويا ارمان ھڙ وکري، ٽٽل مالها جي داڻن جانءِ.

وري آيون آتر اوتون،
ڏٺم راهون نه آئين تون،
ڪيون ڪيڏيون هم آزيون، ٻڌي ٻانهون نمائڻ جانءِ.

مير حسن آريسر

غزل

آهي گيت جيڪي نہ ڳاتا ويا،
مگر نانوَ تنهنجي سڃاتا ويا.

اڙي! جاڳ مان ڪنهن رسو هيئن ڪيو، رُلي خواب منهنجا اَڇاتا ويا.
آهي هار جيڪي نہ ڪنهن کي ڄڃيا، اسان جي ڳچين ۾ ئي پاتا ويا.
جنين کان لڪايو زبان راز ٿي، نگاهن جا سمجهي سي ٿاتا ويا.
جي تون ٿي پڇين سي تہ تو ٿي مٺان، سڀئي ڪهو رجي سند ماتا ويا.

پارس حميد

●

آليون آليون آداس منهنجون اکيون،
وڃڻ تنهنجو نہ هتن وساري سگهيون.

تون هئين پنهنجي چهري وانگي صاف، جي خطائون هيون تہ منهنجون هيون.
رات ڪيڏو آداس ٿي ويس مان، ياد آئين تون، تنهنجو شهر، گهٽيون.
تنهنجن سپنن، خطن سوا مون وٽ، هاڻي يادون ئي بس وڃي رهيون.
جڏهن ڪڏهن ٿيو ورهين کان پوءِ، بس رکو ٿي ڪيوسين ڳالهيون اڳيون.
رات جو منهنجو، سار، تنهائي، ياد جون لڙيون، چڙهيون ويرون.

مختيار مگنهار

●

تو سوا آ ڏکيو، زندگيءَ جو سفر،
آءٌ ڪڏهن جي رهون، هر گهڙي هر پهر.

چنڊ چانڊوڪيون ۽ هوائون ٿڌيون،
تون جي ناهين پرين سڀ لڳن ٿيون زهر.

چار ديواريون، تنهنجون سارون ۽ مان،
هيانءَ ڦاٽي نہ پئي، مون کي کائي ٿو گهر.

سج جيئن جيئن تپيو مون پڪاريو گهڻو،
چانوَ تنهنجي کپي، تون نہ آئين مگر.

موٽ مختيار ڏي، پرھ جي هير جيان،
چڏ رُسامان ڪٺي، ضد ايڏو نہ ڪر.

حادم حسين "همدم" سروري

غزل

دلربا اڄي دوستيءَ جا حق ادا ٿيندا هئا،
با خوشي جان و جگر هن تان فدا ٿيندا هئا.

ڇڏ وساري قرب جون ڳالهيون سڄڻ چوندو هيو
مان ته سمجهڻ ٿي لڳس ناز و ادا ٿيندا هئا.

ڪيترين ئي حسرتون محروم يارو ٿي ويون،
هجر جانان ۾ رڳو محشر بپا ٿيندا هئا.

جي ڪٿي ڪنهن دم مٺا رُسندا ته هئاسين ياد تم،
در جي ڪورٽ ۾ ئي پنهنجا فيصلا ٿيندا هئا.

اڄ رقيبن ۾ بي وفائيءَ جون وڃي ڳالهيون رهيون،
"ڪو زمانو هو جڏهن وعدا وفا ٿيندا هئا.

گڏ گذارڻ ۾ مٺا ڏاڍو سڪون ملندو هيو،
هر ڪنهين کي ڇو پڌايان ڇا مان ڇا ٿيندا هئا.

اڄ وري شدت سان دلبر ياد آئين ذوالفقار،
ها اڳي پڻ عشق جا سي سلسلا ٿيندا هئا.

گهاريل تو سان گهڙيون "همدم" نه ٿيون وسري سگهن،
درد منهنجي زندگيءَ جا ناخدا ٿيندا هئا.

شيرل نيڪ سروري

ڪافي

هردم توکي ياد ڪريان ٿو،
دوست مٺا دل وارا، يار پيارا.

سونهن ۾ سهڻو آهين سڀ کان، صورت ۾ سوڀارا، يار پيارا.
عاشق کي ٿيون بسمل تنهن جون، اکڙيون ڏئي ته اشارا، يار پيارا.
توکان سوا هي ويران لڳن ٿا، ماڙيون محل اوتارا، يار پيارا.
سهل ڏکي ۾ منهنجو سهڻا، ساٿي بنج سهارا، يار پيارا.
نينهن جو ناتو ٽوڙي نه ڇڏ تون، نيڪ کان ڪرنه ڪنارا، يار پيارا.

مـــقـــالا

”.... سنڌ جي عالمن ۽ استادن اهو آڳاٽو محسوس ڪيو تہ ٻارن کي شروع ۾ ئي عربي يا فارسي پڙهائڻ بدران جيڪڏهن مهربانيءَ ڪري پنهنجي زبان سنڌي پڙهائي، پوءِ فارسي ۽ پوءِ عربي پڙهائجي تہ ٻار ان کي وڌيڪ سولائيءَ سان ۽ سگهو تہ ان ٻولين کي پڙهي ۽ سمجهي سگهن. اهو يقيني طور معلوم ناهي تہ هنن سڄاڻ استادن ڪڏهن کان وٺي اهو تدريسي طريقو اختيار ڪيو، پر ٻارهين صدي هجري جي وچ ڌاري اهو سلسلو شروع ٿيو ۽ ٻارهين صديءَ جي شروع ۾ اهو طريقو عام ٿي چڪو هو. انهيءَ دور ۾ سنڌي درسي ڪتاب لکيا ويا ۽ پڻ سنڌي ذريعي فارسي پڙهائڻ لاءِ خاص تدريسي مواد تيار ڪيو ويو، جنهن ۾ ٻو–وايا، ٽہ–وايا، لغت ناما ۽ گرامر جا ڪتاب شامل هئا...“

— ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

سنڌي ٻوليءَ جا تحريري دستاويز

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

شاهه عبداللطيف جي معتقد ۽ ساٿياري ميين محمد صلاح جي سنڌي

ميون محمد صلاح (يا صلاح محمد) بن ميون محمد عارف ڏاسوڙي جو، جيڪو پوءِ مٽياري ۾ اچي رهيو، شاهه عبداللطيف جو معتقد هو. فارسي جو عالم ۽ مولانا رومي جي مثنوي جو ڄاڻو هو. شاهه صاحب کيس 'خليفو محمد صلاح' ڪري سڏيندا هئا. جڏهن شاهه صاحب سفر تي ويندو هو ته ميون گهڻو ڪري ساڻس گڏ هوندو هو ۽ روزانو اڳينءَ نماز بعد مثنوي جو وعظ ڪندو هو جيڪو شاهه صاحب ۽ ٻيا حاضرين ٻڌندا هئا.

ميين محمد صلاح جي پوين مان ميين عبدالله مرحوم سان ٽيهه سال کن اڳ راقم جون صحبتون ٿيون. ان وقت سندس عمر نوي سال هئي. هن پنهنجي ڏاڏي کان ٻڌو (جنهن محمد صلاح کي ڏٺو هو) ته ميون محمد صلاح سنڌي جو شاعر هو. هن منظومين ۾ هن پنهنجو نالو "صلاح" آندو آهي. هن "ٻَڙ ُغَل جا ڪلما" جوڙيا، جيڪي "محمد صلاح جي سنڌي" جي نالي سان مشهور ٿيا؛ پڻ شاهه عبداللطيف جو 'سفرنامو' جوڙيائين، جيڪو هن خاندان ۾ سانڍي رکيل هو، پر پوئين ويجهي دور ۾ ضايع ٿي ويو. سنهنجيءَ گهُر تي ميين عبدالله مرحوم "ٻزغُل جا ڪلما" جو هڪ آڳاٽو قلمي نسخو ڏنو جيڪو پڙهڻ ۾ البت ڏکيو هو. ان بعد، ٻين ڪن ذخيرن مان، ٻه قلمي نسخا هٿ آيا، جيڪي پڻ ناقص هئا (١). انهن ٽنهي کي ڀيٽي، سڄو صاف متن تيار ڪيو ويو آهي جيڪو هيٺ ڏجي ٿو.

اهو سنڌي نظم، شاهه عبداللطيف جي وقت جو يعني ٻارهين صدي هجري جو آهي، جنهن ڪري سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي تاريخ ۾ اهميت وارو آهي. چوڏهين صدي هجري/٢٠- صدي عيسويءَ کان اڳ وارا نظم توڙي ٻيون تحريرون سنڌي ٻوليءَ جا دستاويز آهن، جن کي سهيڙڻ ۽ سانڍڻ ضروري آهي. ٻيو ته هن نظم ۾ سنڌي ٻوليءَ جا اهي الفاظ ۽ اصطلاح استعمال ٿيل آهن ۽ اهي مثال ۽ مشابهتون آندل آهن، جيڪي شاهه صاحب جي بيتن ۾ ملن ٿيون. انهيءَ ڪري هيءُ نظم نه فقط سنڌي اساسي شاعري جو هڪ قيمتي سرمايو آهي، پر ان ۾

---

(١) انهن مان هڪ شاهه لطف الله قادري جي 'سنڌي رسالي' سان گڏ ساڳئي جلد ۾ قلمبند ٿيل مليو ۽ ٻيو مشهور مولودي محمدرحيم مڱڻهار کان مليو.

سنڌي لغات جو پڻ وڏو اهم ذخيرو سمايل آهي. ترتيب ۽ تاليف جي لحاظ سان، هيءَ نظم 'الف اشباع' وارن سولن سنڌي قافين سان ڏکين بندن ۾ سٽيل آهي. سنڌي نظم جو اهو نوع ۽ نمونو ان وقت عام مقبول هو.

هنن منظوم بندن جو خاص موضوع نبي صلعم جي صفت ۽ ساراهه آهي، جيڪا خالص تاريخي واقعن جي بيان بدران نبي ڪريم سان شاعر جي ذاتي عقيدت جو اظهار ۽ سندس دلي عشق ۽ محبت وارو اندر جو آواز آهي. هن منظومي جي آخري بند مان ظاهر ٿئي ٿو ته هڪ تاريخي واقعي ميين محمد صلاح جي دل ۾ اهو جذبو جاڳايو ته هيءَ مدح منظوم ڪري. اهو تاريخي واقعو هيءُ هو جو اڪبر بادشاهه جي آزاد مذهبي فڪر ۽ مصلحت آميز مذهبي پاليسي سان وقت جي وڏن عالمن جو اختلاف ٿيو. شيخ الاسلام عبدالنبي گنگوهي ان اختلاف تي قائم رهيو، حالانڪ بادشاهه طرفان کيس ٩٧٢هه (١٥٦٤ع) ۾ 'صدرالصدور' جي عهدي تي فائز ڪيو ويو هو ۽ پوءِ به بادشاهه طرفان رعايت ۽ برداشت جو سلسلو هلندو آيو. پر جيئن ته اختلاف اصولي هو، انهيءَ ڪري شيخ الاسلام پنهنجي ايمان ۽ عقيدي موجب بادشاهه جي مذهبي رجحانن تي تنقيد ڪندو آيو. کيس حج تي موڪليو ويو ته اتي به بادشاهه خلاف پنهنجي راءِ جو اظهار ڪيائين. انهيءَ ڪري واپسي تي مٿس ڪارروائي جو فيصلو ٿيو ۽ رقم جي خرد برد جو مقدمو داخل ڪري کيس نظربند ڪيو ويو. سنه ٩٩٢هه (١٥٨٤ع) ۾ ان نظربندي واري حالت ۾ کيس گهٽا ڏيئي ماريو ويو.

هن واقعي جي خبر جيتوڻيڪ ان ئي وقت سڄي هندستان ۾ هلي وئي، پر اهي ڳالهيون ڍڪيل رهيون ته شيخ الاسلام عبدالنبي ڇا ڪيو ۽ اڪبر بادشاهه ڇو ڪاوڙيو ۽ شيخ الاسلام جو موت ڪيئن ٿيو. سنڌ ۾ به انهن حقيقتن کان عام توڙي خاص بي خبر رهيا ۽ وقت گذرڻ سان هيءُ واقعو ويتر هڪ حڪايت طور ياد رهيو. مثلا ميين محمد صلاح هن منظومي ۾ ڄاڻايو آهي ته بادشاهه، علامه عبدالنبي کي حڪم ڏنو ته هو بادشاهه کي مڃي ۽ بادشاهه جي حڪمن کي مڃي، ۽ ان لاءِ مقرر ڪيل ڏينهن تي دربار ۾ حاضر ٿي سڀني جي آڏو علي الاعلان بادشاهه جي صفت ۽ ساراهه ڪري. پوءِ ان ڏينهن شيخ الاسلام دربار ۾ بيهي بادشاهه جي ساراهه بدران نبي صلعم جي صفت ۽ ساراهه ڪئي، جنهن صحيح اسلام ميڪاريو هو. ان تي بادشاهه مٿس بيچ ڪئي جنهن تي شيخ به رڪ واري جتي، جيڪا سندس جبي ۾ هئي، سا بادشاهه کي اڇلي هنئي. پوءِ مٿس تراريون وسي ويون ۽ سندس جسم ذرا ذرا ٿي ويو، جيڪي پرسان مسجد جي ڇت کي وڃي لڳا. هيءُ سڄو بيان روايتي آهي، پر شايد سنڌ ۾ هن واقعي جي خبر انهيءَ طرح پهتل هئي.

هيٺ "بزغل جا ڪلما" جو متن ڏجي ٿو، جيڪو ادبي لحاظ سان معياري آهي. عربيءَ ۾ لکيل بيت غالباً شيخ الاسلام عبدالنبي جي قصيدي جا آهن، جيڪو هن نبي سڳوري جي شان ۾ چيو. ميين محمد صلاح هر بيت کان پوءِ سنڌيءَ ۾ ان مدح کي وڌائي وڏو ڪيو.

بُزغل جا ڪلما، يا محمد صلاح جي سنڌي

بَزَغَ الحَبِيبُ المُجتَبيٰ فِي ظُلمَةِ اللَّيلِ الدُّجيٰ
كَالشَّمسِ تَطلُعُ فِي الضُّحيٰ صَلُّوا عَلَيهِ وَسَلِّمُوا

اڀريو نُور نَبيءَ جو مُحَمَّدَ مُجتَبيٰ
حُسنَ ڪيو حبيب جي جلوو جمالا
ظاهر ٿيو ظلمتَ ۾ ڪُفرَ ڪاڻيارا
منجهه انڌاري رَيڻَ رميو گوهر گمراهينڪا
هَري آچي هَرائيو وڃڱه ورياما (۱)
تاريڪيءَ ۾ طُلُوعُ ڪيو لاڻ لَمعانا (۲)
جئن سورج اڀري صاف ٿيي ظاهر وقت ضُحيٰ
چڙهي چِٽائي ڪري اچو آهاما
چوڏس چِٽو چمڪيو هادي هدايتا
مشرقُ مغربُ سوجهرو ڪيو رهبرَ رَسُولا
سَتِيتِ سُهائو ٿيو نبيءَ جي نُورا
لٿي آنڌائي ڪُفرَ جي شمسَ ڪيو شُعاع
دريا ڪنجي گوڙ ڪيي آدميو اوڙاها
واهُڙَ ميڙئي وحدتَ ۾ هلي هيڪ ٿيا
سائرُ ستويهلو ٿيو پرجي ٻترهترا
ڏيئي ٽيڪُون تارِ وَهيو منجهه مَظهر مُحمّدا
لٿي لڙَ لالُ ڪيو وَرنَهَ وجُودا
وڃي نوبتَ نبيان جامَ جي آيو احمدا
لڳي نوبت مُحمدي منجهه فَتحَ في الحالا
ٽِڪي ٻيرِ بهادري خاتمَ خَيرَوَرَيٰ

تيهامِيَ سپ تَهَ ڪيا اڳيان اوتارا (۳)
رِسالتَ پاڪَ رسولَ جيَ پَرا سَيِتِ پيا
ڳُهڙُ ڳچ‌ڙيهن ڳائيو چوڏس چڱايا (۴)
قُريشيَ جي ڪچهريهن پيهي پچارا
راهوءَ جي رهاڻين وَرتي ورُوَها (۵)
هاشميَ جو هَلُ ٿيو منجهه مُلڪَ مشهورا
تہ ٿيو وارث دِينَ جو پيغمبرُ پيدا
ڪونهي ٿو اللّٰه ڏولَه ميڙئي مُحَمّدا
چئو صَلواة حضرت آئهي دائمُ دُرودا

وَهُوَ الرَّسُولُ المُقتَدىٰ مِنهُ الشَّفاعَةُ تُرتَجيٰ
بِجَمالِهِ حَمِيدَ اللَّظيٰ صَلُّوا عَلَيهِ وَسَلِّمُوا

اِيَ آهي رَحمَتيِ رسولُ سو مُحَمَّدُ مُقتَدا
اِمام جُملي اَنبيائُنِ پيشوا پِريا (۶)
مهندارُ سڀ خلق جو سرخَيلُ سردارا
پُنيَ اِنهين پاڪ جي ميڙئي موجودا
دامن لڳي دوسِ جيَ ٿيا عالمَ اِلعاما
سنڌي احمدَ آسري تَڪڻِ تاري ٿا

---

(۱) اصل ائين. (۲) اصل ائين.
(۳) تهامي = تهامه جو، يعني نبي صلعم. (۴) شاه جي بيت ۾ ساڳي تمثيل (۵) اصل. رهاڻن ۾ وَرتهي
(۶) پريا = پرين، محبوب

جُوئري مٿي جٿن داغ تنهنجو دامڙا (١)
تن تان تکيءَ تن، کو وارو ڏج ولها (١)
مٿئين شفاعت جي آهي اميدا
آهکي ويهر عاصين تي ڏيندو پڙ پيدا
لنگهائيندو لطف سين نندرَ لماڻا
تان نه ڇڏيندو ڇوهه ۾ آسنه آسارا (٢)
ڪندو شفاعت ڪارڻي ميڙني محمّدا
سنديءَ جوت جمال جنهن منڪر مات ٿيا
هوا مجوسين معبود جي جيرا گهٽي جيتيا (٣)
پيا ٻرندا هميشه جي ورهين ورهه سچا
جابڙ رات رسول جي اجهاڻا آڙاها
پڻ ڏسي نورُ نبيءَ جو قيامت ڏينهان
ڇڏي جوشُ جهڪو ٿيندو دوزخُ دهشتا
مومن لنگهيندا سهرسين سهڪي صراطا
حرمت سانُ حبيب جيءَ مرسلءَ محمّدا

وَهُوَ الضِّيَاءُ الْمُسْتَضِي وَ بِنُوْرِهِ نَارُ الهُدىٰ

فِيْ صُبْحِ لَيْلِ الْيَلاَ صَلُّوْا عَلَيْهِ وَ سَلِّمُوْا (٤)

اِيءُ آهي روشني رسولُ سو مشعل محمّدا
ڏيا جنهُ ذاتار کا پريا پهڻُون پيا
انبيا ۽ اوليائن سڀني منُورُ اِتا (٥)

سڀ ملابس محمّديءَ مظهر معصوما (٦)
سڀ نُورَ نبيءَ جي روشنُ رَلد ٿيا (٧)
واتون سڀ وڏڪار جيون پنهوءَ ڪيو پيدا
هوت ماماڻي هب ۾ ڪنگڻ ڪس ٿيا
لهڙن لسُون لائيون ڪرهن قطارا
وجن سات سگهيا هاڙهي هزارا (٨)
منجهه ڪاريءَ رات ڪفر جي ٿيو سوجهرو صبحا
موڙهن واتون لڏيون جهي ترڪيا طريقا (٩)
پيا هدايت هوءُ ۾ آئي ايمانا
راد مونائُون رب جي محمّد مير مُلا (١٠)
چئو صلواة حضرت آئي دائم دُرودا.
اِيءُ آهي معشوقُ ميڙني مواطنين محمّدُ محبوبا (١١)
عرشا ٿيُ فرشَ سيئُن تائُون تحتَ ٿريا (١٢)
سڀنهين سِڪ رسول جي محبت مجازا
پٿهن پرت پرينءَ جي پيئي وٽ وٽا (١٣)
حجرن ڳالائيو حبيب سين ڪوڏا ڪلاما
ڏيندا هوا پاڪ پيغمبر کي صحيءُ سلاما
"اَلسَّلاَمُ عَلَيْكَ يَارَسُوْلَ اللّٰه" اِنهين آوازا
پڻ داهون دَرختن ڪيون لئي ۾ لطيفا
آهُون عشق آڪنڊ ۾ وايون ڪيون وٽا
پڙهندا هئا حضرت جيو پرجهين خطبو خليلا (١٤)

---

(١) شاه جي رسالي جو بيت (٢) اسنه = اڻ سونهان. اسارا = بنا سار جي، بي‌خيالا.

(٣) مجوسين (زرد شتين) جا معبود جيڪي وڏي چيري جيي وارا هئا: يعني سندن پوجا واريون باهيون جيڪي وڏي لاٽ سان پئي ٻريون. (٤) اصل. في صبح اليلا. (٥) مُور = منڊ، سرچشمو. اتا = اتان. (٦) ملابس = وڳا. (٧) اصل. رند. (٨) اصل. هاري هزارا. (٩) جي ترڪيا طريقا = جيڪي طريق (ٺئين وات) ڪان ترڪي اوجهڙ ۾ پيا. (١٠) مونائون = ورتائون. (١١) مواطنين = مواطنن ۾. (١٢) اصل. سيءَ تان او. ٿي = وتان. سيئيَ = سيئن، سينءَ = موڏو. تائون، تائُون = اتان ڪان. تحت = هيٺ، هيٺان. ٿري = زمين، مٽي. (١٣) اصل. پريءَ جي. وٽ = وٽنڊ، محبت. (١٤) اصل. حضرت جِيُّ حضرت جيو = حضرت جن، حضرت سائين.

ما ڪاني هئي آثار جي منجهه مسجد مدينا(١)
مشرف هئي محبوب جي قراءة قيتاما
تخل ليه نبي جو جاڳيو هو جوشا
مڪن جمعين سڀرين سين سڪ
سانڀيريو ستاء

اچي، صلاح، صحابن کي ڀيو پتريا
ته ڪرسي گهرجي گهوٽ کي منبر محمدا
جڏهن جڙي آئي سا ڪرسي ڪريما
چڙهي آيا آن تي پرين ٻي پيروا
تڏهن ڪاني ڦاٽي فراق ۾ چڏي ٿوب ٿنيا(٢)
ڪري ٻاڪارون ٻار جئن ڳريو گدازا
ستون ڪيون سڀرين کي داهون درد مهتا
تان پئي مهر محبوب کي رحمت رحيما
حضرت آلهي آئيو چلي ڏونهه چوبا(٣)
اچي رکيائون مٿي تي مبارڪ هٿڙا
غمگساري غريب جي ڪئي سچڻ سنيارا
تان ڪيائين مات مهت سين پرين جي پچتا
ڏمڪا ڪري ڏکسين، ويجهي ٿي وصلا
ڪنهن راض سين راضي ٿي ملي معشوقا
اهڙو آهي ڪارڻي محمد مختارا
سائينءَ سهائو سپرين، ڏئل دوست خدا
ذڪر جنهن جي ذات جو آنچو آهه اعلىٰ
اونهين عزت احمد جي وڏي وڏايا
چئو صلواة حضرت آتي دائم درودا.

*... ... ...

اصل عشق عربي جود ڪيئو آهه ذرا
آڳي اِن لاءِ پاڻهنجو ڪيو جلوو جهانا

ڪارڻ پيدائش پرينءَ جي هستي ڪيئو هڳاءُ
منجهان آهه عشق جي ٿيئو عالم آبادا
الله عاشق آزلان، محمد معشوقا
علم اقدس عين ۾، ڪيئو ظاهر ظهورا
ستهي ستر چڪائيو مارڻ ملوڪاءَ(٤)
سر جني جا ست ۾ پيتيون تن پڪا
سرڪ اِن شراب جي گهائي گهوٽ وڏا
ڪنهه ڳري ڪيپ خمارئا صوفي پئي سرا
متري سيٽ مند جي ماريا متارا
وتيون ورين وات ۾ صدقو ساه ڏنا(٥)
”ڪنت ڪنزا مخفيا“ پدر پير رکيا
آهي رمز اِن ۾ پتري پروڙا
ڳاليهه نه ڳاليهين جهڙي ڪرڻ تا نه جڳاءِ
عقل وريو اوچون ٿي انبي آنديشا(٦)
ريت انهين راز جي لکي ڪنه لڪنيا
ڪوڙين منجهان ڪن تي اي حل ٿئي حقيقتا
عقل جري ڪل جي هاتڪ حيرانا
ڪين پروڙيو پرينءَ کي مورهين مخلوقا
چئو صلواة حضرت آتي دائم درودا.

*... ... ...

حيران چندر (چپ) ثنا منجهه مدح محبوبا
ماندا مداح ثنا ساڳهين، واکاڻي وصفا
چني چڪا چاڳاهي مناقب مدحا
ڪري رهيا ڪريم جي ثنا ساراها
تا مور نه متو آئيو خوبين خليلا
پرو پاند پرينءَ جي خصلتن خلقا
اونهين ڪن عميق جي پئي ڪنه نه ڪرا

---

(١) اصل. تار جي. تار = ڪجي. (٢) ٿوب ٿنيا=زور، ست. (٣) چوب = ڪاني. (٤-٥) شاهه جي بيتن ۽ انهن ستن ۾ آندل تمثيل ۾ مشابهت.

*... ... ... هت ۽ هيٺ انهن جاين تي ڪاتب خال ڇڏيا، انهيءَ لاءِ ته عربي قصيدي جا شعر پوءِ لکندو پر اهي رهجي ويا.

تالڪ نہ لٿڙي تارُونئن گھوري گھاتُوئن ڪا
ٻيڙي آچل آبَ جي ڍَهليا دِليرا
لهرين لڪو ناهي ڪو جتي اچن اوپارا
موڙي ملاحَ مڪريون جانِ لڳا گردابا
تان پاٽيَ نيئا پاتارَ ۾ وَريَن وِيرَ مٿا
ٽنڊُوءَ نهوڙي ناهِ ڪيا آهِرُٽا اوڙاها (١)
لڪو سڌُ نہ مڌُ ڪو لُڙهِيا لاهُٺارا
آڇي آتان آئيو ڪو چٽرو چُڪيرا (٢)
شوقَ منجهہ شفيعَ جي ٿيا هَمّہ حيرانا
ماٺِ مداحن ڪئي، شاعرَ شرمايا
اچي سڀِ ساراهَ ۾ عاجزَ ٿي آيا
آچارَنِ عميقَ جَنِ حدُ نہ حسابا
چئو صلواة حضرتَ آتي دائم درودا .

* * * *

آکِي آتاهُون ڪيئو، باريءَ بلندا
مرتبو محمّدَ ميرَ جو رُتبو رَفيعا
اُنچو اندازو آنَ جو، مٿاهون ماڳا
لوازشون لبيَ کي ڏِنيُون ڏاتارا
تسليون تهتامِيَ کي آيون ٿي آيتيا
خبرُون خوش خليل کي آگِهين اِشارا
ملڪن هٿِ محمّد کي تعظيمون توڙا
وَحيَ آنديون وَرَقَ کي سَراهيُون سيهرا
سُورَن منجهہ قُرآنَ جي وڏيون وڏايا
"اِنّا فتحنا" "وَالضحيٰ" ڪيئو مرهو سالارا
آيتَنُ ڪي احمد کي آپتر آذارا
چئو صلواة حضرت آتي دائمُ دُرودا .

* * * *

تحقيقُ گهڻا آهين آنَ تي حجتُون هزارا
مٿو معجزنِ ناهہ ڪو سهسين سُهچاڻا (٣)
تعاليِ شانُ نبيّ جو نرمل نِنڌارا (٤)
سچو صادقُ سُپِرين رهبرُ رهنُما
عارفُ اڪملُ اللّٰه جو هادِي حق رَسا
جتي هٿا مُبارڪَ حضرت جتي ٿيا آهيجَ اظهارا
تاٽي تني تسليم ڪيا سائُو سردارا (٥)
مانجهي سڀ مُنتقادَ ٿيا معجزنِ مددا
پيرتا ٻئي پرينءَ جا نميا نيازاءَ
متيئون مُطيعَ ٿيا آدَبَ اِخلاصا
جني عقلُ نصيبُ هو فراستَ فهما
آيا متي اِطاعتَ ۾ پسنده پيڪاڻا (٦)
داناءَ مٿيئي ڍهليا مٿهندا محمّدا
لازَ نظاري ليهَ جتي پياري پُر ڪيا
تہ بيعتَ ڏِني تَنِ کي ويئي سڀ وِڄا (٧)
چئو صلواة حضرتَ آتي دائمُ درودا .

* * * *

قاتي چندُر قاريُون ٿئو مين آگُرِ اِشارتا
جڏهن مشرڪَ مڙي آئيا پٽهي پلليتا
خذمتَ منجهہ خليل جتي حاضرُ هيڪاندا
تہ جان آهين سچو نبي تون صادِق منجهہ دعويٰ
تہ قاڙي چندُر قاريُون ڪر اي ميان آگرِما
تڏهن سچي سبابةَ سماءَ ڏُونهُ احمد اعجازا (٨)
هو چوڏهيَ ماهَ چمڪيو ڪاملُ ڪمالا
تا قاتي چندر قاريون ٿئو قمرُ قدرتا
قمرُ پتجي ٻہ اڌَ ٿيئو پيرتِ ۾ پيريا
ستي ٻئي آڌَ آرضتا ٿي موتي ماڳِ وئا

(١) اوچون يا اوچون. اصل. ٽنڊُوءِ. ٽينڊوءَ جي نار. (٢) اصل. چٽرُو چُڪيرا. مٿين لون مٿن ۾ ساڳي رسالي جي سرراڳ ۽ سرساموندي واري تمثيل.
(٣) اصل. سُهچارا (٤) اصل ائين. (٥) اصل. تانِري تَنِ (٦) پسنده = پسندي ئي. اصل. پيڪاڻرا. پيڪاڻا. (٧) اصل. تبعيّت زنئي. (٨) سبابة سچي=شهد آگر اشاري لاءِ ڪنئي.

"اِقۡتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَ انۡشَقَّ القَمَرَ" اِنهين آهيجا ٿا

معجزن ڪيئو مومنن کي ويتر ويساها
اياڳيئن کي آنهين سمجهون ٿئو سحرا
"وَيَقُولُوۡنَ هٰذا سِحۡرٌ مُّسۡتَمِرٌ" ڪوڙا ڪنذابا

پڻ آيا ملڪ سلامتي الهيو آيتنيئا
ڪرنش لاءِ ڪريم جي آڪنڊ آداما
پڻ ڪرڻ صلوات سرور جي آڳي ڪيئو آمرا
ته گهرو رحمت رسول آتي مومن مدااما
تحفو تحيةٌ پيئ چئو ساري سلاما
چئو صلوات حضرت اتي دائم درودا.

*　　*　　*

پر ڪيائين پرت سين دليون دومتئيا
چاڙهي چڏيائين چيئن تي عاشق آداسا
واڍوڙئا وروڻهه ۾ گهٽيئي گهايا
ڪهنارن تي ڪيترا آلنيا عشاقا (١)
محبت جي ميدان ۾ جڏهن جي آيا
تڏهن سڀ تمام ٿئا آسهي آوجاهتا (٢)
ويئي وچا ورسري سار نه سڌيرا
وحدت وڏي ورلتهه سي آڪنڊ آڏڪيئا
ڳڌيئا گهوٽ گسن تي لچن لال پيئا
لتوڪن لنگهي ليمه جن پالڊيا پٽ وڍا (٣)
متا وڏي مانجهيين آڙين تي آچليئا
سيون ڏنو سنتون ورهسن ويچارا
سوري آتهي سنيرا مرد ميصرا جا (٤)

سور چڙهئو سانگيين تي سرڪن منصورا (٥)
قيمون اچهي ڪم ماه جو محبتيا (٦)
ڪونئو ڪوڏ ڪباب جهي ڪسن قريبا
چکيئو اهڙيون چاشنيون سرڪيون سالورا
وتن ٿيون وصال ۾ ڪهيرون ڪاهوڙياءَ
پڻ سبب هوت حبيب جي همت حضرتا
ماءِ مرادون پنيون منهنجا مقصودا (٧)
ڏيئي دنياوي جون آسون آميدا (٨)
سي سيئي سرلجام ٿيون هاشمي هتا
فيض اِنَ فياض جهي ڪيئا ملڪ معمورا
جنگ ساماڻي جنڪري لتو ڏرت ڏيها
ويلهه ويئي ورري ڏليتن ڏڪارا
سمهي جهي سخاءَ جو پيئو سڪارا
گهڙ سندي گنجڙي ويروتار ويهتاءَ
حاتم ڏيئي هت سين پرڪيئا پنارا
مائڪ پتڏي موڙيين آچليئا اِيمانا
بکين براڊون پريون اوڍيئا آگهاڙا
جود سهين جواد جهي سب ٿيئا سوپارا
جي ستيي سندا سهڪڙو سي پيتن پيالا
"وَسَقٰهُمۡ رَبُّهُمۡ شَرَابًا طَهُوۡرًا" حرمت حبيبا
چئو صلوات حضرت آتي دائم درودا (٩)

*　　*　　*

مير محمدٌ آئيو آلتهي آميئا
جبرئيل جسول ٿي [چيو] ملڪ سعراجا:
ته چڙهه بهادر براق تي آپر احمدا
آقصي تي آيتن ڏوله تانئون عرش علا

(١) اصل ائين (٢) اصل ائين (٣) اصل ائين. **پٽ وڍا**=پٽ جي پر ڪا ۾ وڍا (٤) اصل ائين (٥) **اصل. سور چڙهيو**. ساڱين=ترارين (٦) اصل ائين (٧) **ماءِ**=جاءِ **يعني** هنيڪيون، ماڱائيون، مقصد **واريون** (٨) اصل ائين (٩) هن سڄي منظوم-بند ۾ **اهي تشبيهون ۽ تمثيلون** جيڪي شاهه جي رسالي جي ڪن **سرن** ۾ به موجود آهن.

خلوت سرا خاوند جي جهوڪ جمعتا (۱)
سالڪ سير في الله ۾ پهچي ڏي پارا
لڌڻ لامڪان ۾ ڪنڙا ڪر خيما
جتي ناءُ نه ساءُ ڪو، آهي نه اشارتا (۲)
جهنگل جڳهن جمع جو فرق نه فصارا
اسم ۽ رسم جتيهين عقل نه عبارتا
آتي مرڪڻ محو ٿيي ديرو ڏي دوسا
هاڻي مشاهدي مقدس ڪي وري اچ وطنا
حضرت هليو هيج سين اتيهين افضلا
وٺا ناسوتا نيسري هن ملڪ ملڪوتا (۳)
پوري وڃي پهتا جاتي جبروتا
لنگهي وٺا لاهوت ۾ اقدس اوطاقا
ملي مطلق محو ٿيي وحدت ولاتا
ڏيکيندهين ديدار کي موٽيا مڪي ڏاه
انهان منهنڊ ماهيت جي ڪانهه ڪينهه ڪرا
پاڻو جاڻي [پاڻ] ڏٺي سي حقيقت حالا
آهي حق حديث ۾ بهتر بيانا
حاصل تنهن جو هيڏو خلاصو خبرا
آچي وڏو انهيئين هن ناقص نادانا
پسو پيغمبر پاڪ جي وڏي وڏايا
ڪو نه ڪو جهان ۾ اِن سڳڙ جو سياء
چاڙهيو جنهن کي چوڏول ۾ خاوند سڳڙ خدا
وڃي قاب قوسين تيئو اوڏو احمدا
شان منجهه شفيع جي "وَ الْقَدَر" آ
چئو صلواة حضرت آتي دائم درودا.

* * * *

نئيو آب نئين ڪري وضوءَ جي وقتا (۴)
چتا گير منجهه چڪير جي حديبي ڏيهتا (۵)
جڏهن رسي آچ صحابين کي پٽ ۾ پياسا

هئو هزار ۽ پنج سئو جي مانجهي ميرانا
رڪاب منجهه رسول جي لشڪر لاکيرا
ڪري رڃ نه قطرو آت پاڻي هو پيدا
نڪو بيئر بر ۾ نهر نه نديءَ ڪا
تڏهن ميزني آچي محبوب وٽ ڪيئو
ساٿيجي عرضتا
ته پاڻي ناهه پيئڻ کي نڪين وضوءَ لاءِ
تان حضرت هٿ مبارڪ رکيئو ڪوزي تي ڪرمتا
نئيو آب نئين ڪري آچو آگرنيا
دريا اچي دوس کي ڪينه مخفي ميهرانا
پيي سڀئي پُر ٿيا سي صحابي سيرا
وضوءَ ساري ورتهه سي خوش ٿيا خيتارا
راوي روايت ڪي هن پر حديثا
ته جي لک صحابين جو هو تنهن ويرا طيارا
ته ڪيي ڪفايت تن کي هند پاڻي پُر مثلا
پر ڏيڍ هزار حضور ۾ هئاسون همراها
سڀئي سيراب ٿيا معجزي ميهرا
پڻ گهڻو طعام تيار ٿئو برڪت پلي جانا
حضرت جابر ڪيي حبيب کي جنهن ڏينهن دعوت دلبرا
پورو هزار صحابين جو تنهن ڏينهن هو حاضر حضورا
ڪٿاهو ڪنيائون خوشي سين ٿيي خندق خنيلا
پهڻ پڏيو پيٽ سين صحابين صدقا
مديني منور کي چيئون چوڌارا (۶)
هنيون پهلوانن پهڻ ۾ ٿيي ڪوڏاريون ڪوڏا
پر هئي ٻک پهاڻن ٿي تن کي طعامتا
تڏهن جابر وڃي گهر ۾ ڪيئو صحابي ستعيا
تا ٻه ٽويا مچا جوڻن جا آهين آن پارا

(۱) اصل. جوڪ ۾ (۲) اصل. ناهه نساءَ ڪو. (۳) هن= هنن کي هئو. (۴) نئين ڪري = نئيون ڪري.
(۵) اصل ائين. (۶) اصل. چئيءَ نئو چوڌارا.

سي پيهائي تيار ڪيئا آتو آنصاريا
پڻ ٻڪري هئي هيڪڙي ڪني ڪامل سا
اچي عرض ڪيائين حضور ۾ حقيقت حالا
تہ قدر آهي قليل ڪين سيڌو سباجها
سو حضرت هلي پنجن ڪر ڇهن صحابن سڀن
ڪر احمد افطارا
تہ راضي ٿيان رسول ڏٽي جا آءٌ سڙهو سريرا
تڏهن حضرت آسهيو هاشمي جابر جي گهر ڏاهہ
وڃي وڏائون هٿا مبارڪ پاڻهجي اٽي منجهہ
ماها (۱)
تان آتو ڳوهيندڙ کُهيا، رنڌي رهيا
پيئي ويجهہ طعام ۾ برڪت بسيارا
تڏهن حضرت ڪوٺئو وهاريا ڏهہ ڏهہ صحابي سهجا
سي کايو سيئي خوشي سين رخصت ٿئو رميا
اِنهين پر هزار کي حبيب ڏٽي جي کارايو کاڇا
تا ڪٿو ڪين کيٽ ڪان برڪت ٻلمنيا
پاٽا آتو پيئو آبري، ۽ باقي ٿئو لحما.
معجزي محمد مير جي ٻسو پهڪارا
پڻ تري منجهہ تهامي جي حمد ڪيئو حجرا
منگريزن ثناء ڪيي هٿ ۾ حضرتا
جنگ منجهہ حنين جي ڪره ويڙ ڪيئا
جڏهن حضرت ڏنا يهودن جا گهوڙا گهيرا
تڏهن تري پري پهٽين جي ڪنئي دوس خدا
چيون تسبيحون تن تي هٿ ۾ حبيبا
ڪيي پڙهي الفاظ آن تي ويرين ڏوله وڏا
تان مفسد ميڙئي مغلوب ٿي پڳا پئي ڀڄا
پنيون ڏيئي پليد سي مُڙئا مُنه ڪارا
اي پسي پرتو پرين جو ٿئا صحابي سرها
چئو صلوات حضرت آتي دائم درودا.
ڙتو روئي رتيون اکيون اصحابا
ڪري چٿاڪا چڪيون آتجي آرتيئا
وهي وٽيون ورسائيون جيءَ ۾ جالارا
لوڙهي لڙڪ لونيون کامي خمارا
هاري جر هيٺيون ٿيون هنجون هيج منجها
وعظ وقت وريام جي پاٻوهڻ پريا
پڻ ڦائي هنيا قارين ٿئا نصيحت نبيا
ڊڄي ڏپ خدا جي آثر آندوها
ورجئو وٽا وره ۾ جگر جوشن جا
گرمي سين گداز ٿيئا حضرت حديثا
سٽي پنڌ پرين جي حقائق حڪما
رقت رسي دليين نرمي نيازا
وٽا وگهرئو وحدت ۾ فاني في الحالا
صحبت ۾ سردار جي جڏهن وڙنهہ هٿا
تڏهن ڪر سرن تي صحابين جي آهين
پڳڙيا پٿا (۲)
نکو چرڻ هو تن چاڳلين مجلس ۾ مورا
وينا هميشه ڪن ڏئو سٽن سنيها
عاشق هئا آواز جا ڪوڏ ڪلاما
پيو جام جوان سي تڪون ڏئو تڪيئا
لڙهئو وٽا لاهوت ۾ پيهو پاتارا
نوري نظارن نيس ڪيئا محو مشهودا
ڪريان کهڙي تن جي آءٌ وائي واکاٽا
جي ساراهيل سبحان جا مرڪن موچارا
نسوهروئي نور ٿئا نبي جي نظرا
پڻ دعا سان دلبر جي آندن ٿئا آها
جي اعمي هئا ملڪ ۾ سجا سي ٿئا
موڙهن واتون لديون معذورن ميهرا
برڪت محمد مير جي ٿئا سواتا
چئو صلوات حضرت آتي دائم درودا.

*   *   *

(۱) پنهنجي هٿ سان اٽي ۾ پاٽي (ماءِ ماها) وڌائون. (۲) اصل . پڳڙيرا.

پڻ ڪيئن مدح ڪريان آءٌ تنهن جي تعريفا
جو واڪائيل واحد جو حمدن هزارا
اسم اقدس جنهِ جو محمدﷺ عربي نالو نرملا
مهڙ ميڙني مرسلين خاصو خيرورا
پهلو سڀ خلق جو نبي نورهدي
سرور سندو عالمين مولهي محبوبا
صدر سدائين سڀ جو محفل منهدارا
ديوان دولت درگاهه ۾ مرڪز مختارا
سخا منجهه سمندر ڪري آبر آهه عطا
وسي واسي مينهن جئن بحر در بخشاء
اوتون ڏيئي عميق جئن ريلي رحمتا
لهي سال سڀڪهين ڏرنين تو دريا (۱)
وهڻ ورتهه تو وهي آتئو استعدادا (۲)
ميڙئي موجب نصيب جي جام ڪن جرعتا (۳)
مدح تنهن محبوب جي ثنا ساراها
ڪنهن پر ڪندو ڪهڙي متاڙهو مخلوقا
اهڙو ڪڏهين ڪونهه هو ڏيهه ۾ ڏاتارا
حاتم همت اڳرو سائو منجهه سخا
ڏيڻ ڏئارڻ ڏاتيون وڏا وظيفا
وتڻ وراهڻ وچ ۾، ڪرم هو ڪريما
ڪيئن ڪڏهين ڪنهن نه ستئي محمد مير مصلا (۴)
خاندان خليل جي بڻ آهي نجابت نشانيا
جئن هون پيئيون سخي گهڻو سيد سردارا
چڱائي ۾ چاڱلا اڳڙ امتيتيا (۵)
شهزادا شرافت ۾ ورترا ولايتا
جاسين اهل بيت زمين تي آهه باقي پتلايا
تاسين گذري خير تو دار منجهه دنيا

ڪيهرن سنڌي ڪوڙي ۾ آهي خلق خوش بالا
قطب آهين قيوم جا مدار الملڪا
آجها سندا عاجزين غوث غمخارا
وارث ڪامل محمدي واصل وصالا
چئو صلوات حضرت آتي دائم درودا.

*　　*　　*

آهي سنهه الله جو، سوڳند سبحانا
ته ناهي سگهه ثناء جي تير نه طاقت ڪا
ليڪڻ لياقت ناهه ڪا مهنجي مجالا
جئن ڳڻيان ڳڻ حبيب جا عادت اخلاقا
ڏني ذات نبين کي مولهي مرتبا
ناهه نهايت تن جي حد نه حسابا
متو محاسن ناهي ڪو، اپر اوصافا
جيڪو ڪمال جتهين آهي اظهارا
سڀ ميڙئي مراتب محمدي خوبي خليلا
سو ذاتو را سنهارا سپرين سيرت مڪاچا
صورت سرور سهڻو جامع جمالا
راضي رکيل رحمن جو خاوند خوشنودا
پرين پيغمبر پاڪ سو اطهر احمدا
چئو صلوات حضرت آتي دائم درودا.

*　　*　　*

تحقيق ڪريان دانهون درد سين آذميئو آوازا
آتئو ڪريان آهه تو منادي مرٿا
ته قاتي هيان قاريين تيو وڃي وساما
چيچي چوه پرينءَ جي ڪاتي قطرا
فڪر منجهه فراق جي آڪنڊ احمدا
محبت ۾ مات ٿيءَ ساري سپريا

---

(۱) اصل. ڏور. اهڙو درياءَ جيڪو هر سال منڍ ڪان پريو ٿو اچي (ڪنهن به سال ان ۾ لاٽ ڪانهي).
(۲) اتئو استعدادا = گهٽي پاٽيءَ سان، پرپور وهڪري سان. (۳) اصل. مڙني. (۴) ڪين = نه، هڻڻ، ناڪار (۵) اصل. اڪتر (= اگڻ؟).

جوڙي ھن جسم کي پنجي ڪَرِ پورا
ڪونيِ قالبُ جڏ تون نيڪرُ اِن نجهرِ ئا
تنه روحاني راجَ ۾ جو پُهتيه پاندِ پتڙا
تہ وجي سڙين ماڙهوئين جتي ٿاڪُ ٿرا
ادسئو آنِ اوطاقن کي هنيڙو هميشا
اهلُ اللهِ جي اندر مون چٽڪ آهِ چِتا
فِرقي کي فُقرائن جي سڪان سَڏَ مَرا
گُندرَ اِنَ گِروهہ جي جهچان جانڪيتا
جهانگين ريءِ جدائي ۾ پچان پرڏيها
گهنگهر گهٽيءِ گهاريان ڏکن سان ڏينهڙا
هاڻِ ڪرئو سگهان ڪين ٿي صبرُ سانڀينئا
مون جيڏيون مليرَ ۾ ڪيئن ماکيون معرفتا
تڪون ڏئو توحيدَ جيون وهسَن وحدتا
ترنَ آچئو طريقت جنه هلڪن حقيقتا (١)
سنجئو سانيڪَنِ تي ڪُوهي خلوتا
پيو پوچَ پُهاريُون شريعت شربا
وچئو وطنَ وتِ ۾ ڪن مُنڌُون مانجهاندا
گهٽو آڪنڊي آهيان تن ستريين ستريرا
چئو صلوات حضرت آتهي دائم دُرودا.

*   *   *   *

مران اِنهين ماري وِجهلان وِچوڙا
قوڙائي فراقَ ۾ آتانُ آداستا
ڪيجئو ڪامئو ڪُنپ ٿئو هندنِ حيرانا
لوچئو لُڪَ ۾ پچان پيئي پُورا
تہ جاي هوءِ نصيبُ مون ڏِسڻُ ڏُنگريا
وس مُهنجي وِيجهہ ۾ پنُوءِ هو پسئا
عيوضَ ڪِنهُ ٿوڪَ جاي خرچنِ خزينا
تہ هوندَ سٿَ ۾ پسي پِريَنِ جي ڏِنرِ
ستاهُ پستا

فِدا منُ محبوب تان ڪيئم قُربانا
جُسو جانِ جهيرو رگُون رُوحُ رِيزا
نظرُ ڪيئمِ نبيَ کي هُنڌُ سڙنيني منهدا
گهوري وِڏيمَ گوهر تان هُنڌَ سيسي گهٽيَ سڪا
پترَ لوءِ گهٽي پنڌُ ٿئو مارگُ محبوبا
ڏُوري ٿئن ڏهڙو هاڙ هي هوتَ ٿئا (٢)
جُوءِ آڳانهين جيتہ وَهَ وٽڪارا (٣)
آڏا ڏونگرَ لڪيُون جبلَ جوراڻا
پهرين آءٌ نہ پُجنٽي پتُ پرانهين جاءِ
ساريو ويني سچٽيه جهچان جانڪيتا
حجازي حبيب لئي وِجهلان واجهايا
آسرَ پري آهيان آپر آميداءَ
مانَ موتي مون تي ڪڏهين ڪوهيارا
پوئي پاجهتہ پروچَ کي ڪهل ڪيچَ ڏِٺيا
احمدُ ڪري عرضيَ جي ڪا وَهرَ وَرياما
چئو صلوات حضرتَ آتي دائمُ دُرودا.

*   *   *   *

سُهڊ مهنجيَ سڪَ جي جا اندرِ گهتَ
گِرياه (٤)
وائي وِرِهَ وِنڌُر جي سِندِري سُور سڏا
وَجي ڪرهو پِرينءَ کي خبرَ خيروَريا
نيئي ڏِهو نمائيَ جا ساري سنيها
تہ موني ماتمُ آئيو آنُ لئي آندوها
جهجي جهوريَ جوشَ ۾ ڪاسي خُمارا
ماري محبت ماتُ ڪي وَلوَلي وُوڪا
هنجون هاري حبيب جيَ آڪنڊَ سنجهہ عشقا
وَايون وَسائي وَهلُور ٿي واڙيَنِ واجهاءِ
لئي مدينهي ماڙهوئين ڪيجهي ڪونئرا ڪاءِ
آڪيريو عربَ ديسَ ڏُونهُ لالايو ليلاءِ

(١) اصل ائين (٢) اصل ائين (٣) اصل ائين (٤) سهد=اوجاڳو. اصل. اندر ڪتَ ڪُرءِ آه

مانَ هيڪلي اڇي هب ۾ پُهچڻ پنوها
ڪري حمايت هاشمي حامي ٿي همراهَ
ڏي دلاسو دلگيرَ کي آهِکي احمدا
فرياد فقيرَ کي رَسي رحمتا
سِڪا ڪَريين سڀئي جي مشڪل مقصودا
سَروَرَ ڏي سُڏيرَ ڪا مَعذور کي ميهرا
ڪانيهي جنهن کي ڪا پي پر ري پچارا
ماراهَ سندي سڄڻين تَنَ کي توارا
سختيَ ويرَ سنپارَ سون وِرُدُ واڪاڻا
مدح ڪندي مُصطفيٰ ٿيئي اندر آراما
ڪيڄ ڪا وَهتر ڪارڻي خاوندَ لڳي خدا
سائِلَ سندي سيڪا تون سُڃيج سپاجها
ڪري ڪريان ڪيتريون آءٌ عرضَ اِظهارا
پرين آهين پيش تُهنجي ڪشفُ سڀ ڪمزا
دانا مهنجي دِلِ ۾ جئي آهڪت احمدا (۱)
سي پورا ڪر پيغمبر تون صدقي ساراها
چئو صلواتَ حضرت آتي دائم دُرودا.

*　　*　　*　　*

ڪيئو يادِ صلواتَ کي جوڙي جوشَ منجها
عبدالنبيؒ آڪند جي ڪئي فقيرَ فريادا
سهج شوق شفيعَ جي حضرت حبيبا (۲)
رضا خاطِرِ رسولَ جي صحابين سُهدا (۳)
جي خاصا يار نبيَ جا نوري نيهالا
هادي آهين حقَ ڏُونهُ مَشعلَ موچارا
مت مُهاجرنِ ناهي ڪين، آفضل آنصاريا
بدري بهادر پلا آتلَ اصحابا
اَهل صُفي جا آونچا گهڻو صُوفي سونهارا (۴)
چئو صلواتَ نبي ڪريم تي دائم درودا
پڻ آلَ آطهرَ رسولَ جي سيني سلاما
مٿي صحابن ميڙ لي دائمُ مُداما.
ڪندا اچن اِنهئين آڪابرَ عُلما (۵)
فضلُ آن بزرگ جو، سبَ صلواتا
تہ اڪبر چڙي دينَ کي هو وِرِسئو واتا
ڪي دعويٰ رسالتَ جي پاڻ آتي پاچا
پيو غلغلوگوڙُ هو مُلڪن تي مُلڪا (٦)
ڪن تي وڏي قيام تي ڪارڻِ اِنَ ڪُفرا
مومنن تي موتُ ٿيو سُٺي ايُ سُخنا (٧)
تا ڪي تڪليفَ تنهن شيخ کي اِهيوئي آسَرا
تا آڻي ايمان مون مٿي چئو مُهنجي مدحا (٨)
شيخُ مُدرّسُ دِليَ ۾ هو آفضلُ عَلاما (۹)
وَلي وِلايتِ آڳرو ڪامِلُ ڪمالا
مَشائيخَ مُحققُ وڏو رمزدارُ رَما (۱۰)
تنهن پروڙي پَرِنڌِهين مامَ مَعلوما
تہ سوريَ مون کي سڏِ ٿئو ميڙڻُ محمدا
ڪتيائين قبولُ ظاهرَ ۾ ضرورتَ زورا
تہ جوڙي پڙهندس تُهنجي موچاري مدحا (۱۱)
چڙهي پڙهندس ڪرسيَ تي صباح سُلطانا (۱۲)
سو وجي منزل پانهجي جذبَ جوشَ منجها
آڪُنڊَ عِشقَ آداسَ ۾ ڪيائين تصنيفا
مدحَ مُحمّدُ ميرَ جي هيَ سهجان صلواتا
سو خميس ڏينهُ هو ڏهہ تي ڪاڙهو قياما
سُيان ڏينهہ جمعي جو وعدو وِصالا (۱۳)

---

(۱) اصل . آهڪر (۲) ر. سهجئون (۳) صحابين سهدا = اصحابن کي اوسيڙو (۴) اصل . سردارا (۵) ر. ۱. ڪندا اجن هيءَ ڳالهڙي اڪابر علما . ۲. ڪندا هٿا اها ڳالهڙي اڪابر علما . (٦) اصل . ۱ڪيو غلغلو گوڙ هو ملڪ ۾ ملڪا۲ (٧) اصل . ٿي سخنا . (٨) ر. چئو منهنجي صلاتا (۹) ر. افضل الفضلاء (۱۰) ر. رمزدان رعنا (۱۱) ر. تہ جوڙي صلواة تنهنجي (۱۲) ر. ذڪر پڙهندس تو مٿي سيا سلطانا (۱۳) ر. ۱سيا جمعي ڏيه هو ورنه جو وعدو وصالا۲.

ڪري غسلُ خشبوءِ سين ٿي هلئو هيجَ منجها
مائٿو ستي آئيو، ڪاهي ڪيروڏا (١)
مصريون جهلڻ منهن ۾ مانجهين جو مرڪا
مصريون جهلڻ مُنهَ ۾ پانڌپ ري پڪرا (٢)
قيصر ڪلهي ڪوڏئو مُڙسُ مردانا
او ملهي آئيو مجلسَ ۾ پري پيرَ پريا (٣)
تڏهه آڪبر چيو عبدالنبيءَ کي چريي چرايا
تہ پڙهہ پڌري خلقَ ۾ مُهنجي تون مدحا
جا ناهي جوڙيئي مهنجي صحيح ساراها (٤)
تڏ نوڏين نرمل چڙهئو، مانجهيءَ موڙَ پڌا (٥)
اَيي عاشقَ آتهين ڪي شُروع شُجاعتا (٦)
مدحَ نبيان جامَ جي خاتمُ خيرَ وري
"بَزَغُ الحبيبُ المُجتبيٰ" ڪيائين تاهئون تماما
تڏهه غضب اچي غافلُ تنه حاڪمَ ڪيو حڪما
هُئي پيزارَ رڪ جي جُبي جوالا
تنه هاتڪ آچلي همت سان ڏونه سورهيه سلطانا (٧)
ٻيئون تراريون تيزَ سٻين مٿي تنه مردا (٨)
حُسنَ اچي حق جي ڪيئو ڪُرسيءَ تي قهرا (٩)
سيفن سهائو ڪيئو جمڪو جمالا
چمڪيون شمشيريون شهودَ جون چؤڏس چؤڏارا
سي مرڪي جهلئائين مُنهَ ۾ جي مُڪيون محبوبا
ماري تن محضُ ڪيئو قيمو قواما
نازَ نظاري نيهَ جي ڪُهي ڪيو قتلا (١٠)
لڳي وئو لطيفَ جو تنه سهت منجهہ ماها

وڃي پئو وِصالَ ۾ سائُو ڏيئي سِرا
قربان ڪيائين ڪريم تان صدقو ماه پساه
ڏنو ڪنهن نبيءَ ڪريم کي وليءَ آن وقتا
جو حاضرُ هو حضور ۾ شهادتِ شيرا
رڻَ ۾ رسولُ رب جو حاضر حبيبا
وينو چونڊي هٿن مبارڪن سين تنه مُحبَ جو ماها
جو ٿئو قربان ڪريمَ تان صادقُ سچايا .
مٿو ڪيائين محمد کي، لاهي لاڳاپا
ليکي جن جي حقَ ۾ شهادت توڙا
سي دنيا ڇڏي دينَ لاءِ مري مٽُ ٿئا
جيءِ ڪوڏين جي ڪربلا عادت آه اها
رانديون ڪرن رڪَ سين شهادتَ شوقا (١١)
عارفَ جي الله جا محبتي مولي
لذتَ لاڳِ وصالَ جي ماڻيائون مُشاهدا (١٢)
ڪين پيتو شرابُ شمشير جو، ڪن سوري جا سُرڪا (١٣)
ڪي آتجي وئا آه ۾، جلي ۾ جوشا
ڪي پي پيالو پرت جو فاتا فراقا (١٤)
ڪي صوفي وئا سماعَ ۾ جذبي جوانا
ڪي وئا وِرگهري وحدتَ ۾ ستي سُرورا
ڪري ڪريان ڪيترو تن محبن ماتاما
جي سسيون ڪٺي سنتون پهتا پتارا (١٥)
صدقي تن صلاحَ ڪي ڪا سائين ڏي ساجاء (١٦)
هادي ڪر هدايتَ تون موڙهي ڪي مهرا
گڏيَ آهه جيهَ گمراهي تي تهنجيَ طريقا

(١) ر. ستي آئيو (٢) ر. 'مصريون جهلڻ منهن ۾ مانجهين جو مرڪا' (٣) ر. ملي آيو (٤) ر. صحيح صلواتا (٥) 'تڏه اچي چڙهئو نرمل سو مانجهي موڙ بڌا' (٦) ر. شجاعا (٧) اصل. تنه حاتم اچلي همت سان ڏونه سورهيه سلطانا (٨) ر. مٿي تي (٩) اصل. ڪُرشم ڪُهرا (١٠) ر. ڪسي ٿئو قتلا (١١) اصل. ڪربلا جي ڪُر جي۔ الخ. (١٢) اصل. وصال جيَ مزي مشاهدا (١٣) ر. سوري کي سونڪا (١٤) ر. ڪي پي پيالو زهر جو فالي ٿئا فقرا (١٥) ر. 'جي سسيون ڏيو ست ۾ پهتا پتارا' 'جي سسيون ڪٺي سنتون پهتا پيارا' (١٦) ر. صدقي تن جي صلاح محمد کي سائين ڏين ساجاه.

سَهَڄهي ڪِينَ سَفِيهَه تو طَلَبَ نه توفيقا
ڪانَهُ ڪوشِشِ ڪَميِنَ ڪاهِڏَهِينَ هيتا
اوکو آڏَڪيو اورهِينَ وَٺي ويڳاڻا
عُمرِ وڃايو آڳلو پُٺي بَدڪارا
هَوَسُنِ ۾ هيڪاند تو گهُمي گُمراهَا (١)
پَڙهي پَروڙيو ڪِينڪِي ناقِصَ نادانا
ٻي ادَبُ ٻيڪارُ تو هلي مَنجهه هوا
آسِڏُ آستارو گهڻو حادِثُ حَيرانا
ڳُڻانِ ڳوري غافِلُ تو لَهي سارَ نه سُڌِڻا (٢)
چِٺي چُلُر چِڪَ جي ڪَنارِيو ڪيئَر نيئا
ٿيلاءَ پُڇي پيچِرِي ڪِيو پکي پَارِيئُرا
مارِينِ ماري ماتِ ڪِئو پَڇي پِڪَٽَ پَرا
اَنَفسَ نِهوڙي ناهِ ڪِئو ٻئو شامِلُ شيطانا
ڪيئَڙ ڏارا خام ٻِي سِڪئو ڪانَه سِتَرا
چِتَ نه چاڻي ڪِين ٻئو رِي سُمهڻَ سَفيها
لوچِي لُوٽُ لِباسَ لئي موچاري مَرَڪَنا (٣)
مَنجهه حَظُوظَنِ نَفساني هَنڌي حيوانا (٤)
عَمَلَنِ پاران عَلِيل جي آٿي سُڌِ سَڀَڪَنا
ڪَرَ ڪَبِيرَنِ تون اٿهين صَغيرَنِ سارا
ڳجها پڌرا پيش تو آ ڳا اظهارا
جُرمُ جَمارو هَنڌهُنئي هِنَ گذرئو گوارا
هَاري نِي رَسِين رَحيمَ تون سَڀاڄها ٻاڄها (٥)
پيرين پَسُ پاڻ ڏُونِدُ مولي مَنر مَهِرا
مونُهان ٿيون مَنَڌيُون تون ڪر پاڻ وَڙا
مون وَڙُ پسُ مَ سُپرين مهربانَ مَتِيا
عَفوُ ڪَر عاصيَ سين خاوند بخش خطا
آوَڳُڻَ ڪري آتِ تو دَرِ آيس داسِڙا
اِيَ ٻَرِ تُهنجي پَتِ جو تون وِلهيُون
ڏِکِين وَلِهَا

ڏي توفيقَ توبهَ جي ڪا صاحبَ مون صدقا
مُشفِقَ ميتِ مَنائيُون آ ڳا احسانا
وِرجهه منهنجي وُجودَ ۾ طَلَبَ تارَ تَنگا
موتَ جو مُنڌاءَ ڏُونهُ پَهَ ڏيِين پَرِ ياڻا (٦)
مُقَيَّدَ ڪي مُطلَقَ جي آڪَنبُ وِرجهه عشقنا
محبت ڏي سسڪين ڪي حقيقي هِيجا
سائين سِڄِينُ ڪِنُ سوز سون پانهجي پارا
مولي مُرشد مِيڙِ ڪو هَادِي هَمراهَا
جو ڏَٺي هَتُ حَيرانگي تو سَنگُ توهِينَ ڏَاهُ
سَنگهه سِفلي سُلُوڪَ جي هرگز همت ناه
جَڏ ٻي سين جُودَ سؤن پِرِينِ تون پُهچاءِ (٧)
لَهر لِهِتِ لُطفَ جي واحدَ ڪا وراءِ
خِدمتِ ناهِ خَبِير ڪا مُونهان مِحنتا
مُفت خور مُحتاج ڪي عاجِزَ عَلِيلا
رَسُ رفيقَ رُڄ ۾ پَرَچَ پَارِ پِرِينا
خِضرَ هِنَ زماني جو ڪو مردُ سون ملاءِ
خاڪُ جِنهَ جي ڪَرَ ڪَنهين سَرَ ۾ ٿيِي ساڄاءِ
پِلَئه لڳي جِنهَ پارسَ جي نَقدُ نئيسِ ٿيان
ٻيخودَ باقي بالله تي مسلمان رها
تابعُ محمّدي مؤمِن تي عابِدُ عِرفانا
صِدقي سَڳَ شَفيعَ جي حُرمَتَ حبيبا
ڦالي نامِ نبيءَ جي مدد مُحمّدا
ڪَرِ سِڙيئي قبولُ تون جا پِنئي ٻِينارا
ناءِ نِهايت جِنهِ جي مَنيين شمارا
هاڻي چئو ڪَلِمون قلب سين گهڻي يقينا
مانُ مُهنجي حَجَّتُ ٿيي قيامت ڏينها
ويندا سي ايمانَ سين جي ڪلمون چون مُها.

لا إله إلا الله محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم

---

(١) اصل. هوسن ۾ هيلا بد ٿئو (٢) اصل. ڪُننا ڪوري (٣) اصل. لَٽُ (٤) اصل. هَنڌيري
(٥) اصل ائين (٦) اصل. مون موت جو مَنڌاءِ ڏوه پهڏي پريا نرا (٧) اصل. جَواد مون.

فتاويٰ عالمگيريءَ جا ٻه سنڌي مؤلف ۽ سندن بزرگ

سيد حسام الدين راشدي

مترجم: عبدالرسول قادري

[راشدي صاحب مرحوم جو هي مضمون سندن آڳاٽين تصنيفن مان هڪ آهي. هي پيپر "معارف" اعظم ڳڙه جي نمبر ٦، جلد ٥٩، سال ١٩٤٧ع ۾ شايع ٿيو. معارف جو مذڪوره پرچو شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي، جتان هن پيپر جو فوٽو اسٽيٽ حاصل ڪيو ويو.

مترجم].

معارف جي ڊسمبر ١٩٤٦ع ۽ جنوري ١٩٤٧ع وارن پرچن ۾ "فتاويٰ عالمگيري ۽ ان جا مؤلف" عنوان سان جو مضمون ڇپيو آهي، تنهن ۾ سنڌ جي ٻن بزرگن سيد نظام الدين ٺٽوي ۽ قاضي ابوالخير ٺٽويءَ جا نالا به ڳڻايا ويا آهن، جن کي هن جامع فتاويٰ جي مؤلفن ۾ شامل هجڻ جو شرف حاصل آهي. صاحب مضمون هنن ٻنهي بزرگن جي باري ۾ مولانا رحمان عليءَ جي "تذڪره علماء هند" کي پنهنجو ماخذ بنايو آهي، جنهن ۾ سندن سوانح حيات ٻن ٽن سٽن کان وڌيڪ موجود ڪانهي. هيٺ ٻنهي بزرگن بابت وڌيڪ ڄاڻ ڏجي ٿي.

(١) سيد نظام الدين ٺٽوي

نسب: سيد صاحب جو نسب هن ريت آهي: "سيد نظام الدين بن سيد نور محمد بن سيد نظام الدين اول بن سيد نور محمد بن سيد شڪرالله ثاني بن سيد ظهيرالدين والاسلام عرف سيد جادم اول بن قاضي سيد شڪرالله اول بن سيد وجيه الدين بن سيد نعمت الله بن سيد عرب شاه بن سيد امير نسيم الدين محمد المعروف ميرڪ شاه بن امير عطا الله جمال الدين المحدث بن سيد فضل الله بن سيد مير عبدالرحمان بن سيد عبداللطيف الحسيني الاسڪني شيرازي."

وطن: سندن وڏا شيراز ۾ رهندا هئا، جتان پوءِ هرات ۾ اچي رهڻ لڳا. هتان ئي قاضي سيد شڪرالله اول بن سيد وجيه الدين سنه ٩٠٦هه ۾ قندار ۾ پهتو.

سنڌ ۾ اچڻ: قاضي سيد شڪرالله قندار ۾ ٢١ سالن تائين رهيو. ۽ ان بعد مرزا شاه بيگ ارغون جي چوڻ تي، واپار سانگي سنه ٩٢٧هه ۾ سنڌ ۾ آيو ۽ ٺٽي ۾ رهائش اختيار

ڪيائين. هو صاحب علم ۽ فضل سان گڏ وڏو متقي ۽ ديندار هو. مرزا شاهه بيگ کان پوءِ، جڏهن مرزا شاهه حسن ارغون بادشاهه بڻيو، تڏهن قاضي صاحب کي ٻيهر قضا جي مسند تي فائز ڪيو ويو.

هڪ ڀيري شاهه حسن ڪجهه واپارين کان چند گهوڙا خريد ڪيا ۽ ڏوڪڙن ڏيڻ ۾ چاڻي واڻي ايتري سستي ڪئي، جو واپاري مايوس ٿي قاضي سيد شڪرالله جي عدالت ۾ دعويدار ٿيا. قاضيءَ، بادشاهه کي جوابدار جي حيثيت ۾ عدالت ۾ طلب ڪيو ۽ جڏهن هو آيو ته کيس فريادين سان گڏ ويهڻ جو اشارو ڪيائين. ڪيس هليو ته بادشاهه دعويٰ جي درست هجڻ جو اقرار ڪيو ۽ فريادين کي رقم ڏئي راضي ڪري ورتائين. بعد ۾ قاضي مسند تان اٿيو ۽ اڳتي وڌي سلطنت جا آداب بجا آڻي، بادشاهه کي پنهنجي مسند تي آڻي ويهاريائين. مرزا شاهه حسن پنهنجي قبا ۾ لڪل اگهاڙي تلوار ڪڍي، قاضي صاحب جي سامهون رکي ۽ چيو ته: "اڄ جيڪڏهن اوهين فيصلي کان اڳ سلطنت جا آداب بجا آڻيو ها ۽ مون کي منهنجي درجي کي ڏسي، دعويدارن سان گڏ نه ويهاريو ها ته هن تلوار سان اوهان جو سر قلم ڪيان ها." تنهن تي قاضي پڻ مسند هيٺان رکيل اگهاڙي تلوار ڪڍي ڏيکاري، ته "مون پڻ اهو خيال ڪيو هو ته متان بادشاهه شريعت جي خلاف هلت ڪري ۽ انهيءَ وقت ڪوبه ماڻهو ويجهو اچڻ جي جرئت نه ڪري ته مان پاڻ هن ترار سان شرعي سياست بجا آڻيندس." ڪجهه عرصي کان پوءِ سيد صاحب استعفا ڏني ۽ شاهه حسن، هن جاءِ تي محمد اڇيءَ کي مقرر ڪيو.

صاحب تحفة الڪرام لکي ٿو ته: "قاضي شيخ محمد اڇي آل جعفر ڏي منسوب ۽ وقت جي مشهور عالمن مان آهي. ڀڪريان هرات کان اچي ڀهتو هو. ڄام نظام الدين جي ڏينهن ۾ جڏهن سيد ميران مهدي جونپوري ٺٽي آيو ۽ وقت جي عالمن مٿس ڪفر جي فتويٰ ڏني، تڏهن هن قاضيءَ ان ولي اڪمل جي تڪفير سان تعلق رکندڙ، ظاهر پرست عالمن جي دليلن کي نهايت مناسب رد ڏنو، ڇاڪاڻ ته هيءُ پاڻ حقيقت جو ڄاڻو ۽ حال جي صاحبن جي درجي کان واقف هو. سيد ميران مهدي هن جي حال ڏي توجهه فرمائي، سندس اولاد ۾ خوشحالي ۽ بزرگيءَ جي دعا ڪئي، ان ڪري هن خاندان تي ڪنهن به حادثي جو اثر نه ٿو ٿئي. بعد ۾ اُچ ۽ ملتان کان پوءِ اچي سکر ۾ رهيو، پر ڀڪرين مشهوريءَ ڪري اُچ ڏي منسوب رهندو آيو. جيئن اڳ ذڪر ٿي آيو آهي ته ٺٽي جي قضا تان قاضي سيد شڪرالله استعفا ڏني، تڏهن مرزا شاهه حسن، مٿين قاضي سيد، جنهن سان هن جا اڳين وطن هرات کان ئي خانداني لاڳاپا هئا، ۽ انهن تعلقات کي برقرار رکڻ لاءِ هت پڻ هڪ ٻئي جي پرسان رهائش ۽ واسطو پيدا ٿي پيو هون، جي رٿ موجب کيس گهرائي (شيخ محمد اڇي) انهيءَ معزز عهدي تي فائز ڪيو. ميران سيد محمد جونپوريءَ جي دعا جي برڪت ۽ قديمي نجابت سبب، هي عهدو موروثي طور تي سندس اولاد لاءِ وقف ٿيل آهي. مرزا عيسيٰ جي حڪومت جي شروعاتي زماني ۾

فوت ٿيو. ٻہ عالي گوهر پٽ ڇڏيا اٿس. ان بعد سندس اولاد جو تذڪرو اچي ٿو(١).

وڏا بزرگ: سيد شڪرالله ٺٽي جي انصاري خاندان مان شادي ڪئي، جنهن مان سيد ظهيرالدين ٿيو. سيد ظهيرالدين جي باري ۾ "تحفة الڪرام" جي صاحب لکيو آهي تہ "والد بزرگوار جو جانشين ٿيو. هو فضيلت ۽ چڱي حالت جو مالڪ هو. ظاهر ۾ پرهيزگاري، شريعت جي پابندي ۽ درس تدريس ۽ باطن ۾ فقيريءَ جي وات ۽ وڏن جي طريقي تي هلڻ ۾ مشغول هو"(٢).

تاريخ طاهريءَ جو مصنف ڪيس هن ريت ياد ڪري ٿو: "عزت ۽ سيادت جي درياءَ جو موتي، فصاحت ۽ بلاغت جي کاڻ، سڀني علمن ۽ معنائن جو جامع مير ظهيرالدين(٣)، ڪيس ٻہ پٽ ٿيا. هڪ سيد شڪرالله ثاني، ٻيو سيد عبدالرحمٰن." سيد شڪرالله بابت "تحفة الڪرام" ۾ آهي تہ "ٻيءُ ۽ ڏاڏي جي وصفن سان سينگاريل هو ۽ زماني ۾ نالي ۽ نيڪيءَ سان گذاريائين." هن هڪ يادگار مسجد بہ پنهنجي محلي ۾ نهرائي. ڪيس چار پٽ ٿيا: سيد محمدحسن، سيد نورمحمد، مير سيد ظهيرالدين جادم ثاني ۽ سيد لطف الله.

سيد نورمحمد بابت "تحفة الڪرام" ۾ آهي تہ "پنهنجي وقت ۾ علم ۽ معرفت جو پورو پورو مظهر ۽ دين ۽ يقين وارن جو مرجع هو." ڪيس هڪ پٽ سيد نظام الدين ٿيو، جو "تحفة الڪرام" موجب: "علم ۽ ڪمال ۾ منظم ۽ حال توڙي قال ۾ توفيق جو صاحب هو." ڪيس چار پٽ ٿيا: سيد نعمت الله، سيد نورمحمد ثاني، سيد فضل الله ۽ سيد محمد شفيع.

سيد نظام الدين ثاني: سيد نورمحمد ثانيءَ کي ٻہ پٽ ٿيا، سيد ابوالقاسم ۽ سيد نظام الدين ثاني. هيءُ سيد نظام الدين ثاني "فتاويٰ عالمگيريءَ" جي مؤلفن مان هڪ آهي. مير علي شير قانع سندس متعلق لکي ٿو: "سيد نظام الدين ثاني فقه ۾ سڀني کان وڌيڪ توفيق وارو ۽ ٻين علمن ۾ وڏو عالم سگورو پيدا ٿيو. طبيعت جي جذبي جي وس تي جهان آباد (دهلي) ڏي هليو ويو. اتي ٻين عالمن جون "فتاويٰ عالمگيري" بابت ڪيئي مشڪلاتون حل ڪيائين. بادشاهہ کي خبر پئي تہ ڪيس عهدي قبول ڪرڻ جي آڇ ڏنائين. چاڪاڻ تہ بادشاهہ جي قاعدي موجب علم وارن کي نوڪر جي نالي سان سڏيندا هئا، سيد ان عهدي وٺڻ کان انڪار ڪيو. تنهن تي بادشاهہ وظيفي قبول ڪرڻ جي تڪليف ڏني، تڏهن سيد راضي ٿيو. ڏيٺ جلد ئي اتي آخرت جو سفر اختيار ڪيائين"(٤).

---

(١) تحفة الڪرام، قلمي، ص ٦١٥.

(٢) تحفة الڪرام، قلمي، ص ٥٤٣.

(٣) طاهري، قلمي، ص ١١.

(٤) تحفة الڪرام، قلمي، ص ٥٤٣.

سيد نظام الدين ثانيءَ جو اولاد: ڪيس ۾ پٽ ٿيا. هڪ سيد عرب شاهه ۽ ٻيو سيّد احمد. سيد عرب شاهه ڇهارڙيءَ ۾ مجذوب ٿيو ۽ ڪوبه اولاد نه ڇڏيائين. سيد احمد کي هڪ پٽ سيد عطاءالله ٿيو، جنهن شادي ڪئي ۽ اولاد وارو به ٿيو. ليڪن عين جوانيءَ ۾ هي به مجذوب ٿي ويو.

وڏا بزرگ: سندن وڏن بزرگن ۾ امير نسيم الدين ۽ عطاءُالله جمال الدين ۽ پڻ سندس چاچي بزرگوار مير اصيل الدين جو تذڪرو قاضي نورالله شوستري "حبيب السير" جي حوالي سان، "مجالس المؤمنين" ۾ ڪيو آهي. وڏيڪ هي ته "روضة الصفا" ۽ "هفت اقليم" ۾ به سندن ذڪر آيو آهي. ٻئي جلد ۾ "تحفة الڪرام" جي صاحب به انهن حوالن سان سندن حالات بيان ڪيا آهن.

(١) امير جمال الدين عطاءُالله بن فضل الله المحدث الاسڪني الشيرازي، سيد نظام الدين ثانيءَ جو ٻارهون ڏاڏو آهي. سندس متعلق "تحفة الڪرام" ۾ اچي ٿو: "عقلي ۽ شرعي علمن سان سينگاريل علم حديث جو ڄاڻو ۽ تحفة الاحباء، رياض السير ۽ روضة الاحباب سندس لکيل ڪتاب آهن" (١).

اڳتي هلي "حبيب السير" جي حوالي سان لکي ٿو: "هي بزرگ پنهنجي چاچي امير اصيل الدين وانگر زماني ۾ علم حديث جو بيمثال ڄاڻو، سيني ديني ۽ يقيني علمن جو پين ڪان وڏيڪ ڄاڻو ۽ پنهنجي چاچي جو شاگرد آهي. گهڻ سال مدرسه شريفيه سلطانيه جي گنبذ ۾ جتي د و مقبره حضرت خاقان منصوره جو آهي ۽ ان کان پوءِ خانقاه خلاصيه ۾ درس ۾ مشغول رهيو. هفتي ۾ هڪ ڀيرو جامع هرات ۾ وعظ ۽ نصيحت جي مجلس به ڪندو هو. سلطان ۽ حاڪم سندس خدمت ۾ وڃڻ کي واجب ڄاڻندا هئا (٢).

هفت اقليم ۾ امين رازي لکي ٿو ته سيد اصيل الدين، عبدالله جو پاڻيٺو آهي. پنهنجي وقت جي اڪابرن ۾ ڏاڍي وارو هو. سندس دل، ڪتاب الاهي ۽ حضرت رسالت پناه صلي الله عليه وسلم جي حديث مبارڪ سان روشن آهي:

زبانش مظهر اسرار تحقيق
ضميرش مظهر انوار توفيق
جمال ديـن مـزيـن ز اهتمامش
علوم شرع واضح ز ڪلامش

مطلب ته ان جي زبان تحقيقي اسرار جو مظهر آهي. سندس دل به توفيق جي نور جو مظهر آهي. سندس ئي ڪوشش سان دين جي سونهن آهي. سندس ڪلام مان شرعي علم چٽو آهي.

---

(١) تحفة الڪرام، جلد ٣، مطبوعه بمبئي، ص ٤٧.
(٢) تحفة الڪرام جلد ٣، مطبوعه بمبئي.

سندس تصنيفات مان "روضة الاحباب" زماني ۾ مشهور آهي (١).

(٢) امير نسيم الدين، امير جمال الدين جو پٽ ۽ سيد نظام الدين جو پارهين پيڙهيءَ ۾ ڏاڏو آهي. ان جي لاءِ مير علي شير لکيو آهي ته، حديث جي علم ۾ زماني جو وڏو ماهر هو. پنهنجي والدين بزرگوار جي مسند تي متئين مدرسي ۾ مقرر هو. سندس پٽ سيد عرب شاه والد وارين صفتن سان سينگاريل هو. ان بعد سيد وجيه الدين سندس قائم مقام ۽ يادگار آهي. سندس پٽ سيد شڪرالله شيرازي ٿيو، جنهن جو احوال "تحفة الڪرام" جي ٽئين جلد ۾ ٺٽي جي بيان ۾ آيل آهي (٢).

هي اهو ئي قاضي سيد شڪرالله شيرازي هو، جو سنه ٩٠٦هه ۾ هرات کان قندار ۾ آيو ۽ سنه ٩٢٧هه ۾ قندار کان سنڌ ۾ آيو.

(٣) امير جمال الدين عطاءالله جي چاچي السيد الجليل امير اصيل الدين عبدالله الحسيني الاسڪني الشيرازيءَ جي سلسلي ۾ "تحفة الڪرام" جو مصنف لکي ٿو ته: "علم تفسير، حديث، انشا ۽ تاليف ۾ سندس ڪو به ثاني نه هو. پاڻ سلطان ابوسعيد جي زماني (٨٥٥-٨٧٢هه) ۾ شيرازي کان هرات ۾ اچي رهيو.

هر هفتي هڪ پيرو مدرسه مهد عاليا گوهرشاد آغا ۾ خلق کي وعظ ڪندو هو. ان ريت هر سال ربيع الاول مهيني ۾ حضرت رسول الله صلي الله عليه وسلم جي مجلس ۽ بيان ڪندو هو. سندس تصنيفات مان "شرح درج الدرر برسير سينئه خيرالبشر" ۽ "مزارات هرات" اهم آهن. تاريخ ١٧ ربيع الاول سنه ٨٠٣هه ۾ فوت ٿيو. ڪيس به ناليرا پٽ:
صفي الدين محمد ۽ برهان الدين محمد آهن" (٣).

ساڳئي سيد جي باري ۾ "هفت اقليم" جو صاحب لکي ٿو ته: سيد صاحب شرافت ۽ جلالت جي حقيقت ۾ مشهور هو. علم تفسير ۽ حديث ۾ به بي‌مثل هو. سلطان ابوسعيد جي زماني ۾ شيراز کان لڏي هرات ۾ اچي ٽڪيو. هفتي ۾ هڪ پيرو بادشاه جي تحريڪ تي وعظ ڪندو هو. سندس لکيل ڪتاب "درج الدرر بر سير سينئه خيرالبشر" ۽ "مزارات هرات" جڳ ۾ مشهور آهن (٤).

هن خاندان جي ڪجهه ٻين بزرگن جو تذڪرو به آيو آهي. مير اصيل الدين جي سوٽ سيد الحڪماء امير صدرالدين محمد شيرازيءَ جي باري ۾ "هفت اقليم" ۾ اچي ٿو ته "طبيعت

---

(١) هفت اقليم، مطبوعه بنگال، ص ٢٦١.
(٢) تحفة الڪرام جلد ٢، مطبوعه بمبئي.
(٣) تحفة الڪرام، جلد ٢، مطبوعه بمبئي.
(٤) هفت اقليم، مطبوعه بنگال، ص ٢٦١.

جي رواني ۽ ذهني فراوانيءَ جي ڪري، سيني متبحر عالمن ۽ پوئين دور جي فاضلن ۾ ممتاز ۽ نالي وارو هو. تعليم ۾ فارغ ٿيڻ بعد، درس تدريس شروع ڪيائين. ان بعد تصنيف ۽ تاليف تي همت ۽ ڪوشش ڪيائين. سندس هيٺيان ڪتاب مشهور آهن: "رسالہ تحقيق علم و اثبات واجب"، "حاشيہ شمسيہ" ۽ "مطالعہ و حاشيہ تجريد". سندس وفات سلطان يعقوب جي وفات کان پوءِ سگهو ئي ٿي (۱). تحفة الڪرام ۾ پڻ ساڳي عبارت آرائي ٿيل آهي (۲).

امير صدرالدين جي پٽ خاتم الحڪماء، غوث العلماء، امير غياث الدين منصور شيرازيءَ جي لاءِ "هفت اقليم" وارو لکي ٿو ته: ان چنڊ جي روشني ۽ وڻ جو ميوو آهي. پيءُ کان پوءِ علم ۽ فضل ۾ ڪمال حاصل ڪيائين. سندس حڪمت ۽ رياضيءَ جي علمن جي مهارت جو غلغلو ويجهي ۽ پري جي عالمن جي ڪنن تائين پهتو ۽ پڻ سندس علم و فضل جو آواز ته هر طرف گونجڻ لڳو.

وصف خورشيد از نگويد هوشمند
فيض نور او بود مدحش پسند (۳)

هن متعلق وڌيڪ تفصيل "تحفة الڪرام" ۾ آهي: سندس ولادت سنہ ۹۰۰هہ ۾ ٿي. پنهنجي والد بزرگوار امير صدرالدين کان علم جي تحصيل ڪيائين. چوڏهن سالن جي عمر ۾ علامہ دوانيءَ سان مناظرو هئس. ويهن سالن ۾ سيني علمن کان فارغ ٿيو. ڪجهہ وقت صدارت جو عهدو ماڻيائين. عراق کان مجتهد الزمان شيخ علي بن عبدالعالي تختگاہ ۾ آيو تہ ڪن فسادين شيخ ۽ سيد جي وچ ۾ مناظرو ڪرائي وڌو. بادشاہ مجتهد الزمان جي حمايت ڪئي ۽ سيد ناراض ٿيو. ان بعد صدارت جو عهدو ڇڏي شيراز هليو ويو، جتي سنہ ۹۴۸هہ ۾ فوت ٿيو (۴).

تحفة الڪرام ۾ حبيب السير جي حوالي سان سندس تصنيفات جي هڪ ڊگهي لسٽ موجود آهي. حبيب السير جي صاحب سندس هي تصنيفون ڏنيون: ڪتاب حجة الڪلام، ڪتاب محڪمات، شرح هياڪل انوار، شرح رسالہ اثبات واجب، ڪتاب تعديل الميزان يعني منطق شفا جو خلاصو ڪتاب معيار الافڪار، خلاصہ تعديل الميزان، ڪتاب لوامع، معارج علم هيئت ۾ (اهي ڪتاب سترهن سالن جي عمر ۾ لکيائين)، ڪتاب تجريد بر حڪمت، رسالہ معرفت قبلہ، معالم الشفا طب ۾، معالم الشفا جو خلاصو شافيہ، سفرويہ هيئت، حاشيہ بر الاهيات شفا، حاشيہ بر اشارات، حاشيہ بر حڪمت العين، رسالہ درباب خلافت فرزند مير صدرالدين محمد، رد حاشيہ شمسيہ علامہ دواني،

---

(۱) هفت اقليم، مطبوعہ بنگال، ص ۲۶۱.

(۲) تحفة الڪرام، جلد ۲، ص ۱۷.

(۳) هفت اقليم، مطبوعہ بنگال، ص ۲۵۹ ۽ ۲۶۰.

(۴) تحفة الڪرام، مطبوعہ بمبئي، جلد ۲، ص ۲۷.

رد حاشيہ خلاصة التحقيق، رد بر حاشيہ تهذيب، رد بر الموذج، رسالہ در تحقيق جهات، رد بر رسالہ زدار(؟) رسالہ مشارق در اثبات واجب، ڪتاب اخلاص مغفوري، حاشيہ بر اوائل ڪشاف تفسير سوره، ڪتاب مقامات العارفين (هي رسالو تصوف ۽ اخلاق ۾ پنهنجي پٽ مير شرف الدين عليءَ لاءِ لکيائين)، رسالہ قانون السلطنت. هنن ڪتابن ڪان علاوه هي ڪتاب بہ سندس چيا وڃن ٿا: رياض الرضوان ۽ ڪتاب، اساس در علم هندسہ وغيره. حبيب السير جي مصنف پڻ سندس ڪتابن جو تفصيل آندو آهي. (١)

سيد غياث الدين کي بہ پٽ ٿيا. هڪ سيد شرف الدين ٻيو مير سيد صدرالدين. هن خاندان جي ٻين ٻن بزرگن جو "تحفة الڪرام" ۾ ذڪر آيو آهي. يعني سيد نظام الدين احمد ۽ مير حبيب الله. هي ٻئي بزرگ بہ علم ۽ فضل جي زماني ۾ بي مثال هئا.

شڪرالاهي سيد: قاضي سيد شڪرالله شيرازيءَ جي نسبت سان، مير نظام الدين جو خاندان ٺٽي ۾ شڪرالاهي شيرازي سيدن جي نالي سان مشهور ٿيو. هن خاندان جا گهڻو ڪري سڀ ماڻهو علم و فضل ۽ ديني مرتبي جي ڪري زماني ۾ مشهور ٿيندا آيا آهن. اڄ بہ هي خاندان پنهنجي قديم محلي ۾ آباد آهي. موقعي جي مناسبت سان اڳ هن خاندان جي چند بزرگن جو ذڪر بہ ڪندس، تہ جيئن اندازو ٿئي تہ هن گهراڻي جي مختلف ماڻهن، سنڌ اچڻ کان پو علم ۽ ادب توڙي مذهب جون ڪهڙيون ڪهڙيون خدمتون سرانجام ڏنيون.

سيد شاهہ ولي: سيد شاهہ ولي بن سيد ابوالقاسم بن سيد علي اڪبر بن سيد عبدالواسع بن سيد محمد حسين بن سيد شڪرالله ثاني. علامہ مخدوم رحمة الله جهڙو مشهور بزرگ جو شاگرد هو. هو املا، انشا ۽ شعر ۾ صاف طبيعت جو ۽ ڪافي ذهنيت جو مالڪ هو(٢).

تحفة الڪرام جو صاحب، مير علي شير قانع "مقالات الشعراء" ۾ سندس ذڪر هن ريت ڪري ٿو: تقويٰ، پرهيزگاري ۽ علمي ڪمالات جي فنن سان سينگاريل، پنهنجو وقت ڪتابن جي اڀياس ۾ گذاريندڙ ۽ طالبن کي درس ڏيندڙ هو. وڏن جي پيرويءَ تي پورو ۽ بزرگيءَ سان سينگاريل، حسن خلق ۾ وڏن ننڍن ۾ مصروف هو(٣).

سيد شاهہ ولي "تحفة المجالس" نالي هڪ ڪتاب بہ لکيو آهي. شوال جي ١٣- تاريخ سنہ ١١٥٠ھ رات جي وقت، پنهنجي جاگير جڳت پور تعلقي ڪڪرالي (سنڌ) ۾ وفات ڪيائين. سندس لاش اتان آڻي، ١٥- تاريخ سندس اباڻي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو. ان جي هڪ شاگرد لطف الله "قدفات في عشقه" (يعني هو الله جي عشق ۾ وفات ڪري ويو)، مان هن جي وفات جي تاريخ ڪڍي آهي.

---

(١) تحفة الڪرام، جلد ٣، مطبوعہ بمبئي، ص ٢٧ ۽ ٢٣.

(٢) تحفة الڪرام، جلد ٢، مطبوعہ بمبئي، ص ١٩٥.

(٣) مقالات الشعرا، قلمي، ص ٣٠٤.

سندس به فارسي شعر "مقالات الشعراء" ۾ نموني طور ڏنل آهن. ص ۲۵۰ تي "تذڪره علماء هند" ۾ به سندس ذڪر آيل آهي، ڪيس به پٽ ٿيا. هڪ سيد محمد ناصر ۽ ٻيو سيد محمد سراج الدين.

مير سراج الدين: هي به سٺو شاعر ٿي گذريو آهي. تاريخ گوئيءَ ۾ ان کي خاص ملڪو حاصل هو. تحفته الڪرام ۾ آهي ته وڏن جي وصفن سان سينگاريل، وڏن جو يادگار ۽ جانشين، سهڻن اخلاقن جو مالڪ آهي... طبيعت ۾ شعر جو چڱو ملڪو هوس ۽ تاريخ ڪڍڻ ۾ وڏي مهارت رکندو هو(۱).

سيد غلام اولياء: سيد غلام اولياء بن عنايت الله بن سيد اسد الله بن سيد عنايت الله بن سيد عبدالرحمان بن سيد ظهيرالدين والاسلام عرف مير جادم بن سيد شڪرالله اول. هي سيد تمام وڏو بزرگ ۽ اهل دل انسان ٿي گذريو آهي. ان بابت مير علي شير قانع لکي ٿو ته سيد غلام اولياء ڀوهه جوانيءَ ۾ ظاهري توڙي باطني علمن جي تحصيل ڪري، تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ ۾ وڏو درجو حاصل ڪري، هميشه جي دستور موجب هرروز سيد عبدالله جي زيارت تي ويندو هو ۽ پنهنجو برڪت ڀريو وقت چڱن ڪمن ۾ صرف ڪندو هو. هو ڪرامتن جو صاحب به هو ۽ ڀوهه جوانيءَ ۾ هن فاني جهان کي رخصت ڪئي، مريدن جي خاص جماعت پٺيان ڇڏي ويو. هر مهيني جي ۲۱- تاريخ سندس وفات جي تاريخ تي، مريدن جي جماعت مزار جي زيارت تي اچي ختمو ۽ خيرات ڪري مشڪل حل ڪرائيندي آهي(۲).

سيد محمد ناصر: سيد محمد ناصر بن سيد عطاء الله بن سيد نعمت الله بن سيد نظام الدين بن سيد نورمحمد بن سيد شڪرالله ثاني بن سيد ظهرالدين بن سيد قاضي شڪرالله اول. هي سيد زهد ۽ تقويٰ ۾ زماني ۾ عجوبو هو. تحفة الڪرام ۾ آهي، ته هن ڪڏهن به ڪنهن عورت جو منهن نه ڏٺو. ايتري حد تائين پاڪ هو جو جانورن ۾ نر ۽ ماديءَ ۾ فرق نه ڪري سگهندو هو. پاڻ نقشبندي سلسلي ۾ ڪامل هو. سندس پوئلڳن جي گهڻائي هئي، جن جي حاجت روائي ڪندو رهندو هو.

هڪ پيري نٽي ۾ اچي ڏڪار پيو. ماڻهو ڏاڍا پريشان ٿيا ۽ مهانگائي ۽ مصيبت ۾ گرفتار ٿيا، وڃي ولين جي قبرن تي دعائون گهرڻ لڳا. ڪنهن ماڻهوءَ خواب ۾ ڏٺو، ته جنهن ڪڏهن ڪو اهڙو پرهيزگار جنهن عمر ڀر ڪنهن عورت جو منهن نه ڏٺو هجي، سو ٻاهر نڪري مينهن لاءِ نماز پاڙهيندو، ته پوءِ دنيا تي رحمت جي مينهن جي پالوٽ ٿي سگهندي. ماڻهو هن سيد وٽ پهتا. پنهنجي والد جي چوڻ تي، تي ڏينهن پاڻ ٻاران نماز پڙهائي دعائون گهريائين. رحمت جو ڪڪر جوش ۾ آيو، آخر مينهن وسيو.

---

(۱) تحفة الڪرام، جلد ۳، مطبوعه بمبئي، ص ۱۹۶.

(۲) تحفة الڪرام، جلد ۳، مطبوعه بمبئي، ص ۱۹۶.

سيد نظام الدين جي ٻئي ڏاڏي يعني سيد نورمحمد جي پاءُ سيد ظهيرالدين جادم ثانيءَ جي اولاد مان گهڻا ڪمال وارا بزرگ پيدا ٿيا.

سيد محمد ڪاظم: سيد محمد ڪاظم بن سيد محمد مقيم بن سيد ظهيرالدين ثانيءَ بابت "تحفة الڪرام" ۾ آهي ته سيد محمد ڪاظم عجيب حالتن جو مالڪ هو. ٻه ٻه، ٽي ٽي ڏينهن ننڊ ۾، جنهن کي عين بيداري سمجهڻ گهرجي، خلوت ۾ پيو هوندو هو ۽ ماڻهو هن جو قلبي ذڪر ٻڌندا هئا. آخر پاڻهي جاڳندو هو. اهڙيون ٻيون به ڪيتريون ئي ڪماليتون هيس، جن جو شمار مشڪل آهي (١).

تحفة الڪرام جو صاحب: مير علي شير بن سيد عزت الله بن سيد محمد ڪاظم بن سيد محمد مقيم بن سيد ظهيرالدين به هن سلسلي جو هڪ چمڪندڙ موتي هو. پاڻ "تحفة الڪرام" ۽ "مقالات الشعراء" ۽ ٻيا به ڪيترائي ڪتاب يادگار ڇڏيا اٿس. پاڻ خاص ڪري ذڪر ڪيل هيءُ ٻه ڪتاب نه لکي ها، ته اڄ اسين سنڌ جي سياسي ۽ ادبي تاريخ کان هوند بلڪل بي خبر هجون ها.

مير عظيم الدين: هن خاندان جي ٻي هڪ عظيم شخصيت مير عظيم الدين جي آهي. سندس سلسلو هي آهي: سيد عظيم الدين بن سيد يارمحمد بن سيد عزت الله بن سيد محمد ڪاظم بن سيد محمد مقيم بن سيد ظهيرالدين ثاني. هي سيد به وڏي درجي وارو شاعر ۽ اديب هو. هڪ ديوان، هڪ مثنوي هير رانجهو ۽ هڪ منظوم تاريخ "فتح نامه" سندس يادگار آهن.

مطلب ته سيد نظام الدين مؤلف "فتاويٰ عالمگيري" جو سڄو خاندان شيراز، هرات ۽ قندار کان وٺي سنڌ تائين، ڪيئي صديون برابر علم جو درياءُ وهائيندو ۽ دين جي خدمت انجام ڏيندو رهيو.

(٢) قاضي ابوالخير ٺٽوي

سيد نظام الدين ٺٽويءَ کان پوءِ "فتاويٰ عالمگيري" جي مؤلفن ۾، قاضي ابوالخير ٺٽويءَ جو نالو اچي ٿو. هي بزرگ سنڌ جي مشهور مردم خيز ۽ تاريخي شهر ٺٽي جو رهاڪو هو. پاڻ ٺٽي جي مشهور عالم ۽ بزرگ علامه مخدوم فضل الله جو فرزند هو. جنهن بابت "تحفة الڪرام" آهي ته پاڻ فضيلتن جو جامع، انساني علمن جو ماهر هو، پرهيزگاري ۽ تقويٰ جي زيور سان سينگاريل هو. هميشه علم پاڙهڻ ۾ مشغول رهندو هو (٢). ٿوري ڦيرقار سان تاريخ معصومي (٣) ۽ ماثر رحيمي (٤) ۾ به سندس ذڪر اچي ٿو. پاڻ مرزا عيسيٰ ۽ مرزا باقي ترخان جو همعصر هو.

---

(١) تحفة الڪرام، قلمي، ص ٥٥٦.

(٢) تحفة الڪرام، قلمي، ص ٦٢٠.

(٣) معصومي، ڊاڪٽر دائود پوٽو، ص ٢١٧.

(٤) ماثر رحيمي، ص ٣٢٨، بنگال.

هن فضل الله جي فرزند مخدوم ابوالخير ٺٽويءَ (فتاويٰ عالمگيريءَ جي مؤلف) جي لاءِ "تحفة الڪرام" جو مصنف لکي ٿو، ته "پنهنجي وقت ۾ هڪڙو ڪامل طالب علم پيدا ٿيو. 'فتاويٰ عالمگيري' جي مسئلن جي چونڊ ۾ شريڪ رهيو" (١).

تحفة الڪرام موجب سندس پٽ ملا اسحاق به ڪمالات جو صاحب هو. سندس پٽ ڪمال الدين هو، جنهن کي ڪوبه اولاد نه ٿيو.

مترجم جو نوٽ: مغل بادشاهه اورنگزيب (١٦٥٨-١٧٠٧ع) جي حڪم سان، فقه جو هڪ مستند ۽ جامع ڪتاب عربي زبان ۾ تيار ڪيو ويو. هي ڪتاب پوءِ "فتاويٰ عالمگيري" جي نالي سان مشهور ٿيو. هن علمي ڪم جي پورائي لاءِ شيخ نظام الدين برهانپوريءَ جي سربراهيءَ ۾ عالمن جي هڪ ڪميٽي جوڙي وئي. ساڻس گڏ چار وڏا عالم قاضي محمد حسين جونپوري، سيد علي اڪبر سعد الله خاني، ملا حامد جونپوري ۽ محمد اڪرم لاهوري شريڪ ڪار رهيا. هرهڪ عالم سان گڏ ڏهه ڏهه معاون عالم مقرر ٿيا، جن ۾ سيد نظام الدين ٺٽوي ۽ قاضي ابوالخير ٺٽوي به شامل هئا. فقه جو هي جامع ڪتاب اٺن سالن ۾ تيار ٿيو ۽ ان تي عالمگيري سڪي جا ٻه لک رپيا خرچ ٿيا.

ڪتب آندل ماخذ: هن مقالي جي تياريءَ ۾ راشدي صاحب مرحوم جي ڪتاب ڪتب آندا آهن، انهن کي هت هڪ نظر ۾ ڏجي ٿو.

(١) تاريخ معصومي، ايڊٽ ڊاڪٽر دائود پوٽو.
(٢) تحفة الڪرام فارسي، قلمي، مير علي شير قانع ٺٽوي.
(٣) تحفة الڪرام فارسي، مطبوعه بمبئي.
(٤) تذڪره علماءِ هند، مولانا رحمان علي.
(٥) حبيب السير، غياث الدين بن همام الدين محمد خوندمير.
(٦) تاريخ طاهري، قلمي، سيد طاهر محمد نسياني ٺٽوي.
(٧) روضة الصفا، محمد بن خاوند شاهه مير خواند.
(٨) مآثر رحيمي، عبدالباقي نهاوندي.
(٩) مجالس المؤمنين، نور الله شوستري.
(١٠) مقالات الشعراء، قلمي، مير علي شير قانع ٺٽوي.
(١١) هفت اقليم، امين احمد رازي.

---

(١) تحفة الڪرام، قلمي، ص ٦٢٠.

شهنشاهه اڪبر ۽ دين الاهي

ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي

[طالب علميءَ جي زماني ۾ جڏهن آءٌ پنهنجي اباڻي ڳوٺ ”خانواهڻ“ ۾ مرحوم استاد علي بخش پيرزادي وٽ سنڌي فائنل جي تياري ڪندو هئس، ته ان وقت استاد صاحب ٻيـن مضمونن سان گڏ تاريخ بـه پڙهائيندو هو. استاد صاحب هندستان جي تاريخ ۾ اڪبر جي مذهبي پاليسي، خاص طرح ”دين الاهي“ جي موضوع کي تمام سهڻي نموني ۾ سمجهائيندو هو. ان وقت کان وٺي دين الاهيءَ جو تصور، منهنجي ذهن تي ڇانيل رهيو. اڪبر جـي دين الاهيءَ تـي فارسي، اردو ۽ انگريزي ٻولين ۾ ڪافي ڪجهه ڪتابي صورت ۾ لکيو ويو آهي، ليڪن هـن موضوع تـي سنڌي زبان ۾ هن وقت تائين ڪوبه اهڙو تحقيقي مقالو يـا ڪتاب نـه لکيو ويو آهي. انهيءَ تاريخي کوٽ کي پوري ڪرڻ لاءِ هيءُ مقالو اٽڪل ارڙهن ورهيه اڳ ۾ لکيو هئم، جنهن تي ڪجهه نظرثاني ڪري، هاڻي ”مهراڻ“ جي قارئين جي خدمت ۾ پيش ڪجي ٿو. ق.ح.خ.]

دهلي سلطنت جي نامياري سلطان فيروزشاهه تغلق (سن ١٣٥١ع کان ١٣٨٨ع) جي وفات کان پوءِ برصغير هندو پاڪ جي مرڪزي حڪومت جو شيرازو منتشر ٿـي ويو ۽ ڪافي عرصي تائين مرڪزي حڪومت ڪـي وري ڪڏهن بـه طاقتور استحڪام حاصل ٿـي نـه سگهيو (١). سلطان فيروزشاهه تغلق جـي وفات کان پوءِ ست حاڪم، هڪ ٻئي پٺيان دهليءَ جي تخت تـي ويٺا، ليڪن اهي ڪڏهن بـه چين ۽ آرام سان حڪومت جو ڪاروبار هلائي نـه سگهيا، ڇاڪاڻ تـه منجهن حڪومت هلائڻ جي ڪابه اهليت ۽ صلاحيت ڪانه هئي. سن ١٣٩٨ع ۾ تيمورلنگ (٢) هڪ وڏي لشڪر سان هندستان تي حملو ڪري آيو ۽ دهلي سلطنت جي بنيادن کي ڪمزور ڪري ڇڏيائين. آخر ۾ گهڻي ڦرلٽ ۽ رتوڇاڻ کان پوءِ تيمورلنگ هندستان کان واپس پنهنجي وطن ويندي، حڪومت جون واڳون سيد خضرخان (المتوفي ١٤٢١ع) جي سپرد ڪيون. سيد خضرخان ۽ سندس پوين اٽڪل اٺيهه سال دهليءَ جو تخت ۽ تاج ماڻيو، پر سندن حڪومت بـه نالي ماتر هئي. سيد گهراڻي جي آخرين حاڪم سيد عالمشاهه جـي زماني ۾ پنجاب جي گورنر بهلول خان لوڌيءَ مرڪزي حڪومت جي ڪمزوريءَ جو فائدو وٺـي، سن ١٤٥١ع ۾ دهليءَ جـي تخت تـي قبضو ڪيو. بهلول لوڌيءَ جـي وفات کان پوءِ سلطان سڪندر لوڌي

(سن ١٤٨٩ع کان ١٥١٧ع) دهليءَ جي تخت ۽ تاج جو مالڪ بڻيو. سندس دؤر ۾ ڪجهه عرصي تائين مرڪز مضبوط ۽ طاقتور رهيو. ليڪن جلدئي سموريءَ سلطنت اندر ڪيترائي لوان فتنا ۽ فساد رولما ٿيا، جن هيڪاري دهلي سلطنت کي ڪمزور ڪري وڌو. ازانسواءِ ابراهيم لوڌيءَ جي حڪومت جو سمورو دؤر (سن ١٥١٧ع کان ١٥٢٦ع) افغان اميرن جي باهمي خانه جنگين ۽ درباري سازشن ۾ گذريو. انهن خانه جنگين ۽ سازشن جو آخر اهو نتيجو نڪتو، جو بابر بادشاهه هندستان تي حملو ڪيو ۽ برصغير هندو پاڪ ۾ "مغل سلطنت" جو پايو وڌائين. بابر کي صرف چئن سالن تائين حڪومت ڪرڻ جو موقعو نصيب ٿيو. سندس اهو مختصر دؤر اڪثر ملڪ جي اندروني لڙاين ۽ جنگين ۾ صرف ٿيو. انهيءَ ڪري بابر حڪومت جي انتظام کي پوريءَ طرح سان، مضبوط بنيادن تي قائم ڪري نه سگهيو. سن ١٥٣٠ع ۾ بابر جي وفات کان پوءِ سندس پٽ همايون، هندستان جي تخت جو وارث بڻيو. ليڪن منجهس پنهنجي پيءُ واري مستقل مزاجي، سياسي تدبر ۽ انتظامي صلاحيت ڪانه هئي، جو ايڏي وسيع سلطنت جي انتظام کي پوريءَ طرح سان قبضي ۾ رکي سگهي. همايون جي انهيءَ ڪمزوريءَ جو فائدو وٺي، هندستاني افغان اميرن ملڪ اندر فساد ۽ بغاوتون ڪڙيون ڪيون ۽ اهڙيءَ ريت ڪيترائي علائقا مرڪز کان ڇڄي جدا ٿي ويا. آخر ۾ شيرشاهه سوريءَ (المتوفي ١٥٤٠ع) همايون کي جلاوطن ڪري، دهليءَ جي تخت تي پيهر قبضو ڪري، افغان حڪومت قائم ڪئي. ليڪن بدقسمتيءَ سان شيرشاهه سوريءَ جا پويان ڪمزور ۽ نااهل هئا ۽ هو حڪومت کي گهڻي عرصي تائين قائم رکي نه سگهيا. "سُوري گهراڻي" جي انهيءَ ڪمزوريءَ جو فائدو وٺي، سن ١٥٥٥ع ۾ همايون هندستان تي حملو ڪيو ۽ "مغل سلطنت" کي پيهر قائم ڪيو. ليڪن موت جي ماريءَ کيس وڌيڪ مهلت ڪانه ڏني ۽ جلدئي وفات ڪيائين.

اڪبر جي تخت نشيني ۽ ملڪي حالات

همايون جي مرڻ کان پوءِ سن ١٥٥٦ع ۾ اڪبر تخت نشين ٿيو. اڪبر جي تخت نشين ٿيڻ وقت سمورو هندستان الڳ الڳ صوبن ۽ رياستن ۾ ورهايل هو. اڪبر کان اٽڪل ڏيڍ سؤ ورهيه اڳ جو عرصو، برصغير جي مسلمانن ۾ اخلاقي پستي، روحاني تنزل، بي حسي، بي علمي ۽ بي راهه رويءَ جو دور هو. انهيءَ دور ۾ جيڪي عالم ۽ صوفي بزرگ هئا، اهي گهڻي قدر هندو معاشري ۽ انهن جي تحريڪن کان گهڻو متاثر هئا. انهيءَ زماني ۾ "مهدوي تحريڪ" (٣) به جنم ورتو، ليڪن اها تحريڪ به مسلم معاشري جي زخميل قوت تي ڪا به مرهم رکي نه سگهي. ان دور ۾ وحدت الوجود جي اثر هيٺ اخلاقي انحطاط ۽ روحاني تنزل، خانقاهن ۽ درگاهن کان ٻاهر نڪري، بازارن ۽ عام محفلن ۾ ڦهلجڻ لڳو. هر ننڍي خواهه وڏي شهر ۾ چالاڪ، مڪريل ۽ شعبدي باز صوفين، مجازي عشق کي حقيقي عشق جي آڙ ڏئي، تصوف جي پاڪ نظريي کي مڪدر ڪري ڇڏيو هو ۽ مسلمانن جي اندر هڪ قسم جو انتشار پيدا ڪري وڌو هو.

اڪبر جو دور، هندستان جي تاريخ ۾ هڪ عظيم ترين دور شمار ٿئي ٿو. هيءُ دور ڪيترين ئي اهم ڳالهين جي ڪري وڏي اهميت رکي ٿو. اڪبر پنهنجي دور ۾ ملڪ کي سياسي طرح هڪ وحدت جي ڌاڳي ۾ پوئڻ ٿي گهريو. اها سندس دلي خواهش هئي ته هندوستان ۾ رهندڙ الڳ الڳ قومون پاڻ ۾ ميلي جُلي، هڪ ٿي رهن ۽ پاڻ کي هڪ هندوستاني قوم جي دائري ۾ تصور ڪن. اڪبر کان اڳ ۾ مسلمان حاڪم پاڻ کي هڪ هندوستاني ڪري نه سمجهندا هئا، بلڪ هو پاڻ کي هڪ ڌاريو ۽ غير حاڪم ڪري تصور ڪندا هئا؛ ليڪن اڪبر انهن جي پيٽ ۾ پهريون مسلمان حاڪم هو، جنهن پاڻ کي پهريائين هندوستاني تصور ڪيو ۽ بعد ۾ حاڪم. دراصل اڪبر انهيءَ نظريي تحت، نسلي ۽ مذهبي امتيازن کي مٽائڻ ٿي گهريو. اڪبر دهليءَ جي پين سلطانن وانگر جابر ۽ سخت گير حاڪم نه هو. سلطان التمش، غياث الدين بلبن، علاؤالدين ۽ سلطان محمد تغلق اهڙا تاجدار هئا، جن جي آڏو ملڪ جو امن امان بحال ڪرڻ ۽ جرائم جو انسداد ڪرڻو هو. شير شاهه سوريءَ جو به ساڳيو ئي مقصد هو. مگر اڪبر جو بادشاهي تصور، انهن مڙني بادشاهن کان ابتڙ هو. هو پاڻ کي "رعيت جو ابو" ڪري سمجهندو هو. هندستان جي هندو رعايا، وقت جي بادشاهه کي "وشنوءَ جو اوتار" ڪري سمجهندي هئي ۽ ان کي "ديوتا" جو درجو ڏيندي هئي. اڪبر تخت تي ويهڻ کانپوءِ "مغل سلطنت" جون پاڙون مضبوط ڪرڻ ٿي چاهيون ۽ انهيءَ سلسلي ۾ هُن ملڪ جي سياست ۾ ڪيترين ئي مصلحت آميز تبديلين ڪرڻ ٿي گهُريون. اڪبر جي اها پاليسي برصغير ۾ "سيڪيولر اسٽيٽ" جو سڀ کان اولين قدم هو، ليڪن انهيءَ ڏس ۾ کيس ڪافي حد تائين ناڪاميءَ جو مُنهن ڏسڻو پيو.

اڪبر جي اوائلي مذهبي زندگي

اڪبر آزاد خيال ضرور هو، ليڪن ذهني اعتبار جي لحاظ کان وڏو بيدار مغز ۽ روشن دماغ انسان هو. قدرت جي طرفان کيس جودت طبع جو ڪافي حصو عنايت ٿيل هو. هُو هر ڪنهن ڳالهه ۽ مسئلي کي تنقيدي نظر سان ڏسندو هو ۽ ان کي عقل جي ڪسوٽيءَ تي پرکيندو هو. هندو رعيت جو اڪثر ڪري وڏو خيال رکندو هو ۽ هر طبقي سان مساوي برتاءُ رکندو هو. سندس مذهبي پاليسي به رواداريءَ جي اصول تي مبني هئي.

اڪبر جي مذهبي پاليسيءَ متعلق مؤرخن ۽ تاريخ نويسن جا جدا جدا رايا ۽ نظريا آهن. انهن مورخن اڪبر جي پوئين مذهبي زندگيءَ جو جائزو وٺي، ڪافي قياس آرايون ڪيون آهن؛ ليڪن اڪبر جي اوائلي مذهبي زندگيءَ تي ڪا به مفصل روشني نه وڌي ويئي آهي. اسان هتي اڪبر جي اوائلي مذهبي زندگيءَ جو مختصر جائزو وٺي، انهيءَ ڳالهه تي روشني وجهنداسون، ته اڪبر اوائل ۾ هڪ پڪي عقيدي وارو مسلمان حاڪم هو. (۴)

شهنشاهه اڪبر پنهنجي اوائلي دور ۾ عالمن ۽ مشائخن جي صحبتن ۾ رهي، هڪ پڪو مسلمان ٿيڻ جي چڪو هو. ڪيس مذهب اسلام سان تمام گهڻو دلي لڳاءُ هو. مذهبي لحاظ کان پاڻ ڪٽر سُني هو. سن ٩٧٧هه/١٥٦٩ع ۾ مرزا مقيم اصفهاني ۽ مير يعقوب ڪشميري، اڪبري دربار ۾ حاضر ٿيا. اڪبر عالمن کان فتويٰ وٺي، انهن ٻنهي کي شيعي هئڻ جي ڏوهه ۾ "فتح پور" جي ميدان ۾ قتل ڪرائي ڇڏيو. (٥) پروفيسر محمد اسلم "تاريخ محمدي" جي حوالي سان لکي ٿو، ته سن ٩٧٤هه/١٥٦٦ع ۾ مشهور عالم ۽ شيعي فرقي جي مجتهد مير مرتضيٰ شريفي شيرازيءَ انتقال ڪيو. ڪيس سندس پوئلڳن، امير خسرو دهلويءَ جي پهلوءَ ۾ دفن ڪيو. انهيءَ ڳالهه جي مخدوم الملڪ مولانا عبدالله سلطان پوري، صدرالصدور شيخ عبدالنبي ۽ ٻين سُني عالمن سخت مخالفت ڪئي. آخرڪار اڪبر جي حڪم سان مير مرتضيٰ جو لاش آتان ڪڍي، ڪنهن ٻئي هنڌ دفن ڪيو ويو. (٦)

اهڙيءَ طرح اڪبر مُلڪ جي عالمن، اوليائن ۽ درويشن جي تمام گهڻي عزت ۽ احترام ڪندو هو. بابا فريد الدين گنج شڪر رحه، سلطان المشائخ خواجه معين الدين حسن سنجري اجميري ۽ ٻين ڪيترن اوليائن ۽ درويشن جي مزارن ۽ خانقاهن تي وڃي حاضري ڀريندو هو ۽ دل کولي خير خيراتون ڪندو هو. ان دور ۾ شيخ نظام نارنولي (٧) هڪ وڏو عابد، زاهد، متقي ۽ خدا پرست بزرگ ٿي گذريو آهي. اڪبر اجمير شريف ڏانهن ويندي، ان بزرگ هستيءَ سان ملاقات ڪئي هئي. (٨) اهڙيءَ طرح اڪبر تخت تي ويهڻ کانپوءِ پورا ويهه ورهيه خوش اعتقاد ۽ مذهب جو پابند رهيو.

شيرشاهه سوريءَ ۽ سندس پوين، عالمن جي اقتدار کي قائم رکيو. ساڳيءَ طرح اڪبر پڻ شروع ۾ انهيءَ سلسلي کي جاري رکيو ۽ هر هنڌ قاضي ۽ مفتي مقرر ڪيا. شيخ عبدالنبيءَ (٩) سان سندس تمام گهڻي عقيدت هئي. خود اڪبر اڪثر سندس گهر وڃي، درس حديث ۾ شريڪ ٿيندو هو. اڪبر، شيخ عبدالنبيءَ جو ايتري قدر معتقد هو، جو شيخ جي جُتي کڻي، سندس اڳيان رکندو هو. (١٠) "مخدوم الملڪ" عبدالله سلطان پوري (١١) ان دور جو چوٽيءَ جو عالم هو. شيرشاهه سوريءَ طرفان کيس "صدر الاسلام" جو لقب مليل هو. همايون به سندس اهائي عزت برقرار رکي. بيرم خان، (١٢) اڪبر جي اوائلي دور ۾ هن لاءِ هڪ لک روپيه ساليانو وظيفو مقرر ڪيو هو. بيرم خان جي معزوليءَ کانپوءِ به اڪبر، مخدوم الملڪ کي انهيءَ عهدي تي برقرار رکيو. حضرت محمد غوث گواليار (١٣) برصغير هند و پاڪ جو هڪ وڏو بلند پايي جو عالم ۽ اولياءُ الله ٿي گذريو آهي. همايون جا گواليار بزرگ ۽ سندس ڀاءُ بهلول سان تعلقات قائم هئا. اڪبر پڻ پنهنجي والد جي نقش قدم تي هلي، انهيءَ بزرگ سان بهتر تعلقات ۽ مراسم قائم ڪيا.

اڪبر جي ابتدائي مذهبي عقيدي جي باري ۾ "مآثر الامراء" جو مصنف لکي ٿو ته، "اڪبر عالمن جي ترغيب سان شريعت محمديءَ جي ترويج، امر بالمعروف و نهي عن المنڪ

لاءِ تمام گهڻو ڪوشان رهندو هو. شاهي محل جي پرسان مسجد ۾ بانگ ڏيندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن امامت جا فرائض به خود انجام ڏيندو هو. ثواب خاطر مسجد شريف ۾ ٻُهاري به پائيندو هو" (١٤)

بهرحال اسان مٿي جيڪي بيان ڪري آيا آهيون، تنهن مان اهو پوريءَ طرح واضح ٿئي ٿو، ته اڪبر عالمن، بزرگن ۽ اوليائن جي صحبت ۽ سنگت ۾ رهي، هڪ پڪي عقيدي وارو مسلمان بڻجي چڪو هو. انهيءَ محبت ۽ عقيدت جي جذبي سببان هُن فتح پور سيڪريءَ ۾ شيخ سليم چشتيءَ (١٥) جي خانقاهه لڳ هڪ نئون تخت تعمير ڪرايو هو. (١٦) انهن سڀني ڳالهين جي باوجود اڪبر اڳتي هلي، مذهب جي راهه ۾ ڪنهن حد تائين ٿڪجي ويو. ان لاءِ اسان انهيءَ راءِ جا آهيون، ته. اڪبر ڪو دل سان مذهب کان بيزار ڪونه ٿيو هو ۽ نه وري ڪو دين اسلام کي ترڪ ڪيو هئائين. ديني عالمن ۽ صوفي درويشن جي ظاهري مڪاريءَ ۽ فريب ڪاريءَ سندس دل کي ڪافي صدمو رسايو هو. انهيءَ ڪري سندس دل مان مذهب لاءِ مستقل مزاجيءَ وارو گُڻ نڪري ويو هو. ازانسواءِ عالمن جي باهمي ڇڪتاڻ، سندس ڪن خاص صلاڪارن کي ان ڳالهه لاءِ مجبور ڪيو، ته هُو ڪيس ڪنهن ٻيءَ اهڙيءَ راهه تي وٺي هلن، جنهن سان سندس ذاتي مطلب به پورا ٿين ۽ ان ذريعي مخالفن سان به حساب چُڪتو ڪري سگهجي. ازانسواءِ ڪن اڻ وٽندڙ مذهبي واقعن، سندس هندو راڻين کي اهو موقعو ڏنو، جن ڪيس غلط رستي تي هلڻ لاءِ راهه هموار ڪئي. انهيءَ ڪري اڪبر جي مذهبي پاليسيءَ مختلف رنگ اختيار ڪيا.

اڪبر جي مذهبي پاليسيءَ جا ٻه پهلو هئا: پهريون انتظامي ۽ ٻيو سياسي معاملن ۾ صلح ڪل جي پاليسي. ان سان گڏ شاهي جماعت جي خاص رڪن ۽ عام رعايا لاءِ قاعدا ۽ قانون پڻ مرتب ڪيا هئائين. انهيءَ نئين اصلاحي ڪمن واري پاليسيءَ کي "دين الاهي" ڪري سڏيو ويو. جهانگير جو قول آهي، ته اها صلح ڪُل واري پاليسي هڪ نئين شيءِ هئي، جنهن کي ان دور جو عوام پوريءَ طرح سان سمجهي نه سگهيو. دراصل انهيءَ صلح ڪُل جي پاليسيءَ موجب الڳ الڳ مذهبي فرقن سان رواداري ۽ هڪ جهڙو سلوڪ ڪيو ويندو هو. ساڳئي وقت ڪين حڪومت ۾ حصي وٺڻ جو به پورو پورو حق هو. (١٧)

اڪبر جي "دين الاهي" جي باري ۾ عالمن ۽ مؤرخن جا مختلف رايا آهن. عام طرح اهو خيال ڪيو وڃي ٿو ته اڪبر اسلام کي ترڪ ڪيو هو. ڊاڪٽر سمٿ بلاڪ مين لکي ٿو ته، "اڪبر پنهنجي وڏن جي مذهب کان ڦري ويو هو." (١٨)، ليڪن اهو درست نه آهي. شري رام شرما پنهنجي ڪتاب "شاهان مغليه جي مذهبي پاليسي" ۾ لکي ٿو، ته اهي سڀ ڳالهيون، جي مؤرخن بيان ڪيون آهن، سي صحيح نه آهن. هن صاحب انهن الزامن جي ڪافي حد تائين ترديد ڪئي آهي. (١٩)

عبادتخاني جي تعمير:

شهنشاهه اڪبر، شيخ سليم چشتي رح جو وڏو معتقد ۽ مريد هو. انهيءَ عقيدتمنديءَ کي ظاهر ڪرڻ لاءِ، هُن پنهنجي لاڏلي ۽ سڪيلڌي پٽ جهانگير جو نالو "سليم" رکيو هو. سن ۹۸۲هه-۱۵۷۴ع ۾ شهزادي سليم جي ڄمڻ کان ٻه سال پوءِ، اڪبر فتح پور سيڪريءَ ۾ شيخ سليم چشتيءَ جي خانقاهه جي پرسان، شيخ عبدالله نيازيءَ (۲۰) جي حجري ۾ هڪ "عبادت خانو" تعمير ڪرايو (۲۱). مُلا شيريءَ ان باري ۾ هڪ قصيدو چيو آهي، جنهن جو هڪ بند هن طرح آهي:

درين ايام ديدم جمع با اموال قاروني،
عبادت هائي فرعوني عمارت هائي شدادي (۲۲).

اڪبر جي قائم ڪيل عباد تخاني متعلق عبدالقادر بدايوني لکي ٿو، ته ڪجهه وقت گذرڻ کان پوءِ اهو "عباد تخاني" مان بدلجي "عياد تخانو" بڻجي پيو (۲۳).

انهيءَ عبادتخاني ۾ هرجمعي ڏينهن، جمعي نماز کان پوءِ اڪبر هڪ خاص دربار قائم ڪندو هو. عبادتخاني جي انهيءَ مجلس ۾ سادات، مشائخ، عالم ۽ امير سڀئي اچي جمع ٿيندا هئا. اڪبر عباد تخاني جي مجلس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ، ملڪ جي وڏن وڏن عالمن ۽ مشائخن کي دعوت ڏيئي گهرائيندو هو (۲۴). مسلمان عالمن سان گڏ جين ڌرم، هندو ڌرم، پٽنڌ ڌرم، عيسائي عالمن ۽ ٻين مذهبي فرقن جي عالمن کي پڻ دعوت ڏني ويندي هئي. اڪبر انهن عالمن جي بحث مباحثي کي چڱيءَ طرح ۽ غور سان ٻڌندو هو ۽ انهن جي پُرمغز تقريرن ۽ دليلن کي صلح ڪُل ۽ سياسي مصلحت جي بنياد تي سوچيندو هو، جاڪاڻ ته سندس زيرنگين هڪ وسيع سلطنت هئي ۽ بي‌شمار خدا جي مخلوق، سندس اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ هيٺ زندگي بسر ڪري رهي هئي.

عبادتخاني جي مجلسن ۾ مذهبي عالم، ظاهري دنيوي شان ۽ شوڪت کي مذهب کان وڌيڪ ترجيح ڏيڻ لڳا ۽ پهرين مجلس ۾ ئي عالمن جو پاڻ ۾ مخصوص نشستن تان اختلاف ٿي پيو. هرعالم اها ڪوشش پئي ڪئي، ته بادشاهه سلامت جي ويجهو، خاص حضور ۾ ويهڻ جو شرف حاصل ڪريان. نيٺ اڪبر جي ذاتي مداخلت تي عالمن جي نشستن جو فيصلو طي ڪيو ويو (۲۵). عبادتخاني ۾ مذهبي بحث مباحثي دوران عالم ۽ مشائخ، توريءَ توريءَ ڳالهه تان هڪ ٻئي سان وڙهندا هئا ۽ نامعقول لفظن ۾ هڪ ٻئي تي گند اڇلائيندا هئا. سچ پچ ته اڪبر جي عهد حڪومت ۾ اسلام تي جيڪو بد ڏکيو وقت آيو، ان لاءِ انهيءَ دور جا عالم ئي جوابدار آهن. اڪبر هڪ آزاد خيال ۽ خودسر حاڪم هو. کيس عالمن جي اها ويڙهه ويڙهان کنهن به طرح سان پسند ڪانه هئي. انهيءَ سلسلي ۾ اڪبر هڪ حڪم نامو جاري ڪيو، ته

جو ٻه عالم مجلس ۾ ڪا به نامعقول گفتگو ڪندو، ته ان کي مجلس مان ٻاهر لوڌي ڪڍيو ويندو. انهيءَ ڪم لاءِ مُلا عبدالقادر بدايونيءَ کي مقرر ڪيو ويو (۲٦).

جيئن ته عبادتخاني ۾ ايندڙ هرهڪ عالم جي اها ڪوشش هوندي هئي، ته هو ڪنهن به طرح ٻين تي پنهنجي قابليت ۽ علميت جو سڪو ڄمائي ۽ بادشاهه جي اڳيان ٻين کي نااهل ۽ جاهل نهرائي، انهيءَ ڪري عبادتخاني واري مجلس کي خالص علمي مجلس سڏي نٿو سگهجي. دراصل انهيءَ مجلس ۾ شريڪ ٿيندڙ عالمن جو مقصد علم جي توسيع نه هو، بلڪ انا جي تسڪين ۽ ٻين جي تضحيڪ ۽ توهين هو. انهيءَ مجلس ۾ عالم جيڪي حربا استعمال ڪندا هئا، تن جو هيٺين واقعي مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

مُلا عبدالقادر بدايوني لکي ٿو ته جڏهن وقت تاشڪندي نالي هڪ عالم پنهنجو تفسير درٻار شاهيءَ ۾ پيش ڪيو، ته ان وقت حاجي ابراهيم سرهنديءَ (۲۷) مرزا مفلس (۲۸) کان پڇيو، موسيٰ جو صيغو ڇا آهي ۽ ان جو اشتقاق ڪهڙو ٿيندو؟ جيتوڻيڪ مرزا صاحب عقلي خواهه نقلي علوم ۾ يگانه روزگار عالم هو، پر هن سوال جي جواب ۾ منجهي پيو ۽ ڪو به جواب ڏيئي نه سگهيو. انهيءَ تي ٻين خوشامدڙين اهو ظاهر ڪيو ته حاجي ابراهيم، مرزا مفلس کي لاجواب ڪري ڇڏيو (۲۸).

خود مُلا عبدالقادر بدايوني جڏهن پهريون ڀيرو عبادتخاني جي مجلس ۾ آيو هو، تڏهن سندس واسطو قدامت پرست عالمن جهڙوڪ: شيخ عبدالنبي، حاجي ابراهيم سرهندي وغيره سان پيو هو. بدايونيءَ بحث دوران کين لاجواب ڪري ڇڏيو هو.

اگر ذاتي فضيلت کي ظاهر ڪرڻ ۽ هڪ ٻئي جي تڪفير ۽ تذليل تائين معاملو هجي ها، ته به شايد اڪبر مذهب کان ايترو پري نه ٿي وڃي ها؛ پر ڪيترن ئي اهم مسئلن تي خود عالمن ۾ ظاهري اختلاف راءِ هو. هڪ عالم جيڪڏهن ڪنهن مسئلي کي حرام نهرائيندو هو، ته ٻيو عالم ان ساڳئي مسئلي کي حلال قرار ڏيندو هو. اهڙين ڳالهين ۾ سڀ کان پهريائين مُلا عبدالقادر بدايونيءَ پنهنجا جوهر ڏيکاريا. هڪ دفعي عبادتخاني ۾ "تعدادِ ازواج" جي مسئلي تي بحث ڇڙيو. اڪبر کي چئن کان وڌيڪ زالون هيون. اڪبر جي خواهش هئي، ته ڪنهن به راءِ کي جدا ڪرڻ کان سواءِ ڪا شرعي فتويٰ ملي وڃي، ته جيئن ان مسئلي کي پوريءَ طرح حل ڪيو وڃي. ڪيترن عالمن حنفي فقه جي روشنيءَ ۾ ان مسئلي جي سختيءَ سان مخالفت ڪئي؛ ليڪن مُلا عبدالقادر بدايونيءَ "مالڪي فقه" جي روءِ ۾ "متعه" کي جائز نهرائي، بادشاهه جي حق ۾ فتويٰ ڏني. انهيءَ تي اڪبر، حنفي فقه جي درٻاري عالم کي معزول ڪري، مالڪي فقه جي عالم قاضي حسين عرب کي درٻار جو فقيه مقرر ڪيو، جنهن مُلا عبدالقادر بدايوني جي فتويٰ جي توسيع ڪئي (۲۹).

مخدوم الملڪ عبدالله سلطان پوريءَ، شيخ عبدالنبيءَ جي خلاف هڪ رسالو لکيو، جنهن ۾ هن مٿس خضرخان سرواني ۽ مير حبش کي ناحق قتل ڪرائڻ جو الزام صادر ڪيو ۽ اها فتويٰ

پڻ ڏني، ته شيخ عبدالنبيءَ جي پنيان نماز پڙهڻ جائز نه آهي. ساڳيءَ طرح شيخ عبدالنبيءَ پڻ مخدوم الملڪ جي خلاف ڪافي زهر اوڳاڇيو (٣٠). انهن پنهي عالمن جي شخصي جهڳڙن جي ڪري، شريعت محمديءَ کي ڪافي نقصان رسيو.

عبادتخاني ۾ سڀ کان وڏيڪ خرابيون تڏهن شروع ٿيڻ لڳيون، جڏهن سڀني فرقن جا عالم جهڙوڪ: سُني، شيعا، صوفي، مهدوي، عيسائي، هندو ۽ ٻُڌ وغيره مجلسن ۾ شريڪ ٿيڻ لڳا ۽ انهن جي ذريعي مختلف اختلافي مسئلا، بادشاهه جي اڳيان آيا.

گوتم نالي هڪ برهمڻ "نامه خرد وافر" جي ترجمانيءَ تي مقرر ٿيل هو. اڪبر هن کي اڪثر خلوت ۾ گهرائي، ڪيترين هندي شين جا نالا پڇندو هو ۽ انهن کي ياد ڪندو هو. بادشاهه انهيءَ برهمڻ جي صحبت ۾ "تناسخ" (٣١) جي عقيدي ڏانهن لاڙو ڪاڏو. بادشاهه کي خوش ڪرڻ لاءِ خوشامدڙين تناسخ جي اثبات ۾ ڪيترائي رسالا پڻ لکيا (٣٢).

صوفين پڻ اڪبر جي پريشان خيالن ۾ ڪافي اضافو آندو. شيخ تاج الدين بن زڪريا هڪ وڏو عالم ۽ صوفي بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس لقب "تاج العارفين" هو. پاڻ شيخ زمان پاڻي پت واري (٣٣) جو شاگرد هو، جو ڪيترين ئي تصنيفن جو صاحب هو. ملا عبدالقادر بدايونيءَ جو قول آهي، ته هو پنهنجي دور جو ابن عربي هو (٣٤). شيخ تاج الدين، اڪبر بادشاهه جي خدمت ۾ قرآني آيتن ۽ حديثن ۾ اهڙيون تاويلون ڪيون، جو بادشاهه خود حيران ٿي ويو. بدايونيءَ جو چوڻ آهي ته شيخ موصوف شريعت محمديءَ جو ايترو پابند نه هو، ۽ گمراهه صوفين وانگر وحدت الوجود جو قائل هو (٣٥). شيخ تاج الدين، بادشاهه کي "انسان ڪامل" ٺهرائي، کيس سجدو ڪرڻ جائز قرار ڏنو ۽ ان جو نالو "زمين بوس" رکيائين (٣٦).

مثلا ابومعيد، شيخ امان پاڻي پت واري جي ڪتبخاني مان هڪ جهونو اڌوهيءَ کاڌل ڪتاب آندو، جنهن مان اهڙا حديث پيش ڪيائين، ته بهشت ۾ سڀ ڏاڙهيءَ ڪوڙ هوندا انهيءَ تي اڪبر اهو فرمان جاري ڪيو، ته جڏهن بهشتين جي اها حالت هوندي، ته پوءِ ڇو نه دنيا ۾ به ائين ڪيو وڃي!

علامه ابوالفضل عبادتخاني جي باري ۾ لکي ٿو، ته انهن بحثن جي ڪري ڪيترن ئي حقيقتن تان پردو کڄي پيو. اهو سڀڪجهه ڪج بحثي ۽ ديني عالمن جي تعصب جو نتيجو هو. عبادتخاني ۾ عالمن جي مناظرن کان پوءِ اڪبر کي دنياوي اقتدار سان گڏوگڏ ديني سيادت تي به حاوي ٿيڻ جو خيال ٿيو. کيس اهو به ذهن نشين ڪرايو ويو، ته قديم دور جي حاڪمن به خطبو پڙهيو هو. اڪبر ظاهر ۾ اسلام جي پيروي ڪرڻ خاطر، ليڪن اصل ۾ پنهنجي اجتهاد کي مضبوط ڪرڻ لاءِ ١- جمادي الاول ٩٨٧هه/٢٦- جون ١٥٧٩ع تي فتح پور جي جامع مسجد ۾ خطبي پڙهڻ لاءِ منبر تي آيو، پر فيضيءَ جي چند شعرن کان سواءِ ٻيو ڪجهه به پڙهي نه سگهيو (٣٨). آخر ۾ حافظ محمد امين کي امامت ڪرڻ جو حڪم ڏنائين (٣٩).

اڪبر جي انهيءَ روش ڪي ڏسي، عوام ۾ مذهبي بيراهه روي ۽ بيچيني پيدا ٿي پيئي ۽ اسلام ۾ ڪيترائي فروعي مسئلا ۽ عقيدا رونما ٿيا. عبادتخاني ۾ جڏهن مناظرن ۽ دليلن جي بجاءِ ڪج بحثي ۽ اجائي مذاق ٿيڻ لڳي، تڏهن راسخ العقيده عالمن 'عبادتخاني' ۾ اچڻ ڇڏي ڏنو ۽ گوشه نشين ٿي ويهي رهيا. انهيءَ تي اڪبر ناراض ٿي، ڪيترن عالمن کي جلاوطن ڪري ڇڏيو.

عالمن جو اڪبري درٻار ۾ زوال

جڏهن عالم سڳورا پنهنجن ڪج بحثن ذريعي دنيا وارن کي عجيب تماشا ڏيکاري رهيا هئا، تہ ان وقت اڪبر جي درٻار ۾ هڪ اهڙو شخص اچي داخل ٿيو، جو علم ۽ فضل ۾ پنهنجي وقت جو يگانهٔ روزگار هو. اهو شخص هو مُلا فيضي ۽ ابوالفضل جو پيءُ شيخ مبارڪ (٤٠). هُن مخدوم الملڪ عبدالله سلطانپوري ۽ صدرالصدور شيخ عبدالنبي جي ڪترپڻي جي ڪري، ڪيتريوئي تڪليفون سٺيون هيون. شيخ مبارڪ جي انهن تڪليفن جو ذڪر، علامہ ابوالفضل پنهنجي ڪتاب "اڪبرنامہ" ۾ ڪيو آهي. مخدوم الملڪ ۽ صدرالصدور، شيخ مبارڪ کي پنهنجي راهہ جو ڪنڊو سمجهي، پنهي بادشاهہ جي حضور ۾ عرض ڪيو، تہ شيخ مبارڪ مهدوي آهي، تہ شيعہ عقيدو پڻ رکي ٿو. پاڻ خود گمراهہ آهي ۽ ٻين کي بہ گمراهہ ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح بادشاهہ کان شيخ مبارڪ جي قتل جي اجازت حاصل ڪيائون. ليڪن شيخ مبارڪ چالاڪيءَ ۽ سجاڳپ سان پنهنجي جان بچائي، پڇي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. آخر ۾ امير مرزا ڪوڪہ جي سفارش سان سندس جان آزاد ٿي.

سن ١٥٧٩ع ۾ هڪ اهڙو واقعو رونما ٿيو، جنهن عالمن جي اقتدار کي وڏو ڪاپاري ڌڪ هنيو. مترا جي هڪ شخص قاضي عبدالرحيم، مسجد ٺهرائڻ لاءِ سامان گڏ ڪيو هو. هڪ سرڪش برهمڻ ان سامان تي قبضو ڪيو ۽ اهو سمورو سامان کڻائي وڃي هڪ مندر جي تعمير ۾ ڪتب آندائين. قاضيءَ ۽ سندس ساٿين جڏهن برهمڻ کي سامان کڻڻ کان منع ڪئي، تہ هن حضور پاڪ صلي الله عليه وسلم جي شان ۾ گستاخيءَ جهڙا لفظ چيا (نعوذ باالله) ۽ مسلمانن کي پڻ گهٽ وڌ ڳالهايائين. قاضي عبدالرحيم اها شڪايت صدرالصدور شيخ عبدالنبيءَ کي وڃي ڪئي. برهمڻ کي درٻار شاهيءَ ۾ طلب ڪيو ويو، پر هُو نہ آيو. آخرڪار شيخ ابوالفضل ۽ بيربل کي موڪليو ويو، جي برهمڻ کي وٺي اچڻ ۾ ڪامياب ٿيا. برهمڻ کي سزا ڏيڻ جي مسئلي تي عالمن ۾ اختلاف راءِ پيدا ٿي پيو. شيخ عبدالنبيءَ انهيءَ مسئلي تي اڪبر کان راءِ گهري، ليڪن هو ان معاملي کي ٽاريندو رهيو. برهمڻ قيدخاني ۾ بند هو. هوڏانهن اڪبر جون راجپوت راڻيون، برهمڻ کي آزاد ڪرائڻ جي ڪوششن ۾ رڌل هيون. آخرڪار صدرالصدور فتوي ڏيئي، برهمڻ کي قتل ڪرائي ڇڏيو. برهمڻ جي قتل کان پوءِ اڪبر جي راجپوت راڻين ۽ درٻاري خوشامدڙين کي ڪافي وجهہ مليو ۽ بادشاهہ کي چوڻ لڳا تہ حضور اعلي! عالمن کي اوهان ايترو تہ مٿي تي چاڙهي ڇڏيو آهي، جو هو اوهان جي ڪنهن خوشيءَ جو بہ خيال نٿا ڪن ۽

پنهنجي اثر ۽ طاقت ڪسي ڏيکارڻ لاءِ قتل ۽ غارت جي بازار گرم ڪيو ويٺا آهن. بادشاهه انهيءَ واقعي تي ڏاڍو ناراض ٿيو.

انهن ڏينهن ۾ شيخ مبارڪ ڪنهن شاهي تقريب جي موقعي تي درٻار شاهيءَ ۾ آيو. اڪبر عالمن جي طاقت کي بي اثر ڪرڻ لاءِ شيخ مبارڪ سان گفتگو ڪئي. شيخ مبارڪ بادشاهه کي مشورو ڏنو، ته هُو خود اجتهاد جي دعويٰ ڪري سگهي ٿو. اڪبر جي خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ، شيخ مبارڪ قرآني آيتن ۽ روايتن جي روشنيءَ ۾ هڪ "محضر نامو" تيار ڪيو. ملڪ جي وڏن وڏن جيّد عالمن کي دعوت ڏيئي گهرايو ويو ۽ گهڻي بحث مباحثي کانپوءِ ان تي مهرون هنيون ويون. انهيءَ محضرنامي تي مخدوم الملڪ عبدالله سلطان پوري، صدرالصدور شيخ عبدالنبي، قاضي جلال الدين، قاضي خان بدخشي، ميران صدر جهان جهڙن عالمن پڻ صحيحون ڪيون ۽ مهرون هنيون.

محضر نامو :

هيءُ محضرنامو آگسٽ ١٥٧٩ع ۾ مرتب ٿيو ۽ ان جو متن هن ريت هو: "هن تمهيد ۽ تشريح جو خلاصو هيءُ آهي، ته سلطان جهان پناهه جي عدل ۽ انصاف، تدبر ۽ انتظام جي ڪري، هندوستان جهڙو وسيع ملڪ امن ۽ امان جو مرڪز بڻجي چڪو آهي ۽ هر هنڌ جا خواص و عوام، خاص ڪري عرب ۽ عجم جا عالم ۽ فاضل، هتي اچي مقيم ٿيا آهن. سيئي عالم وڏي غور ۽ فڪر ڪرڻ کانپوءِ آيت ڪريمه "اطيعو الله و اطيعو الرسول و اولي الامر منڪم" ۽ حديث شريف "ان احب الناس الي الله يوم القيامة امام عادل من يطع الامير فقد اطاعني و من يحصي الامير فقد عصاني و غير ذالڪ من الشواهد العقليه والدلائل النقليه" جي روشنيءَ ۾ اهو فيصلو صادر ڪريون ٿا، ته الله تعاليٰ وٽ سلطان عادل جو رتبو، مجتهد جي مرتبي کان وڌيڪ آهي. حضرت سلطان الاسلام ڪهف الانام اميرالمومنين ظل الله علي العالمين ابوالفتح جلال الدين محمد اڪبر بادشاهه خلد الله ملڪ سڀ کان زياده انصاف وارو، عقل وارو ۽ علم وارو آهي. سلطان عالم عوام جي سهوليت ۽ مملڪت جي انتظام خاطر، مجتهدن وٽ دين جي اختلافي مسئلن مان ڪنهن به هڪ پهلوءَ کي ترجيح ڏيئي، ان کي مسلڪ قرار ڏئي؛ ته اهڙيءَ صورت ۾ بادشاهه جو فيصلو متفق عليه سمجهيو ويندو ۽ ان جي اطاعت ۽ پيروي، سموري رعيت لاءِ لازم هوندي. سلطان عالم پناهه ڪوبه اهڙو قانون ۽ حڪم نافذ ڪري، جيڪو عوام جي سهوليت لاءِ هجي ۽ شريعت موجب هجي، ته ان تي عمل ڪرڻ هر شخص لاءِ لازمي ۽ قطعي هوندو. ان حڪم جي انحرافي ڪندڙ سزا جو مستحق ٿيندو. هيءَ تحرير خلوص نيت تي مبني آهي ۽ خدا جي خوشنودي ۽ اسلامي حڪمن جي ترويج لاءِ، عالمن ۽ فقيهن جي اتفاق راءِ سان ماه رجب ٩٨٧هه ۾ قلمبند ٿي." (٤٣)

انهيءَ محضرنامي جي ڪري، بادشاهه کي سمورا اختيار ملي ويا ۽ سنڌ لاءِ اجتهاد جو دروازو کلي پيو. ڪنهن کي به ڪنهن قسم جي مخالفت جي طاقت نه رهي. تحليل ۽ تحرير جو جهڳڙو ختم ٿي ويو. شريعت جي مقابلي ۾ امام جي راءِ کي فوقيت حاصل ٿي ويئي. مُلا عبدالقادر بدايونيءَ جو قول آهي، ته محضرنامي جي ڪري ڪيترائي بدعقيدا ۽ مسئلا ظاهر ٿي پيا. قرآن پاڪ کي مخلوق نهرايو ويو. وحيءَ کي امر محال چيو ويو. نبوت ۽ امامت جي باري ۾ ڪيترائي شڪ ۽ شبها پيدا ٿي پيا. فرشتن ۽ ٻين غيبي ڳالهين ۽ ڪرامتن جو انڪار ڪيو ويو. (۴۳) مطلب ته هر طرف کان بي ديني ڦهلجي ويئي. ماڻهن کي حڪم ڏنو ويو، ته بادشاهه جو خاص ڪلمو "لااله الاالله اڪبر خليفة الله" پڙهيو وڃي. ليڪن اهو ڪلمو، صرف حرم سراءِ تائين محدود رهيو. (۴۴) مُلا عبدالقادر بدايونيءَ انهيءَ بي دينيءَ جي ماده تاريخ "فتنهائي امت" مان ڪڍي آهي. (۴۵)

اڪبر جي مخالفت:

اڪبر جي انهيءَ اجتهادي اعلان تي، ان دور جي ڪيترن جيّد عالمن ۽ حق پرست اميرن ۽ درٻارين مخالفت ڪئي. جونپور جي مشهور عالم مُلا محمد يزديءَ بادشاهه جي خلاف ڪفر جي فتويٰ صادر ڪئي. بادشاهه مُلا محمد يزدي ۽ مير معزالملڪ کي ڪنهن بهاني سان شاهي درٻار ۾ گهرايو. فيروزآباد وٽ پنهي کي گرفتار ڪرائي، گواليار جي قلعي ۾ بند ڪرايو ويو. ان کان پوءِ ڪين هڪ ٻيڙيءَ ۾ سوار ڪري، درياهه ۾ غرق ڪيو ويو. بنگال جي قاضي يعقوب مانڪپوريءَ کي به اهڙيءَ طرح ختم ڪرايو ويو (۴۶). مخدوم الملڪ ۽ صدرالصدور کي سن ۱۵۸۰ع ۾ حج ۽ خيراتي ڪمن جي بهاني سان حجاز طرف جلاوطن ڪيو ويو. هنن کي جڏهن بادشاهه جي خلاف عام مخالفت ۽ بغاوت جو پتو پيو، ته واپس موٽي آيا. مخدوم الملڪ واپسيءَ دوران سنه ۱۵۸۲ع ۾ احمدآباد (گجرات) ۾ وفات ڪري ويو. صدرالصدور جو انجام ڏاڍو خراب ۽ حسرتناڪ ٿيو. شيخ عبدالنبيءَ کي گرفتار ڪري، فتح پور سيڪريءَ آندو ويو. بادشاهه، شيخ سان ڏاڍو سخت ڪلاميءَ سان پيش آيو ۽ کيس پريءَ درٻار ۾ منهن تي ٺونشو وهائي ڪڍيائين. انهيءَ تي شيخ بيباڪيءَ سان چيو، ته ان کان بهتر آهي، ته ڇُريءَ سان ڇو نٿا ماريو؟ آخرڪار قيدخاني ۾ کيس گهٽو ڏيئي بيدرديءَ سان ماريو ويو (۴۷).

اهڙيءَ طرح اڪبر مشهور عالمن جي خاتمي کان پوءِ پنجاب جي عالمن کي پڻ پنهنجي غضب ۽ غصي جو شڪار بڻايو. قاضي عبدالشڪور کي جلا وطن ڪري، جونپور جو قاضي مقرر ڪيو ويو: ليڪن هو اڃا الهه آباد پهتو هو، ته کيس معزول ڪيو ويو. قاضي صاحب واپس لاهور ڪونه آيو ۽ الهه آباد ۾ ئي رهي پيو، جتي درس ۽ تدريس ۾ مشغول رهيو (۴۸). شيخ

منور بغي اسرائيل به لاهور جو هڪ وڏو جيّد عالم هو. هيءُ به اڪبر جي جوش ۽ غضب جو شڪار بڻيو.

اڪبر ڪيترن ئي عالمن ۽ بزرگن کي مڪاري ۽ حيلي سازيءَ سان ڪوڙن مقدمن ۾ قاسائي شهيد ڪرائي ڇڏيو. باوجود ائين ڪرڻ جي به، سندس عقيدن خلاف عام شورش ۽ بغاوت جو سلسلو ختم نه ٿيو. انهيءَ سلسلي ۾ ولسينٽ سمٿ لکي ٿو:

"سنه ١٥٨١ع جو سال، اڪبر جي زندگيءَ جو نازڪ ترين سال هو."
مُلا محمد يزديءَ سنه ١٥٨٠ع جي اوائل ۾ اڪبر جي خلاف فتوي ڏني هئي.
ان دور ۾ بهار ۽ بنگال ۾ سندس خلاف بغاوت ٿي هئي، اها اجا ختم ئي
ڪانه ٿي هئي؛ بلڪ توڏرمل، جو ان بغاوت کي ختم ڪرڻ ويو هو،
سو خود منگير ۾ گهيري هيٺ اچي ويو" (٤٩).

اڪبر پنهنجي حڪمت عمليءَ سان بغاوت جو خاتمو آندو، پر عبادت خاني جي حالتن جون خبرون، ٻاهر عوام جي اڳيان اچي رهيون هيون، جن جي خلاف عام برهمي جاري هئي،

دين الاهيءَ جو نفاذ:

سنه ١٥٨٢ع ۾ "دين الاهيءَ" کي نافذ ڪيو ويو. رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي هجرت کي هڪ هزار سال پورا ڪونه ٿيا هئا، مگر سندن نبوت کي هڪ هزار سال ٿي چڪا هئا (٥٠). انهيءَ ڪري اڪبر جي ذهن ۾ اهو خيال اچي پيو، ته ڇونه نئين دين جي آغاز جو اعلان ڪجي! ان زماني ۾ نئين دين جي اعلان ڪرڻ ۾، اڪبر جي آڏو ڪابه رڪاوٽ ڪانه هئي.

اڪبر ملڪي سڪي خواهه ناڻي ۾ تبديلي آندي. بادشاهه کي سجدي ڪرڻ جو حڪم نافذ ڪيو ويو. شراب جو اگهه خود بادشاهه پاڻ مقرر ڪيو. فتح پور سيڪريءَ ۾ طوائفن جو هڪ وڏو اڏو قائم ڪيو ويو ۽ ان بستيءَ جو نالو "شيطان پوره" رکيو ويو. هجري سن کي ختم ڪري، ان جي جاءِ تي "سن الاهي" جاري ڪيو ويو. راجا ديپچند هڪڙي جلسي ۾ عرض ڪيو، ته جيڪڏهن ڳئون عزت جي لائق نه هجي ها، ته قرآن پاڪ ۾ سڀ کان پهريائين سوره "البقره" ڇو نازل ٿي؟ انهيءَ ڪري اڪبر ڳئونءَ جي ڪوس تي بندش وڌي. ڪتي ۽ سوئر کي پاڪ سمجهيو ويو. سون ۽ ريشم پهرڻ فرض قرار ڏنا ويا.

جهڙيءَ طرح عباسي خليفي معتصم بالله، عربن جي زور ڀڃڻ لاءِ ترڪن کي ترجيح ڏني هئي، اهڙيءَ طرح اڪبر به چاهيو ٿي، ته هندڪي رسمن جاري ڪرڻ سان هندو سندس دين الاهيءَ ۾ شامل ٿيندا. ليڪن بيربل کانسواءِ ٻئي ڪنهن به هندو امير، دين الاهيءَ ۾ شموليت

اختيار ڪانہ ڪئي. دين الاهي صرف ارڙهن ماڻهن اختيار ڪيو هو، جن مان ٺٽي جو حاڪم مرزا جاني بيگ (٥١) سڀني کان اڳرو هو. اڪبر جا جيڪي حلقہ بگوش هئا، سي آهستي آهستي هڪيئي پنهنجا ٽهيان وفات ڪري ويا. سن ١٥٩٣ع ۾ شيخ مبارڪ وفات ڪري ويو. سن ١٥٩٥ع ۾ فيضيءَ هن جهان ڇڏيو. علامہ ابوالفضل، جهانگير جي غصي ۽ غضب جو شڪار ٿي ويو. اهڙيءَ طرح دين الاهيءَ جا سڀ ستون ڊهي پيا.

اڪبر مذهب اسلام کي ترڪ ڪونہ ڪيو هو، ليڪن عالمن جي غلط بياني ۽ ويڙهہ ويڙهان جي ڪري اسلامي تعليم ۽ عقيدن کي سمجهڻ ۾ قاصر رهيو. ازانسواءِ سندس پاليسي، صلح ڪُل جي اصول تي ٻڌل هئي؛ جا هندستان جا عالم ۽ مذهبي پيشوا سمجهي نہ سگهيا. اڪبر جي مذهبي عقيدي جي باري ۾ ڪابہ قطعي راءِ بيان ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو معاملو آهي. هندن، عيسائين، پارسين، شيعن ـ مطلب تہ هرڪنهن مذهبي فرقي اهو محسوس ٿي ڪيو، تہ بادشاهہ اسان جو عقيدو ۽ مذهب اختيار ڪيو آهي.

علامہ ابوالفضل جو قول آهي، تہ اهو سڀڪجهہ بادشاهہ ان ڪري ٿي ڪيو، تہ مملڪت جو هرفرقو ائين محسوس ڪري، تہ بادشاهہ سندن حامي آهي.

اڪبر جي دور جي مؤرخن جي تاريخن ۾ ڪافي اختلاف ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ان دور جي معاصر مؤرخن ۽ راوين جي اختلافن سببان اڪبر جي مذهبي پاليسيءَ جي اصل حقيقت جي تہہ تائين پهچي ڪونہ ٿو سگهجي.

اڪبر جي زماني جي حالتن ۽ واقعن جا اکين ڏٺا شاهد، ڪيترائي تاريخ نويس آهن. انهن مان هيٺيان گهڻو مشهور آهن:

(الف) بخشي نظام‌الدين، مصنف "تاريخ طبقات اڪبري".
(ب) علامہ ابوالفضل، مصنف "اڪبرنامہ" ۽ "آئين اڪبري".
(ج) مُلا عبدالقادر بدايوني، مصنف "منتخب التواريخ".
(د) اسد بيگ، مصنف "اڪبرنامہ".
(هہ) شيخ عبدالحق محدث، مصنف "تاريخ حقي".
(و) نورالحق محدث، مصنف "زبدة التواريخ".

بهرحال اڪبر جو "دين الاهي" وارو نظريو، اسلامي نڪتہ نگاهہ کان هڪ فتنو هو، جو ڪانئس پوءِ هميشہ لاءِ دفن ٿي ويو ۽ سندس پوين گاديءَ نشين حاڪمن، ان کي وري ٻيهر ڪڏهن بہ زندهہ ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

(۱) "تاريخ فيروزشاهي" جو مصنف روايت ڪري ٿو، تہ هڪ بزرگ جمنا درياهہ جي ڪناري تي وضو ڪري رهيو هو: هڪ ٻئي بزرگ ڪانئس پڇيو تہ خبر اٿئي تہ هن محل ۾ ڪير رهي ٿو؟ ماڳهين بزرگ پاڻ مراد و جواب ڏيندي چيو، تہ هن محل جو مالڪ سلطان فيروزشاهہ آهي، جنهن جي قدمن هيٺان هزارين فتنا ۽ فساد دٻيل آهن. جنهن وقت هيءُ بادشاهہ وفات ڪندو، ان ڏينهن دنيا وارن کي سندس شخصيت ۽ مرتبي جو اندازو ٿيندو. اهہ.

عفيف، شمس سراج: "تاريخ فيروزشاهي" (اردو)، مترجم مولوي محمدفدا علي "طالب". جامع عثمانيہ حيدرآباد دکن، ۱۹۳۸ع، ص ۱۸-۱۹.

(۲) تيمورلنگ (۹- اپريل ۱۳۳۶ع-۱۸- فيبروري ۱۴۰۵ع) "برلاس" قبيلي جو فرد هو. چنگيزخان جي اولاد مان هو. مغربي وچ ايشيا کي فتح ڪري، پنهنجي حڪومت قائم ڪيائين. ۲۴- سيپٽمبر ۱۳۹۸ع تي سنڌو درياهہ پار ڪري، ۱۸- ڊسمبر ۱۳۹۸ع تي دهلي فتح ڪيائين.

سيد قاسم محمود: "اسلامي انسائيڪلوپيڊيا" (اردو)، شاهڪار بوڪ فائونڊيشن ڪراچي سنڌ، ص ۵۵۸-۵۹.

(۳) "مهدوي تحريڪ" لاءِ ڏسو راقم جو مقالو "سنڌ ۾ مهدوي تحريڪ"، ٽماهي "مهراڻ" حيدرآباد سنڌ، نمبر ۱، سال ۱۹۷۱ع.

(۴) اڪبر جي والده حميده بانو، عالمن ۽ اوليائن جي وڏي قدردان هئي. اڪبر کي علم نوازي ۽ درويشن جي قدرداني جي خوبي، پنهنجي والده کان ورثي ۾ ملي هئي. حميده بانو، خواجہ احمدجام زنده پيل رح (المتوفي ۱۱۴۱ع) جي اولاد مان هئي. خواجہ صاحب جي مزار خراسان ۾ آهي. سندس اولاد شيعہ مذهب رکندڙ هو. حميده بانو جو پيءُ بابا ميردوست عرف علي اڪبر، همايون جي قافلي جو سردار هو. علمي فضيلت جي ڪري "فضيلت ماب" جي لقب سان سڏبو هو. همايون جڏهن پيهر هندستان فتح ڪيو، تہ ان وقت مولانا علي اڪبر کي "سه هزاري" جو عهدو مليو. همايون جو قافلو جڏهن "پاٽ" شهر جي ويجهو ڳوٺ "ٻيلي" وٽ پهتو، تہ شهنشاهہ جي والده دلدار بيگم آغاچہ پٽ کي ڏسي، سندس ضيافت ڪئي. هن موقعي تي همايون‌ءَ حميده بانوءَ کي ڏٺو. آخرڪار ۲۹- آگسٽ ۱۵۴۰ع تي مولانا ابوالبقا "پاٽ" ۾ بادشاهہ جو حميده بانوءَ جو نڪاح پڙهايو. بابر بادشاهہ، خواجہ احمدجام رح جي اولاد مان ماهم بيگم سان شادي ڪئي هئي، جنهن جي بطن مان همايون تولد ٿيو. انهيءَ لحاظ کان حميده بانو، همايون جي مائٽياڻي هئي.

مولائي شيدائي: "تاريخ تمدن سنڌ"، سنڌ يونيورسٽي پريس حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۹ع، ص ۴۲۳-۲۴.

(٥) بدايوني عبدالقادر مـُلا : "منتخب التواريخ" (اردو)، مترجم محمود احمد فاروقي، شيخ غلام علي ائنڊ سنس لاهور، ١٩٦٢ع، ص ٣٩٣.

(٦) محمد اسلم: "دين الاهي اور اس ڪا پس منظر" (اردو)، ندوة المصنفين لاهور، ١٩٧٠ع، ص ٣٠-٣١.

(٧) شيخ نظام، هندستان جي مشهور شهر "نارنولي" جو وينل هو. پنهنجي وڏي ڀاءُ شيخ اسماعيل وٽان خلافت جو خرقو حاصل ڪيو هئائين. شيخ نظام چاليهن ورهين تائين رشد ۽ هدايت جي مسند تي جلوه‌گر رهيو. پاڻ هرسال خواجه قطب الدين بختيار جي زيارت لاءِ نارنوليءَ کان دهليءَ پيادل ويندو هو. شيخ صاحب سن ٩٩٧هه/١٥٨٩ع ۾ وفات ڪئي.

ڏسو بدايوني عبدالقادر مـُلا : "منتخب التواريخ" (اردو)، ص ٥٧٦.

(٨) اڪبر اجمير ڏانهن ويندي، پيرين اگهاڙو پنڌ ڪيو هو. اهو سفر ٧- رمضان المبارڪ ٩٧٥هه/٦- مارچ ١٥١٨ع تي ڪيو هئائين. انهيءَ سفر جي تاريخ مير علاءالدوله قزوينيءَ پنهنجي ڪتاب "تذڪرة الشعراء" ۾ هن ريت بيان ڪئي آهي:

شاه دين پرور و جمشيد سرير
خسرو عهد محمد اڪبر
ساخت بہ شب پئی فتح چيتور
ديگ روئين تن از در پيڪر
بهر تاريخ ولي از عالم غيب
ديگ چيتور ڪشا شد يڪ سر.

ڏسو بدايوني عبدالقادر مـُلا : "منتخب التواريخ" (اردو)، ص ٣٨٠.

(٩) صدرالصدور شيخ عبدالنبي بن احمد، مشهور بزرگ شيخ عبدالقدوس گنگوهيءَ جو پوٽو هو. مڪي مڪرمه ۽ مديني شريف ۾ قرآن پاڪ ۽ حديث جو علم پڙايو هئائين. پاڻ پنهنجي دور جو هڪ وڏو جيد عالم ۽ محدث هو. هميشه عبادت الاهيءَ ۾ مصروف رهندو هو. شروع ۾ اڪبر سندس ڏاڍو معتقد هو. پاڻ مخدوم الملڪ عبدالله سلطانپوريءَ کان عمر ۾ ننڍو هو، پر هُن وانگر ايترو ظالم ۽ غاصب نه هو؛ ليڪن مسجدن جي امامن کان وڏيون رقمون وٺي، ڪين جاگيرون ونرائي ڏيندو هو. آخر ۾ سندس زوال آيو. شيخ مبارڪ جڏهن "محضرنامو" تيار ڪيو، تڏهن انهيءَ تي صحيح وجهائڻ لاءِ ڪيس پڪڙي وٺي آيا ۽ کانئس زوريءَ صحيح ڪرايائون. سندس قتل جو تفصيلي بيان مٿي ڪري آيا آهيون. شيخ عبدالنبيءَ سن ٩٩١هه/١٥٨٣ع ۾ وفات ڪئي.

ڏسو بدايوني عبدالقادر مـُلا : "منتخب التواريخ" (اردو)، ص ٦٠٥-٦٠٨.

(١٠) ايضاً، ص ٤٣٦.

(۱۱) مخدوم الملڪ عبدالله سلطانپوري جنهن جو تعلق انصاري قوم سان هو. سندس وڏا ملتان جا وينل هئا، جي پوءِ جالنڌر جي ويجهو "سلطان پور" ۾ اچي رهيا. مخدوم الملڪ، مولانا عبدالقادر سرهنديءَ وٽان علم حاصل ڪيو هو. پاڻ فقه ۽ ٻين اسلامي علوم جو وڏو ماهر هو. همايونءَ کيس "مخدوم الملڪ" جو خطاب ڏنو هو. شيرشاهه سوريءَ کيس "شيخ الاسلام" جي لقب سان نوازيو هو. مخدوم الملڪ پنهنجي اقتدار جو اثر ٻن شين تي صرف ڪيو: پهريون مال ۽ دولت کي جائز يا ناجائز طرح سان گڏ ڪرڻ ۽ ٻيو عالمن، درويشن ۽ مشائخن کي اذيتون ۽ تڪليفون ڏيڻ. چون ٿا ته جڏهن پاڻ وفات ڪري ويو، ته سندس گهر مان ٽي ڪروڙ رپيا نقد نڪتا هئا. سندس گهر مان سونين سرن سان ڀريل صندوقون پڻ هٿ آيون هيون، جي هُن مُردن جي بهاني سان قبرن جي صورت ۾ دفن ڪرايون هيون. ماڻهن کي ظاهري روزي، نماز، زڪوات وغيره جي نصيحت ڪندو هو. پر پاڻ ان تي ڪڏهن به عمل نه ڪندو هو. اڪبر کيس زوريءَ حج تي روانو ڪيو هو. ڪجهه عرصي کان پوءِ پاڻ بنان اجازت موٽي آيو؛ ليڪن زندگيءَ ساٿ وفا نه ڪئي ۽ سن ۱۵۸۲ع ۾ احمدآباد ۾ وفات ڪيائين.

ڏسو شيخ محمد اڪرام: "رود ڪوثر" (اردو)، ادارهٔ ثقافت اسلاميه لاهور، ۱۹۸۷ع، ص ۹۴-۹۵.

(۱۲) بيرم خان جو تعلق ايران جي "ترڪمان" قبيلي سان هو. پاڻ بدخشان ۾ پيدا ٿيو. سندس والد جو نالو سيف علي بيگ هو. سيف علي بيگ کي بابر، غزنيءَ جو حاڪم مقرر ڪيو هو. بيرم خان سورهن ورهين جي ڄمار ۾ همايون وٽ ملازمت اختيار ڪئي. پاڻ جنگ جي ميدان ۾ هڪ ماهر بهادر سپاهي هو، ته مستند وزارت تي هڪ مدبر سياستدان ۽ منتظم حاڪم هو. فقيرن ۽ درويشن جو معتقد هو. دانائيءَ، سخاوت، خلوص، حسن اخلاق، نيازمندي ۽ انڪساريءَ ۾ سندس ٻيو ڪو ثاني نه هو. جيڪڏهن بيرم خان نه هجي ها، ته همايون هندستان تي ٻيهر قبضو ڪري نه سگهي ها! کيس جيڪڏهن هندستان ۾ مغل سلطنت جو باني ڪري سڏيو وڃي، ته ان ۾ ڪو به وڌاءُ نه ٿيندو. بيرم خان آخر ۾ پنهنجي مخالفت جي سازشن جي وسيع ڄار ۾ ڦاسي پيو ۽ ۱۴- جمادي الاول ۹۶۸هه/۳۱- جنوري ۱۵۶۱ع تي گجرات ۾ شهادت ماڻيائين. کيس سندس وصيت موجب سن ۹۸۵هه/۱۵۷۷ع ۾ مشهد مقدس ۾ مدفون ڪيو ويو.

ڏسو بدايوني عبدالقادر مـلا: "منتخب التواريخ" (اردو)، ص ۳۴۸-۵۰، ۶۶۸-۶۹.

(۱۳) شيخ محمد غوث گواليار، شطاري سلسلي جو وڏو مبلغ هو. سندس نسب جو سلسلو سلطان العارفين شيخ بايزيد بسطاميءَ سان ملي ٿو. شيرشاهه سوريءَ جي دور ۾ گواليار مان هجرت ڪري، گجرات ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. همايون جڏهن هندستان تي ٻيهر قبضو ڪيو، ته شيخ محمد غوث ٻيهر گواليار موٽي آيو. همايون کيس وڏي عقيدت، عزت ۽ احترام جي نظر سان ڏسندو هو. اڪبر جي قائم ٿيل عبادتخاني ۾ سندس ويهڻ لاءِ خاص جاءِ مقرر ٿيل هئي.

شيخ محمد غوث گواليارويءَ ١٤- رمضان ٩٧٠هه/ ٧- مئي ١٥٦٣ع تي وفات ڪئي. شيخ جي وفات کان پوءِ سندس فرزند شيخ ضياءالله سان به اڪبر جا بهترين تعلقات قائم رهيا.

ڏسو محمد حسين "آزاد" مولانا: "دربار اڪبري" (اردو)) سنگ ميل پبليڪيشنز لاهور، ١٩٨٨ع، ص ٧٩-٧٧٥.

(١٤) شاهنواز خان صمصام الدوله: "ماثر الامراء" (اردو)، جلد ٢، مترجم پروفيسر محمد ايوب قادري، مرڪزي اردو بورڊ لاهور، سن ١٩٦٩ع، ص ٦٤-٥٦٣

(١٥) شيخ سليم چشتيءَ جي والد جو نالو شيخ بهاءُالدين هو. پاڻ شيخ فريد گنج شڪر جي اولاد مان هو. سندس ولادت ٨٨٤هه/١٤٧٩ع ۾ ٿي. "ملڪ العلماء" شيخ مجدد الدين کان سرهند ۾ علمي تحصيل ڪئي هئائين. روم، بغداد، شام، نجف ۽ ٻين ملڪن جو سفر ڪيو هئائين. ٢٢ حج ادا ڪيا هئائين. پاڻ اسلامي ملڪن ۾ "شيخ الهند" ۽ برصغير ۾ "شيخ الاسلام" جي لقب سان مشهور هو. سن ٩٧١هه/١٥٦٤ع ۾ فتح پور سيڪريءَ ۾ هڪ خانقاهه جو بنياد وڌو هئائين. شيخ سليم چشتيءَ ٩٧٦هه/١٥٧١ع ۾ رحلت ڪئي. سندس مزار جي مٿان اڪبر هڪ عاليشان روضو نهرايو هو.

ڏسو بدايوني عبدالقادر مُلا: "منتخب التواريخ" (اردو)، ص ٦٩-٥٦٨

(١٦) شهنشاهه اڪبر کي هن کان اڳ ۾ ڪيترائي پُٽ ٿيا هئا، جي ننڍ پڻ ۾ وفات ڪري ويا. ان دور ۾ اڪبر جي عمر ٢٧-٢٨ ورهيه هئي. ان وقت سندس راڻي جوڌا بائي حامله هئي. بادشاهه پنهنجي راڻيءَ کي شيخ سليم چشتيءَ جي خدمت ۾ موڪليو، جنهن کيس پُٽ ڄمڻ جي بشارت ڏني. بادشاهه خود شيخ محمد بخاري ۽ حڪيم عين الملڪ جي چوڻ تي شيخ سليم چشتيءَ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ کانئس نريني اولاد لاءِ دعا گهرايائين. اڪبر، شيخ سليم چشتيءَ سان تعلقات جي ڪري، سندس قديم خانقاهه جي پرسان هڪ شاهي عمارت، خانقاهه ۽ مسجد شريف جو بنياد رکيو. ان شاهي عمارت جو نالو "رنگ محل" هو. اڪبر اها جاءِ خاص شاهي مستورات لاءِ تعمير ڪرائي هئي ۽ شهزادو سليم انهيءَ هنڌ پيدا ٿيو هو.

فتح پور جو شهر آگري کان ٢٣ ميل اولهه ۾ ۽ سيڪريءَ کان ٥-٦ فرلانگن تي واقع آهي. سيڪري جبل جو نالو "ڪوهه ربلي" آهي ۽ انهيءَ ٽڪريءَ جي دامن ۾ فتح پور جو شهر آباد آهي. جنهن غار ۾ شيخ سليم چشتي رياضت ڪندو هو، انهيءَ هنڌ پٿر جي ٺهيل مسجد شريف اڄ تائين موجود آهي. هيءُ شهر ١٤-١٥ ورهين ۾ آباد ٿيو. اڪبر خود هتي ١٢ ورهيه رهيو ۽ ان کانپوءِ "اڪبرآباد" هليو ويو.

ڏسو بدايوني عبدالقادر مُلا: "منتخب التواريخ" (اردو)، ص ٣٨٣

(١٧) جهانگير نورالدين محمد: "تزڪ جهانگيري" (اردو)، جلد اول، مترجم اعجازالحق قدوسي، مجلس ترقي ادب لاهور. ١٩٦٨ع، ص ٨٦-٨٧

(١٨) جميل يوسف: "بابر سي ظفر تڪ" (اردو)، مڪتبه اردو ڊائجيسٽ لاهور، ١٩٦٩ع، ص ٩٥

(١٩) ايضاً

(٢٠) شيخ عبدالله نيازي سرهندي، شيخ سليم چشتيءَ جو مريد هو. پاڻ هميشه اڪبر جي قائم ڪيل عبادت خاني جي پرسان شيخ سليم چشتيءَ جي خانقاهه جي حجري ۾ معتڪف رهندو هو. جڏهن سيد ميران محمد جونپوريءَ مهدويت جي دعويٰ ڪئي، ته شيخ عبدالله به سندس پوئلڳي اختيار ڪئي؛ ليڪن ڪجهه وقت ڪالپوءِ مهدوي عقائدڪي ترڪ ڪري ڇڏيائين. پاڻ توڪل ۽ قناعت جو صاحب هو. سن ١٠٠٠هه/١٥٩٢ع ۾ وفات ڪيائين:

ڏسو بدايوني عبدالقادر مُلا: ”منتخب التواريخ“ (اردو)، ص ٨٦ - ٥٨٥

(٢١) ايضاً، ص ٤٣٤

(٢٢) ايضاً

(٢٣) ايضاً

(٢٤) مولائي شيدائي: ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي پريس حيدرآباد سنڌ، ١٩٥٩ع، ص ٢٠١

(٢٥) اڪبر عالمن جي نشستن واري جهڳڙي طي ڪرڻ لاءِ فيصلو ڪيو، ته اتر ڪان صوفي درويش ۽ مشائخ جلوه گر ٿين، الهندي طرف سادات عظام مسند نشين ٿين، ڏکڻ طرف ديني عالم، فقيه ۽ محدث ويهن ۽ اوير طرف امير ۽ درباري ويهن.

ڏسو بدايوني عبدالقادر مُلا: ”منتخب التواريخ“ (اردو)، ص ٤٣٥

(٢٦) ايضاً

(٢٧) حاجي ابراهيم سرهندي آگري جو ويٺل هو. زهد ۽ تقويٰ ۾ پنهنجي دور جو يگانہ روزگار بزرگ هو. ڪيس ديني علمن، خاص طرح حديث جي فن ۾ وڏي دسترس حاصل هئي. شريعت جو سخت پابند هو. ماڻهو ساڻس نهايت ئي ادب سان جهڪي ملندا هئا. جڏهن اڪبر جي تعمير ڪرايل عبادت خاني ۾ آيو، ته شاهي مراسم ۽ تڪلفات جي ڪابہ پابندي ڪانہ ڪيائين ۽ بنا ڪنهن خوف ۽ خطري جي وعظ ۽ نصيحت ڪرڻ لڳو. خواجہ عبدالصمد عرف عبدالله شيرازيءَ جي ساڻس وڏي عقيدتمندي هئي ۽ هميشه ڪيس چوندو هو ته، ”جيستائين خلفاءِ راشدين جي محبت دل ۾ نہ آهي، ايستائين نماز ۽ روزو سڀ بيڪار آهن.“

ڏسو بدايوني عبدالقادر مُلا: ”منتخب التواريخ“ (اردو)، ص ٦٣٧

(٢٨) سرزا مفلس، مُلا احمد جند جو شاگرد هو. مناظري جي فن جو وڏو قابل هو. آگري ۾ جامعہ خواجہ معين الدين ۾ درس ۽ تدريس جو ڪم ڪندو هو. ستر ورهين جي ڄمار ۾ مڪي شريف ۾ وفات ڪيائين.

ڏسو بدايوني عبدالقادر مُلا: ”منتخب التواريخ“ (اردو)، ص ٦٤٧

(٢٨) ايضاً، ص ٤٢٧.

(٢٩) ايضاً، ص ٣٩-٤٣٨.

(٣٠) ايضاً، ص ٤٦٥.

(۳۱) تناسخ فلسفہ جبر جو لازمي عقيدو آهي. جيڪي مذهب جبر ڪي تسليم ڪن ٿا، اهي ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ تناسخ ارواح ڪي مڃيندا آهن. هندو فلسفي جو هيءُ هڪ اهم بنياد آهي. تصوف ۾ تناسخ جو مطلب، هڪ ذات جو مختلف حالتن ۾ جلون ۾ ظهور ٿيڻ آهي. ويدانيت ۾ "خواهش" تناسخ جو باعث آهي. ذات پنهنجي ڪمال تي پهچي ختم ٿي ٿي، ليڪن خواهشن جي تڪميل لہ ٿي ٿئي ۽ ان تڪميل جي لاءِ ذات ٻئي روپ ۾ جلوه‌گر ٿئي ٿي.

ڏسو بدايوني عبدالقادر مُلا، "منتخب التواريخ" (اردو)، ص ۴۶۸.

(۳۲) ايضاً، ص ۶۸-۴۶۷.

(۳۳) مُلا عبدالقادر بدايونيءَ جنهن بزرگ جو نالو شيخ زمان لکيو آهي، سو غلط آهي. دراصل ان بزرگ جو نالو عبدالملڪ هو ۽ سندس لقب امان الله هو. پاڻ شيخ حسن جو مريد ۽ شيخ مودود لاريءَ جو شاگرد هو. شيخ عبدالحق محدث دهلويءَ جو قول آهي، تہ سندس تعلق ملامتيہ سلسلي سان هو. ابن عربيءَ جو معتقد هو. ۱۲- ربيع الثاني ۹۹۷ھ/۲۸- فيبروري ۱۵۸۹ع تي رحلت ڪيائين.

ڏسو شيخ عبدالحق محدث دهلوي: "اخبار الاخيار" (اردو)، مترجم مولانا سبحان محمود ۽ مولانا محمد فاضل، مدينہ پبلشنگ ڪمپني ڪراچي سنہ، ص ۹۹-۴۹۶.

(۳۴) بدايوني عبدالقادر مُلا: "منتخب التواريخ" (اردو)، ص ۴۶۸.

(۳۵) ايضاً، ص ۴۶۹.

(۳۶) ايضاً.

(۳۷) ايضاً، ص ۴۴۲.

(۳۸) فيضيءَ جا اهي شعر هتي ملاحظي لاءِ ڏجن ٿا:

خداوندي ڪہ مارا خسروي داد
دل دانا و بازوئي قوي داد
بعدل و داد مارا رهنمون ڪرد
بجز عدل از خيال ما برون ڪرد
بود وصفش ز حد فهم برتر
تعالیٰ شانہ الله اڪبر.

ڏسو بدايوني عبدالقادر مُلا: "منتخب التواريخ" (اردو)، ص ۴۷۷.

(۳۹) ايضاً، ص ۴۷۶.

(۴۰) شيخ مبارڪ پنهنجي دور جو هڪ وڏو عالم ٿي گذريو آهي. سندس وڏا اصل ۾ يمن جا رهاڪو هئا ۽ سندن تعلق شيعا فرقي سان هو. شيخ مبارڪ جو مورث اعليٰ شيخ موسيٰ، يمن مان هجرت ڪري سيوهڻ ۾ اچي رهيو. شيخ مبارڪ جو پيءُ شيخ خضر، دادو ضلعي جي ڳوٺ "ريل" مان لڏي ناگور ۾ وڃي رهيو، جتي سن ۹۱۱ھ/۱۵۰۵ع ۾ شيخ مبارڪ تولد ٿيو. راجپوتن جي حملي ڪري، شيخ مبارڪ ناگور مان هجرت ڪري احمد آباد ۾ اچي رهيو.

احمد آباد ۾ فقه جعفريه ۾ اجتهاد جو درجو حاصل ڪيائين. ٣٩- ورهين جي ڄمار ۾ آگري آيو، جتي سندس ملاقات شيخ علائيءَ سان ٿي ۽ مهدوي عقيدو اختيار ڪيائين. همايوني دور ۾ نقشبندي طريقو اختيار ڪيائين. اڪبري دور ۾ وري پنهنجي اصلي روپ ۾ ظاهر ٿيو.

"تفسير ڪبير" جي طرز تي چئن جلدن ۾ هڪ ضخيم تفسير لکيو هئائين، جو "العيون" جي نالي مشهور آهي. شيخ مبارڪ ١- ذوالقعد سن ١٠٠١هه/٣٠- جولاءِ ١٥٩٣ع تي لاهور ۾ وفات ڪيائين.

(٤١) شيخ محمد اڪرام: "رود ڪوثر" (اردو)، ص ٢-١٠١.

(٤٢) بدايوني عبدالقادر ملا: "منتخب التواريخ" (اردو)، ص ٩-٧٨٧.

(٤٤) ايضاً، ص ٤٨.

(٤٥) ايضاً.

(٤٦) شيخ محمد اڪرام: "رود ڪوثر" (اردو)، ص ١٠٥.

(٤٧) ايضاً، ص ٦-١٠٥.

(٤٨) ايضاً، ص ١٠٦.

(٤٩) ايضاً، ص ١٠٨.

(٥٠) ملا احمد بن نصرالله ٺٽوي، اڪبري دور جو هڪ وڏو شيعه عالم ٿي گذريو آهي. اڪبر جي حڪم تي اسلام جي هڪ هزار سالن جي تواريخ "تاريخ الفي" جي نالي سان لکي هئائين. ملا عبدالقادر بدايونيءَ جو قول آهي، ته ملا احمد هڪ وڏو تعصبي هو. سندس وڏا اصل ۾ فاروقي حنفي هئا، پر پاڻ انهن کي گهٽ وڌ ڳالهائيندو هو.

(ڏسو منتخب التواريخ ص ٥٠٦) کيس فولاد خان برلاس قتل ڪري وڌو.

سندس لاش کي لاهور وارن ڪنهن به قبرستان ۾ دفن ڪرڻ نه ڏنو. آخرڪار ابوالفضل ۽ فيضيءَ پنهنجي اثررسوخ سان کيس ڪنهن قبرستان ۾ دفن ڪرايو ۽ سندس قبر تي پهرو بيهاريائون.

ڏسو محمد اسلم: "دين الاهي اور اس ڪا پس منظر" (اردو)، ص ٣-١٠٢.

(٥١) مرزا باقيءَ جي خودڪشي ڪرڻ ڪان پوءِ سندس سوٽ مرزا جاني بيگ ٺٽي جي گاديءَ تي ويٺو. سندس دور ۾ عبدالرحيم خان خانان سنڌ تي حملو ڪيو. مرزا جاني بيگ وڏيءَ بهادري ۽ جوانمرديءَ سان اڪبري فوجن جو مقابلو ڪيو، ليڪن پاڻ هار کاڌائين ۽ گرفتار ٿي دربار اڪبريءَ ۾ پهتو. اڪبر کيس ٽن هزارن جي منصب تي سرفراز ڪيو. مرزا جاني بيگ سن ١٠٠٩هه/١٦٠٠ع ۾ گهڻي شراب پيئڻ ڪري برهان پور ۾ وفات ڪئي. سندس لاش ٺٽي جي "مڪلي" ٽڪريءَ تي دفن ڪيو ويو. مرزا جاني بيگ، اڪبر جي خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ "دين الاهي" اختيار ڪيو هو.

ميان وال تحريڪ جو سرواڻ
ميان نصير محمد ڪلهوڙو ۽ اُن جا ساٿي

(قسط - ١)

عبدالله مگسي

سمن جي صاحبي بعد ارغونن، ترخانن ۽ مغلن سنڌ جي آمن پسند سون ورني ڌرتي کي هڪ ٻئي پٺيان پنهنجي توسيع پسندي ۽ ملڪ-گيري هوس جو نشانو بڻائيندا رهيا. اهي سڀئي ٻاهريان حاڪم گهراڻا ساڳئي نسل، ساڳي ٻولي ڳالهائيندڙ ۽ هڪئي علائقي سان واسطو رکندڙ هئا. سنڌي سماج تي سنڌن ظلم جا عيني شاهد ٻکر، سيوهڻ، ٺٽي جا اهي عظيم الشان قلعا ۽ ڪوٽ آهن، جتان هنن بهادر سرويچ ماڻهن جون جانورن وانگر ڪلون لهرائي سنڌن لاشن کي مهينن جا مهينا اونڌو ٽنگي ڇڏيندا هئا ۽ ڪين خوني برجن تان درياءَ سنڌ ۾ اڇلائي ڇڏيندا هئا. قرلت ڪرڻ، امن پسند شهرين تي اوچتو حملا ڪري سنڌن گهرن کي باهيون ڏيڻ، عورتن جون عزتون لٽڻ، ٻنين ٻارن ۽ پيداوار جي اهم ذريعن تي قبضو ڪرڻ ۽ اهڙن ٻين ڪيترين ئي عبرتناڪ ظلم جي داستانن سان تاريخ مظهر شاهجهاني ۽ ان دور جون ٻيون تاريخون هنن جنوني درنده صفت چنگيزي اولاد جي ذڪر سان ڀريون پيون آهن. انهيءَ دور جو ذڪر ڪندي محترم محمد ابراهيم جويو لکي ٿو ته "تقريباً پورا ٻه سؤ سال (١٥٢٠ع-١٧٣٦ع) سنڌ ۽ سنڌ جا ماڻهو ائين ارغونن، ترخانن ۽ دهلي جي مغل حڪومت جي هيٺ ۽ رت پياڪ تسلط هيٺ پيسبا ۽ پٽي ٿيندا رهيا. سندن تهذيبي زندگيءَ جو ساهه سندن دشمنن جي مُٺ ۾ گهٽبو ۽ ٻوساٽبو رهيو، سندن ذهني ۽ جسماني صلاحيتون بند هيون ۽ انهن جي هر قوي استعمال ۽ اظهار تي مٿن هنيليون ۽ بي قياس سنگينون اڀيون ٿي ٿي ويون. هنن پهرين ڳالهه هيءَ ڪئي جو سنڌ کي ورهائي ٽڪر ٽڪر ڪيائون ۽ ان جي متحده قومي رياست کي هڪ ڀيرو وري ٻه واو ڪرڪري ڇڏيائون. ارغونن ولايت سنڌ کي ڇهن سرڪارين ۽ مغلن ان کي ڇئن ملڪن ۾ ورهائي ڇڏيو. هي سچو وقت هيءَ يا هوءَ سرڪار هين يا هُن "مُلڪ" يا "سرڪار" سان وڙهندي رهي. ٻيو ته سڀ اهي "سرڪاريون" ۽ "ملڪ" پاڻ کي قائم ۽ پنهنجي لٽ مار کي جاري رکڻ لاءِ پنهنجي پنهنجي دائري ۾ ماڻهن جي هر قبيلي ۾ اندروني جهيڙن ۽ قبيلن جي هڪٻئي سان ٽڪر ۽ ويڙهه کي سعيو ڪري اڀاريندا ۽ وڌائيندا رهيا. لاڪن کي سميجن جي خلاف، سميجن کي سومرن جي خلاف، سومرن کي ساڇين

جي خلاف، ماڇين کي مهرن جي خلاف، مهرن کي ڪهيرين جي خلاف، ڪهيرين کي ڪلهوڙن جي خلاف، ڪلهوڙن کي دائود پوٽن جي خلاف، دائود پوٽن کي پنهورن جي خلاف ۽ هن کي پين جي خلاف، بلوچن کي سماٽن جي خلاف ۽ سماٽن کي بلوچن جي خلاف سعيو ڪري ويڙهائيندا ۽ هيٺو ڪندا ۽ خوار خراب ڪندا رهيا. آن ڪانسواءِ مذهبي ڪٽرپڻو ۽ فرقيوار انتهائيت ۽ مذهبن جي وچ ۾ غيربرابري، مسهپ ۽ عداوت هنن لاءِ پنهنجي حڪومتي ڪاروبار کي هلائڻ ۽ قابض اقتدار کي قائم رکڻ جو هڪ ٽيون سوچيل ۽ آزمايل طريقي ڪار هو، جنهن کي هو محڪوم ۽ ويساهه ۾ ورتل رعيت کي پاڻ ۾ ويڙهائڻ، مات ڪرائڻ ۽ ڦيرائي پنهنجي پاسي ڪرڻ لاءِ هر ضرورت جي موقعي تي ڪم آڻيندا رهندا هئا". (۱)

اهڙيءَ طرح مغل شهنشاهه جيڪي پاڻ ظل تعاليٰ ۽ ظل سبحاني سڏائي ديوان عام ۽ ديوان خاص ۾ شاهي مسند تي جلوه افروز ٿيندا هئا ته مجبور، مسڪين عوام پنهنجا ڪنڌ جهڪائي سجدن ۾ ڪري پوندا هئا. اهڙن آمرانه، غير اسلامي، غير انساني ۽ مطلق العنان دورن ۾ سنڌي عوام پنهنجي آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ قومي جدوجهد شروع ڪئي. انهي سلسلي ۾ محترم محمد ابراهيم جويو صاحب لکي ٿو:

"سنڌ جي تاريخ جو هي هڪ بحراني دور هو، بلڪ سڄي سنڌ ۽ سڄو سنڌي سماج آن منزل تي پهچي ان بحران جي سبب ڪان وڌيڪ تيز ۽ شديد ڪيفيت سان دوچار هو.

جڏهين سنڌي سماج جي قسمت جو بنيادي سوال اٿيو هو ۽ ان جي حل ٿيڻ جي زمين هموار ٿي رهي هئي ۽ جنهن ۾ سنڌ جا ماڻهو پنهنجي هڪ نئين اجتماعي شعور سان واقف ٿي رهيا هئا ۽ سندن ذهن ۾ پنهنجي وجود جو خيال ۽ پنهنجي اهميت جي شعور جو احساس اڀرندو رهيو هو جيئن سانوڻ ۾ پريل ڪکر اتر ڪان اوپڙ ڪائي آڻندا آهن ۽ وڌندا وڌندا سڄي وايو منڊل تي ڇانئجي ويندا آهن. (۲)

عملي طور تي آنهي قومي شعور جو احساس يعني سنڌ جي رياست، سنڌ جي مذهب ۽ سنڌ جي تهذيب کي پنهنجو سڏڻ ۽ آنهن ۾ پنهنجائپ کي ڏسڻ جو حقيقي عڪس اتر سنڌ ۾ "ميان وال تحريڪ" جي شڪل ۾ ڏسڻ ۾ آيو پئي. اڪبر جي دور ۾ سنڌ جي اترين حصي ۾ ميان آدم شاهه ڪلهوڙي پنهنجي خاص سياسي فلسفي هيٺ آزادي حاصل ڪرڻ جي جدوجهد شروع ڪئي. سنڌس تحريڪ (ميان وال تحريڪ) عوام ۾ پنهنجي عوام دوستي سبب مقبول ٿيڻ لڳي، جنهن کي محسوس ڪندي مغل گورنر، ميان آدم شاهه کي ملتان ۾ شهيد ڪرائي ڇڏيو. جنهن ڪري تحريڪ زير زمين هلي ويئي پر قيادت وري به ميان آدم شاهه جي اولاد ميان شاهل محمد ۽ ان بعد ميان الياس محمد جي هٿ ۾ رهي. ميان الياس محمد ڪانپوءِ هن تحريڪ جي قيادت ميان نصير محمد وٽ آئي، جنهن آزاديءَ جي جدوجهد کي وڌيڪ وسيع ڪيو. هو جدوجهد گهڻ رخي هوندي آهي ۽ جيئن جيئن جدوجهد اڳتي وڌندي آهي، اوتروئي تحريڪ

ڦهليل آهي. آن ڪري تحريڪ جي ڪاميابين يا ناڪامياين جو مدار اندروني توڙي خارجي رخن تي منبني هوندو آهي. آنهن رخن مان ئي تحريڪ اندر مختلف قوتن جي طاقت جو اندازو ۽ سماج اندر پيدا ٿيندڙ مختلف روين جي ڪٿ ڪري سگهبي آهي. پر آزاديءَ جي جدوجهد جو بنيادي شرط هي آهي ته عوام جي سوچ جي انداز ۽ ذهن ۾ مڪمل تبديلي اچي وڃي، پر هيءَ تبديلي جدوجهد کان اڳ به اچي وڃي ٿي ليڪن آها مڪمل فقط جدوجهد جي دوران ئي ٿي، جاڪاڻ ته عوامي قوتن سان لاڳاپو ۽ قربانين جي ويجهڙائي ۽ هڪجهڙائي جدوجهد کي جلا بخشين ٿيون. ميان نصير محمد ڪلهوڙي پنهنجي تحريڪ کي وسيع ڪرڻ، ان کي انقلابي قوتن سان ڳنڍڻ ۽ ڪارڪنن کي قربانين لاءِ تيار ڪرڻ لاءِ ڪيترائي طريقا اختيار ڪيا. پهريائين هن مغلن کان قومي آزادي وٺڻ لاءِ جدوجهد دوران عوامي ثقافت جي قدر ۽ قيمت جو صحيح اندازو لڳايو ۽ مغل (هندي) ثقافت جي غلبي ۽ نقصان کان پنهنجي عوام کي آگاه ڪندو رهيو. جاڪاڻ ته ثقافتي بالادستي سبب قومي آزادي ختم ٿي وڃي ٿي ۽ قوم سياسي طور تي استحصال ۽ غلاميءَ جو شڪار ٿي وڃي ٿي. آن ڪري ميان نصير محمد مغلن خلاف جدوجهد کي وڌيڪ مؤثر بنائڻ لاءِ جيڪا منصوبه بندي ڪئي تنهن جدوجهد ۾ وڌيڪ قوت پيدا ڪئي. ۽ تحريڪ اندر اهڙي صلاحيت پيدا ٿي جو اهم ۽ ثانوي ڳالهين، هاڪاري ۽ ناڪاري عنصرن، دوست ۽ دشمن جي وچ ۾ واضح فرق محسوس ٿيڻ لڳو. نتيجي ۾ عوام جي شعور جي هڪ واضح صورت سامهون آئي ته ڪنهن به نموني مغل اقتدار کي ختم ڪري قومي آزادي حاصل ڪجي. سنڌ اندر "ميان وال تحريڪ"، جنهن ۾ تمام گهڻي اڪثريت هارين جي شامل هئي (خود ڪلهوڙا قيادت به زراعت جي پيشي سان وابسته هئي) تنهن کان حڪمران طبقو ۽ آن جي دلال جاگيردارن زميندارن گڏجي ميان نصير محمد ڪلهوڙي تي دٻاءُ وجهڻ شروع ڪيو. ميان نصير محمد پنهنجن بزرگن ۽ تحريڪ جي اڳين اڳواڻن جي شهادتن مان جيڪو تجربو حاصل ڪيو، انهي کي سامهون رکندي پنهنجي تحريڪ جو عارضي طور تي مرڪز تبديل ڪيو. پاڻ ۽ سندس جانثار ساٿي ٿر جي رڻ ڏانهن هليا ويا. (٣) ٿر جي سفر دوران ميان صاحب جي ڪارڪنن جيڪي سختيون ڏٺيون تن منجهن بلند حوصلو ۽ قربانيءَ جو لازوال جذبو پيدا ڪيو، تاريخ جنت السنڌ جو مصنف مولائي شيدائي لکي ٿو:

"بکر کان مغليه لشڪر جو وڏو ڪٽڪ مٿس ڪاهي آيو. ميان صاحب (ميان نصير محمد) راتو رات گهڻن مريدن سميت ريگستان ڏانهن ڀڄي ويو، پر پوءِ گذران لاءِ تنگ ٿي دادو تعلقي جي پهورن جي ڳوٺ ڏانهن موٽي آيو." (٤)

تاريخ ڪلهوڙا جو مصنف غلام رسول مهر مرات ۽ جواهر جي حوالي سان لکي ٿو ته:

"فيض جي طالبن جي گهڻائي، مقامي زميندارن ۽ وقت جي حاڪمن ۾ به بدگماني پيدا ڪرڻ جو سبب بڻجي سگهي ٿي. انهي ڪري ميان نصير محمد مصلحت کي ڏسندي سير ۽ گشت جو طريقو اختيار ڪيو ۽ ملتان ۽ لاهور طرف هليو ويو، جتي گهڻو وقت گذاريائين." (٥)

ميان نصير محمد ملتان جو سفر ڇو ڪيو؟ سندس ملاقات اتي ڪهڙين شخصيتن يا ڌرين سان ٿي؟ اتي ڪيترو عرصو ۽ ڪنهن وٽ رهائش اختيار ڪيائين؟ انهن سوالن جا جواب نه مرات ۽ نه جواهر واري ڏنا آهن. پر الهيءَ سلسلي ۾ غلام رسول مهر صاحب به ڪا خاص وزندار راءِ ڏئي نه سگهيو آهي. اسان جي ذاتي راءِ ۾ ميان صاحب لاهور ۽ ملتان جو سفر هيٺين ٻن مقصدن تحت ڪيو هوندو.

١- لاهور ۽ ملتان ۾ مغلن خلاف هلندڙ انقلابي تحريڪن سان رابطي ۾ رهي انقلابي شعور کي پختو ڪيو وڃي ۽ اتان دهليءَ جي حالتن مان چڱي نموني واقفيت حاصل ڪري ته جيئن تحريڪ کي وڌيڪ منظم ڪري سگهجي. انهن علائقن جي مغلن خلاف هلندڙ تحريڪ جي ڪارڪنن ۽ سياسي شخصيتن سان رابطو قائم ڪري انهن جي مدد سان انهن علائقن جي عوام آڏو سنڌ جو ڪيس پيش ڪري. سنڌ اندر مغل نوابن جي ظلمن کي اتي ننگو ڪري، اتان جي عوام جي تائيد حاصل ڪجي، ڇاڪاڻ ته ان وقت سڄي برصغير ۾ سياسي طور تي لاهور کي وڏي سياسي اهميت حاصل هئي. جڏهن به دهليءَ ۾ ڪا سياسي تبديلي يا زلزلو ايندو هو ته ان جا سڀ کان پهريائين جهٽڪا لاهور ۾ محسوس ڪيا ويندا هئا. تاريخ ۾ اڪثر ڪري اهو به ڏٺو ويو آهي ته دهليءَ جو تخت ان کي نصيب ٿيندو هو، جيڪو ملتان جو گورنر هوندو هو. انهن ٻنهي علائقن جي اهميت کي محسوس ڪندي، ميان صاحب اوڏانهن سفر اختيار ڪيو.

٢- مغل گورنرن سان گفت وشنيد ڪري، سياسي طرح، پُرامن طرز تي اقتدار جي تبديلي لاءِ راهه هموار ڪرڻ.

ميان صاحب پنهنجي پهرين مقصد ۾ ڪافي حد تائين ڪاميابي حاصل ڪئي. جڏهن بکر جي مغل نواب کيس گرفتار ڪرائي شاهي قيدي جي حيثيت ۾ کيس عالمگيري دربار ۾ ڏياري موڪليو (٦). شاهي قيدخاني مان ميان نصير محمد وڏي رازداريءَ سان فرار ٿي سنڌ پهتو. انهيءَ فرار ۾ انهن انقلابي شاهي قوتن، جن سان ميان صاحب پنهنجو اڳ ۾ ئي رابطو قائم ڪري چڪو هو، تن ضرور سندس مدد ڪئي هوندي. روايت آهي ته جيل مان فرار ٿيڻ ۾ ميان صاحب جي مدد هڪ مغل شهزادي ڪئي هئي (٧).

ميان وال قيادت تي ميان آدم شاهه ڪلهوڙي کان وٺي ميان دين محمد تائين ٻن قسمن جا الزام هئا. (الف) هنن مقامي زميندارن جي زمينن تي قبضو ٿي ڪيو. (ب) مرڪزي مغل سرڪار جي رائج قانون جي انحرافي ڪندا رهيا. انهن سوالن جي جواب کان اڳ مغل دور ۾ زمين جي ورهاست ۽ زمين جي مالڪي جي سوال کي سمجهڻ ضروري آهي ته جيئن ميان آدم شاهه ۽ سندس اولاد تي لڳايل بي بنياد الزام ۽ سياسي صورتحال کي چڱي نموني سمجهي سگهجي. زمين جي ورهاست جي سلسلي ۾ محترم سبط حسن لکي ٿو:

”مغل دور ۾ زمين جو مالڪ بادشاهه جي ذات کي سمجهيو ويندو هو. هن دور ۾ جاگيرداري نظام پنهنجي عروج تي هو. منصبدارن کي تمام وڏا وڏا علائقا جاگير طور ڏنا ويندا هئا. پر اهي جاگيرون سندن ذاتي ملڪيت نه سمجهيون وينديون هيون. منصبدارن جي بدلي تي وڃڻ يا سندس موت جي صورت ۾ جاگير ٻيهر بادشاهه ڏانهن منتقل ٿي ويندي هئي. جاگيردار کي ملڪيت جي حق طور فقط جاگير مان پيداوار جو هڪ حصو ڏنو ويندو هو. پر زمين کي سندن ملڪيت نه سمجهيو ويندو هو (٨).

مٿي ڏنل حوالي مان ظاهر ٿئي ٿو ته سنڌ اندر به زمين مغل بادشاهه جي ملڪيت سمجهي ويندي هئي. منصبدار يا زميندار فقط شاهي ايجنٽ هوندا هئا. زمين تي ملڪيت جي سوال جي وضاحت ڪندي ڊاڪٽر مبارڪ علي صاحب لکي ٿو:

نظرياتي طور تي مغل حڪمران پنهنجو علائقو (ذاتي) ۽ جن علائقن جا حڪمران سندن ماتحت هوندا هئا، انهن ۾ ڪوبه فرق نه ڪيو ويندو هو. اڪبر اهو طريقو اختيار ڪيو ته جيڪڏهن ڪو علائقو جنهن جي آمدني جا ذريعا گهٽ هوندا هئا، يا جن جي شامل ڪرڻ سان مغل سلطنت کي ڪو فائدو نه ٿيندو هو ته هو ان کي فتح ڪرڻ کان پوءِ شاهي تحفي طور انهن اڳين حڪمرانن کي واپس ڪري ڇڏيندا هئا ۽ کين (مقامي حڪمرانن کي) پنهنجي منصبدارن ۾ شامل ڪري ڇڏيندو هو، ته جيئن ان جي خودمختيار حڪومت ختم ٿي وڃي. منصبدار جي مري وڃڻ کان پوءِ اهو علائقو موروثي طور تي سندس جانشين کي مغل بادشاهن جي طرفان ڏنو ويندو هو. عام منصبدار ۽ موروثي منصبدارن ۾ هي فرق هو ته انهن کي جاگير ان جي علائقي ۾ ڏني ويندي هئي ۽ اهي نسل در نسل انهي مراعات مان فائدو حاصل ڪندا رهندا هئا. جيئن هر نئون جاءِ نشين بادشاهه جي مرضيءَ سان مقرر ٿيندو هو، ان ڪري جاءِ نشيني تي جهيڙي جي صورت ۾ مغل بادشاهن جي مرضي هوندي هئي ته ڪنهن کي به نامزد ڪن. ان ڪري اهو طريقو اختيار ڪيو ويو ته جيڪو سڀني کان وڌيڪ وفادار هوندو هو، تنهن کي مقرر ڪندا هئا. مغل مورخ انهن منصبدارن کي زميندار سڏيندا هئا. انهن زميندارن کي اهڙا مڪمل آزادي هوندي هئي ته پنهنجي مرضي مطابق علائقي جو انتظام رکن (٩).

اهوئي سبب هو جو ميان وال قيادت اهو سمجهيو پئي ته زمينداريءَ جو سرشتو جيستائين ختم نه ٿيندو ۽ زمين تي مغل بادشاهه جو حق تسليم ڪرڻ بجاءِ عوام جو حق تسليم نه ٿيندو اوستائين آزاديءَ جي جدوجهد بي معنيٰ ثابت ٿيندي. ان ڪري ميان آدم شاهه ۽ ميان شاهل محمد جو هميشه جهيڙو مغلن جي ايجنٽن ۽ ملازمن سان گڏوگڏ زميندار ۽ جاگيردار طبقي سان پڻ هو. انهن جي ئي چرچ تي ميان آدم شاهه، ميان شاهل محمد ۽ ميان دين محمد جون شهادتون عمل ۾ آيون ۽ ميان نصير محمد قيد و بند جون تڪليفون ڏٺيون.

جڏهن جيل مان فرار ٿي ميان خيريت سان سنڌ پهتو ته ميان جي فقيرن شادمانا ڪيا ۽ کيس مظهرالعجائب جو لقب ڏنو. تحريڪ ۾ نئون جوش ۽ جذبو پيدا ٿيو ۽ ميان صاحب

پنهنجي ماضيءَ جي تجربن ۽ مشاهدن ۽ تاريخي شعور ذريعي محسوس ڪيو ته سياسي طور تي سنڌ جدوجهد جي اهم موڙ تي اچي پهتي آهي. هاڻي آزاديءَ جي جدوجهد جي ڪاميابيءَ جا آثار ظاهر ٿي چڪا هئا، ڇاڪاڻ ته مغل سلطنت دکن جي لڙائيءَ سبب سياسي ۽ اقتصادي بحران جو شڪار هئي. برصغير جي ٻين علائقن پنجاب جي سکن، سرحد جي پٺاڻن ۽ مرهٽن مغل سلطنت شاهي خلاف جدوجهد تيز ڪئي. مغلن جي عالمگيريت ڪک پن ٿيڻ لڳي. ڪابل ۽ قنڌار جيڪي مغل سلطنت جا ٻاهريان علائقا هئا، انهن علائقن تي ايران پنهنجو فوجي دٻاءُ وجهي رهيو هو، ته جيئن هو مغلن کي انهن علائقن ۾ ڪمزور ڪري، پاڻ انهن تي قابض ٿئي. خود افغانستان ۾ عوامي انقلابي قوتون مغلن جي خلاف منظم ٿي رهيون هيون. بلوچستان پنهنجين مخصوص جاگرافيائي حالتن تحت نيم خود مختيار ٿي چڪو هو. اهڙيءَ خارجي صورتحال سنڌ اندر هلندڙ تحريڪ ۾ وڌيڪ جذبو ۽ سگهه پيدا ڪئي. ان ڪري ميان نصير محمد ”سيوهڻ سرڪار“ جي پرسان موجوده تعلقي خيرپور ناٿن شاهه جي ڪاڇي واري علائقي ۾ ڳاڙهي نالي ڳوٺ ۾ پنهنجو دائرو قائم ڪيو ۽ اتي ئي پنهنجي هڪ عبوري انقلابي حڪومت قائم ڪئي(١٠). جنهن جو ذڪر خود ان وقت جي مشهور شاعر ميين شاهه عنايت هن طرح ڪيو آهي:

نصرئو نصير ڇانڊڪي ۾ چنڊ ٿي
ڪاڇو ڪوڙيءَ ۾ ڪري، ملهي وينو مير
داماڻي جي ڏونس سان، قري ٿو فقير
آهي عنايت چئي، سندو سنڌ همير
جان جان ٿدي نير، تان تان طبل تنهنجو تجلو. (١١)

انهن شعرن ۽ تاريخ جي حوالي سان اهو چئي سگهجي ٿو ته ميان صاحب جي انقلابي عبوري حڪومت فقط ڪاڇي ۾ قائم ٿي ۽ اتان ئي سڄي سنڌ ۾ پنهنجن ڪارڪنن (فقيرن) کي آزاديءَ جي جدوجهد لاءِ منظم ڪندو رهيو. محترم غلام محمد لاکو ۽ سندس هم خيال تاريخي ڇاڻ رکندڙ دوستن جو خيال آهي ته ميان نصير محمد ڪلهوڙو سنڌ جو پهريون ڪلهوڙو حاڪم هو(١٢).

اسين هتي انهيءَ خيال کي صحيح تسليم نٿا ڪيون. اسان جو چوڻ آهي ته هي سنڌ جي عبوري انقلابي حڪومت هئي، جيڪا ميان صاحب سنڌ اندر قائم ڪري، ان وسيلي سنڌ مان مغل اقتدار کي ختم ڪرڻ لاءِ جدوجهد جي اڳواڻي ڪري رهيو هو. ان ڪري ميان نصير محمد کي حاڪم چوڻ هڪ تاريخي غلطي ٿيندي. هو حاڪم نه پر ميان وال تحريڪ (آزاديءَ جي تحريڪ) جو قائد ۽ عبوري انقلابي حڪومت جو سربراهه هو. ڇاڪاڻ ته ميان صاحب جي انقلابي حڪومت کي ڪنهن به عهدنامي تحت نه وري بين الاقوامي طور تي ۽ نه وري ڪنهن اعلان تحت ڌار رياستي تشخص ملي سگهيو(١٣). تاريخ مان ظاهر آهي ته ميان جي پوريءَ

زندگيءَ ۾ سڄي سنڌ تي مغل راڄ قائم رهيو. ان ڪري ميان نصيرمحمد ڪلهوڙي کي خود مختيار حڪمران ۽ سنڌس قائم ڪيل حڪومت کي آزاد رياست ڪنهن به صورت ۾ چئي نٿو سگهجي. ڇاڪاڻ ته بکو سرڪار، سيوهڻ سرڪار ۽ ٺٽو سرڪار مغلن جي ماتحت هيون. ڪنهن به سرڪار تي ميان صاحب قبضو ڪونه ڪيو ۽ نه وري مغلن ڪنهن عهدنامي مطابق ڪو علائقو قانوني طور تي ميان جي ڏنو (١٤). اسان جي انهيءَ راءِ جي تصديق مولائي شيدائيءَ جنت السنڌ ۾ هن ريت ڪئي آهي: ”ميان صاحب ٢٥ سالن جي عرصي ۾ فقيرن جي هڪڙي قسم جي حڪومت ڪڙي ڪئي (١٥).“

انهيءَ حوالي مان ثابت ٿئي ٿو ته اها هڪ عبوري انقلابي حڪومت هئي، جنهن کي محترم مولائي شيدائي صاحب فقيرن (ڪارڪنن) جي هڪڙي قسم جي حڪومت سڏي ٿو.

اهڙيءَ طرح جيڪڏهن اسين ميان نصيرمحمد ڪلهوڙي جي زندگيءَ جو تجزيو ڪنداسون ته اسان کي سندس هيٺيان ڪارناما نمايان طور تي نظر ايندا: (١) ميان نصيرمحمد وطن دوستي جي بنياد تي قيد جون سختيون برداشت ڪرڻ جي باوجود آزاديءَ جي جدوجهد کي معظم ڪندو رهيو. هن تحريڪ کي باقاعدي هڪ تنظيم هيٺ (عبوري انقلابي حڪومت تحت) آڻي تحريڪ اندر لڙاجيت پسند لاڙن کي ختم ڪري ڇڏيو، جنهن ڪري تحريڪ ۾ حقيقت پسند لاڙن کي فروغ مليو. جنهن جي نتيجي ۾ سنڌي سماج اندر قومي شعور پيدا ٿيو. ڪارڪنن (فقيرن) کي جدوجهد جي عملي راهه ملي ويئي، جنهن باهمي تعاون، محبت، رواداري، اتحاد ۽ قربانيءَ جهڙيون اعليٰ صفتون پيدا ٿيون. ان ڪري عوام ۽ تحريڪ جي وچ ۾ ڳانڍاپو پيدا ٿيو. جنهن ڪري تحريڪ ۾ ڪوبه انتشار پيدا نه ٿي سگهيو ۽ تحريڪ کي عوام جي تائيد رهي. (٢) ميان نصيرمحمد ڪلهوڙي ماضيءَ جي تجربن ۽ مشاهدن وسيلي محسوس ڪيو ته ڪارڪنن ۽ عوام جي انفرادي خواهه اجتماعي زندگيءَ ۾ مادي توڙي روحاني طور تي اهڙي وٿي نه هجڻ گهرجي جنهن مان دشمن فائدو وٺي مختلف حربن، چالن، دوکن ۽ فريبن سان عوام کي تحريڪ کان ڪٽي ان کي اڪيلو نه بنائي سگهي، ڇاڪاڻ ته عوامي تائيد کان سواءِ جدوجهد ڪمزور ٿي ويندي ۽ ڪارڪنن ۾ مايوسي پيدا ٿيندي. ان ڪري هن ضروري سمجهيو ته سيني گروهن جي ماڻهن ۾ سياسي ۽ اخلاقي شعور پيدا ڪيو وڃي ته جيئن ماڻهن ۾ حب الوطني، آزادي، انصاف، محبت ۽ قربانيءَ جو جذبو پيدا ٿئي.

اهڙيءَ طرح ميان نصيرمحمد جي سامهون سنڌ ۽ سنڌ جي مسڪين ماڻهن جي آزادي، باوقار، بامقصد ۽ خوشحال زندگي گذارڻ جي تمنا ۽ خواب هئا، جن جي تعبير لاءِ هن زندگيءَ جا ٣٩ سال جدوجهد ڪندي گذاريا. پاڻ ١٦٩٢ع ۾ وفات ڪئي. کيس سندس مرڪزي شهر ڳاڙهي ۾ پنهنجن وفادار ڪارڪنن ۽ شهيدن جي وچ ۾ دفنايو ويو. هتي انهن وفادار ۽ بهادر جوڌن جو ذڪر ڪرڻ به ضروري آهي، جيڪي ساڻس گڏ ڏکن ۽ ڏاکڙن، قيدخانن ۽

جلاوطني حضر ۽ سفر ۾ گڏ هئا. جن جي جوش ۽ جذبي سان جدوجهد ڪيترين ئي ڪاميابين حاصل ڪيون.

١- گاجي شاهه

ڪوسا سنڌ جي جابلو علائقن جي اهم لڪن ۽ صحرائي رستن جو محافظ اهم قبيلو آهي. انهيءَ نسبت سان هيءُ قبيلو جيڪب آباد-لاڙڪاڻي ۽ دادو ضلعي جي پهاڙن ۽ ڪڇ پيچ ۽ ٿر جي صحرائي علائقن ۾ وڏي تعداد ۾ آباد آهي. انهيءَ سرويچ قبيلي جو هڪ فرد گاجي شاهه هو. جيڪو ميان نصير محمد ڪلهوڙي جو معتقد، ساٿي، مدبر، سياستدان، خاص مشير ۽ وڏن سپهسالارن ۾ شامل هو. ڪاڇي ۾ اتر ڪان ڏکڻ تائين يعني جوهي تعلقي کان سيوهڻ تعلقي جي نئيگ تائين اوڀر ۾ منڇر ڪان ونٽي گرو جبل جي پيخ تائين ڪوسا آباد هئا. ان ڪري گاجي شاهه کي ميان نصير محمد ڪلهوڙي لڪ ٽنبي رحيم جو نگهدار مقرر ڪيو، جتي گاجي شاهه هڪ مسجد، پاڻيءَ پيئڻ جو کوهه ۽ هڪ جاءِ (اتي پيهڻ جي چڪي) هٿائي، ته جيئن لڪ ڪان ايندڙ ويندڙ مسافرن، تجارتي قافلن جي واپارين ۽ تاجرن کي پاڻي ۽ ماني آسانيءَ سان ۽ مفت ملي سگهي، ته جيئن مغلن خلاف ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي قائم ڪيل عبوري حڪومت کي مالي طور مدد ڪرڻ، هٿيارن جي رسد ۽ بلوچ جنگجو سپاهي ڀرتي ڪرڻ ۾ آساني پيدا ٿئي. ان ڪري گاجي شاهه جي روٽ (ماني) اڄ به مسافرن، معتقدن، مريدن ۽ عام خاص کي هروقت ملندو رهي ٿو. گاجي شاهه جو هڪ ٽيج شريڪ ڀاءُ دلشاد فقير جيڪو ڪاڇي ۽ بلوچستان ۾ مال جو وڏو واپاري پڻ هو. تنهن کي گرسا بلفت نالي هڪ طاقتور ڪوسي سردار ماري وڌو، گاجي شاهه فيصلو ڪيو، پر دلشاد ڪوسي جي پاڙيجي پياري ڪوسي فيصلي جي خلاف ورزي ڪندي گرسا بلفت کي ماري وڌو (١٦). ان ڪري ڪوسا ٻن حصن ۾ تقسيم ٿي ويا. علائقي ۾ وڏي پيماني تي شورش برپا ٿي ويئي. بهادر جنگجو ڪوسن جون تلوارون هڪ ٻئي جي خون ۾ ڳاڙهيون ٿي ويون. انهيءَ خونريزيءَ کي بند ڪرڻ لاءِ ميان نصير محمد ڪلهوڙي کي مداخلت ڪرڻي پئي. باغي پياري ڪوسي کي شڪست ملي ۽ ڪوسن کي ڪاڇي جي علائقن مان نڪرڻو پيو ۽ اهي ٿر ڪڇ پيچ جي سرحدي علائقن ڏانهن هجرت ڪري ويا. ٿر جي سفر دوران ننگرپارڪر ويجهو سامي ماڻهن ميان جي ڪجهه فقيرن تي حملو ڪيو ۽ ڪانئن سامان وغير ڦريو ان ڪري گاجي شاهه ڪوسن کي حڪم ڏنو ته هو حملي آور سامي ماڻهن کي سزا ڏين ۽ فقيرن کي سندن سامان واپس ڏيارين. حڪم جي تڪميل ڪئي وئي ۽ سامين سان جنگ ڪري کين شڪست ڏني. گاجي شاهه ڪڇ پيچ ۽ لسڪپت جو ميان صاحب کي سير ڪرايو ۽ اتي خير محمد ۽ شاهه علي کي پنهنجو نائب مقرر ڪري موٽي پنهنجي ڳوٺ پهتو (١٧). ڪڇ پيچ جا ڪوسا پنهنجي هن عظيم قائد گاجي شاهه کي هرسال دعوت ڏيندا هئا ۽ ميان نصير محمد جي قيادت ۾ اعتماد جو اقرار ڪندا هئا. گاجي شاهه هوتڪ پهاڙي علائقي ۾ سٺي پاڻيءَ جي چشمن

مان هڪ واهہ کوٽايو، جنهن تي آبادي ٿيڻ لڳي ۽ اهو سڄو علائقو سرسبز شاداب ٿي ويو. گاجي شاه جي خدمتن کي ڏسندي ميان نصير محمد ڪلهوڙي کيس گنج بخش جو لقب ڏنو يعني ميان جي حڪم تي گاجي شاه پنج هزار ماڻهو يڪدم فوجي خدمتن لاءِ ڏئي سگهيو پئي. ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي اسيري واري عرصي ۾ ميانوال تحريڪ جي قيادت گاجي شاه ۽ شاه پنجو سلطان گڏجي ڪندا رهيا. ان ڪري عاضي (عاجزي) ڪندي ميانوال فقير چوندا آهن تہ .

”يارو ڪرو الاتوهار ها ميان شاهل محمد، ميان الياس محمد نصير محمد ها ميان پهجا ڏونڪ دا ڏٺي گاجي گنج بخش لڪين دا ڏاتار سي واليان دي شي ٿيوي يارو ڪرو الاتوهار.“ ڇاڪاڻ تہ هنن پنهي فقيرن ميان صاحب جي مرڪز کان غير حاضري دوران ميانوال تحريڪ ۾ بحران پيدا ٿيڻ نہ ڏنو ۽ مغل قانون کي سنڌ اندر بي اثر بنائي ڇڏيو. اهوئي سبب آهي جو ميانوال تحريڪ جا ماڻهو پنهنجن دعائن ۾ پنهنجي ڪلهوڙا قيادت جي ڏالن کانپوءِ گاجي شاه ۽ شاه پنجي سلطان جا نالا وٺڻ ضروري سمجهن ٿا. اڄان بہ وڌيڪ ثبوت طور ميانوال تحريڪ سان لاڳاپيل عورتون پنهنجن ٻارن کي وڏي کنگهہ جي بيماري وقت پنهنجي سريلي آواز سان هي دعا پڙهنديون آهن.

کر کنگهہ لوڙها لنگهہ، ميان نصير ٿـي دستگير،
گـاجي شاه ڪر نـگـاه، پنجـا پـيـر سهـڻا ويـر،
عنايت شـاه تيڏا رلـگـب، کـر کنگهہ لوڙهـا لنگہ.

مٿي ڏنل دعا مان گاجي شاه ۽ ٻين سردارن جا نالا ميان نصير محمد کان بعد ۾ ورتا وڃن ٿا، جنهن مان سندن حيثيت ظاهر ٿئي ٿي. لڪ وٽ بلوچستان جي بروهين سان ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي فقيرن جو تنازعو ٿي پيو، ان ڪري هڪ بروهي موقعو وٺي گاجي شا تي حملو ڪيو، جنهنڪري پاڻ زخمن جو تاب نہ سهي دم ڏنو. گاجي شاه جي شهادت لاءِ محترم عزيز عزيزالله ڪنگراڻي صاحب لکي ٿو تہ گاجي شاه بروهين جي هٿان مارجي ويو هو. بروهين جو ٽڪر ميان نصير محمد ڪلهوڙي سان هو. ميان صاحب پنهنجي نائب گاجي شاه کي بروهين سان جنگ ڪرڻ جو حڪم ڪيو. گاجي شاه حڪم جي تڪميل ڪندي بلوچستان جي جابلو علائقي ۾ بروهين سان جنگ ڪئي. اها جنگ لوهيءَ کان چند ميل اولهہ ۾ ضلع خضدار جي تعلقي وَڍَ جي حدن ۾ لڳي ۽ گاجي شاه شهيد ٿي ويو. (١٨) کيس سندس جوڙايل مسجد ۾ دفنايو ويو. جتي هن سوره سردار جي مزار عام ماڻهن خاص ڪري ميانوال فقيرن جي رجوعات جو مرڪز بڻيل آهي. پاڻ ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي وفات کان هڪ سال اڳ شهادت حاصل ڪئي. ان ڪري چئي سگهجي ٿو تہ گاجي شاه جي وفات جو سال ١٦٩٥ع آهي.

٣- فوجو فقير

فوجي فقير جا وڏا اصل ۾ اچ شريف جا رهاڪو هئا. پوءِ هجرت ڪري سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا. فوجو فقير ذات جو سومرو هو. سندس اصل ڳوٺ هيرو خان هو، جتي هن ٿهيم قبيلي مان شادي ڪئي. ميان نصير محمد جو اهم ساٿي ۽ تحريڪ آزادي جو ڪارڪن ۽ خدمتگار هو. جڏهن ميان شاهل محمد کي شهيد ڪيو ويو ته ميان نصير محمد ڪلهوڙو لاڙڪاڻي جي چانڊڪا پرڳڻي مان هجرت ڪري دادو ضلعي جي ڪاڇي واري علائقي ۾ ڳاڙهي نالي شهر آباد ڪري اتي رهڻ لڳو. مغل بادشاهه اورنگزيب جڏهن ميان نصير محمد کي باغي قرار ڏئي گواليار جي قلعي ۾ قيد ڪيو ته سندس غير حاضريءَ ۾ فوجي فقير کي ميان جي ديري جون سڀ ضرورتون پوريون ڪرڻ لاءِ مامور ڪيو ويو. هو پنهنجي قائد جي غيرحاضريءَ ۾ پنهنجا فرائض سچائي ۽ ايمانداريءَ سان سرانجام ڏيندو رهيو. ميان جي اسيريءَ مان واپسيءَ کانپوءِ فوجي فقير کي لاڙڪاڻي ضلعي ۾ هتڙي واري علائقي مٿان مقرر ڪيو ويو، جتي هن پنهنجي انتظامي مهارت جو ثبوت ڏنو. هي ميان صاحب سان ڪيترين ئي شورشن کي دفع ڪرڻ ۽ مغلن سان لڙائين ۾ هم رڪاب رهيو. انهن لڙائين ۾ هن پنهنجي بهادري ۽ جوانمردي جا ڪيترائي جوهر ڏيکاريا. ميان نصير محمد پنهنجي هن بهادر جنرل جي مدد سان بکر جي حاڪم يعقوب خان کي شڪست ڏني. (١٩) جڏهن ملتان جو مغل گورنر شهزادو معزالدين، ميان دين محمد کي گرفتار ڪري ملتان وٺي ويو ۽ اتي کيس شهيد ڪرائي ڇڏيو ۽ ميان يار محمد سرحد پار ڪري قلات جي بروهين وٽ پناهه ورتي. انهي جنگ ۾ ميانوال تحريڪ جا ڪيترائي نامور سياسي مدبر تجربيڪار بهادر جنرلن ۽ صلاحڪارن شهادت جو جام پيتو تڏهن انهيءَ نازڪ ۽ ڏکئي وقت ۾ تحريڪ آزادي جي جدوجهد ۾ رڪاوٽ ۽ قيادت جو بحران پيدا ٿيو ته ان وقت سڄي ميانوالي تحريڪ جي ڪارڪنن پنهنجي هن جهوني بزرگ ساٿي فوجي فقير کي تحريڪ جي قيادت سنڀالڻ لاءِ چيو، جنهن خوشيءَ سان سندن اها دعوت قبول ڪئي. ۽ ميان يار محمد جي غيرحاضريءَ ۾ تحريڪ کي منظم ڪندو رهيو. سنڌي ۾ چوڻي آهي ته:

پيا سڀ مري ويا پڳ آئي فوجي تي.

يعني مجبوريءَ سببان پيرسن فوجي (فقير) جي اڳواڻي قبولي وئي. هن پير مرد ميان يار محمد جي ڏينهن ۾ سو سالن جي چمار ۾ لاڏاڻو ڪيو. چون ٿا ته هڪ پاسي فوجي فقير جي ميت کي سندس اڳواڻ ميان نصير محمد جي پير ۾ دفنايو پئي ويو ته ٻئي پاسي ميان يار محمد پنهنجي فتح ۽ ڪامرانيءَ جا طبل وڄائيندو منڇر جي ڪناري شاهه حسن جي ڳوٺ ۾ اچي خيما کوڙيا، جتي کيس پنهنجي وفادار امير جي لاڏاڻي جي سڌ پئي. ان وقت ميان پنهنجي ڪاري ڪتي لاهي زمين تي وڇائي ۽ چيائين ته "هيءَ ڪتي فوجي فقير جي وفاداريءَ جي ساک ڏئي ٿي." جنهن تي ميان سان گڏ سڀ فقير ڏکارا ٿي ويا ۽ پنهنجي جهوني ساٿيءَ جي موت

تي ماتم ڪرڻ لڳا. ڪاڇي ۾ هن وقت به سنڌ جي هن بهادر سپاهيءَ جي ٽالي سان ”فوجڪي ديهه“ موجود آهي. فوجي فقير جي مزار مٿان ميان غلام شاهه ڪلهوڙي هڪ عاليشان مقبرو تعمير ڪرايو. سندس يونين مان ڪي ماڻهو هيرو خان ۾ رهندا اچن ۽ ڪجهه ماڻهو لاڏي اچي داد و شهر ۾ سڪونت پذير ٿيا، جن مان ميان گل محمد ”گلاب“ سومرو، جان محمد سومرو ۽ ڊاڪٽر نياز حسين موجود آهن. ميان گل محمد ”گلاب“ سومرو اڃا به پنهنجي وڏڙن جي روايتن کي جيئرو رکيو اچي. پاڻ شهر جو ناميارو سماجي ڪارڪن، علم دوست ۽ پورهيت ماڻهو آهي. هو اڄ ڪلهه قرآن پاڪ جو پهريون محاوره سرائڪي ترجمو ڪري رهيو آهي.

شاهه پنجو سلطان:

شاهه پنجو سلطان ڏهوٽ قبيلي مان هو. ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي وڏن فقيرن مان اهم شخص هو. ميان جي اسيريءَ وقت پاڻ گاجي شاهه سان گڏجي جدوجهد جي اڳواڻي ڪندا رهيا. سندس ڪوشش سان سنڌ جي انهن علائقن ۾ جتي ميان وال تحريڪ پنهنجي اوج تي هئي، اتي مغلن جي عدالتي سرشتي کي مفلوج ڪري ڇڏيو. چون ٿا ته ”هن بزرگ دهليءَ جي ستن قاضين کي عورتون بنائي ڇڏيو.“ ٻين لفظن ۾ شاهه پنجي پنهنجي حڪمت ۽ فراست سان مغل قانون کي عورت جيان ڪمزور ۽ نستو ڪري وڌو، جنهن ڪري مغلن جون ست عدالتون بند ٿي ويون جنهن ڪري عوام انصاف حاصل ڪرڻ لاءِ شاهه پنجي جي برپا ڪيل ”عوامي عدالتن“ ۾ فيصلو ڪرائڻ کي ترجيح ڏيڻ لڳو.

ميان نصير محمد ڪلهوڙو جڏهن شاهي قيدخاني مان فرار ٿي سنڌ پهتو ۽ ڳاڙهيءَ ۾ پنهنجي ”انقلابي عبوري حڪومت“ قائم ڪيائين، تڏهن هن ڪجهه علائقن تي قبضو ڪيو. ميان صاحب شاهه پنجي جي سياسي سرت، انتظامي، عدالتي ۽ فوجي قابليت ۽ مهارت جي بنياد تي کيس ”سلطان“ جو لقب ڏنو، خيرپور ناٿن شاهه، ميهڙ تعلقي جي ميداني ۽ ڪڇي واري علائقي تي کيس پنهنجو نائب مقرر ڪيو ته جيئن درياهي پٽڻ تي سندس قبضو رهي ۽ وڻج ۽ واپار يا آمدرفت ۾ ڪوبه رخنو نه پوي. درياهي پٽڻ تان محصول وٺڻ جا اختيار شاهه پنجي جي حوالي هئا، جنهن ڪري ميان نصير محمد کي سندس عبوري حڪومت لاءِ پئسي جي معاملي ۾ ڪوبه بحران ڏسڻو نه پيو. سندس زندگيءَ جي حالتن ۽ ڪارنامن جو وڌيڪ احوال هٿ نه اچي سگهيو آهي. اميد ته تاريخ جو ايندڙ مورخ سنڌ جي هن عظيم سپوت تي پنهنجو قلم ضرور کڻندو.

سندس عاليشان مقبرو راڌڻ اسٽيشن کان اوڀر ۾ سندس ٽالي پنيان سڏجندڙ ڳوٺ ۾ آهي، جيڪو ان وقت سنڌ جو اهم شهر ۽ درياهه جو اهم ۽ مکيه بندرگاهه هو. سندس انهيءَ اهميت جي ڪري ئي شاهه پنجي ان کي پنهنجو هيڊڪوارٽر مقرر ڪيو ۽ اڄ اهو شهر سندس ٽالي مان ”شاهه پنجو“ مشهور آهي. هاڻي هتي هڪ يونين ڪائونسل آهي ۽ شهر کي هڪ ننڍڙي ريلوي اسٽيشن به آهي. هن شهر جو اڳوڻو ٽالو ڇا هو؟ اهو سوال اڃا تحقيق طلب آهي.

صدين کان هي شهر درياهي پٽڻ هجڻ ڪري پنهنجي واپاري سرگرمين ۽ شاهوڪاريءَ سبب مشهور هو. لطف الله بدوي، سر ايسٽوڪ، رچرڊ برٽن ۽ ٻين مشهور يورپي سياحن هن شهر، سندس تجارتي اهميت جو ذڪر پنهنجي سوانح عمرين، سياسي ۽ فوجي ڊائرين توڙي رپورٽن ۾ پڻ ڪيو آهي.

گل بيگ ٽنگڙي

گل بيگ فقير ٽالپرن جي ٽنگڙي پاڙي مان هو. ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي خاص ساٿين ۾ شامل هو. بلوچستان جا بروهي لک کان گوسن ۽ ٻين قبيلن جي گوڏن ۽ وسندين تي حملا ڪري ڦرمار ڪندا هئا. گاجي شاهه ميان نصير محمد جي حڪم تي بروهين کي سيکيت ڏيڻ لاءِ مٿن چڙهي ويو. گاجي شاهه سان گڏ گل بيگ به انهيءَ معرڪي ۾ بهرو ورتو، جنهن ۾ وڙهندي وڙهندي شهيد ٿيو. سندس مزار گاجي شاهه جي ڏکڻ ۾ چوديواريءَ اندر عام ۽ خاص لاءِ زيارت گاهه بڻيل آهي.

مير صوبدار خان

مير صوبدار خان پٽ مير سليمان خان عرف مير ڪڪو خان، ڪلهوڙن جو هڪ بهادر جنرل هو. هن ڪيترين ئي فوجي مهمن ۾ بهرو ورتو ۽ مغلن جي حامي سردارن ۽ راڄن کي ٽوٽا چٻائيندو رهيو. سندس مقبرو ميان نصير محمد جي قبرستان ۾ اڄ به سندس بهادري ۽ سورهيائي جي گواهي ڏئي رهيو آهي.

باگو چانڊيو

سندس اصل نالو باغ محمد سمجهه ۾ اچي ٿو، جنهن کي عام ٻوليءَ ۾ "باگو" سڏيو ويو. باگو چانڊيو لاڙڪاڻي ضلعي جو رهواسي هو. جڏهن ميان نصير محمد لاڙڪاڻي مان پنهنجو انقلابي مرڪز ڦيرائي گاڙهيءَ اچي رهيو، ته باگو خان ساڻس گاڏهي گڏجي آيو. هن کان ڪا غلطي ٿي وئي، جنهن ڪري ميان صاحب کيس پنهنجي قبيلي سوڌو ڪاڇي مان نڪري وڃڻ جو حڪم ڏنو، جنهن تي مير صوبدار خان وچ ۾ پئي کيس معافي ڏياري. تاريخ مان باگي خان جي هن سياسي غلطيءَ بابت اهائي سڌ ملي ٿي ته جڏهن دهليءَ ۾ شاهجهان جي پٽن جي پاڻ ۾ اقتدار لاءِ چنبا ـ پٽ جنگين ۾ تبديل ٿي وئي، ته "اهڙي طائف الملوڪيءَ جي دور ۾ ولي عهد شهزادو داراشڪوهه سنڌ ڏانهن ڀڄي آيو. لاڙڪاڻي وٽ چانڊين جي قبيلي کيس سندس ملڪ نادره کي روڪيو ۽ سندن قيمتي سامان ڦريو." شايد ميان نصير محمد ڪلهوڙي کي چانڊين جي اهڙي روش پسند نه آئي يا وري هن محسوس ڪيو، ته شايد هي قبيلو دهليءَ جي دربار تي قابض اورنگزيب واري ٽولي جو حامي آهي، جيڪو اڳتي هلي آزاديءَ لاءِ هلندڙ سنڌ جي هن تحريڪ لاءِ رڪاوٽ نه ٿي پوي. ان ڪري هن تحريڪ جي مرڪز مان يعني ڪاڇي جي علائقي مان چانڊين کي لوڏي ڪڍيو. باگي خان تي ميان صاحب جي ناراضگيءَ جو اهوئي سبب گمان ۾ اچي ٿو. هن بهادر سردار جو مدفن ميان نصير محمد جي قبرستان ۾ آهي، جتي سندس مزار تي مقبرو اڏيل آهي.

گولو ڪوسو

ميان وال تحريڪ ۾ هڪ ”ساڙهي وال“ جٿو موجود هوندو هو، جنهن ۾ شامل ڪارڪن تحريڪ لاءِ پنهنجي جان قربان ڪرڻ لاءِ هردم تيار رهندا هئا. اهي فقير سموري حياتي شادي نه ڪندا هئا. سدائين ڪفن ويڙهي هلندا هئا (٢٠). اهڙي قسم جا جوڌا اڄوڪي جديد سياسي اصطلاح ۾ ”جيئرا جاڳندا بم“ ۽ خودڪشي لاءِ آماده ڪمانڊو يا جٿا سڏيا آهن. گولو ڪوسو اهڙي ’ساڙهي وال‘ جٿي جو اهم ۽ سرگرم ڪارڪن هو. ساڙهي وال جٿي جي فرضن ۾ اهو ڪم به شامل هو، ته هو مغل راڄ جي حامي قبيلن تي اوچتو راتاها هڻي ڪين وڏ ۾ وڏ جاني ۽ مالي نقصان ڏين ته جيئن سندن معاشي، مالي ۽ فوجي سگهه ستي ٿئي ۽ آخرڪار ختم ٿئي. انهيءَ مقصد پٽاندر گولو ڪوسو پيان سعيدآباد ۽ سيوهڻ جي پسگردائيءَ ۾ مغلن جي حامين تي اوچتو راتاها هڻي سندن مال ماري، هنن جو جاني ۽ مالي نقصان ڪندو رهيو. هڪ ڏينهن پڻ سعيدآباد جي علائقي مان مغلن جي حامي قبيلي جو مال ماري لوهي ڏانهن پئي ويو جو پنهورن سان رستي ۾ مقابلو ٿيس، جنهن ۾ گولو ڪوسو مارجي ويو. ميان نصيرمحمد پنهنجي هن جنگجو ڪارڪن جي موت جو بدلي ڪاوڙ ۾ پنهورن ڪان زمينون کسي ڪوسن جي حوالي ڪيون.

محترم عزيزالله ڪنگراڻي هن بهادر ڪارڪن جي مدفن جي جاءِ جي نشاندهي ڪندي لکي ٿو:

> ”ميان نصيرمحمد فيصلو ڪري گولي جي خون عيوض اولهه پاسي جبل ڪان ناڙيءَ تائين پنهورن جون زمينون ڪوسن کي ڏنيون، جنهن ٽڪري تي گولي کي ماريو ويو هو، کيس اتي ئي دفن ڪيو ويو. اهو ٽڪر اڄ ’گولي جو ٽڪر‘ سڏجي ٿو. هي ٽڪر ڳوٺ علي مراد شاهاڻيءَ ڪان سڏ پنڌ تي ڏکڻ پاسي آهي (٢٠).“

جنگو خان جمالي

پياري ڪوسي جڏهن بغاوت جو علم بلند ڪيو، ته ڪوسن جي پيدائشي پاڙي سان واسطو رکندڙ ڪوسن پياري جو ساٿ ڏنو. انهيءَ سازش جو اڳواڻ بلو ڪوسو هو، جيڪو تمام بهادر ۽ سرڪش ماڻهو هو. هو لوڙهيون هڻندو ميان نصيرمحمد جي انقلابي عبوري حڪومت کي ڪمزور ڪندو رهيو. سندس انهيءَ عمل مغل سلطنت جي ايجنٽن کي، ”ويڙهايو ۽ حڪومت ڪريو“ واري پاليسيءَ اچا به وڌيڪ مضبوط ڪيو. هڪ ڏينهن بلو ڪوسي پڻ شاهاڻي قبيلي جي ماڻهن کي ماري وڌو. انهن جون زالون علائقي جي جمالي سردار جنگو ڏانهن دانهن ڪٽي ويون. جنگو خان ڪوسن، جمالين، شاهاڻين ۽ لنڊن جي قبيلي جا ماڻهو گڏ ڪري هڪ لشڪر تيار ڪري بلي تي حملو ڪيو ۽ کيس قتل ڪري ڇڏيو (٢١) اهڙيءَ طرح جنگو خان جمالي پنهنجي اعليٰ تدبر ۽ جنگي مهارت سان اها شورش ختم ڪرائي ڇڏي. محترم عزيزالله ڪنگراڻي بلي ڪوسي جي بغاوت لاءِ لکي ٿو:

”ان وقت ڪوسن جو زور تمام گهٽو هو. ڪلهوڙا حڪمران پڻ سندس قوت کان خوفزده هئا. ڪوسن جي زور پڃڻ لاءِ اهڙيون حڪمت عمليون اختيار ڪيون ويون ته جيئن سندن قوت ٽٽي (۲۲) عزيز صاحب جي انهيءَ لکڻي مان ظاهر ٿئي ٿو ته بلو ڪوسو هڪ لڙاجيت پسند دهشت گرد هو، جنهن جي هر عمل رياستي اقتدار کي مضبوط پئي ڪيو ۽ تحريڪ آزادي ۾ رڪاوٽ پئي وڌي، جنهن کي ميان نصير محمد جي اشاري تي جنگوخان جمالي ختم ڪري ڇڏيو. جنگوخان جمالي پنهنجي قبيلي جو سردار هوندو هو ۽ ٽنڊي رحيم جي لڪ جي لگهداري لاءِ مقرر ٿيل هو. اڄ تائين سندس اولاد وٽ سرداريءَ جي پڳ هلندي اچي ٿي. هن وقت هن خاندان جي پڳ رئيس محمد بخش خان جنگواڻي کي آهي، جنهن وٽ ميان نصيرمحمد جي طرفان ڏنل انعام ۾ تلوارون ۽ ٻيون نادر شيون موجود آهن. هن امير ۽ سردار جو آخري آرامگاه مليلي جي قبرستان ۾ آهي، جيڪو ڳوٺ ٽنڊي رحيم کان اٽڪل ڇهن ڪلوميٽرن تي اتر ۾ آهي. سندس مزار تي عاليشان مقبرو اڏيل آهي.

فقير خيرو ولاڏو

سندس سچو نالو خيرمحمد هو. هي فقير، دل جو سخي، تلوار جو ڌڻي ۽ هڪ جرئت مند سپاهي هو. هن جي مدد سان گاجي شاهه، ڪوسن جي بغاوت ختم ڪرائي ۽ ڪوسا ڪاڇو ڇڏي ڪڇ ۽ پڇ ڏانهن لڏي ويا. خيرو شڪار ڪرڻ جو شوقين هو، جنهنڪري ڪيس ولاڏو يا ورائو سڏيو ويندو هو، جنهن جي معنيٰ آهي شڪاري (۲۳) روايت آهي ته هڪ ڏينهن ميان نصيرمحمد ڪلهوڙي جي ملاقات تي وڃي رهيو هو ته واٽ تي هڪ هرڻ جو شڪار ڪيو. هن سوچيو ته ڇونه مرشد کي هرڻ جو پڪل گوشت کارائي، سو ڇا ڪيائين ته شڪار ٿيل هرڻ کي ساهه تي پچائي ميان نصير محمد وٽ کڻي ويو، جنهن ڪيس حڪم ڪيو ته پڪل گوشت ڪچهريءَ ۾ ويٺل ماڻهن ۾ ورهائي ڏي. جڏهن ميان نصير محمد ڪلهوڙو پنهنجي حصي ۾ آيل پاڳو حويلي ڏانهن کڻي پئي ويو ته واٽ تي ڪيس خيال آيو ته سندس اميرڪبير ساٿي گاجي شاهه ڪچهريءَ ۾ موجود نه آهي، ان ڪري پاڻ موٽي اچي پنهنجي پاڳي مان ڪجهه حصو ڪڍي خيري کي ڏنو ته هو اهو پڪل گوشت گاجي شاهه کي پهچائي اچي، پر ڪيس تاڪيد ڪندي منع ڪيائين ته گاجي شاهه کي نه ٻڌائي ته ميان پنهنجي حصي مان هي گوشت ڏنو آهي. ميان نصيرمحمد جي انهيءَ عمل مان خيرو ولاڏو سمجهي ويو ته ميان کي گاجي شاهه سان ڪيڏي نه محبت آهي، ان ڪري فقير خيرو ولاڏو، گاجي شاهه جي خدمت ۾ گهڻو وقت گذارڻ لڳو. گاجي شاهه جي وفات کانپوءِ پاڻ مايوسيءَ جي عالم ۾ رهڻ لڳو. سندس اکين مان مهينن جا مهينا آب جاري رهيو، جنهنڪري نظر گهٽجي ويس ۽ جلدئي وفات ڪيائين. کيس گاجي شاهه جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو. (۲۴)

(هلندڙ)

سنڌ جي تاريخ جا ماخذ ۽ اسان جون جوابداريون

غلام محمد لاکو

[هن مضمون جي تياريءَ لاءِ محترم سيد حسام الدين راشدي جي مقالن مان گهڻي مدد ورتل آهي، جي سڀ سنڌس ڪتاب "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون" ۾ موجود آهن.]

سنڌ جي تاريخ جا چار مکيه باب آهن. سڀ کان اول، سنڌو ماٿر جي تهذيبن جو دور اچي ٿو، جو ٢٥٠٠ ق.م. کان شروع ٿي، ١٥٠٠ ق.م. تي ختم ٿئي ٿو. اڄ صدي اڳ گڏيل هندستان جي آرڪيالاجي کاتي وارن، هڙاپا ۽ موهن جي دڙي جي کوٽاين مان، تاريخ سنڌ جي هن عظيم الشان باب کي دريافت ڪيو. سنڌو تهذيبن جي هڪ هزار سال واري عرصي جي اڀياس لاءِ، صرف آرڪيالاجي کاتي جي کوجنائن ۽ رپورٽن تي ڀروسو ڪرڻو آهي، جنهن لاءِ سڄو مواد انگريزي ٻوليءَ ۾ آهي. جيئن جيئن کوٽاين جو دائرو وسيع ٿي رهيو آهي، ان ريت سنڌو تهذيبن جي عمر ۽ ايراضيءَ ۾، حيرتناڪ حد تائين واڌارو ٿي رهيو آهي. هوئن ته سڄي دنيا ۾ سنڌو تهذيبن جي اڀياس ۾ دلچسپي ورتي وڃي ٿي، ليڪن ڪجهه سال ٿيا آهن، جو ڀارت ۾ هن دور بابت، هيل تائين ٿيل تحقيق متعلق هڪ ببليوگرافي پڻ شايع ٿي آهي(١).

اسان جي اتهاس جي ورندڙ باب کي قديم سنڌ (Ancient Sindh) جو نالو ڏنو ويو آهي. هي باب ١٥٠٠ ق.م. کان شروع ٿي، سن ٧١٢ع ۾ راجا ڏاهر جي زوال تي ختم ٿئي ٿو. دارا ۽ سڪندر هن عرصي ۾ سنڌ تائين پهتا. ساسانين ۽ موريا گهراڻي به پنهنجو وارو وڄايو. ٻاهه جي پوڄا به ٿي، ٻڌ ڌرم به پنهنجا نشان قائم ڪيا ۽ آخر ۾ هت برهمڻن به پنهنجي مڪمل آزاد حڪومت قائم ڪئي. ان کان هٽي ڪري هي به هڪ حقيقت آهي ته سنڌو تهذيبن جي اچانڪ خاتمي کان ڪري دارا جي حملن تائين، وچ وارو هڪ هزار سالن جو عرصو سياسي طرح ٻنهه اونداهو زمانو ڏسجي ٿو، جنهن ۾ ٿيل هڪ-اڌ واقعي کان وڌيڪ ڀاڻ ڪي ڄاڻ ڪانهي. سنڌ جي تاريخ جي هن قديم دور بابت، هڪ طرف آرڪيالاجي ڊپارٽمينٽ مواد مهيا ڪيو آهي، ته ٻئي طرف انگريز اسڪالرن ۽ محققن ايراني، يوناني، هندي ۽ ٻوڌي ذريعن جي مدد سان، انگريزي ٻوليءَ ۾ گهڻو ذخيرو گڏ ڪيو آهي. ڪجهه سال اڳ سنڌي ادبي بورڊ

(1) Ashim Kumar Roy and N.M Gidwani: "Indus Valley civilization-A bibliographic essey", Delhi, 1982.

اسلام کان اڳ جي سنڌ بابت، ڊاڪٽر ليمبرڪ جي تحقيق شايع ڪئي هئي (١). ليڪن تازي دور ۾ محترم ايم. ايچ. پنهور ان ڏس ۾ وڏيڪ مستند ڪم ڪيو آهي (٢). اسلام کان اڳ سنڌ تي راءِ خاندان ۽ برهمڻ گهراڻي جو حڪم هليو. سنڌ جي هنن ٻن آخري هندو حڪمران گهراڻن بابت، اسان کي ڪنهن حد تائين تحريري رڪارڊ مليل ٿو. سن ٧١٢ع ۾ هت عربن جي حڪومت قائم ٿي. سنڌ جي تاريخ جي بنيادي ماخذن جو وڏو تعداد مسلم عهد ۾ فارسي زبان ۾ لکيو ويو. اسين هت ان متعلق تفصيلي اڀياس ڪنداسين ۽ ڏسنداسين ته ڪيترا ماخذ سنڌ جي تاريخ بابت لکيا ويا، انهن جو ڪيترو تعداد ڇپجي اسان تائين پهتو آهي ۽ گهڻو ذخيرو آهي جو اڃا پريس کان اوجهل آهي؟

سنڌ جي تاريخ جا ماخذ

سنڌ جي اتهاس جو ٽيون مکيه باب مسلم پيرڊ جو احاطو ڪري ٿو، جنهن کي عام طرح ميڊيول (Medieval) پيرڊ به سڏجي ٿو. هي مکيه دور عرب تسلط کان شروع ٿي، سن ١٨٤٣ع تي ميرن جي خاتمي تي پورو ٿئي ٿو. عربن سنڌ تي ٽي صديون (٧١٢-١٠١٠ع) راڄ ڪيو. هن دور جي اڀياس لاءِ سوين سفرناما، تاريخون ۽ جاگرافيءَ جا ڪتاب ملن ٿا، جي سڀ جا سڀ عربن پنهنجي ٻوليءَ ۾ لکيا. شايد انهن مان سنڌ ۾ لکيل اڪيلو ڪتاب "فتح نامہ" آهي، جو گهڻو پوءِ فارسي زبان ۾ ترجمو ٿي "چچ نامہ" جي نالي سان پاڻ تائين پهتو آهي. ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ سموري متعلقہ مٽيريل کي ڪٺو آڻي، سنڌ جي عرب دور تي انگريزي زبان ۾ ٻه ڪتاب لکيا آهن (٣). جان جهانگير بيڊ پڻ انگلينڊ ۾ هن پيرڊ تي ڪم ڪيو آهي. ڊاڪٽر مبارڪ علي صاحب جي روايت آهي ته، مصنف کي "دي عربس اِن سنڌ" عنوان تي مقالي لکڻ تي، يوٽا يونيورسٽي ١٩٧٣ع ۾ ڊاڪٽوريٽ جي ڊگري ڏني آهي (٤). ذڪر هيٺ آيل دور ۾ لکيل سوين عربي ڪتابن ۾، سنڌ جو ڪجهه نہ ڪجهه احوال ملي وڃي ٿو. ڪهڙو نہ چڱو ٿئي جو انهن اقتباسن کي، سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪري، سهيڙي نروار ڪجي ۽ وڏيڪ تحقيق لاءِ آساني پيدا ڪجي (٥).

---

(1) H.T. Lambrick: "Sind before Muslim Conquest", S.A.B. 1973.
(2) M.H. Panhwar: "Chronological Dictionary of Sind", P.P. 1–143, Sindhology, 1983.
(3) (i) Arab Kingdom of AL-Mansurah in Sind, Sindhology, 1974.
(ii) History of Sind, Vol: 3, Arab period, Sindhi Adabi Board, 1978.
(4) John Jehangir Bede: "The Arab in Sind" (712–1026), Utah University 1973.
(٥) هن ڏس ۾ اردو زبان ۾ گهڻو ڪم ٿيو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ صرف ابن بطوطہ جو سفر ڇپيو آهي، جنهن ۾ سومرن جي زوال ۽ سمن جي اڀار بابت مواد ملي ٿو. هي سفرنامو محمد ابراهيم عباسيءَ ترجمو ڪيو ۽ سنڌي ادبي بورڊ ان کي ١٩٧٦ع ۾ ڇاپيو.

سومرا سلاطين سنڌ تي ٽي سؤ ڇاليهه (١٠١٠-١٣٥٠ع) ورهيہ ۽ سمن ڄامن هڪ سؤ ستر سال (١٣٥٠-١٥٢٠ع) حڪمراني ڪئي. هڪ موقعو تہ اهڙو بہ آيو جو لاڙ تي سومرن جي حاڪميت هئي، جڏهن تہ اتر سنڌ ۾، جنهن جو مرڪز اچ شهر هو، ناصرالدين قباچہ جو حڪم هلي رهيو هو. هنن ٻنهي زمانن ۾ دهليءَ تي مسلمانن جي حڪومت قائم ٿي رهي هئي. قباچہ جي دربار سان لاڳاپيل هڪ مصنف علي پٽ حامد ڪوفيءَ، عربي ڪتاب "فتح نامہ" کي سن ٦١٣هه/١٢١٦ع ۾ فارسيءَ ۾ "ڇچ نامہ" جي نالي سان ترجمو ڪيو. سنڌ جي ميڊيول تاريخ جو هي پهريون ماخذ آهي جو اسان تائين پهتو آهي. ان هوندي بہ هي ڪتاب سومرن جي سرداري يا عربن جي زوال بابت ڪا ڄاڻ فراهم نٿو ڪري. قباچہ جي هڪ ٻئي درباريءَ محمد عوفيءَ سن ٦١٨هه/١٢٢١ع ڌاري، دنيا جي فارسي گو شاعرن جو پهريون تذڪرو "لباب الالباب" جي نالي سان تيار ڪيو، جنهن ذريعي ايران، وچ ايشيا، افغانستان، هندستان ۽ سنڌ جي علمي دنيا جي پروڙ پوي ٿي. تغلقن ۽ سمن ڄامن جي ڇڪتاڻ بابت واحد ڏيهي ماخذ "انشاء ماهرو" آهي، جنهن مان سنڌ جي سياسي تاريخ جي ڪجهہ اهم نڪتن جي اپٽار ٿئي ٿي. هنن ٽن جزوي ماخذن کان علاوه سومرن ۽ سمن جي دور ۾ ڪو بہ همعصر سياسي ماخذ موجود ڪونهي، جو ذڪر هيٺ آيل دورن ۾ سنڌ اندر لکيو ويو هجي. ان پس منظر ۾ سومرن ۽ سمن ڄامن تي ڪم ڪندي، عالمن ۽ اديبن عربي ڪتابن کان علاوه، دهلي سلطنت جي زماني ۾ هندستان ۾ لکيل ڪتابن جي مدد ورتي آهي. ان جو نتيجو هي نڪتو جو جنهن بہ سنڌ جي مقامي تاريخ تي قلم کنيو، ان سومرن ۽ ڄامن جي جاءِ تي افغان ۽ هندي گهراڻن کي برتري ڏني. هر ليکڪ پهريان دهلي سلطنت جو راڳ آلاپيو، ۽ پوءِ ڏيهي حاڪمن جو ذڪر ڪيو. همعصر ڏيهي ماخذن جي کوٽ سبب، اڄ تائين سومرن بابت ڪو بہ ٺوس اڀياس نہ ٿيو آهي. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سمن بابت سنجيده تحقيق ٿي، جنهن جي مدد سان هن مضمون جي ليکڪ، ڄامن بادشاهن بابت پهريون پيرائتو ۽ سلسليوار ڪتاب شايع ڪيو آهي(١).

ارغون، ترخان ۽ مغل بہ صديون (١٥٢٠-١٧٣٧ع)، سنڌ تي قابض رهيا. هن دور ۾ فارسي ٻولي باقاعده ملڪ جي سرڪاري زبان بڻي. حڪمرانن، بادشاهن ۽ نوابن فارسيءَ جي خوب سرپرستي ڪئي، ان ڪري سنڌ متعلق تاريخون ۽ تذڪرا وڏي تعداد ۾ لکيا ويا، جي سڀ جا سڀ فارسيءَ ۾ هئا. هن دور ۾ لکيل تاريخن جو وچور هن ريت آهي:

---

(١) "سمن جي سلطنت"، ناشر پاڪستان اسٽڊي سينٽر، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو، ١٩٨٧ع.
هن دور ۾ بہ ڪتاب اهڙا بہ لکيا ويا، جن جي اهميت کي نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. علاؤالدين منگلوريءَ "الزبدة" جي نالي سان ڪتاب لکيو ۽ ڄام سڪندرشاهہ ثانيءَ کي منسوب ڪيو. هي ڪتاب وڏي عرصي تائين سنڌ جي نصاب ۾ شامل رهيو. ٻيو ڪتاب پير مراد شيرازي (وفات-٨٩٣هه) جي سوانح تي مبني "تذڪرة المراد" جي نالي سان شيخ حسن صفائي (وفات-٩٣١هه) لکيو. هي ٻئي ڪتاب عربي زبان ۾ آهن، جن کي محفوظ ڪرڻ گهرجي تہ مناسب ٿيندو.

(۱) ارغون نامہ	مصنف معلوم ڪونهي.
(۲) نصرت نامہ ترخان	محمد بن بايزيد پوراني.
(۳) تاريخ معصومي	مير محمد معصوم بکري.
(۴) بيگلارنامہ	ادراڪي بيگلاري.
(۵) تاريخ طاهري	سيد طاهر محمد نسياني ٺٽوي.
(٦) مظهر شاهجهاني	ميرڪ يوسف.
(۷) ذخيرة الخوانين	شيخ فريد بکري.
(۸) ترخان نامہ	سيد مير محمد بن جلال ٺٽوي.
(۹) انتخاب منتخب	منشي عبدالشڪور ٺٽوي.

پهريان ٻہ ڪتاب شايد سورهين صديءَ جي آخري اڌ ۾ لکيا ويا، جڏهن تہ باقي ست ڪتاب سترهين صديءَ ۾ لکيا ويا. آخري ڪتاب جي لکجڻ کان پوءِ بہ مغل سنڌ تي اڌ صدي قابض رهيا، ليڪن ان عرصي ۾ تيار ٿيل ڪنهن بہ ماخذ جو پاڻ کي علم ڪونهي.

ميان نصير محمد ۱٦۸۱ع ڌاري سنڌ ۾ مقامي حڪومت جو بنياد رکيو. هڪ صديءَ جي حڪومت کان پوءِ، ميان عبدالنبيءَ جي غلط ڪارين سبب، آخرڪار ۱۷۸۲ع ۾ سياسي طرح هي خاندان ختم ٿي ويو. ميان صاحبن خود بہ فارسي علم ادب جي سرپرستي ڪئي ۽ ڪتاب لکيا، توڙي شعر چيو. هن دور تي مير علي‌شير قانع جهڙو لاثاني مؤرخ ۽ تذڪره نگار ڇانيل آهي. هن زماني ۾ سنڌ بابت هي ماخذاتي مواد لکيو ويو:

(۱۰) نامہ نغز	باغ علي خائف سنڌي.
(۱۱) منشورالوصيت	ميان نور محمد ڪلهوڙو.
(۱۲) مڪلي نامہ	مير علي‌شير قانع.
(۱۳) تاريخ عباسيان، مثنوي	مير علي‌شير قانع.
(۱۴) تاريخ عباسيان، نثر	مير علي‌شير قانع.
(۱۵) تحفة الڪرام	مير علي‌شير قانع.
(۱٦) نگيران سنڌ	پنڊت موهن لال "لالا".
(۱۷) قصيده بمدح عبدالنبي	مير علي‌شاهہ شائق.
(۱۸) جنگ مرزا حسين باراهمه، مثنوي	سريرام ٺٽوي.

هنن ڪتابن مان تيرهون ۽ چوڏهون خاص ڪلهوڙن بابت هئا، جي ناپيد آهن ۽ آخري ڪتاب ۾ راهما قبيلي ۽ مرزا شاهہ حسن جي جنگ جو احوال ڏنو ويو، جو پڻ گم ٿي ويل آهي.

ميرن جي دور ۾ (۱۷۸۳-۱۸۴۳ع) پڻ تاريخ تي وڏي تعداد ۾ ڪتاب لکيا ويا، جن مان ڪجهہ ماخذ وري بہ ڪلهوڙن بابت آهن. سنڌ ۾ سرڪاري سطح تي فارسي زبان جي بالادستيءَ جو هي آخرين زمانو آهي. ميرن جي دور ۾ تاريخ سنڌ بابت هي ڪتاب لکيا ويا:

(١٩) تاريخ سنڌ	سيد محب الله بکري.
(٢٠) فتح نامہ	مير عظيم الدين ٺٽوي.
(٢١) دستورالعمل آگهي	رام چند ٺٽوي.
(٢٢) تاريخ بلوچي	عبدالمجيد جوکيو.
(٢٣) تاريخ سنڌ	منشي توهڻ مل.
(٢٤) تاريخ عباسيان	مصنف نامعلوم.
(٢٥) ڪلهوڙه نامو	ثابت علي شاهہ.
(٢٦) احوال ڪلهوڙه	مظهر علي.
(٢٧) فتح نامہ	مير صوبدار خان.

١٨٤٣ع ۾ انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو. ان بعد هن خطي ۾ فارسي ٻولي زوال پذير ٿي. حاڪمن سنڌي ۽ انگريزي ٻولين جي سرپرستي شروع ڪئي، ان هوندي بہ سنڌ متعلق ڪجھہ ڪتاب فارسيءَ ۾ لکيا ويا.

(٢٨) تاريخ تازه نواى معارڪ	منشي عطا محمد شڪارپوري.
(٢٩) خزائن تاريخ	منشي عطا محمد شڪارپوري (١)
(٣٠) نظارة السند	پوسٽنس جي ڪتاب جو ترجمو.
(٣١) فريئر نامو	مير يار محمد خان.
(٣٢) پل نامو	خدا داد خان.
(٣٣) خيرپور نامو	خدا داد خان.
(٣٤) لب تاريخ سنڌ	خدا داد خان.
(٣٥) جام جهان نما	مخدوم محمد عاقل ڪهڙوي.
(٣٦) گلزار سنڌ	مولوي عبدالرحيم سومرو.

هت اسان صرف انهن ڪتابن جو وچور ڏنو آهي، جي خاص ڪري سنڌ جي تاريخ تي لکيا ويا، انهن جو تعداد "چچ نامہ" کان ڪري "گلزار سنڌ" تائين سٺيهہ ٿئي ٿو. سنڌ متعلق مختصر فارسي پمفليٽ بہ لکيا ويا، جن جو بهرحال هت ذڪر نہ ڪيو ويو آهي. تاريخ بابت ٻيا مددي ذريعا، شاعرن جا تذڪرا، سياسي مڪتوب ۽ صوفين جا ڪتاب ان کان علاوه لکيا ويا، جن کي پڻ هن مضمون ۾ نہ آندو ويو آهي. ورهاڱي بعد هندستان ۾ ميڊيول دور جي ماخذن بابت، سوين ڪيٽالاگ، فهرستون ۽ ڪتاب ڇپيا آهن. ممڪن آهي تہ انهن جي ورق گرداني، سنڌ بابت ڪجھہ وڌيڪ ماخذن جي نشاندهي ڪري.

---

(١) پروفيسر امين الله علوي صاحب جي تحقيق موجب، منشي عطا محمد ذات جو ٻگهيو هو. سندس والد ميان شاهہ محمد پڻ وڏو عالم ۽ اهل دل بزرگ ٿي گذريو. (الرحيم، سيپٽمبر-آڪٽوبر١٩٧٤ع).

ماخذن جي اشاعت جي صورتحال:

سنڌ اندر لکيل تاريخي ماخذن جي ڇپائيءَ جا مکيه ٻه مرحلا آهن، انهن بابت هيٺ الڳ الڳ روشني وڌي ويندي.

(الف) انگريزن جي دور ۾ ٿيل ڪوششون:- سنڌ تي انگريزن جي قبضي کان پوءِ جيئن ئي فارسي زبان ۾ تاريخ نويسيءَ جي شمع اجهامڻ لڳي، تيئن ئي اسان جا قديم تاريخي ڪتاب سنڌي ۽ انگريزي ٻولين ۾ ترجمو ٿيڻ شروع ٿي ويا. اليٽ پنهنجي رٿيل هند جي تاريخ جو پهريون جلد ١٨٥٣ع ۾ تيار ڪيو، جنهن ۾ سنڌ جي فارسي ماخذن مان اقتباس، انگريزيءَ ۾ آندائين ۽ انهن تي جابجا تنقيد به ڪيائين (١). سنڌ سرڪار جي فيصلي موجب ديوان ننديرام، سن ١٨٥٤ع ۾ "تاريخ معصومي" سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪئي، ۽ ورنڌڙ سال ۾ ڪيپٽن ماليٽ (G. G. Malet) ان جو انگريزي ايڊيشن پيش ڪيو. اڌ صدي پوءِ مرزا قليچ بيگ سيٺي مکيه فارسي ذخيرن کي ڪتب آڻي، تاريخ سنڌ جا ٻه جلد انگريزي زبان ۾ شايع ڪيا (٢). مرزا صاحب "چچ نامه" سنڌيءَ ۾ به ترجمو ڪيو ۽ مير علي شير جي ڪتابن جي مدد سان "قديم سنڌ- ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو" جي نالي سان هڪ وڏيڪ ڪتاب به تيار ڪيو.

انهن ڪاوشن ۽ ڪوشش جي باوجود به، سنڌ متعلق اصل فارسي ماخذن جي، جديد طريقي سان ايڊيٽنگ ۽ ڇپائي ضروري هئي. هندستان جي ذخيرن بابت اهڙو ڪم گهڻو اڳ شروع ٿي چڪو هو. ڪنهن صاحب ذاتي دلچسپي وٺي سن ١٣٠٤هه (١٨٨٥ع) ۾، مطبع ناصري دهليءَ مان "تحفة الڪرام" جو فارسي ايڊيشن پڌرو ڪيو، ليڪن هي ڇاپو نهايت ئي ناقص هو. ان سڄي صورتحال سبب سنڌ بابت اصل فارسي ماخذن جي جديد طريقي سان ايڊيٽنگ ۽ اشاعت ضروري هئي. ڏسجي ٿو ته هن ڏس ۾ پهريون سنجيده علمي ڪم پروفيسر براؤن شروع ڪيو. هن صاحب سنڌ ۾ لکيل فارسي گو شاعرن جو پهريون تذڪرو "لباب الالباب" ايڊٽ ڪري ٻن جلدن ۾ لنڊن مان شايع ڪيو. ابتدا ۾ براؤن تذڪري جو ٻيو جلد ايڊٽ ڪيو ۽ پوءِ علامه محمد قزوينيءَ سان گڏ پهريون جلد به مرتب ڪيو (٣). تازي دور ۾ آقاي سعيدي نفيسي مرحوم، هن تذڪري جي ٻهرئين ڇاپي کي، يڪجاءِ ڪري تهران مان نروار ڪيو آهي. ويهين صديءَ جي شروع وارن ڏهاڪن ۾ مولانا دين محمد وفائي ۽ محمد حنيف صديقي مرحوم، پنهنجن تاريخي ماخذن جي ڳولا جاري رکي. پير علي محمد راشدي ۽ سيد حسام الدين راشدي پڻ، سنڌ جي تاريخي ذريعن جي تلاش ۽ اپياس ۾ تمام گهڻي دلچسپي ورتي. هلندڙ صديءَ جي ٻهرئين اڌ ۾ سنڌي هندن ۾ ليڪن جو وڏو تعداد موجود هو، پر ڪنهن به هن طرف توجه نه ڏنو.

---

(1) Elliot & Dowson: "History of India as told by its own Historians", Vol 1, 1853, Reprint, Karachi, 1976

(2) (i) The Chach Namah, 1900.
(ii) A History of Sind, 1902.

(٣) جلد ٻيون ١٩٠٣ع ۾، ۽ جلد پهريون ١٩٠٦ع ۾ ڇپيو هو.

ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو پهريون سنڌي اسڪالر آهي، جنهن سنڌ جي تاريخ جي اصلي ذخيرن جي اهميت کي محسوس ڪيو ۽ انهن جي ڇاپڻ ۾ دلچسپي ورتي. ڊاڪٽر صاحب سال ١٩٣٨ع ۾ "تاريخ معصومي" ۽ سال ١٩٣٩ع ۾ "چچ نامہ" ايڊٽ ڪيا. دائود پوٽي مرحوم مفصل حاشيا ۽ علمي مقدما لکي هنن ڪتابن کي شايع ڪيو. چون ٿا تہ سنڌ مس تحقيق ۽ محنت کي ڏسي، مولانا ابوالڪلام آزاد کان جس ۽ قدردانيءَ جي دانهن نڪري وئي هئي. هن دور ۾ سنڌ جي تاريخي ماخذن جا ڪجهہ اردو ترجما بہ ٿيا، ليڪن انهن کي ڪا خاص پذيرائي حاصل نہ ٿي سگهي. ان کان علاوه محمد صديق ميمڻ "بيگلارنامہ" ۽ "تاريخ طاهريءَ" جا جزوي سنڌي ترجما بہ ڇپيا هئا.

(ب) پاڪستان ٺهڻ بعد ورتل ڪوششون:- قيام پاڪستان کان پوءِ سال ١٩٥١ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي نئين تشڪيل ٿي، تڏهن مختلف رخن کان تحقيقي ڪم ڪرڻ جون رٿون جڙيون. جناب جي. ايم. سيد جامع سنڌي لغات جي اسڪيم ۾ دلچسپي ورتي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لوڪ ادب سهيڙڻ جي رٿ ڏني. ڊاڪٽر دائود پوٽي سنڌ جي مفصل تاريخ تيار ڪرڻ جي سوچ ڏني. سيد حسام الدين راشدي صاحب، تاريخي ماخذن جي اشاعت جو خاڪو پيش ڪيو. راشدي صاحب تہ پنهنجي طرفان پيش ڪيل هن رٿا جي تڪميل لاءِ، پنهنجي هڪ ذاتي دوست ممتاز حسن مرحوم کان، جو پاڪستان سرڪار ۾ هڪ اعليٰ آفيسر هو، مناسب رقم جي حاصلات ۾ پڻ ڪامياب ٿي ويو. ان دور ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽي جو سڄو ڌيان، سنڌي ڪلاسيڪي شعر جي اپياس ۽ ڇنڊ ڇاڻ طرف رهيو. ان ڪري سنڌ جي تاريخي ماخذن جي ڇنڊ ڇاڻ، ڳولا، حاصلات، ڇپائي ۽ ايڊيٽنگ ۾، خود راشدي صاحب گهڻي دلچسپي ورتي. هن علمي ۽ تاريخي پراجيڪٽ جي پورائي لاءِ سنڌ جا ڪافي ڪتبخانا ڏٺا ويا، مير علي شير قانع جو ذخيرو خريد ڪيو ويو ۽ هندوستان توڙي لنڊن جا ميوزم ۽ لئبريريون پيتيون ويون. ان ريت ڪافي نوان ڪتاب ڳولي هٿ ڪيا ويا، جن بابت اڳ ۾ ڪا بہ ڄاڻ ميسر نہ هئي. ان ڏس ۾ "نامہ نغز" ۽ "تاريخ مظهر شاهجهاني" جا مثال ڏئي سگهجن ٿا. راشدي صاحب کان علاوه ڊاڪٽر بلوچ بہ هن رٿا ۾ وڏو سهڪار ڪيو ۽ علمي توڙي عملي ڪم ڪيو. محترم محمد ابراهيم جويو سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري مقرر ٿيو. ان پڻ تاريخي ماخذن جي ڇپائيءَ لاءِ هر طرح جو تعاون ڪيو ۽ مفيد مشورا ڏنا. سنڌي ادبي بورڊ سنڌ ۾ لکيل فارسي شعر ۽ ادب جي سنولجاهہ ڪتابن کان علاوه، تاريخ سنڌ جي ڇهہ اصلي ماخذن شايع ڪرڻ جو پروگرام رٿيو. هيل تائين هن رٿا تحت هي تاريخي ڪتاب ڇپيا ويا آهن.

(١) تاريخ تازه نواءِ معارڪ	عبدالحي حبيبي افغاني	١٩٥٩ع
(٢) لب تاريخ سنڌ	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	١٩٥٩ع
(٣) تاريخ مظهر شاهجهاني	سيد حسام الدين راشدي	١٩٦٢ع

(٤) منشورالوصيت	سيد حسام الدين راشدي	١٩٦٤ع
(٥) تاريخ طاهري	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	١٩٦٤ع
(٦) ترخان نامہ	سيد حسام الدين راشدي	١٩٦٥ع
(٧) فتح نامہ	شير محمد نظاماڻي	١٩٦٧ع
(٨) مڪلي نامہ	سيد حسام الدين راشدي	١٩٦٧ع
(٩) تحفة الڪرام	سيد حسام الدين راشدي	١٩٧١ع
(١٠) بيگلار نامہ	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	١٩٨٠ع

ڇپيل ڪتاب 'فتح نامہ' مير عظيم الدين جو لکيل آهي. جيڪڏهن بورڊ طرفان صوفين جا ظاهر ڪيل پہ تذڪرا.

(١) تحفة الطاهرين	شيخ محمد اعظم	١٩٥٦ع
(٢) حديقة الاولياء	سيد عبدالقادر ٺٽوي	١٩٦٧ع

۽ شاعرن جا شايع ڪيل چار تذڪرا.

(١) مقالات الشعرا	مير علي شير قانع	١٩٥٧ع
(٢) تڪملہ مقالات الشعرا	مخدوم محمد ابراهيم خليل	١٩٥٨ع
(٣) روضة السلاطين	سلطان محمد فخري هروي	١٩٦٨ع
(٤) جواهرالعجائب	سلطان محمد فخري هروي	١٩٦٨ع

بہ تاريخ جي ماخذاتي اسڪيم ۾ شامل ڪجن، تڏهن بہ هن اداري پاران سنڌ بابت ڇپيل بنيادي ذخيرن جو ٿورڙن انگن سورنهن ٿئي ٿو. شيخ محمد اعظم جو لکيل تذڪرو بدر عالم دراني مرحوم ايڊٽ ڪيو، جڏهن تہ ٻيا سڀ تذڪرا سيد حسام الدين راشديءَ جي سعيي سان تدوين ۽ ترتيب هيٺ آيا. مير علي شير قانع جو لکيل سنڌي صوفين جو منفرد تذڪرو "معيار سالڪان طريقت" بہ راشدي صاحب ايڊٽ ڪرڻ گهريو ٿي، ليڪن افسوس جو سندن هٿان هي ڪم پورو نہ ٿي سگهيو. ان ڪان علاوه "تحفة الڪرام" جي ايڊيٽنگ بہ اڌوري رهجي وئي. اصلي ماخذن جي اشاعت کان علاوه بورڊ هن ڏس ۾ ڪجهہ ڪتابن جا ترجما بہ ڇپيا آهن. مخدوم امير احمد، چچ نامہ، تاريخ معصومي ۽ تحفة الڪرام کي سنڌي ويس ڍڪايو. هنن ڪتابن جو اردو ترجمو اختر رضوي ڪيو. محترم نياز همايوني مظهر شاهجهاني ۽ تاريخ طاهري سنڌيءَ ۾ منتقل ڪيا. حافظ خير محمد اوحدي 'لب تاريخ سنڌ' جو سنڌي ايڊيشن پيش ڪيو. ان کان علاوه بورڊ 'ترخان نامہ' جو سنڌي ڇاپو بہ آڻي رهيو آهي. سنڌ کان ٻاهر بہ ڪجهہ تاريخي ماخذن جا ترجما ٿيا آهن. ڊاڪٽر سليم اختر صاحب 'مظهر شاهجهاني' انگريزي زبان ۾ 'سنڌ انڊر دي مغلس' جي نالي سان ترجمو ڪيو آهي، جنهن کي اسلام آباد جو هسٽري، ڪلچر اينڊ سوشلائيزيشن جو ادارو، سنڌ ڪلچر ڊپارٽمنٽ جي مالي مدد سان ڇاپڻ گهري ٿو.

ان کان سواءِ خداداد خان جي ' لب تاريخ سنڌ' جو روسي زبان ۾ ايڊيشن محمدي صافولوف ماسڪو مان پڌرو ڪيو آهي. هن صاحب روسي زبان ۾ سنڌ جي تاريخي ماخذن بابت پڻ مضمون ڇپيا آهن (١)

سنڌي ادبي بورڊ جي هن علمي پراجيڪٽ کان علاوه بہ سنڌ جي تاريخي ماخذن، تذڪراتي ذخيرن ۽ سياسي خطن بابت، گذريل ڪجهہ سالن ۾ ڪجهہ ڪم ٿيو آهي، جنهن جو مختصر طرح هيٺ ذڪر ڪجي ٿو.

(١) ذخيرة الخوانين: هي منفرد تذڪرو بکر جي فريد پٽ معروف مغل، دور جي اميرن بابت لکيو. ان کي ڊاڪٽر سيد معين الحق صاحب ٽن جلدن ۾، ترتيبوار سال ١٩٦١ع، ١٩٧٠ع ۽ ١٩٧٤ع ۾، پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي ڪراچيءَ لاءِ پڌرو ڪيو. هن تاريخي تذڪري ۾ خاص طرح سنڌ ۾ مغل نوابن بابت نهايت قيمتي مواد ملي ٿو.

(٢) انشاء ماهرو: هي ملتان جي گورنر عين الملڪ ماهروءَ جي لکيل خطن جو مجموعو آهي، جن ۾ ڪجهہ مڪتوب اهڙا آهن، جن ذريعي ڄامن ۽ تغلقن ۾ ٿيل ڇڪتاڻ تي روشني پوي ٿي. سمن جي تاريخ جي ابتدائي حصي تي پيل اونده، هنن خطن جي اڀياس ذريعي ختم ٿي سگهي آهي. پروفيسر شيخ عبدالرشيد 'انشاي ماهرو' ايڊٽ ڪيو ۽ لاهور مان ان کي ريسرچ سوسائٽي آف پاڪستان ١٩٦٥ع ۾ شايع ڪيو آهي.

(٣) زبدة المعاصرين: شاعرن جو هي تذڪرو سيد حسين شيرازي، سنڌ جي ميرن لاءِ لکيو هو. هن تذڪري کي ڊاڪٽر محمد باقر ١٩٦٦ع ۾ لاهور مان ڇپيو آهي.

(٤) لطائف لطيفي: شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ بابت هي فارسي تذڪرو مير عبدالحسين سانگيءَ ١٨٨٨ع ۾ لکيو هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان کي ترتيب ڏئي ١٩٦٧ع ۾، ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز پاران شايع ڪيو. ميان عبدالرسول قادري هن تذڪري جو سنڌي ترجمو ڪيو، جو پڻ ثقافتي مرڪز ١٩٨٦ع ۾ شايع ڪيو.

(٥) آداب عالمگيري: ٺٽي جي منشي ابوالفتح قابل خان هي خط ترتيب ڏنا، جي اورنگزيب مختلف وقتن تي لکيا هئا. ڪجهہ خطن مان سترهين صديءَ جي آخري اڌ ۾، سنڌ ۾ پکڙيل بيچيني ۽ ابتر صورتحال جو پتو پوي ٿو. هي خط چوڌري عبدالغفور ٻن جلدن ۾ ايڊٽ ڪري سال ١٩٧١ع ۾ ريسرچ سوسائٽي آف پاڪستان لاهور ذريعي ڇپيا آهن. ڪجهہ خطن جو اردو ترجمو بہ ٿيو آهي.

(٦) تذڪرہ مشائخ سيوستان: سيوهڻ جي صوفين جو هي تذڪرو مغل دور ۾، عبدالغفور پٽ حيدر سيوهائيءَ تيار ڪيو. هي تذڪرو راشدي صاحب مرحوم جي ڪوشش سان

---

(١) وي. ايف. آڪئيف: "سنڌ تاريخ جي آئيني ۾"، ص ٨، مهاڳ از يوري گنڪوفسڪي، اردو ڇاپو، مڪتبہ دانيال، ڪراچي ١٩٨٩ع.

رسالي مهراڻ ۾ ڇپيو (٣-٤/١٩٧٤ع). ان بعد ساڳئي رسالي ۾ (٣-٤، ١٩٧٩ع)، نياز همايوني صاحب ان جو سنڌي ترجمو شايع ڪيو. مرحوم راشدي صاحب هن تذڪري تي پڻ مفصل ڪم ڪرڻ گهريو ٿي، ليڪن سندن اها آس پوري نہ ٿي سگهي.

(٧) چچ نامہ: ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم ان کي ايڊٽ ڪري ١٩٣٩ع ۾ شايع ڪيو. ان هوندي بہ هن ماخذ جي هڪ نئين مستند ايڊيشن جي ضرورت محسوس ڪئي وئي. ان جذبي تحت ڊاڪٽر بلوچ صاحب 'چچ نامہ' جو هڪ معياري ڇاپو مرتب ڪيو ۽ ان تي انگريزيءَ ۾ حاشيا لکيا. هي ايڊيشن اسلام آباد جي هسٽري ۽ ڪلچر واري اداري ١٩٨٣ع ۾ شايع ڪيو آهي

وڌيڪ مکيہ ماخذن جي نشاندهي:

اسين سنڌواسي گذريل ڏهن سالن کان اجتماعي طور تي، پنهنجن تاريخي ماخذن جي اشاعت کان محروم رهيا سين، تڏهن بہ هن خطي بابت ڪجهہ وڌيڪ ذريعن جي نشاندهي ٿي آهي، جن جو مطالعو اسان جي اتهاس لاءِ نوان نقطا مهيا ڪري سگهي ٿو. اڳ ۾ هنن ماخذن بابت علمي دنيا کي گهٽ ڄاڻ هئي. جيتوڻيڪ متي ڏنل لسٽ ۾ انهن جا نالا اچي ويا آهن، پر هيٺ اسين متعلقہ ضمن ۾ ڪجهہ وڌيڪ روشني وجهنداسين.

(١) ارغون نامہ: ارغونن پنجنيهہ ورهيہ حڪومت هلائي. هن دور ۾ تصنيف ۽ تاليف جا ڪيئي مثال ملن ٿا. هرات جي محمد فخريءَ شاعرن جو منفرد تذڪرو بہ لکيو، جو شاهہ حسن ارغون جي نالي منسوب ڪيائين. ان ڪري خاطري آهي تہ ارغونن بابت هڪ جداگانہ تاريخي ڪتاب پڻ لکيو ويو هوندو. ويهينءَ صديءَ ۾ سنڌ بابت ڪم ڪندڙ اسڪالر ان متعلق خاموش ڏسجن ٿا. ايليٽ 'ترخان نامہ' کي 'ارغون نامہ' بہ سڏيو آهي. خداداد خان صرف 'ارغون نامہ' جو نالو ڪنيو آهي. مرزا قليچ بيگ 'چچ نامہ' جي انگريزي ڇاپي ۾ 'ارغون نامہ' ۽ 'ترخان نامہ' جو جدا جدا ذڪر ڪيو آهي. بہ صديون اڳ 'تحفتہ الڪرام' لکندي، مير علي شير قانع پڻ هنن نالن سان ٻن جدا جدا ڪتابن جو تذڪرو ڪيو آهي. هن صورتحال ۾ پڪ ٿئي ٿي، تہ ارغونن بابت "ارغون نامہ" نالي هڪ جداگانہ ڪتاب لکيو ويو، پر وقت گذرڻ سان اهو اسان کان بہ وسري ويو ۽ پوءِ سنڌ جون سرحدون ٽپي ڪنهن ٻئي ملڪ ڏي منتقل ٿي ويو. تازو بزرگ اديب مرزا عباس علي بيگ صاحب ٻڌايو تہ "ارغون نامہ" نہ صرف لکيو ويو هو، پر ان کي ڪنهن صاحب ايڊٽ ڪري هندستان مان شايع بہ ڪيو آهي. في الحال ان متعلق ڪجهہ چئي نہ ٿو سگهجي. ممڪن آهي تہ "نصرت نامہ ترخان" جو اصل نالو "ارغون نامہ" هجي، جنهن جو ذڪر هيٺ ايندو (١).

---

(١) ايشوري پرشاد "دي لائيف اينڊ ٽائيمس آف همايون" جي ص ٢٢١ تي پڻ "ارغون نامہ" حوالو ڏنو آهي، پر سندس رفرنس مبهم آهي ۽ اسان جي وڌيڪ رهنمائي نہ ٿو ڪري.

(٢) **ٻکر ۾ مغل نواب:** ٻکر جو پرڳڻو هڪ صدي مغلن جي قبضي ۾ رهيو ۽ اتي نواب يا گورنر مقرر ٿيندا هئا. هيل تائين اهو پتو پئجي نہ سگهيو آهي تہ هن ڏس ۾ ڪو ڪتاب لکيو ويو يا نہ؟ خداداد خان "لب تاريخ سند" ۾ مغل نوابن جي لسٽ ڏني آهي، جي ٻکر سرڪار تي مقرر ٿيا هئا. ڊاڪٽر حامد علي قريشي صاحب مون کي ٻڌايو تہ، هن هڪ اهڙي ڪتاب جو اڀياس ڪيو آهي، جو ٻکر جي مغليہ نوابن بابت لکيو ويو هو.

(٣) **گلزار سنڌ نادرات هند:** زنگي پور ڳوٺ تعلقي نل، ضلعي جيڪب آباد جي رهاڪو، مولوي عبدالرحيم صاحب سومري، خانداني روايتن کي گڏ ڪري، سومرن جي تاريخ بابت هڪ فارسي مثنوي لکي، جنهن کي پوءِ محمد عثمان سومري ۽ صوفي قلندر بخش جي زور ڀرڻ تي، سن ١٩٢٢ع/١٣٤٠هہ ۾ سنڌي زبان ۾ منتقل ڪيائين. هن مثنويءَ کي بنياد بنائي مولوي عبيدالله شائق سومري، هڪ ڪتاب "دولت علويہ" جي نالي سان ١٩٢٩ع ۾ شايع ڪيو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن ماخذ جي نشاندهي ڪئي هئي. راقم کي دوست منظور احمد سومري "دولت علويہ" جي ڪاپي ڏني جا چڱي درست حالت ۾ آهي.

(٤) **نصرت نامہ ترخان:** هي ڪتاب سورهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري محمد بن بايزيد پورانيءَ لکيو، جنهن ۾ سنڌ جي ترخان ۽ ارغون حاڪمن بابت مواد مليل ٿو. راشدي صاحب ١٩٨ع ۾ مون کي ٻڌايو هو تہ هي ڪتاب قدامت جي لحاظ کان ' تاريخ معصومي' کان بہ اڳاتو آهي. هن ڪتاب جو صرف جلد اول علي ڳڙه يونيورسٽيءَ مان راشدي صاحب مرحوم هٿ ڪيو هو. ڊاڪٽر انصار زاهد ڪراچي يونيورسٽيءَ جي انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل اينڊ ويسٽ ايشين اسٽڊيز لاءِ 'نصرت نامہ ترخان' ايڊٽ ڪرڻ جو ارادو رکي ٿو. ياد رهي تہ زاهد صاحب مغل دور بابت پنهنجي بهترين اسٽڊي اڳ ۾ ئي ڇاپي چڪو آهي(١).

(٥) **انتخاب منتخب:** اتڪ جي محمد يوسف شاهجهان جي زماني ۾ "منتخب التواريخ" جي نالي سان هڪ ڪتاب لکيو، جنهن جو هڪ اختصار ٺٽي جي منشي عبدالشڪور اورنگزيب جي دور ۾ "انتخاب منتخب" جي نالي سان تيار ڪيو ۽ ان ۾ سنڌ جي حوالي سان واڌارا بہ ڪيائين. مغل دور ۾ سنڌ بابت لکيل تاريخي ڪتابن جي سلسلي جي هي آخري ڪڙي آهي. راقم ان متعلق تي سال اڳ هڪ تعارفي مقالو پڌرو ڪيو هو(٢).

(٦) **نگيران سنڌ:** تاريخ سنڌ جو هي نادر ماخذ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي وٽ محفوظ آهي. ان ڏس ۾ خود سنديلو صاحب لکي ٿو.

---

(1) History and Culture of Sind, Royal Book Company, Karachi, 1980.

(٢) رسالو مهراڻ ١٩٨٦/١ع. هن مضمون ڇپجڻ کان پوءِ ان متعلق وڌيڪ مواد جي نشاندهي ٿي آهي (ڏسجي ڊاڪٽر آفتاب اصغر جو ڪتاب "تاريخ نويسي فارسي در هند و پاڪستان"، خانہ فرهنگ جمهوري اسلامي ايران، لاهور).

”پنڊت موهن لال ڏلا ڳوٺ پوٺڙن (لڳس سيوهڻ) جو ويٺل هو. ميان عطر خان والد ميان نور محمد ڪلهوڙي جي دربار جو خوش نويس هو. ميان عطر خان جي دربار ۾ ٢٧ خوش نويس هئا، ليڪن جاءِ صدارت پنڊت والاري هئي، جنهن کي ڪيس ”قرة العين“ (اکين جو ٺار) جو لقب مليل هو. ميان عطر خان ”حڪمران سنده“، ”آئين اڪبري“ جي نموني تي، ١٢ جلدن ۾ (نگيران سنده) يعني ”سنڌ جي حڪمرانن جي تاريخ“ مرتب ڪرائي هئي، جنهن ۾ سنڌ جي تاريخ سان گڏ سنڌ جي ولين جو به ذڪر ڪيل آهي. سنڌ جا قصا ڪهاڻيون به محققانه انداز ۾ آيل آهن. هن تاريخ ۾ پنڊت صاحب جو وڏو هٿ هو(١).

اسان جي ان ڪان وڌيڪ ٻي ڪهڙي بدقسمتي جو سنڌ بابت يا خاص ڪري ڪلهوڙن بابت تيار ٿيل هڪ اهڙو ضخيم پستڪ، جنهن جي تياريءَ ۾ خود سنڌ جي هڪ حاڪم ميان عطر خان ذاتي طور تي دلچسپي ورتي هجي، ان بابت پاڻ کي هي به معلوم ڪونهي ته، ان جو اصل مفهوم ڇا آهي، ان جا باب ڪيترا آهن، ڀاڱا حصا گهٽا اٿس، ڪتاب جا ٻارنهن جلد آهن ته اهي ڪهڙيءَ ريت رٿيل آهن، تاريخ ڪلهوڙن جي آهي يا سنڌ جو سمورو سياسي اتهاس ان ۾ سمايل آهي، صفحا يا ورق ڪيترا اٿس، قصن ڪهاڻين جي نوعيت ڇا آهي ۽ پنهنجن مشاهيرن بابت ان مان ڪيتري حد تائين مواد ملي سگهندو. حد ته هي آهي جو اسان جي ڪنهن به علمي اداري ۾ نه اصل چيز موجود آهي، ۽ نه وري ان جي فوٽو ڪاپي ئي هٿ ڪئي ويئي آهي!

هاڻي ڇا ڪجي؟

اسان هت تاريخ جي جن بنيادي ماخذن بابت گفتگو ڪئي آهي، اهي گهڻيءَ حد تائين سنڌ جي اسلامي دور بابت مواد مهيا ڪن ٿا. هن طويل عرصي ۾ سنڌ جي ملڪ ڪافي لاها چاڙها ڏٺا. ڪڏهن هن ملڪ غلاميءَ جا بدترين ڏينهن ڏٺا، ته ڪڏهن وري سومرن ۽ سمن جي ڏيهي راڄ ۾، پنجن صدين جي خودمختياري، سک ۽ سلامتي ماڻي. ارغون آيا ته پهرئينءَ ڌڪ ۾ سمن ڄامن جي مثالي حڪومت ختم ڪيائون، ۽ پوءِ هڪ طرف ٺٽي کان ملتان تائين شهرن تي حملا ڪري، راتاها هڻي انهن کي برباد ڪيائون، ته ٻئي طرف ڏيهي رهاڪن لاءِ، هي سرزمين تنگ ڪري کين ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات طرف لڏپلاڻ لاءِ مجبور ڪيائون. نه ملڪ اسان جو رهيو ۽ نه وري شهر اسان جي قبضي ۾ رهيا. شاه بيگ ارغون کان ڪري اورنگزيب تائين، حڪومت ۾

---

(١) رسالو مهراڻ، ص ٦٦، حاشيو (٤/١٩٨٦ع).

— هن عرصي ۾ شاعرن جي هڪ وڌيڪ تذڪري ”محڪ شعراءِ“ جي نشاندهي به ٿي آهي. هي تذڪرو مير نور محمد ٽالپر جي زماني ۾، محمد صالح شاملوي خراسانيءَ لکيو هو. تفصيل لاءِ ڏسجي منهنجو مقالو ڇپيل رسالو مهراڻ، ٤/١٩٨٥ع.

سمرقند ۽ بخارا کان آيل ماڻهن جي رهي، پر ظلم تہ هي بہ ٿيو جو سنڌ جي ملڪي وحدت بہ ختم ڪئي وئي. سبي السگ تہ بکر جدا. سيوهڻ جو انتظام جدا ڳاني، تہ ٺٽي کي وري شاهي صوبو بنايو ويو. لاهري بندر ۽ اورنگا بندر تہ چڻ هٿائي مغلن جي ملڪيت. ارڙهين صدي ۾ ڪلهوڙن جي مقامي حڪومت هئي، پر ايراني ۽ افغاني حملن سبب غير يقيني حالتون جاري رهيون. مير صاحبن تہ سنڌ جي ملڪ کي ٽن حصن ۾ تقسيم ڪيو، ان ريت قومي ايڪي ۽ اتحاد کي زبردست نقصان پهتو.

سنڌ جي مشهور عالم ۽ تاريخدان سيد حسام الدين راشدي مرحوم تاريخ جي اهميت بابت هڪ هنڌ لکيو هو تہ: قومن ۾ زندگيءَ جي جذبن ۽ ولولن کي تازي رکڻ، ۽ منجهن عملي جوش لاءِ نئين خون پيدا ڪرڻ جو سڀ کان اهم ذريعو قومي تاريخ آهي. قومي تاريخ جي ئي صفحن تي پنهنجن بزرگن جا اعليٰ ڪارناما، آئينده نسلن لاءِ هميشه واسطي زندگيءَ جو سبق بنجن ٿا. انهيءَ ئي آئيني ۾ هر قوم پنهنجي ماضيءَ کي بي نقاب ڏسي سگهي ٿي ۽ پنهنجي عروج ۽ زوال جي اسباب ۽ عوامل تي ٿڌي سيني سان غور ڪري، آئينده جا خدو خال درست ڪري سگهي ٿي. جنهن قوم وٽ پنهنجي ماضيءَ جي تاريخ اڪين آڏو نہ هجي، ان لاءِ سمجهڻ گهرجي تہ اها زندگيءَ جي ميدان ۾ عملي محرڪات جي هڪ نهايت ئي اهم وسيلي کان محروم آهي.

قومي زندگيءَ کي سرگرم رکڻ ۽ وقار توڙي آجپي جي هڪ اهم ذريعي ۽ وسيلي لاءِ تاريخ جو اڀياس لازم آهي. ان جي تياري ۽ ترتيب لاءِ بنيادي ماخذن جي اشاعت ۽ موجودگي بہ ازحد ضروري آهي. راشدي صاحب مرحوم ابتدا ۾ سنڌ جي مغل دور تي ڪم ڪري رهيو هو، ليڪن اڳتي هلي في الحال ان کي غير ضروري سمجهي، سچو ڌيان تاريخ جي بنيادي ماخذن جي ايڊيٽنگ طرف ڏنائون. جڏهن جرمنيءَ ۾ قوم جي نئين سر جوڙجڪ ۽ جٽي بندي‌ءَ طرف ڌيان ڏنو ويو، تڏهن سڀ کان اول ادب، ڪلچر ۽ تاريخ بابت، هزارين موجود ماخذن کي سهيڙي سموهي ڇاپيو ويو. بلاشبہ قومن جي لئين حياتي ۽ سرت پريو سماج، صرف نعريبازي ۽ خيالي ڳالهين سان حاصل نہ ٿا ٿين. تاريخ ۾ سنڌي قوم جون ڪيل سوين غلطيون بہ ملن ٿيون، تہ ان ذريعي روشن مستقبل جا امڪان ۽ بهتر جيوت لاءِ اميد جا ڪرڻا پڻ پسجن ٿا.

ڊاڪٽر دائود پوٽي جي محنت کان پوءِ، سنڌي ادبي بورڊ تاريخ سنڌ جي ماخذن ڏي ڌيان ڏنو. ان جي ڪيل ڪم جو وچور مٿي ڏنو ويو آهي. گذريل هڪ ڏهاڪي ۾ هن ٿاليري اداري، سنڌ بابت ڪنهن بہ ماخذ کي شايع نہ ڪيو آهي. ڪجهہ سالن کان جٽي اسان جي تعليم زوال پذير ٿي آهي، اتي اسان جن ادبي ادارن جو سلامت رهڻ بہ هڪ معجزو آهي. اڄ اسان جي تعليمي مرڪزن ۾ علم انسان (Humanities) جا شعبا ويران ٿي چڪا آهن. انهن درسگاهن ۾ شاگرد تہ داخلا تہ ٿا وٺن، پر چند استادن کان سواءِ، ڪوبہ سنڌ جي تاريخ جي تحقيق ۽ اڀياس ۾ دلچسپي نہ ٿو وٺي. ان صورت ۾ مشرقي ٻولين جا ڄاڻو تہ ڳوليا

به نه ٿا ملن، پر انگريزي زبان به اسان لاءِ اوپري ٿي رهي آهي. تاريخ سنڌ جي قديم ڪتابن جو وڏو تعداد فارسي زبان ۾ آهي. ڊاڪٽر دائود پوٽو، سيد حسام الدين راشدي ۽ ڊاڪٽر بلوچ، پنهنجن تاريخي ماخذن ايڊٽ ڪرڻ سبب، اسان جي علمي اتهاس ۾ وڏي وقعت رکن ٿا. سنڌن ليول جا عالم ۽ محقق روز روز پيدا نه ٿيندا آهن. ان هوندي به سنڌ ۾ يا سنڌ کان ٻاهر، عربي ۽ فارسي ٻولين جا ڄاڻو اڃا به ملي ويندا، جي اسان جي تاريخ جي بنيادي ڪتابن جي ايڊيٽنگ ۽ ترجمن ۾ مددگار ثابت ٿي سگهن ٿا. اڄ اسان کي جلد کان جلد انهن اديبن ۽ ڄاڻن جون خدمتون حاصل ڪري، سنڌ بابت قديم ماخذن جي اشاعت طرف توجه ڏيڻ گهرجي. ٻيءَ صورت ۾ ايندڙ ڏهن پندرهن سالن ۾ اسان جي وڏن جا لکيل ڪتاب خود اسان لاءِ بيڪار ٿي ويندا.

هن علمي ڪم لاءِ وڏ کان وڏ جوابداري سنڌ سرڪار جي ڪلچر ڊپارٽمنٽ جي آهي، جو هڪ کان وڌيڪ ادبي ۽ ثقافتي ادارن جي سرپرستي ڪري ٿو. خود سنڌي ادبي بورڊ جنهن سنڌ جي بنيادي تاريخي ڪتابن جي اشاعت ۾ دلچسپي ورتي، ان کي به ڪلچر ڊپارٽمنٽ جي سرپرستي حاصل آهي. هن ڏس ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ تي به ڪي ذميداريون اچن ٿيون. پنجاب يونيورسٽي هن ڪم جي اهميت کي ڏسندي، ريسرچ سوسائٽي آف پاڪستان تشڪيل ڏني، جنهن هيل تائين تاريخ بابت بنيادي ماخذن جو وڏو تعداد ڇاپيو آهي. چون ٿا ته ڪراچي يونيورسٽيءَ اندر ڪراچي اسٽڊي سينٽر به قائم ڪيو ويو آهي. هونئن به يونيورسٽين جو ڪم رڳو پڙهائي نه آهي. جيسين تحقيق جي ڪم ۾ دلچسپي نه ورتي ويندي، ايسين ڪا به يونيورسٽي اڌوري ليکي ويندي. اسان جي يونيورسٽيءَ ۾ سنڌالاجي به آهي، پر ان جو ڪم گهڻ رخي ذميدارين تي ٻڌل آهي. سنڌ جي تاريخي ماخذن جو وڏو تعداد اڃا اڻ ڇپيل حالت ۾ آهي. انهن جي ڇپائي ۽ ايڊيٽنگ لاءِ هڪ فرد نه پر هڪ مڪمل جداگانه اداري جي ضرورت آهي، ان ڪري اسان جي سنڌ يونيورسٽيءَ جي موجوده سربراه محترم ڊاڪٽر آر. اي. شاهه صاحب ۽ سنڌ ڪلچر کاتي جي هاڻوڪي سيڪريٽري محترمه مهتاب اڪبر راشدي صاحبه کي گذارش آهي ته پاڻ هن ڏس ۾ ڪي ضروري اپاءُ وٺن ۽ هڪ اهڙي اداري جي قيام ۾ دلچسپي وٺن، جنهن جو ڪم صرف ۽ صرف سنڌ جي بنيادي ماخذن جي اشاعت هجي. سنڌي ادبي بورڊ جي موجوده چيئرمين عالي مرتبت مخدوم محمد زمان طالب المولي صاحب کي پڻ اسان جي اپيل آهي ته پاڻ پنهنجي اداري کي هن ڏس ۾ وري سرگرم ڪن ۽ تاريخ سنڌ بابت ابتدائي ڪتابن جي ڇپائي لاءِ ڪي فيصلا ڪن. محترم غلام رباني آگرو صاحب ۽ حبيب الله صديقي صاحب سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ پڻ ان پوزيشن ۾ آهن جو هو صاحب به سنڌ جي تاريخ تي ڪجهه نه ڪجهه ڪري سگهن ٿا.

ڪشنچند بيوس

(هڪ پراڻي ياد)

افيس انصاري

ڪشنچند بيوس سان منهنجي پهرين ملاقات شعر ۽ شاعريءَ جي سلسلي ۾ نه، پر مريض ۽ حڪيم جي حيثيت ۾ ٿي. بيوس صاحب هو حڪيم ۽ مان هئس هيانچي جو مريض.

اهو زمانو ئي اهڙو هو. مليريا جي موسم آئي ته گهر جي اَڌن ڀاتين مان ڇهه ته مليريا جي مرض ۾ مبتلا هوندا ئي هئا، باقي رهيل ٻن ماڻهن جو وارو وري پوءِ ايندو هو. اهو مرض هو به مزيدار، ڪن کي روز ٿيندو هو، ته ڪن کي هڪ ڏينهن ڇڏي ٻئي ڏينهن، جنهن کي ٻيئڙ سڏيندا هئا، ۽ ڪن وري هو ٽيئڙ جو به ڏينهن ڇڏي ٽئين ڏينهن اچي گهٽيندو هو. اهي بخار وقت جا وري اهڙا پابند، جو پوري وقت تي اچي چڙهندا هئا. هن بيماريءَ ۾ تلي (هيانچو) وڏي ويندي هئي.

ايمپائر ٽاڪيز جي پردي تي، ان زماني ۾، "بيوس شفاخانه" جا به اشتهار سلائيڊ ذريعي ڏيکاريا ويندا هئا. هڪ ۾ هوميوپٿيءَ جي جادو اثريءَ جو بيان هوندو هو ته ٻئي ۾ پرهل (تليءَ جي وڌڻ) جي شرطيه علاج جو ذڪر. مان ٻئي نمبر اشتهار جي سلسلي ۾ بيوس شفاخاني ۾ داخل ٿيم.

بيوس شفاخانو کولي لهڻ ۾ ڪا به تڪليف ڪانه ٿي. اندر گهڙيس ته هڪ نوجوان (بعد ۾ معلوم ٿيو ته سندس نالو گوبندرام داد لاڻي هو) ماڻهن کي جادو اثر دوائون ڏئي رهيو هو ۽ هڪ ڪرڙوڙ ماڻهو (بعد ۾ سندس نالو ڪشنچند معلوم ٿيو) آرام ڪرسيءَ تي ٽيڪ ڏيو خيالن ۾ محو وينو هو. ان وقت تائين مون کي اجا اهو معلوم ڪونه ٿيو هو ته اهوئي ڊاڪٽر ڪشنچند بيوس آهي، جنهن جي نالي تي دواخانو هلي ٿو.

بيوس سان پرڀٽ واقفيت منهنجي سنڌي اسڪول ۾ ٿي. ٻه درجا ڏيهي مدرسي لاڙڪاڻي ۾ پڙهي آيم مين اسڪول لاڙڪاڻي ۾ پڙهڻ. پهرئين ڏينهن ئي معلوم ٿيو ته اسيمبليءَ ۾ قرآن مجيد جي تلاوت بجاءِ پرارٿنا ڪئي ويندي ٿي. اها پرارٿنا هرروز پڙهڻ ڪري پنجاهه-ٻاونجاهه سالن بعد به مون کي ياد آهي. پرارٿنا هئي:

سڀ ڪن تنهنجي ساراهه ـ قدرت وارا
نرمل جوتي نور نظارا.

١ـ ڪوٽان ڪوٽ بڻايئه ذرتيون،
سهسين سج، چنڊ تارا ڪتيون،
جن جو انت نه پارا ـ قدرت وارا

٢ـ گلن اندر سرهاڻ ڏرين تون،
موتين سان مهراڻ ڀرين تون،
هيرا لعل هزارا ـ قدرت وارا

ان پرارٿنا (حمد) جا ڪل ست بند آهن.

تورن ڏينهن ۾ معلوم ٿيو ته اهو ڪلام روپ مالا ڦالي ڪتابڙي ۾ پڻ ڪيتن سان گڏ لکيل آهي، جو هڪ آني قيمت تي ويڙهي مل جيٺمل جي ڪتابن جي دڪان تان ملي سگهندو. اهو دڪان شاهي بازار ۾ هو. مون وٽ جي روپ مالا ڪتاب خريد ڪيو ۽ پرارٿنا ياد ڪري ڇڏي. ان پرارٿنا کان سواءِ هڪ ٻي پرارٿنا به ڪڏهن ڪڏهن اسيمبليءَ ۾ پڙهي ويندي هئي. اها پرارٿنا ٻڌ ڪشنچند بيوس جي لکيل هئي. ان ۾ ڪل پنج بند آهن، عنوان اٿس ”ڏٺيءَ در وينتي“. ان جا ٻه بند هيٺ ڏجن ٿا:

اسان جي حال تي هردم سپاجها ٻاجهه پنهنجي ڪر،
پيارا پيال پنهنجي سان اسان جو پانڌ پالهو ڀر.

١ـ پيلا آهيون ته تون پنهنجي ڪلا سان راهه روشن ڏي،
اسان جو هي قدم ڪچڙو سنئين رستي تي سائين ڌر.

٢ـ چڱائيءَ ۽ ڀلائيءَ جي سچي ساڃاهه صاحب ڏي!
پلو ۽ بهتري جنهن ۾ سدا سا شال پاريون پتر.

نوجوان ماڻهوءَ کي دوائن ڏيڻ ۾ رڌل ڏسي مون آرام ڪرسيءَ تي ويٺل ڪرڙوڊ ماڻهوءَ کان وجي پڇيو: ”سائين! ٿيانچي جي دوا هتان ملندي آهي؟“ ماڻهو، جو خيالن ۾ محو هو، تنهن جي ويچار ڌارا ٽٽي پيئي ۽ مون ڏانهن ڏسي چيائين، ”ها“. وڌيڪ پڇيائين، ”ڪير بيمار آهي؟“ جواب ڏنومانس، ”مان“. پاڻ ڏانهن ويجهو سڏي ڪرسيءَ تي سنئون ويهي ڪپي طرف پاسرين ٿيڻان زور ڏئي ڏٺائين ۽ چيائين، ”تلي ته پشر جهڙي سخت اٿئي“. مسون جواب ڏنس، ”تڏهن ته آيو آهيان اوهان وٽ“.

ان دوران جوان ماڻهو (ڊاڪٽر گوبندرام) وٽس وڌي آيو. ڏاڍي نماڻائيءَ سان چيائين، ”بيوس سائين! فلاڻي ماڻهوءَ جي بيماريءَ جون علامتون هي آهن، سان هي دوائون ڏنيون اٿمانس، پر فائدو ڪونه اٿس. ڪهڙي دوا ڏيانس.“ بيوس دوا تجويز ڪئي، ۽ مان جڻ

آسمان مان اچي زمين تي ڪريس. هي آهي ٻيوس؟ لهن پرارٿنائن جو لکندڙ، جي مون سنڌي ڪلاسن ۾ پڙهيون هيون! هي آهي ٻيوس، جنهن جو ڪتاب شيرين شعر اسان کي انگريزي ڪلاسن ۾ پڙهايو ويو هو. مون جو ٻيوس جو ديوقامت اميج ٺاهيو هو، سو اچي پٽ پيو. منهنجي سامهون هڪ ننڍي قد جو، سنهي بدن وارو، ساده پوش ماڻهو ويٺو هو جو شيرين شعر جو خالق ٿي ئي نه پئي سگهيو. منهنجي خيالن جي سلسلو ٻيوس جي ڳالهائڻ تي ٽٽو. هن چيو مياڻي هڪ وڏو خالي شيشو ۽ سوا رپيو ڪٽي اچجانءِ. مياڻي ئي دوا ٺاهيندس جا پرهينءَ صبح جو ڪٽي ويجانءِ. پرهينءَ تي جيڪا دوا ٻيوس مون کي ڏني سا هوميوپٿيءَ جي لـ هئي، پر پولاني هئي. دوا سان پريل وڏو شيشو ڏيندي چيائين ”دوا ڪوڙي اٿئي، صبح جو ڪوڪي ڪائي پوءِ دوا جا ٻه وڏا چمچا پيئجانءِ. ڏينهن ۾ هڪ دفعو دوا پيئڻي آهي، ۽ اوستائين پيئڻي آهي جيستائين شيشي مان دوا ختم ٿئي.“

شيشي جي دوا سان گڏ منهنجي بيماري به ختم ٿي.

شاعر ڪشنچند ٻيوس کي مون انگريزي ڪلاسن ۾ خوب پڙهيو، هڪ ته شيرين شعر اسان جي ڪلاس جي نصاب تي هو، ۽ ٻيو ته ان وقت جي رسالن سنڌو وغيره ۾ ٻيوس جا نظم ڇپبا هئا. اهي مضمون ۽ سٽاءُ جي لحاظ کان ٻين جي ڪلام کان مختلف هئا، ان ڪري مون کي گهڻو پسند ايندا هئا. ان زماني ۾ مان به ڪجهه ڦڪو شعر چوڻ لڳو هوس.

شايد سال ١٩٣٨ع هو. معلوم ٿيو ته ڪشنچند ٻيوس اسان جي پاڙي ۾ اچي ٿو ويهي، ۽ آخر هڪ ڏينهن سندس سامان اچڻ لڳو. اسان پاڙي جي پڌر ۾ ونجهه وٽي پئي کيڏي. جڏهن ٻيوس جي ڪٽنب ۾ هڪ همعمر ڇوڪرو ڏٺوسين ته اسان ڏاڍو خوش ٿياسون ته هڪ رانديگر جو اسان ۾ اضافو ٿيو. هو تلسي (داس) هو. پر پوءِ معلوم ٿيو ته هو اسان سان رلڻ ملڻ وارو هوئي ڪين. ٻيوس هرروز نيم مطابق اتان ٻيوس شفاخاني ويندو هو ۽ وقت تي موٽندو هو. ويندي يا ايندي جي مان ٻاهر پڌر ۾ موجود هوندو هوس ته ٻيوس کي سلام ڪندو هوس، جنهن جو جواب هو مٺي مسڪراهٽ سان ڏيندو هو.

ٿورن ڏينهن بعد ٻيوس جي اچڻ وڃڻ واري معمول ۾ رخنو پوڻ لڳو ۽ آخر ڪجهه ڏينهن تائين هو نظر ڪين آيو. هڪ ڏينهن ڊاڪٽر گوبندرام دادلاڻيءَ کي سندس گهران لڪرندي ڏٺم. ساڻس دوا دارونءَ جي سلسلي ۾ منهنجي چڱي واقفيت ٿي وئي هئي. کانئس معلوم ٿيو ته ”سائين ٻيوس بيمار هو. پٺيءَ تي وڏي ڦرڙي نڪتي هئس، جنهن جي گهر ۾ آپريشن ڪرائي هٿائين ۽ هاڻي هو بهتر هو. ڪجهه ڏينهن بعد ٻيوس وري معمول مطابق اسپتال اچڻ وڃڻ لڳو.

لاڙڪاڻي جي شيوا منڊلي جتي بي لوث سوشل خدمت جي ڪري مشهور هئي، اتي ان جي علمي ۽ ادبي خدمتن کي به وساري نٿو سگهجي. هڪ شاندار لائبريري ۽ ريڊنگ روم کان سواءِ شام جو ان جي وسيع ٿلهي تي ادبي گڏجاڻيون ٿينديون هيون. هتي ڪڏهن شاهه-ڪلاس ٿيندو

هو تہ ڪڏهن سامي-ڪلاس، فرش تي ڪم وڇايو ويندو هو جنهن جي هڪ ڪناري تي ڪاٺ جي چوڪي رکي ويندي هئي، جنهن تي موقعي جي مناسبت سان ڪڏهن شاهہ جو رسالو رکيو ويندو هو تہ ڪڏهن ساميءَ جا سلوڪ. شاهہ ڪلاس ۾ شاهہ جو هڪ بيت ۽ سامي ڪلاس ۾ ساميءَ جو هڪ سلوڪ پڙهيو ويندو هو، جنهن تي هلندي هئي ٽيڪا. هرهڪ بيت يا سلوڪ جو مفهوم ۽ مطلب پنهنجي ڄاڻ مطابق ٻڌائيندو هو ۽ آخر ۾ مير مجلس، جو گهڻو ڪري بيوس صاحب هوندو هو، يا ان جي غيرحاضريءَ ۾ ڪو ٻيو پنهنجو خيال پيش ڪندو هو. لائبريءَ کلڻ جو وقت بہ تقريباً ساڳيو هوندو هو. ڪتاب مٿائي ڪڏهن ڪڏهن مان بہ اچي انهن ڪلاسن ۾ ويهندو هوس.

مئٽرڪ ۾ آيس تہ بيوس جو نظم "غريبن جي جهوپڙي" اسان جي نصاب ۾ شامل هو. نصاب ۾ ٻيو ڪلام بہ هو پر جنهن وقت بيوس جو نظم پڙهندا هئاسون تہ اسان جي اکين اڳيان غريبن جي جهوپڙين جو نظارو ڦري ويندو هو. ان نظم جو هڪ بند هيٺ ڏيان ٿو:

چانگي چنو اڏيائون جو لامن لڪن منجهان،
سارو اجهو سٽيائون، پراڻن پڪن منجهان،
ڪاپو ڪيائون ڪڙب جي ڪانن ڪکن منجهان،
مٽي مدد تي آيا، مٿي مڙس تي، مڙي،
الا، جهري ۾ شال غريبن جي جهوپڙي.

ڪشنچند بيوس هڪ سادو، لهڻو ۽ وڏيءَ دل وارو انسان هو. لٽا ڪپڙا نهايت سادا پائيندو هو. هلڪي قميص، هلڪو پاجامو، ٻئي سفيد رنگ جا، ڪاري ٽوپي ۽ سليپر. هيءَ هئي سندس روزمره جي پوشاڪ.

سندس زندگيءَ ۾ ئي بيوس جي شاعرانہ حيثيت تي اختلاف هو. ڪي تہ کيس مها ڪوي ڪري ليکيندا هئا ۽ ڪن وٽ هو رڳو چڱو شاعر هو.

لاڙڪاڻي جا شاعر هري دلگير، رام پنجواڻي، هولدراج دکايل وغيره سندس گهڻو احترام ڪندا هئا. مسلمان شاعرن ۾ بہ هو عزت جي نگاهہ سان ڏٺو ويندو هو.

بيوس تي تنقيد بہ ڀرپور ٿي ۽ سندس زندگيءَ ۾ ٿي. ڪاڪو ڀيرومل آڏواڻي سنڌ جي هندن جي تاريخ ۾ بيوس لاءِ لکي ٿو: "مسٽر ڪشنچند ماستر هو ۽ چڱو سنڌي شاعر آهي." نارائڻداس ڀمڀاڻي پنهنجي ڪتاب "ادبي گلشن" جي نظم جي حصي ۾ بيوس جي ڪلام کي جاءِ ڪانہ ڏني آهي. البت ليکراج عزيز جو ذڪر ڪندي هو لکي ٿو: "ڪجهہ عرصو ٿيو تہ سنڌ ڙن جي دليا جو نظمي راجا بيوس هو. هينئر هن جي حڪومت تي عزيز گهيرو ڪيو آهي. هو ٻاهريون حدون لتاڙي، اندر راجڌاني ۾ داخل ٿي، ان جو ڪجهہ حصو تہ والاري بہ چڪو آهي. بيوس خيال جو پورو پر نظم جو ڪچو آهي. عزيز خيال توڙي وزن جو ڪامل آهي".

ليکراج عزيز پنهنجي تنقيد جي ڪتاب ”گل و خار“ ۾ بيوس جي شاعريءَ تي تنقيد ڪندي سندس شعر ۾ وزن ۽ بحر جي خامين سان گڏ لفظن جي غلط استعمال وغيره جو ذڪر پڻ ڪيو آهي. هن ائين به چيو آهي ته بيوس جا اڪثر نظم علامه اقبال وغيره جو ترجمو آهن.

ان وقت جي مسلمان شاعرن پڻ بيوس تي تنقيد ڪئي آهي.

حقيقت ۾ بيوس هڪ اهڙو شاعر هو جنهن شاعريءَ تي ڇانيل جمود ٽوڙي پنهنجي ڪلام جي ذريعي ٻڌايو ته شعر هيئن به چئبو آهي. بيوس شاعريءَ کي هڪ نئون موڙ ڏنو آهي. سنڌي نثر ۾ محترم جمال ابڙي ۽ سنڌي نظم ۾ محترم ڪشنچند بيوس جا نالا هميشه امر رهندا.

بيوس عام طرح ادبي ڪانفرنسن ۽ مشاعرن ۾ گهٽ شريڪ ٿيندو هو. هو ان هل هنگامي کي پسند ڪين ڪندو هو، جنهن ۾ اجائي واهه واهه ۽ خوب خوب چئي داد ڏنو وڃي. هو پنهنجي ئي دنيا ۾ مست هو، جتي نه هئي ڪيس اجائي شهرت جي خواهش، نه بيجا تنقيد جو ڊپ.

بيوس کي پنهنجي ڪتري هجڻ جو احساس ڪجهه مڙئي گهڻو هو، ان ڪري پنهنجين نياڻين جي شادي سنڌ کان ٻاهر ملتان ۾ ڪتري ڪُل ۾ ڪئي هئائين. سندس پٽن تلسي (داس) ۽ شيام (سندر) تُلسي منهنجو همعمر هو. مئٽرڪ به ساڳي سال (١٩٤١ع) ۾ بمبئي يونيورسٽي مان گڏ ڪئيسين. پتو نه آهي ته هي ڪٿي اڄ ڪلهه ڪٿي آهي ۽ ڪهڙي حال ۾ آهي؟ جتي به هجي شال سکي هجي.

بيوس جو ڏاڏو پرمانند ۽ ان جو والد مينگهراج ملتان ۾ ڇاوا نپنا هئا. پرمانند جو اچڻ سنڌ ۾ ٿيو، جتي شڪارپور جي حڪيم ڪوڙومل جي پيڻ سان سندس شادي ٿي. ان بعد هو سنڌ جو ئي ٿي رهيو. ڪشنچند بيوس جو والد تيرٿداس به هتي ئي پيدا ٿيو ۽ فوت ٿيو. بيوس پاڻ تاريخ ١٩- مارچ ١٨٨٥ع تي شڪارپور ۾ پيدا ٿيو. تعليم مان فارغ ٿي لاڙڪاڻي ۾ ماستري ڪيائين. پينشن تي اچڻ بعد هن هوميوپٿ ڊاڪٽر گوبندرام دادلاڻيءَ سان گڏ لاڙڪاڻي ۾ بيوس دواخانو کوليو. ڊاڪٽر دادلاڻي باوجود سند يافته ڊاڪٽر هجڻ جي منجهيل ڪيسن ۾ ساڻس صلاح ڪندو هو. سندس چوڻ هو ته بيوس سائينءَ جي چونڊيل دوا ۾ سندس دعا جو تاثير پڻ شامل هوندو آهي.

هن درويش خصلت ۽ ٻاجهاري انسان ۽ شاعر سن ١٩٤٧ع ۾ هن فاني دنيا کي تياڳيو.

سنڌ جي تاريخ جو حصو

دلور جا دڙا/منصوره/برهمڻ آباد

بابر سومرو

هي قديم آثار پنهنجي وڏي تاريخي حيثيت رکن ٿا ۽ اٽڪل چئن ميلن ۾ پکڙيل آهن. هي قديم آثار سنجهوري تعلقي جي ديهه پائيتاليهه ۾ ٽنڊو آدم جهول روڊ تي، ٽنڊو آدم کان اٽڪل پندرهن ڪلوميٽر اوڀر جمڙائو واهه جي ڪاپي ڪپ تي موجود آهن.

اسان جي مانوارن محققن ۽ اديبن هنن آثارن تي ڪافي تحقيقي مقالا لکيا آهن، پر اڃان تائين هيءَ تحقيق طلب ڳالهه آهي ته هي قديم آثار منصوره جا آهن، برهمڻ آباد جا آهن يا دلوراي جي نگريءَ جا آهن. خير! هي منهنجو مسئلو نه آهي. آثار قديمه وارو کاتو ڪافي عرصي کان هن تي کوٽائي ڪرائي رهيو آهي ۽ رپورٽون به شايع ٿيون آهن ۽ محقق به پنهنجون تحقيقون ڪري رهيا آهن. مون ڪافي عرصي کان پئي سوچيو ته ڇو نه مان پنهنجي انهيءَ مانوارن محققن جي سهولت لاءِ ڪوشش ڪري هن موضوع تي انگريزي، اردو، سنڌي، عربي ۽ فارسي ڪتابن ۾ ڇپيل مواد جي هڪ مڪمل فهرست شايع ڪريان.

هن سلسلي ۾ اسان جي محترم ايم. ايڇ. پنهور "سورس ميٽيريل آن سنڌ" Source Material on Sindh ۽ Cronological Dictionary of Sindh ۾ گهڻي ڪجهه معلومات ڏني آهي ۽ منهنجي ڪوشش به هن سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي.

(الف) سنڌي ماخذ

(١) "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"	ڀيرومل مهرچند آڏواڻي
(٢) "چچ نامو" سنڌي	
(٣) "قديم سنڌ ۽ ان جا ماڻهو"	مرزا قليچ بيگ
(٤) "ٻيلاين جا ٻول"	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
(٥) ڳالهيون ڳوٺ وڃڻ جون"	پير حسام الدين راشدي
(٦) "جنت السنڌ"	مولائي شيدائي

(٧) "تاريخ سنڌ"	نور محمد نظاماڻي
(٨) "سنڌ جي اقتصادي تاريخ"	ڊاڪٽر ايس-پي چبلاڻي ترجمو: سراج الحق
(٩) "پراچين سنڌ جو اتهاس"	دوارڪا پرشاد شرما
(١٠) "سنڌ جي جهلڪ"	موتي رام
(١١) "سومرن جو دور"	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
(١٠) "تاريخ تمدن سنڌ"	مولائي شيدائي

(ب) ترجما

(١) "نئين ۽ مصر جا پراڻا ورق"	
(٢) "سنڌ ۽ بلوچستان جو سير سفر"	ليفٽيننٽ هينري پاٽينجر
(٣) "سنڌ جي درٻار"	جيمس برنس
(٤) "سنڌ ۽ سنڌو ماٿر ۾ وسندڙ قومون"	رچرڊ برٽن
(٥) "چچ نامو"	
(٦) "تاريخ معصومي"	
(٧) "تحفة الڪرام"	

(ج) سنڌي رسالا

(١) "سنڌ عرب مورخن ۽ سياحن جي نظر ۾" مهراڻ/جلد ٢٩/نمبر ١، ٢/١٩٨٠ع	ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي
(٢) "المنصوره/برهمڻ آباد" مهراڻ/جلد ٢٧/نمبر ٢، ٣/١٩٧٨ع	مير حاجي محمد بخش خان ٽالپر
(٣) "سنڌ مغربي ليکڪن ۽ سياحن جي نظر ۾" مهراڻ/جلد ٢٨/نمبر ٣، ٤/١٩٨٩ع	ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي
(٤) "سنڌ جا قديم آثار" مهراڻ/جلد ٣١/نمبر ١، ٢/١٩٨٢ع	از هينري ڪوزنس/غلام محمد لاکو
(٥) "سنڌ جي تاريخ جا قديم ماخذ" نئين زندگي/ڊسمبر ١٩٨٠ع	قريشي حامد علي خانائي
(٦) "سنڌ جا نئين زندگي/جون-جولاء ١٩٦٠ع	ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ
(٧) "سنڌ جا قديم تخت گاه" نئين زندگي/جون-جولاء ١٩٧٠ع	ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ

(٨) ”هماري خاندان“ — مراد علي مرزا
نئين زندگي/جون-جولاء ١٩٧٠ع

(٩) ”سنڌ جا وچايل بندرگاه“ — شمس الدين قريشي
نئين زندگي/جون-جولاء ١٩٧٠ع

(١٠) ”سنڌ جي تاريخ جا ماخذ“ — پير حسام الدين راشدي
مهراڻ/سيارو/١٩٥٥ع

(١١) ”سنڌو“ — احمد بشير
مهراڻ/اونهارو/١٩٥٥ع

(١٢) ”سنڌ جي اقتصادي تاريخ“ — (پهرين قسط) ڊاڪٽر س-پ چبلاڻي
مهراڻ/اونهارو/١٩٥٥ع

(١٣) ”سنڌ جي اقتصادي تاريخ“ — (ٻي قسط) ڊاڪٽر س-پ چبلاڻي
مهراڻ/نمبر ١/١٩٥٦ع

(١٤) ”سنڌ جي تهذيب“ — عثمان علي انصاري
مهراڻ/نمبر ١/١٩٦١ع

(١٥) ”منصوره جي تاريخ جو هڪ باب“ — پير حسام الدين راشدي
مهراڻ/نمبر ١/١٩٦١ع

(١٦) سنڌ ۽ ملتان جون عربي حڪومتون“ — ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي
مهراڻ/نمبر ٢، ٣/١٩٦١ع

(١٧) ”منصوره“ — ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ
مهراڻ/١، ٢/١٩٧٣ع

(١٨) ”سنڌ جا تاريخي پڙا ۽ دڙا“ — (قسط پهرين ۽ ٻي) ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ
نئين زندگي/مئي/١٩٦٥ع

(١٩) ”سنڌ جا باشندا عربن جي نظر ۾“ — گنگارام سمرات
نئين زندگي آگسٽ/١٩٦٥ع

(٢٠) ”سنڌي زبان تي عربي ۽ اسلامي تهذيب جو اثر“ — ڊاڪٽر غلام علي الانا
نئين زندگي/جنوري-فيبروري/١٩٨١ع

(٢١) ”سنڌ جو پرڏيهي واپار“ — علي شاه
نئين زندگي/ڊسمبر/١٩٧١ع

(٢٢) ”حديث جو علم ۽ سنڌ جا عالم“ — ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

(٢٣) ”قديم دؤر جا چند سنڌي فقهاي ڪرام“ — محمد اسحاق ڀٽي
المعارف لاهور/جنوري/١٩٦٤ع

(٢٤) "مقصوره" نئين زندگي، مارچ ١٩٦١ع — قريشي حامد علي خانائي

(٢٥) سانگهڙ سووينئر (سانگهڙ ثقافتي ميلو) ١٩٨٤ع. — عبدالله ورياهه

اردو ماخذ

(١) "عرب و هند کي تعلقات" — سيد سليمان ندوي

(٢) "قرون وسطيٰ مين هندستاني تهذيب" — راء بهادر ر- گوري شنکر اوجها

(٣) "تاريخ سنڌ" — اعجاز الحق قدوسي

(٤) "تمدن هند" — سيد علي بلگرامي

(٥) "آئينه قديم سنڌ" — شمس الدين قريشي

(٦) "هندستان عربون کي نظر ۾" — قاضي اطهر مبارکپوري

(٧) "هندستان عهدِ رسالت ۾" — ابو ظفر ندوي

(٨) "عرب و عهد عهد بنو اميه ۾" — ابو ظفر ندوي

(٩) "عرب و هند عهد بنو عباس ۾" — ابو ظفر ندوي

(١٠) "تاريخِ سنڌ" — ابو ظفر ندوي

(١١) "هندستان عربون کي نظر ۾" — مولانا مسعود علي ندوي

(١٢) "هندستان ۾ عربون کي حکومتين" — قاضي اطهر مبارکپوري

(١٣) "عربون کي جهازراني" — سيد سليمان ندوي

(١٤) "مورخين اسلام" — ڊاڪٽر غلام جيلاني برق

(١٥) "اسلامي دنيا دسوين صدي عيسوي ۾" — خورشيد احمد فاروق

(١٦) "عربي ادبيات ۾ پاڪ وهند کا حصه" — ڊاڪٽر زبير احمد

(١٧) "تاريخِ سنڌ" — عبدالحليم شرر

(١٨) "تاريخِ سنڌ" — غلام رسول مهر

(١٩) "تاريخِ سنڌ سيدين" — پير حسام الدين راشدي

(٢٠) "آريا ورت" — گنگا رام سمرات

(٢١) "سنڌ کي حکايتين حديثن اور محدثين" — ڊاڪٽر محمد اسحاق

فارسي ماخذ

(١) "آئينه اکبري" — ابوالفضل ناگوري

(٢) "چچ نامه" — علي ابن حامد الکوفي

(٣) "ديوان فرخي" — حکيم فرخي سيستاني

(٤) "منتخب التواريخ" — عبدالقادر ابن ملک شاهه بدايوني

(٥) "تحفة الكرام" — مير علي شير قانع ٺٽوي
(٦) "تاريخ بيهقي" — خواجه ابوالفضل ابن حسين بيهقي
(٧) "تاريخ فرشته" — ملا محمد قاسم استرآبادي
(٨) "طبقات ناصري" — ابو عمر منهاج الدين ابن سراج الدين الجرجاني
(٩) "طبقات اڪبري" — مولانا نظام الدين احمد ابن محمد بخشي
(١٠) "تاريخ معصومي" — سيد معصوم بکري
(١١) "زين الاخبار" — ابو سعيد الجدين ضحاڪ ابن محور گهرادي

پيا ڪتاب

(١) "تاريخ طاهري" — سيد طاهر محمد نسياڻي
(٢) "تحفة الطاهرين" — شيخ محمد اعظم ٺٽوي
(٣) "بيگلار نامہ" — ادراڪي بيگلاري
(٤) "منشورالوصيت" — ميان نور محمد ڪلهوڙو
(٥) "حديقة الاوليا" — سيد عبدالقادر ٺٽوي
(٦) "مڪلي نامہ" — علي شير قانع ٺٽوي

عربي ماخذ

(١) "عجائب الهند" — بزرگ بن شهريار
(٢) "آثار البلاد و اخبار العباد" — ذڪريا بن محمد قزويني
(٣) "احسن التقاسيم في معارفة الاقاليم" — شمس الدين ابو عبدالله محمد ابن احمد المقدسي.
(٤) "الاعلاق النفسيہ" — ابوعلي احمد ابن عمر ابن رستہ
(٥) "آثار الباقيہ و قرون الخاليہ" — ابو ريحان محمد بن احمد البيروني
(٦) "اخبار الاطوال" — ابو حنيفہ احمد ابن دائود الدينوري
(٧) "تحفة النظار في غرائب الامصار و عجائب الاصفار". — ابي عبدالله محمد ابن عبدالله ابن بطوطہ
(٨) عجائب البلدان" — مصر ابن مهلهل
(٩) "اخبار العلما بہ اخبار الحڪما" — جلال الدين ابي احسن ابن قاطي الاشرف اليوسف الغفطي.
(١٠) "فتوح البلدان" — احمد بن يحيىٰ ابن جابر البلازيري البغدادي
(١١) "الفهرست" — محمد ابن اسحاق ابن نديم

(١٢) "كتاب الهند"	البيروني
(١٣) "كتاب الكامل في التاريخ"	علامہ ابوالحسن علي ابن ابوالكريم محمد ابن محمد الشيدائي ابن الاثير
(١٤) "كتاب العبار و ديوان المبتدا والخبر في ايام العرب والعجم والبربر"	عبدالرحمن ابن محمد ابن خلدون
(١٥) "كتاب البيات والبستين"	امام ابن عثمان عمر المحافظ ابن بحرالبصري
(١٦) "كتاب الانساب"	علامہ ابو ساعد عبدالكريم ابن منصور التميمي السمعاني
(١٧) "خريدة العجائب و خريدة الغرائب"	علامہ سراج الدين ابن حمض عمر ابن الوردي القريشي
(١٨) "كتاب الواقة"	ابو عبدالله محمد ابن دائود ابن جده
(١٩) "كتاب الانساب"	شيخ الامام الحافظ ابن فضل محمد ابن طاهر العقدمي
(٢٠) "لسان الميزان"	شهاب الدين ابن الفضل احمد ابن علي ابن حجر عسقلاني
(٢١) "سروج النهب و معادن الجواهر"	ابوالحسن علي المسعودي
(٢٢) "معجم البلدان"	مهتاب الدين ابن عبدالشد ياقوت ابن عبدالله الحموي
(٢٣) "المسالك والممالك"	ابواسحاق ابراهيم ابن محمد الفارسي المهزي
(٢٤) "المختصر في اخبار البشر"	امام الدعا اسمعيل ابوالفدا
(٢٥) "سلسلة التاريخ"	ابو زير السيرافي
(٢٦) "صورة الارض"	ابوالقاسم محمد ابن حوقل النحيبي
(٢٧) "سيرت النبوية"	ابو محمد عبدالمالك ابن هشام
(٢٨) "المسالك والممالك"	ابو القاسم محمد ابن حوقل الغحيبي
(٢٩) "تاريخ الاخلفاء"	شيخ جلال الدين
(٣٠) "تهذيب التهذيب"	شهاب الدين ابن الفضل احمد ابن علي ابن حجرال
(٣١) "تذكرة الحفاظ"	حافظ شمس الدين ابن ابي عبدالله النجمي
(٣٢) "طبقات الامم"	قاضي ابو القاسم ساعد ابن احمد ابن ساكر الازلسي
(٣٣) "تاريخ بغداد"	حافظ ابوبكر احمد ابن علي الخطيب البغدادي

(٣٤) "كتاب اخبار الرسل والملوك"	ابو جعفر محمد فريد اطبري
(٣٥) "تاريخ اليعقوبي"	احمد ابن ابويعقوب ابن جعفر ابن وهب ابن واده اليعقوبي
(٣٦) "تاريخ اليميغي"	ابو نصير محمد ابن محمد الجبارالحبتي
(٣٧) "طبقات الكبير"	محمد ابن ساعد الواقدي
(٣٨) "طبقات الشعرا"	النجبي
(٣٩) عيونو الانباء في طبقات الاطباء"	موفق الدين ابو العباس احمد ابن خليفه ابن الواحيبة
(٤٠) وصفو الهند و مايجا و روها (نذهئة المشتاق في اختداق الافاق)	ابـو عبدالله محمد ابن محمد الادريسي
(٤١) "وفيات الاعيان"	قاضي احمد ابن خلكان
(٤٢) "كتاب الورقه"	ابي عبدالله محمد ابن دائود الجرّه
(٤٣) "جمهره انساب العرب"	ابو محمد علي ابن ساعد ابن خم الاندلسي
(٤٤) "كتاب الاغاني"	امام ابهم الفرج الاصبهاني
(٤٥) "كتاب الذكائرو التحفه"	قاضي رشيد ابن ظهير
(٤٦) "كتاب العلام بيت الله الحرام"	امام العالم قطب الدين الدين حنفي
(٤٧) "معجم المصنفين"	رئيس العلما محمد صالح ابن الشيخ صديق كمال المكي الحقي الشاذلي
(٤٨) مسالك الابصار في ممالك الامصار"	ابن فضل الله العمدي
(٤٩) "نزهته الخواطر و بهجة المسمه والنواظ"	علامه السيد عبدالحئي ابن فخرالدين الحسني
(٥٠) "الشعر والشعرا"	ابو محمد عبدالله ابن مسلم ابن قتيبه
(٥١) "الاكليل من اخبار اليمن و انساب الهميد"	ابو محمد حسن ابن احمد ابن يعقوب
(٥٢) "تاريخ الكبير"	علي ابن حسن ابن عساك
(٥٣) "كتاب البلدان"	ابوبكر احمد بن محمد ابن اسحاق بن ابراهيم همداني ابو عبدالله ابن فقيه
(٥٤) "الذخائر"	قاضي رشيد بن زبير
(٥٥) "الفرق بين الفرق"	ابو منصور عبدالقاهر
(٥٦) "البدء والتاريخ"	مطهر بن طاهر مقدسي
(٥٧) "الملد والنهل"	بو الفتح محمد بن عبدالكريم شهرستاني

(٥٨) "صبح الاعشيٰ"	ـ شهاب الدين ابوالعباس احمد بن علي بن احمد بن عبدالله انبي سنده قلقشندي
(٥٩) "عجائب البد والبر"	ـ صوفي دمشقي
(٦٠) "تقويم البلدان"	ـ اسماعيل الافضل علي بن الخطفد محمود بن المنصور محمد بن تقي الدين ابوالغد
(٦١) "نهايت الارب في فنون الادب"	ـ نويدي
(٦٢) "ملسلہ التاريخ"	ـ سليمان تاجر
(٦٣) "رسالہ فخرالسودان علي البيضان"	ـ جاحظ

THE SOURCE MATERIAL ON MANSURA IN ENGLISH

1. Antiquities of Sind. — Henry Cousens, Calcutta, 1929.
2. Aryan Rule in India. — (McCrindle), E.B. Havell, London, 1918 A.C.
3. Ancient History of Near East. — H.R. Hall, London, 1932.
4. Ancient India. — J.W. McCrindle, Westminister, 1901
5. Ancient India. — Paul Gursel, London, 1951.
6. Al-Beruni's India II. — Edward C. Sachau, London, 1914.
7. Cambridge History of India Vol. XIX Chap I & II. — Sir Richard Burnes, London, 1957.
8. The Crescent in India. — S.R. Sharma, Bombay, 1937.
9. Dry Leaves from Young Egypt. — E.B. Eastwick
10. Early Arab Geographers. — Elliot and Dowson, Calcutta, 1956.
11. Early History of India. — Vincent Smith, Oxford, 1914.
12. Greeks in Bactria and India. — W.W.Tarn, Cambrdige, 1953.
13. Historian of Sind. — Elliot and Dowson, Vol.II Calcutta, 1956
14. History of India (as told by its own Historians). — Elliot and Dowson, London, 1867.
15. History of India. — Mount Stuart Elphinstone, London, 1916
16. History of Arabs. — Philip K. Hitti, MacMillan, London, 1953
17. History of Syria. — Philip K. Hitti, London, 1957.
18. The Life of Huen-Tsiang. — Samuel Beal, London, 1914.
19. History of Persia. — Sir Percy Sykes, London, 1951.
20. Indus Civilization. — Mortimer Wheeler, Cambridge, 1953.
21. The Influence of Islam on Indian Culture — Tarachand, Allahbad, 1951.
22. Indus Delta Country. — M.R. Haig, London, 1894.
23. The Legacy of India. — G.T. Garret. Oxford, 1934.
24. Lands of Eastern Caliphate. — G. Le-Strange, Cambridge, 1930.
25. Moors in Spain. — Stanley Lanepoole, London, 1890.

26. Memoirs of the Archaeological Survey of India (Explorations in Sind). Delhi, 1934 (N.C. Majumdar). pp. 36, 45.
27. Mahmud of Ghaznah. Muhammad Nazim, Cambridge, 1931.
28. Medieval India. Ishwari Parsad, Allahabad, 1940.
29. Muslim Rule in India (Short History). Iswari Parsad, Allahabad, 1939.
30. Mehran and its Tributaries pp.164, 199, 200. H.G. Raverty, Karachi, 1892.
31. Pottinger's Travels in Sindh and Baluchistan Sir Henry Pottinger, Karachi, 1876.
32. Sind Revisited. Richard Burton, 1877.
33. Short History of Saracens. Amir Ali, London, 1949.
34. Sind and Rivers (Land of Five Rivers) David Ross,London,1883.
35. Studies in Indo-Muslim History S.H. Hodiwala, Calcutta, pp. 80.
36. Travels in Bukhara. Lt. Alexender Burnes, 1877.
37. Tarikh al-Sind Mirza Kalich Beg, Karachi, 1887.
38. Wonder that was India. A.L. Basham, London, 1954.

ADDITIONAL WORKS

39. Sketches from Eastern History. Theodore Nldeke, London, 1892.
40. Ancient Geography of India. Alexander Cunningham, 1871.
41. Linguistic Survey of India. Grierson Vol. VIII, IX, Calcutta, 1919.
42. Sindhi Grammer. Earnest Trump, Leipzig, 1872.
43. Sindhi Grammer. Col. Stack, Bombay, 1854.
44. The Indus and its Provinces. Sir W.P. Andrew.
45. Indus River Commission Records, 1902-1930.
46. Medieval India. Stanley Lanepoole pp. 9, 12.
47. Early Relations between India and Iran. Sir Arnold Stein.
48. Pre-Historical Ancient and Hindu India. R.D. Banergi.
49. Source Material on Sind. M.H. Panhwar.
50. Bibliography of Sind and Baluchistan Blemoria.
51. Type Material in Sindhology.
52. Ancient Settlements Luis Flame.
53. Sind Abbot.
54. Memories of Sind. Delhoste.
55. Short History of Indo-Pakistan. Fazl-ur-Rehman.
56. On Alexender's Track.
57. A Comprehension of India. Nilakan.
58. The Annals and Antiquities of Rajestan. Todd.
59. Five Thousand Years of Pakistan. Wheeler.
60. Travels of Ibn-e-Batuta
61. Narrative of Various Journies to Baluchistan, Afghanistan and Punjab. Mason.
62. Early Travels in India. Nicholas Withington.
63. Oxford History of India. Vincent A. Smith.

64.	A Narrative of Journey to Kabul.	Lt. Alexender Burnes.
65.	A Reinterpretation of Unhappy Valley.	J. Abbot.
66.	Archaeological Survey.	
67.	Chronological Dictionary of Sind.	M.H. Panhwar
68.	History of Sind.	H.T. Lambrick.
69.	Diary of March Through Sind and Afghanistan.	Allen.
70.	Multan.	Ashiq Hussain Ashiq Mohammed Durrani
71.	Notes on Afghanistan and Baluchistan.	H.G. Raverty p. 669.
72.	Rajatatarangini, Vol. IV pp. 410.	M.A. Stein.
73.	West Pakistan, pp. 27.	A.K. Snelgrove.
74.	The Sind Directory.	George Bease.
75.	Mohenjodaro and Indus Civilization.	Sir John Marshal.
76.	Notes on Experiments in Sind.	H.B. Parikh.
77.	New Accounts of East Indies.	Alexender Hamilton.
78.	Travels in India Including Sind and Punjab.	Capt. Leopold.
79.	Sind–A General Introduction.	H.T. Lambrick.
80.	Sind Before the Muslim Conquest.	H.T. Lambrick.
81.	From the Indus to Tangier.	Henry Walter Bellow.
82.	Early Travels in India.	Foster.
83.	The Conquest of Sind.	William Napier.
84.	Mughal Hindustan: Cities and Industries	Dr. Hameeda Khatoon.
85.	Scind.	James C. Melville.
86.	The Voyage of Nearchus from Indus to Ruphrates.	W. Vincent.
87.	Scind or the Unhappy Valley.	R.F. Burton.
88.	Sind and Races that Inhabit the Valley of Indus.	R.F. Burton.
89.	Sind Vol. III.	Dr. Mumtaz Hussain Pathan.
90.	Physical and Economical Geography of Sind.	Manek Pithawala
91.	Historical Geography of Sind.	
92.	Physiography of Sind.	
93.	Fauna and Flora of Sind.	
94.	Indus River Regiern.	
95.	A Geographical Analysis of Lower Basin.	
96.	Physiographic Division of Sind.	
97.	Settlements in Lower Indus. Basin.	
98.	Sind's Changing Map.	
99.	Geohydrology of the Indus River.	
100.	The Indus--its Navigablity and Navigation.	
101.	Potential Spaces of Sind.	
102.	Weather and Welfare of Sind.	

103. Geography and Culture with the Example of Sind.
104. A Bibliography of Sind.
105. An Introduction to Sind--Its Weather and Welfare.
106. Identification and Description of Some Old Sites in Sind--Their Relation with the Physical Geography of the Region.
107. A Geography of Hyderabad (Sind) and Its Neighbourhood. — Iqtedar Hussain.
108. Personal Observations on Sind. — Richard Burton.
109. Religious Movements in Sind (Thesis). — Sarfaraz Bhatti.
110. Ancient History of India. — Howells.
111. Shah Latif of Bhit. — Dr. Sorley.
112. Mansurah (Souvenir) 1983 (Sanghar Historical and Cultural Society.) — Abdullah Waryah.

GAZETTEERS

1. Gazetteer of the Province of Sind. p. 6,7,70. — E.H. Aitken, Karachi. 1907 A.C.
2. Gazetteer of Sind p. 130, 132, 133, 135–138. — A.W. Hughes, Karachi, 1876 A.C.
3. Gazetteer of the Province of Sind pp. Vol II 5,30,31. — J.W. Smyth. Bombay, 1919 A.C.
4. Imperial Gazetteer of India. — Vol. XXII. Oxford, 1908 A.C.
5. Imperial Gazetteer of India — (Bombay Presidency), Vol. I, Calcutta, 1909.

RESEARCH JOURNALS

6. Indian Antiquary — Vol. Xi, Bombay, 1882 A.C.
7. Islamic Culture. — Hyderabad Deccan, Vol. I,II,III,VI,VII, VIII,IXXVII,XIX,XX,XXII,XXIII,XXVI,XXVII.
8. Journal of Royal Asiatic Society. — Vol. I.V.IX.XIII.XX,VII (new). X(new). XVI (new).
9. Journal of Sind Historical Society. — (Relevant Volumes)
10. Al-'Urwah — Indo-Arab Cultural Association, Bombay (Relevant Nos.).

ENCYCLOPEDIAS AND DICTIONARIES

11. Encyclopedia Britannica. — Walt Yust edition, London, 1951.
12 Encyclopedia of Islam — Edited by Houtsma and others, London, 1918.
13. Shorter Encyclopedia of Islam. — Gibb and Kramlu, Leden, 1953.
14. Encyclopedia of Ethics and Religion — James Hastings, Edinburgh, 1953.
15. Farhang Anandraj — Munshi Muhammad Bakhsh, Naval Kishore, Lucknow, 1892.
16. Da'erat-ul-Mua'arif Islamia. — Punjab University.

سنڌ جا قديم سڪا

سنڌ ۾ ٽالپر دور جا سڪا

عبدالله ورياهه

[نوٽ: "سنڌ جا قديم سڪا" عنوان سان مهراڻ جي اڳئين پرچي ۾ هڪ نئون ڪالم شروع ڪيو ويو آهي، جنهن کي مهربان پڙهندڙن ڏاڍو پسند ڪيو آهي. گذريل شماري ۾ "سنڌ ۾ انگريزن جا اوائلي سڪا" عنوان سان پهريون مضمون ڏنو ويو هو ۽ هاڻي "سنڌ ۾ ٽالپر دور جا سڪا" عنوان سان سيريز جو ٻيو مضمون ڏنو پيو وڃي. — ادارو]

سنڌ تي ١١٩٩هه/١٧٨٤ع کان ١٢٥٩هه/١٨٤٣ع تائين حڪومت ڪندڙ ٽالپر، بلوچن جي هڪڙي شاخ آهن ۽ رندن جي پاڙي سان ڇيا وڃن ٿا. بلوچن جي دعويٰ آهي ته هو نبي سائين صلي الله عليه وسلم جن جي چاچي امير حمزي رض جو اولاد آهن. ٽالپر سنڌ جي اترين ٽڪرين کان سنڌ ۾ وارد ٿيا. ٽالپر اصل ۾ ٻن لفظن جو مرڪب آهي: "ٽال" معنيٰ وڻ جي شاخ ۽ "پُر" معنيٰ وڍڻ، يعني ٽالپر معنيٰ "ڪاٺير"، جيئن "ٻزدار" (بوزدار) معنيٰ ٻڪرار، ڳؤ ڦالگ (ڳوپانگ) معنيٰ ڳنوار، وغيره.

مياڻ يار محمد ڪلهوڙي (١١١٢هه/١٧٠٠ع کان ١١٣١هه/١٧١٨ع) پنهنجي فوج کي مضبوط ڪرڻ لاءِ بلوچن کي سنڌ ۾ اچڻ ۽ فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ جي دعوت ڏني هئي. ٽالپر سنڌس دعوت قبول ڪري سنڌ ۾ آيا. جڏهن اهي ڪلهوڙن جي تختگاهه خدا آباد کان پندرهن ميلن جي مفاصلي تي پهتا، تڏهن ڪلهوڙن پنهنجا امير بطور ايلچي سندن آڌرڀاءُ ڪرڻ جي لاءِ روانا ڪيا، جن وٽ ريشمي لباس، سون ۽ چانديءَ جي زينن سان سنجيل گهوڙا هئا. ايلچين ڏٺو ته بلوچن وٽ رڍن ۽ ٻڪرين جا ڌڻ هئا... ايلچين مير آلودي بابت پڇا ڪئي. سندن حيرت

جي ڪا حد ڪالا رهي، جڏهن هنن ڏنو تہ ميرآلودي جي ڪلهي تي ڪاڳو پڌل آهي ۽ هتن ۾ ڏاس جي ڏيري اٿس. ڀوءِ هنن ڪيس ريشمي وڳو پهرائي، گهوڙي تي چاڙهي، تخت گاهہ ڏانهن آندو. انهن ٽالپرن اڳتي هلي وڏي ترقي ۽ اوج ماڻيو. ٽالپرن ۾ مير شهداد خان ٽالي وارو ٿي گذريو آهي، جنهن کي دهليءَ جي مغل دربار مان "پٽ باران" جاگير طور مليل هئي، جيڪا نصرپور کان ساهتي جي وچ وارن علائقن تي پڌل هئي. اڄ تائين هن علائقي ۾ ٽالپرن جا آثار موجود آهن. شهدادپور شهر جي باني، مير شهدادخان ٽالپر جي ٽالي سان هڪ وڏو قبرستان شاهپور چاڪر جي پرسان موجود آهي، جنهن ۾ ٽالپر اميرن جون قبرون، مقبرا ۽ بهترين مسجدون موجود آهن، پر آثار قديمہ محڪمي جي بي توجهي سبب اهي آثار تباهہ ٿيندا پيا وڃن.

ڪلهوڙن جي دؤر کان وٺي سنڌ جي اقتدار تي قبضو افغان حاڪمن جو رهندو پئي آيو، جن ڏن وٺي سنڌ جي حڪومت جو سودو پئي ڪيو. انهن جڏهن محسوس ڪيو تہ ڪلهوڙو حڪمران ميان عبدالنبي ڪمزور ٿي چڪو آهي ۽ ٽالپرن جي مضبوط فوجي قوت کيس شڪست ڏئي چڪي آهي، تڏهن احمد شاهہ درانيءَ جي پُٽ امير تيمور شاهہ (۱۱۸۶ھ/۱۷۷۲ع کان ۱۲۰۷ھ/۱۷۹۳ع) ٽالپرن کان لَوَ لک روپيا ڏن وصول ڪري، سنہ ۱۱۹۹ھ/۱۷۸۳ع ۾ باقاعدي حڪمرانيءَ جي سَنَد، شاهي خلعت ۽ ڪجهہ عربي گهوڙا مير فتح علي ٽالپر ڏي ڏياري موڪليا ۽ حڪومت تي ٽالپرن جو قبضو ٿيو. مير فتح علي خان پنهنجن ٽن ڀائرن، مير غلام علي، مير ڪرم علي ۽ مير مراد علي سان گڏجي حڪومت ڪرڻ لڳو، جنهن کي "چؤياري" ڪري سڏيندا هئا.

مير فتح علي خان ٽالپر اڃان حڪومت هٿ ڪري، ملڪ جو انتظام رکڻ ۾ پورو هو تہ ميان عبدالنبيءَ جي چرچ تي، تيموري لشڪر احمد خان نوروزئي جي اڳواڻيءَ ۾ قلات جي بروهين جي مدد سان سنڌ تي ڪاهي آيو، جنهن کي ٽالپرن سنڌي لشڪر جي مدد سان منهن ڏنو ۽ آخر مير صاحبن بهادريءَ سان مقابلو ڪري، ڪين سنہ ۱۲۰۱ھ/۱۷۸۶ع ۾ ماري پچائي ڪڍيو. اها مير صاحبن جي پهرين فتح هئي، جيڪا افغاني لشڪر لاءِ ڪاپاري ڌڪ هئي. تيمور شاهہ اها خبر پڌي، پاڻ لشڪر وٺي سنڌ تي ڪاهي آيو تہ جيئن سنڌ جو سائو ستابو ملڪ، جنهن کي هنن سدائين پئي ڦريو، سو سندن هٿان نڪري نہ وڃي. هن شڪارپور پهچي صلح لاءِ ڳالهيون پئي هلايون تہ کيس سندس ملڪ افغانستان ۾ بغاوت جون خبرون پهتيون ۽ هو ڪابل ڏي واپس موٽي ويو.

جيتوڻيڪ پٺاڻن جو لشڪر پٺتي موٽي ويو هو، تہ بہ مير فتح علي خان ٽالپر جي دورانديش ذهن انهيءَ مستقل آفت کي منهن ڏيڻ لاءِ سنہ ۱۲۰۴ھ/۱۷۸۹ع ۾ حيدرآباد جي

قلعي کي پنهنجو تخت گاهه مقرر ڪيو ۽ ساڳئي سال ٿر ۾ اسلام ڳڙهه ۽ فتح ڳڙهه جا قلعا پڻ جوڙايا، جيڪي جوڌپور جي راجا کي سنڌ جي سرحد کان پري رکڻ لاءِ اهم ثابت ٿيا. تيمور شاهه پنهنجي لاڳيتي ٻي شڪست کي وساري نه سگهيو ۽ ملڪي انتظام درست ڪري، سنه ١٢٠٥هه/١٧٩٠ع ۾ پائينده خان جي اڳواڻيءَ ۾ وري سنڌ تي لشڪر موڪليائين، جيڪو ڏوڪيندو اچي شڪارپور ۾ لٿو. مير فتح علي خان به پنهنجي فوج سان اچي سامهون ٿيس، پر پناڻن کي پئسا کپندا هئا، ان ڪري ناهه ٿيو ته جيڪو ڏن ڪلهوڙا حاڪم ڀريندا هئا، اهو ٽالپر به تيمور شاهه کي ڏيندا رهندا. ٻنهي ڌرين الهيءَ ناهه ۾ پنهنجي ڀلائي ڄاتي، خوشيءَ جو اظهار ڪيو. پٺاڻن جي لشڪر موٽ ڪاڌي ۽ مير صاحب شاهي دٻدٻي سان سنه ١٢٠٦هه/١٧٩٤ع ۾ پنهنجي تخت گاهه حيدرآباد پهتو.

مير فتح علي خان ٽالپر جي دور ۾ شروع کان وٺي افغان حڪمران تيمور شاهه جي نالي جا ٺپيل سڪا سنڌ ۾ هلندا هئا. جڏهن تيمور شاهه، مير فتح علي خان کي سنڌ جي حڪومت جي سند ڏني هئي ته اهو شرط وڌو هو ته هتي دراني سڪو، جيڪو اڳي ئي هلندڙ هو، اهو جاري رهندو.

ميرن جي حڪومت ۾ به بکر ۽ حيدرآباد جي ضربخانن مان سڪا جاري ٿيندا هئا ۽ اهي ئي سڄي سنڌ ۾ هلندا هئا. مير فتح علي خان جي دور حڪومت ۾ سون جا سڪا صرف ١٢٠٤هه جا مليا آهن، جيڪي بکر جي ضرب خاني مان جاري ٿيل آهن. انهن مان هڪ سڪو برٽش ميوزيم لنڊن ۾ موجود آهي. هن سڪي جو وزن ١٦٩ گرين آهي، ۽ سائيز هڪ انچ آهي. هن اٿليي سڪي جي ٻنهي پاسن جي لکيت ٽن گول دائرن جي وچ ۾ آهي، جن مان هڪ ٻڙين وارو آهي.

هن سڪي جي هڪڙي پاسي فارسي شعر ڇهن قطارن ۾ آهي ۽ هينئان سن لکيل اٿس.

چرخ مي آرد طلا و نقره از خورشيد و ماه
تاکند برچهره نقش سکه تيمور شاه
١٢٠٤

جنهن جي معنيٰ ٿيندي ته: ”دنيا جي گردش آندو سون ۽ چاندي، سج ۽ چنڊ وٽان، جنهن تي پلٽيو ويو نقش تيمور شاه جي سڪي جو، ١٢٠٤هه.“

سڪي جي ٻئي پاسي به فارسي جي روايتي لکٽي هن طرح آهي.

”جلوس ميمنت مانوس ضرب بکهر ١٨“

جنهن جي معنيٰ ٿيندي ته :

”بادشاهي ڪاميابي سان داخل ٿي ١٨ سال ۾ سڪو بکر ۾ ٺهيو ويو.“ (سڪو لمبر ١)

ساڳئي سال جو هڪ ٻيو سونو سڪو، جنهن جي لکيت به تقريباً ساڳي آهي، بهاولپور جي توشي خاني ۾ موجود آهي، جنهن جي هڪ طرف ٻنا سن جي ساڳي لکيت ڇهن قطارن ۾ ۽ ٻئي پاسي به ساڳي لکيت آهي ۽ سن جلوس يعني بادشاهي جي سال بدران هجري سن ١٢٠٤ لکيل اٿس.

بکر مان ٽيپل چانديءَ جا سڪا، جن جو سڀنو پاسو مٿي ذڪر ڪيل سوني سڪي جي لکيت جهڙو آهي، سنه ١٢٠٠هه، ١٢٠٢هه ۽ ١٢٠٥هه جا ملن ٿا. پر هنن سڪن مان هڪ سڪو، جيڪو ١٢٠٥هه جو آهي، ان تي سن جلوس ١٩ لکيل آهي، جيڪو تيمور شاهه جي بادشاهي جو اڻويهون سال آهي. هنن سڪن جي اُبتي پاسي، سواءِ ان هڪ سڪي جي جيڪو سن جلوس ١٩ مطابق ١٢٠٥هه جو آهي، باقي ٻن سڪن تي صرف ”ضرب بکر“ ۽ سن لکيل آهي. هنن سڪن تي ”جلوس ميمنت مانوس“ جا لفظ موجود نه آهن. (سڪو لمبر ٢)

پهريان ٻه سڪا انڊين ميوزيم ڪلڪتي ۾، ۽ ٽيو برٽش ميوزيم لنڊن ۾ موجود آهي. ان کان سواءِ بکر جا ٽيپل چانديءَ جا سڪا جيڪي مٿي ذڪر ڪيل سڪن کان ڪجهه مختلف آهن، مير فتح علي خان جي حڪومت جي پهرئين سال ١١٩٩هه کان تيمور شاهه جي مرڻ جي سال ١٢٠٧هه تائين لاڳيتو ملن ٿا. هن قسم جي سڪن تي سڌي پاسي واري لکيت جي نموني ۾ فرق آهي. سڪي جي وچ تي ”تيمور شاهه“ هڪ محرابي دائري الدر لکيل آهي، جنهن جي چوڌاري ساڳيو شعر لظر اچي ٿو ۽ هيٺين تي مٿي ذڪر ڪيل مختلف هجري سن لکيل آهي، جڏهن ته اُبتي پاسي جي لکيت سڪي نمبر هڪ جهڙي آهي، سواءِ هڪ سڪي جي جنهن تي صرف ”ضرب بکر“ ۽ سن ١٢٠١هه لکيل آهي. هيٺين سڪن جي سائيز اٽڪل هڪ انچ ۽ وزن ١٧٥ گرين کان ١٧٧ گرين تائين آهي. (سڪو نمبر ٣)

مٿي ذڪر ڪيل سمورا سڪا برطانيه جي مشهور عجائب گهر برٽش ميوزيم لنڊن، هندستان جي ڪلڪته ميوزيم ۽ لاهور جي عجائب گهر ۾ پڻ موجود آهن.

ميرن کان اڳ هلنڊڙ ٽامي جا سڪا، جيڪي بکر جي ضربخاني مان جاري ڪيل هئا، مير فتح علي خان جي دؤر جا لڌا ليئن.

١

٢

٣

۴

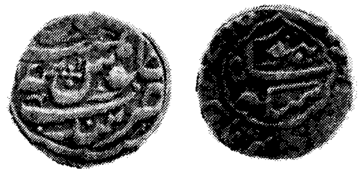

۵

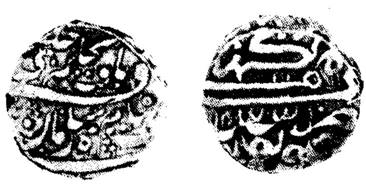

٦

تالپر دؤر جا سنڌ ۾ هلندڙ سڪا

میر فتح علي خان ٽالپر
(تصوير بشڪريہ: مرزا عباس علي بيگ)

بکر کان سواءِ سنڌ جو پيو ضربخانو نتي ۾ هوندو هو، جنهن مان پڻ افغانن حاڪمن جي نالي جا سڪا ٺپيا ويندا هئا. تيمور شاهه جي نالي جي سڪي جي سبتي پاسي ساڳيو فارسي شعر چئن قطارن ۾ لکيل آهي، پر هن سڪي جي سائيز ننڍي هجڻ ڪري پاسا ڪٽجي وڃن ٿا ۽ سڪي جي لکيت پوري پڙهڻ ۾ نٿي اچي ۽ سن ١٢ سؤ ۽ ڪجهه نظر اچي ٿو. هن سڪي جي ابتي پاسي جي لکيت هن ريت آهي:

”جلوس ميمنت مانوس ضرب ٺٽه“

هن سڪي جو وزن ١٨٢ گرين آهي ۽ سائيز هڪ انچ کان گهٽ آهي. (سڪو نمبر ٤).

مير فتح علي خان جڏهن پٺاڻن کي پوئتي موٽائي، سنڌ ڏنل هاٿيءَ تي چڙهي وڏي شان سان پنهنجي لئين مرڪز حيدرآباد پهتو تہ جلدئي پراڻي پر پارڻ لاءِ حيدرآباد مان بہ تيموري سڪو ٺپرايائين تہ جيئن تيمور شاهه کي سندس وفاداري جو يقين اچي.

ان لاءِ بکر ۽ نتي کان سواءِ سنڌ جي ٽئين ضربخاني حيدرآباد مان پڻ چانديءَ جو سڪو جاري ٿيو. هن چانديءَ جي سڪي جي سبتي پاسي محرابي ليکن ۾ ”سڪہ تيمور شاهه“ لکيل آهي، ۽ ان جي چوڌاري ساڳيو فارسي شعر آهي:

”چرخ مي آرد طلا و نقره از خورشيد و ماه
تا ڪند برچهره نقش سڪہ تيمور شاه“

معنيٰ تہ ”دنيا جي ڦيري سون ۽ چانديءَ، سج ۽ چنڊ تان آندو جنهن تي تيمور شاهه جي سڪي جا چٽ چٽيا ويا.“

ساڳئي سڪي جي ابتي پاسي، دعا، سن ۽ ضربخاني جو نالو هن طرح آهي:

”جلوس ميمنت مانوس سنہ ١٢٠٧ ضرب سنڌ“

هن سڪي جو وزن ١٢٠ گرين ۽ سائيز اٽڪل مٺو انچ آهي. (سڪو نمبر ٥)

هيءُ سڪو مير فتح علي خان ٽالپر جي حڪومت جي آخري سال جو آهي ۽ تيمور شاهه جي وفات جو پڻ ساڳيو سال آهي.

ساڳئي قسم جا پيا بہ ڪيترا سڪا مليا آهن، جن تي سن لکيل نہ آهي. انهن جو وزن ١١٧ کان ١٦٨ گرين رڪارڊ ڪيو ويو آهي.

جيتوڻيڪ هنن سڪن تي حيدرآباد لکيل نہ آهي، صرف ضرب سنڌ آهي، پر تنهن هوندي بہ هنن سڪن کي حيدرآباد جي ضربخاني مان جاري ٿيل چوڻ جا هينيان سبب آهن.

حيدرآباد جو، ڪلهوڙي حڪمران ميان غلام شاهه سنه ١١٨٢ھ/١٧٦٨ع ۾ بنياد وڌو ۽ پنهنجي دور حڪومت ۾ "حيدرآباد سنڌ" جي ناليِ سان سڪا پڻ جاري ڪيا، جن جو ذڪر ڪلهوڙا حڪمرانن جي دور جي سڪن ۾ موجود آهي. ٽالپرن جي گاديءَ جو هنڌ پهريائين هالن جي پر ۾ قائم ڪيل مرڪز خدا آباد هو، پر پوءِ سنه ١٢٠٤ھ/١٧٨٩ع ۾ حيدرآباد جي اهميت کي سمجهندي اڃي پنهنجو تخت گاهه ڪيو ۽ ضروري مرمت بعد رهائش اختيار ڪئي. ١٢٠٥ھ/١٧٩٠ع ۾ جڏهن تيموري فوج ڏن وصول ڪرڻ لاءِ سنڌ تي چڙهي آئي ۽ ڏن وٺي واپس وري ته پڪ سان انهن مير صاحبن کي سنڌن پراڻو وعدو ته "ٽالپر تيموري سڪي کي سنڌ ۾ برقرار رکندا." ياد ڏياريو هوندو ۽ مير صاحبن حيدرآباد پهچي ڪلهوڙن جي دور واري قائم ٿيل ضربخاني کي ٺئين سر تيار ڪرائي تيمور شاهه جي نالي ۽ "ضرب سنڌ" وارا سڪا جاري ڪرايا.

تيمور شاهه جي مدد سان ڪراچي به وري سنڌ کي واپس ملي، پر جلدئي سنه ١٢٠٧ھ/١٧٩٣ع ۾ تيمور شاهه گذاري ويو. سندس پٽ شاهه زمان (سنه ١٢٠٧ھ/١٧٩٣ع کان ١٢١٦ھ/١٨٠١ع) تخت ڌڻي ٿيو ۽ هن به مير فتح علي خان ٽالپر ڏانهن سنڌ جي حڪومت جي سند ۽ خلعت دستور موجب ڏياري موڪلي ۽ ڏن وصول ڪندو رهيو. جڏهن مير صاحب ٻاهرين حملن ۽ خطرن کان آجا ٿيا ته پاڻ ۾ اڻ بڻت شروع ٿي وئي، جنهن جي نتيجي ۾ مير فتح علي خان کي سنڌ جي حڪومت ورهائڻي پئي ۽ مير ٽن حصن ۾ ورهائجي ويا.

١- شهداداڻي: هيءَ مرڪزي حڪومت هئي، جنهن ۾ حيدرآباد کان شاهبندر تائين جا علائقا اچي ٿي ويا. مير فتح علي خان هي علائقا پنهنجي هٿ هيٺ رکيا.

٢- مانڪاڻي: هنن جي حڪومت ميرپور خاص ۽ ٿر جي علائقن تي هوندي هئي ۽ اڳواڻ مير ٺارو خان هو.

٣- سهراباڻي: هنن حڪومت ۾ اباوڙي تائين ملڪ، خيرپور ۽ واريا سا علائقا شامل هئا، جنهن جو اڳواڻ مير سهراب خان هو.

جڏهن ته شڪارپور، سکر ۽ بکر سڻئون سڌو افغان حڪومت جي هٿ هيٺ هوندا هئا، جتي سنڌن نمائندا رهندا هئا. بکر جي قلعي ۾ ضربخانو قائم هو، جيڪو افغان حڪمرانن جي نالي جا سڪا پلٽيندو هو ۽ اهي ئي سڪا ميرن جي سمورن علائقن ۾ رائج هئا.

ميرن جي حڪومت ۾ سنڌ جي ساليانيِ اپت ٤٠ لک رپيه هوندي هئي، جنهن مان مير فتح علي خان جي ساليانيِ اپت ٢٥ لک رپيه هوندي هئي، جڏهن ته مير سهراب خان کي ١١ لک رپيه، ۽ مير ٺاري خان کي ٤ لک رپيه ساليانيِ اپت ٿيندي هئي.

نتي مان ضرب ٿيل هن دور جو ڪوبہ سونو يا ٽامي جو سڪو نہ مليو آهي.

تيمور شاهہ جي وفات (۱۲۰۷هہ/۱۷۹۳ع) کان پوءِ جڏهن شاهہ زمان (۱۲۰۷هہ/۱۷۹۳ع کان ۱۲۱۶هہ/۱۸۰۱ع) حڪمران ٿيو تہ سنڌ جي ميرن تيمور شاهہ جي بہ نسبت زمان شاهہ جي نالي جا سڪا نئين شروع ڪيا، پر افغانن جو اهو دٻدٻو ۽ زور باقي نہ رهيو، جيڪو تيمور شاهہ جي حياتي ۾ قائم هو. تنهن هوندي بہ شاهہ زمان جي حڪومت جي پهرئين سال ۱۲۰۸هہ ۾ بکر جي ضربخاني مان هڪ سونو سڪو جاري ڪيو ويو هو، جنهن تي هيٺيون فارسي شعر لکيل آهي:

"قرار يافت بحڪم خدائي هر دو جهان
رواج سڪہ دولت بنام شاهہ زمان."

مطلب تہ "ٻنهي جهانن جي مالڪ (الله پاڪ) جي حڪم سان حڪومت حاصل ڪيائين ۽ ملڪ ۾ رائج ٿيو سڪو شاهہ زمان جي نالي جو."

ساڳئي سڪي جي ابتي پاسي جي لکيت هن طرح آهي:

"جلوس ميمنت مانوس - ۲ ضرب بکهر"

هن سڪي جي سائيز منو انچ ۽ وزن ۱۶۸ گرين آهي. (سڪو نمبر-٦)

مٿي ذڪر ڪيل سڪو بهاولپور جي توشي خاني ۾ موجود آهي. ساڳئي قسم جو هڪ چانديءَ جو سڪو، جنهن جو وزن ۱۷۷ گرين کان بہ ڪجهہ وڌيڪ آهي، بکر جي ضربخاني جو جاري ڪيل، جنهن جي لکيت بہ ساڳي آهي، برٽش ميوزيم ۾ موجود آهي. هن سڪي جي جاري ڪرڻ جو سن ۱۲۱۵هہ پڙهيو ويو آهي. (سڪو نمبر-٤)

زمان شاهہ جي نالي جو هڪ ٻيو چانديءَ جو سڪو، جيڪو پڻ بکر جي ضربخاني مان جاري ٿيل آهي ۽ برٽش ميوزيم ۾ موجود آهي، جنهن جي سائيز هڪ انچ کان ڪجهہ گهٽ ۽ وزن ۱۷۷ گرين آهي، پر سڪن کان مختلف آهي. هن سڪي جي وچ تي گلن واري دائري ۾ "زمان شاهہ" لکيل آهي. سڪي جي مڪمل لکيت پڙهڻ ۾ نٿي اچي، پر ان تي مٿي ذڪر ڪيل فارسي شعر بدران ٻيو ڪو شعر لکيل آهي، جيڪو سڪو ڪٽجي وڃڻ سبب پڙهڻ ۾ نٿو اچي. جڏهن تہ سڪي جي ٻئي پاسي واري لکيت ساڳي آهي. هي پنهنجي قسم جو پهريون سڪو آهي. زمان شاهہ جي پوري دور حڪومت ۾ ڪنهن بہ ضربخاني مان هن قسم جو سڪو جاري ٿيل نٿو نظر اچي (هن سڪي جو فوٽو ملي نہ سگهيو آهي) زمان شاهہ جي نالي جو بکر جي ضربخاني جو ٽامي جو سڪو پڻ هٿ آيو آهي. جنهن جي سڄي پاسي ٻڙين واري گول

دائري ۾ ”زمان شاهي فلوس“ ۽ ابتي پاسي ”ضرب بهکر“ لکيل آهي ۽ چوڏاري گول دائرو اٿس. هن سڪي تي سن لکيل نہ آهي، سائيز انچ ڪان ٿوري گهٽ ۽ وزن ۲۲۷ گرين اٿس.

زمان شاهہ جي افغانستان جي بادشاهي دوران جيتوڻيڪ مير صاحب ڏن ڀريندا ۽ ڪڏهن ٽنائيندا رهيا، پر بکر جي ضربخاني مان جاري ٿيل مٿي ذڪر ڪيل سڪن کان سواءِ ڪوبہ سڪو سنڌس ٽالي سان جاري ٿيل نٿو ملي. حيدرآباد جو ضربخانو ميرن جي دور ۾ تيمور شاهہ جي ٽالي وارا سڪا سنڌس گذاري وڃڻ کان پوءِ بہ جاري ڪندو رهيو، جن تي ڪوبہ سن لکيل ڪونہ هوندو هو. جڏهن تہ ٺٽي جو ضربخانو تيمورشاهہ جي ٽالي جا چانديءَ جا رپيا، جن جو مٿي ذڪر ٿي آيو آهي، جاري ڪرڻ بعد بند ٿي چڪو هو. اهو سڪو ٺٽي جي ضربخالي جو آخري سڪو سمجهڻ ۾ اچي ٿو.

مير فتح علي خان ٽالپر سنہ ۱۲۱۷ھ/۱۸۰۲ع ۾ گذاري ويو. کيس هالن جي ويجهو ٽالپرن جي آباد ڪيل شهر خدا آباد ۾ دفنايو ويو، جتي اڄ بہ مير صاحبن جا پٿر جا نهايت شاندار مقبرا موجود آهن، پر سنڀال نہ هجڻ سبب سندن حالت نهايت خراب آهي.

مٿي ذڪر ڪيل سمورن سڪن جو سڄيءَ سنڌ ۾ رواج هو ۽ اهي اشرفيون، رپيا ۽ فلوس مير فتح علي خان ٽالپر جي دور حڪومت (۱۱۹۹ھ/۱۷۸۳ع کان ۱۲۰۷ھ/۱۸۰۲ع) ۾ هلندا هئا.
(هلنڊ ژ)

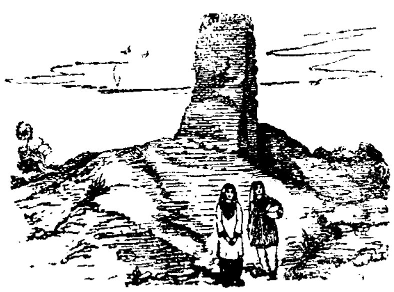

کھاٹیون

● جڏهن مان انسان جي تاريخ جو اڀياس ڪري چڪس ته ورڊس ورٿ جيان گهڻو اداس گذارڻ لڳس. ورڊس ورٿ هميشه اهو ويچاري اداس ٿيندو هو، ته 'انسان، انسان مان ڇا ته ڪيو آهي!' انسان کي ٽانگ، چيتي، شينهن ۽ ٻين جهنگلي جانورن ايترو ئي چيريو ڦاڙهو آهي، جيترو انسان! مون کي اها سڌ هئي، مان اهو چاهيندو هوس، مان اهو محسوس ڪندو هوس. پر ان جي اميد هئي ته ضرور ڪا جاءِ اهڙي هوندي، جتي انسان جو غير فاني روح، ڪڪرن ۾ لڪل سج مثل موجود هوندو.... ۽ نيٺ 'ادب' جي وسيلي مان ان جاءِ تي پهچي ويس.

— ٽئگور

ڪوڙڪي

ملڪ آگاڻي

ڪالهہ واري سڄي ڏينهن جي هڙ ُ هڙتال، وڻ ٻڇان ۽ سڄي رات لُڪ جي ديويءَ جي چرنن ۾ سُتي رهڻ ڪان پوءِ سٽل ۽ خاموش شهر هڪ ڀيرو وري آرس ڀڃي جاڳي پيو هو. هر جيءُ ننڊ جي ڀاڪر مان پاڻ ڇڏائي مقرر پروگرامن موجب وري ڀيهر پنهنجو پاڻ ڪسي ڏنڌي ڏاڙي، محنت، مزدوريءَ ۾ اتڪائي سڄو ڏينهن رُجهائڻ جي جستجو ۾، وڏيون وڏيون وڪون کڻندو روڊ رستا لتاڙيندو پنهنجي پنهنجي راهہ ر ي رهيو هو.

اناج منڊيءَ جي مُهڙ ڪان ٻہ ٽانگا نروار ٿيا هئا. ٻئي ٽانگا گهڻي سامان سڙي سان ستيل هئا. گهڻي ٻار هجڻ سبب لڳي رهيو هو تہ گهوڙا سُنبن اڇلائڻ بجاءِ پيٽ ريڙهيون ڏئي جُڪي جُڪي هلي رهيا هجن. گهوڙن جي گيدائپ ۽ جُڪڻ تي سئيس ُ ڏوريءَ ۾ بدل نيٽ جا لڪڻ هوا ۾ لهرائي سٽڪن مٿان سٽڪا ڪرائي گهوڙن کي تڪڙي هلڻ لاءِ مجبور ڪري رهيا هئا. ٽانگن ۾ سئيسن ۽ سامان ڪان سواءِ هڪ ٻيو ماڻهو ٻہ ويٺل ڏيکارجي رهيو هو، جيڪو حاجين واري ويس ۾ لڳي رهيو هو، جڻ هينئر ُسي هينئر حجاز مقدس ڪان موٽيو هجي. ٽانگا هلندي هلندي آخر صوفي راڃهن شاهہ جي پڙ تي رُڪجي ويا هئا. ٽانگن رڪجڻ تي پريان ڪنڊيءَ ۾ ننڍڙي هوٽلڙي ۾ ٻينچن تي ويٺل، چانهہ پيئندڙ، اناج منڊيءَ جي مزدورن ۾ چرپر اچي وئي هئي. هرهڪ پاڻ کي اوچو ڪندي ڪنڌ ڦيرائي ڦيرائي، ٽانگن تي رکيل سامان ۽ لهندڙ حاجي صاحب کي چٽائي سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. ان ڪوشش ۾ هڪ-ٻہ مزدور چند قدم کڻي ٽانگن ٽائين ٻہ آيا هئا، تڏهن حاجي اقبال کنهن کي سڃاڻندي سڏ ڪيو هو، جنهن تي مزدورن ۾ چرپر تيز ٿي وئي هئي. هڪڙو انهن مان اڳتي وڌيو هو تہ "خدا نہ ڀُلائي، آهي تہ حاجي اقبال جو آواز".

"يار، مان ٻہ چوانءِ حق تي تہ ......" ٻئي مزدور، حاجيءَ ڏانهن وڌندي چيو هو، ۽ پوءِ نہ رڳو مزدور، پر هوٽلڙي جو مالڪ ٻہ استو تي تڇڪندڙ چانهہ کي ڇڏي اچي حاجي صاحب جي هٿن کي چمي ڀاڪر پاتو هو; جنهن جي پنيان تڇڪندڙ چانهہ تڇڪي تڇڪي نيٺ آيامي هارجي پئي هئي. حاجيءَ جي هٿن چمڻ جي سعادت حاصل ڪرڻ کان پوءِ ڏسندي ڏسندي ڪيترائي هٿ، ٽانگن ۾ لڏيل سامان لاهڻ ۽ حاجي صاحب جي گهر پهچائڻ لاءِ هڪبئي کان ڳوءِ کڻي رهيا هئا.

هڪڙا ماڻهو ته ان لاءِ ڪُتا نتي پڳا ته پلاري پارڪان مدني مير جي چالئث چمي آيو آهي، ته پيا ان لاءِ جوش مان سامان لاهي ۽ ڍوئي رهيا هئا ته ائين ڪرڻ سان حاجي صاحب مٿن راضي ٿي مٺن نه مٺن مدنيءَ جي ملڪ جي ڪنهن سوڪڙي پاڪڙيءَ سان نوازي. پيو نه ته بن ڪارڪن يا آب زم زم جي پاڻيءَ جي بن ڦڙن پيئڻ جو ثواب حاصل ٿئي ۽ ٿيان وري تڪڙ تڪڙ ۾ ان ڪري سامان گهر پهچائي رهيا هئا ته سندن ائين ڪرڻ سان، ساڻس وڏيڪ قرابت نظر اچي. تنهن بعد ڏسندي ڏسندي نه رڳو حاجي اقبال جو پراڻو گهر نئين قيمتي سامان سان سٽجي ويو هو، پر سندس پاڻ ڪان وڏي عمر واري ماسيري زال ۽ پوڙهي سَسَ جون واڇون به گودا هٽي ويون هيون، جيڪي ان وقت ڪتيون نتي پُڳيون. حاجي اقبال تان اول گهول ٿيڻ لڳيون هيون. ڪن ڪان پوءِ ڏسندي ڏسندي ماڻهن سان سڄو گهر ڀرجي ويو هو. پاڙي پنبي جا ڪيترائي ڀُڌا توڙي ٻار، رنون توڙي آهر، حاجي صاحب کي ڀاڪر پئي مبارڪ ڏيڻ جي بهاني سندس آندل سامان جو به نظرن ئي نظرن ۾ جائزو وٺڻ لڳا هئا. ان سامان کي ڏسندي ڪن هوس ڪئي هئي ته ڪن ريسَ ۽ ڪي ته پنهنجي ساڙ ۾ ئي سڙي ويا. انهن مبارڪن ۽ گوڙ شور ۾ ئي ڏسڻ ۾ آيو هو هڪڙو ڪرڙو ڍ ماڻهو، جيڪو ماڻهن جي انبوهه کي چيريندو لتاڙيندو، هڪلائيندو وڏي آڪير مان حاجي صاحب طرف رڙهي رهيو هو.

”پري پري ٿيو پري ... اچو سائين اچو“، هن پنيان ايندڙ مولودائن جي ٽوليءَ کي چيو هو ۽ پوءِ حاجي صاحب جي قريب ئي پهچندي ساڻس ڀاڪر پائڻ لاءِ وڌندي ”شروع ڪيو سائين، شروع ... اڙي، ابا اچي وئين، مبارڪ هجئي صد مبارڪ“، چيو هو. هن حاجيصاحب کي ڀاڪر پائي مبارڪن ئي مبارڪن ۾ ڪيس تمام گهڻيون چُميون به ڏنيون هيون. ”اڙي سائين ايڏا ڏينهن لائبا آهن، هتي جو اسان... اچڻ جو ڪو خط پٽ به نه، هاڻي به بچل اچي ٻڌايو ته حاجي صاحب آيو آ، تڏهن مولودائن کي ڳولي ڦولهي ٽانگي کي ڊڪائيندي اچي نڪتو آهيان، ابا خوش ته آهين نه؟“ ۽ پوءِ مولودن جي سُرتال ۾ ئي هن سرگوشيءَ جي آواز ۾ ڪجهه چيو هو، جيڪا سرگوشي گهر ڌياڻين جي ڪنن تائين به پهچي وئي هئي. ”۽ حاجاڻي پهريون ويلو مان وٺ ٿئي. مان سڀ بندوبست ڪيو پيو اچان. ۽ هاڻي جي ابا آيو به آهين نه، ته اڳو پوءِ ڏينهن ٻن ۾ منهن اگهاڙا به ڪري ڇڏجن.“ مولودائن جي ڪڙڪيدار آواز ۾ هن پويان لفظ چپي چٽي نه پر ڪاڪڙي هينان زبان ڪندي چيا هئا، جن جي معنيٰ کي پروڙڻ لاءِ حاجي صاحب منجهس ڇوهه وجهي ڏٺو هو ۽ پنهي عورتن جا ڪن ڪڙا ٿي ويا هئا. تنهن بعد ڦُڙتيءَ سان اٿي کيسي مان رپئي رپئي جا نوٽ ڪڍي، حاجي صاحب مٿان گهوريندي مولودائن سڳورن کي ڏيندو رهيو هو. پوءِ ڪيچ تائين مولودائن جا مولود، دُرود شريف ۽ الله اڪبر جي نعرن جون صدائون بلند ٿينديون رهيون. ڪجهه ساعتن جي مزي وٺڻ کان پوءِ آهستي آهستي جيئن ئي ماڻهو ڇُرڻ لڳا، ائين ڪندي ٻاهرئين دروازي کان هڪ مرد ۽ عورت نهايت مسرت واري جذبي سان سرشار ٽڪڙيون وکون کڻندا، حاجي صاحب جي قريب آيا. قريب ايندي ئي هو ٻئي حاجي صاحب کي ٻڪين پنجي مٿس مرڻين جو مينهن وسائڻ لڳا.

”اڙي منهنجا پرديسي پٽڙا، خداءِ آنداءِ. ايڏا ڏينهن لائبا آهن!“ عورت مڙس اول ڳهوڙ ٿيندي نهايت پنهنجائپ واري جذبي هيٺ چيو هو.

”اڙي ڏس، ڏس... مٽ جي موڙهي، ائين ڪو چئبو آهي؟ مدنيءَ جي ملڪ لاءِ مٿان وري ائين ٻڪيو ٿي.“ مرد عورت کي هدايت ڪندي چيو هو ۽ پوءِ اٿي حاجي صاحب مٿان ڪجهه نوٽ گهوري مولودائن کي ڏنا هئائين.

”هتڙي آجو، او جڏهن سيني مائٽن ڏي خط پٽ آيا، تڏهن وجي پيٽ ۾ ساهه پيو. ڪن ڪان پوءِ عورت چيو هو.

”ابا هلجي، ٻاهر بگي تيار بيني آهي.“

”ماسڙ ڪيڏانهن؟“ حاجيءَ حيرت مان پڇيو.

”پنهنجي ئي گهر، پيو وري ڪيڏانهن.“

”هي به ته...“

”ها ها، اسان وري ڪنهن جا آهيون. هٽ آهن جو ليائيون سيائيون، اوڙو پاڙو، اصلي گهر ئي پرجي ويو آهي. مان سڀ بندوبست ڪيون آيو آهيان.“ هن وڏيڪ حجائتو ٿيندي چيو هو ۽ عورت ويني ئي ويٺي چيو هو.

”اڙي ڇڏينس ٻچڙي کي، ساهه ته پٽڻ ڏي. هت به راحت ۽ ادي ويچاري...“

”چڱو چڱو پر مانيءَ جو تولڪرو نه ڪجانءِ، اسان اڳ ۾ ئي بندوبست ڪري ڇڏيو آهي.“

”اڙي ميان پريا مڙس، ڏسي وائسي ته هوڪا ڏي. هيڏانهن اسان وري چا تي... هٽ آ جو ڪُنا ئي چڙهي ويا آهن. هٽي سا وات ٽُڪائي ما بس...“ اڳين همراهن کيس اڏ ۾ ڪٽيندي چيو.

”ماسات، تون ته صفا هنيانءُ ئي ڪائي وئين. مان چيو ته...“ هن پريان ٻيءَ ڪٽ تي ويٺل همراهه کي چيو هو ۽ پوءِ سرگوشيءَ وارو انداز اختيار ڪندي، حاجيءَ جي ڪن آڏو منهن آڻيندي چيو هئائين ”ابا، هو خفو به لاهڻو آهي، پيلي جواڻ وياءُ ويهاريو ڪو چڱو آهي. الاهي ساترا ماڻهو نوڪون هڻن ٿا. مان به پئي پڌو، چير: ’جيستائين اقبال موٽي تيستائين چئو، پلي چئو.‘ هن جيتوڻيڪ رازداريءَ وارو لهجو اختيار ڪيو هو، پر پوءِ به اها ڳالهه ڪيترن ئي ويٺلن ٻيٺلن جي ڪنن تائين پهچي چڪي هئي. حاجي اقبال وائڙو ٿي رهجي ويو ۽ ٻيا سمجهو ماڻهو پريان ئي بيٺي بيٺي ڪمينٽري ڪري رهيا هئا.

جوڻي به ڪهٺائي حيلا هلايا.

”ساهوءَ جا سالا به گهٺا، بڪئي جو ڪو پيٽوريو به ڪول.“

”اڳي به اهو اڪو ٽوڪو، ڪن هاٿي اچي... هاٿي پڪو وينو سوچ ڪري عيش اڏائي.“

”ڇڏيو مائين ــــ ڀلا هٽ ٿيو، وهن توءِ نديون، عربن کي ته پاڻيءَ وانگر پيٽرول جو پئسو. منبر يار ته پاڻ به هنون عربن جي ملڪ تي. هيٺ ڇاهي، آهي ته سڀڪجهه آتي آهي. اجايو هٿڏ هٿي هٿي ڇتوا ئي ڪائي ويا آهن.“

تنهن بعد نه رڳو ڪمينٽريون ٿيڻ لڳيون، پر حاجي صاحب سان نسبت ظاهر ڪرڻ لاءِ سندس اوري پري وارن مائٽن طرفان ڪافي حجتون به اڻاريون ويون. هُن کي نه رڳو مائٽن جي سڱن طعامن ڪائڻ مان لست آئي پر ڪانئس گڏريل وارداتن جا ٿيل ڏکا به ڪونه وسريا. مائٽن طرفان رهڙان رهڇان، پيٽ تي ٿيڻ تي لسولي لاءِ ڏڪا ٿابا، گهرگهر جون نوڪرون، پراڻن مسانن ۽ اسٽيشن تي بيٺل ريل جي ڪاره دبن ۾ پائخانن ۾ لڪڻ ڇپڻ کان وٺي هن اڄ تائين ڪجهه به ڪونه وساريو هو. هن ته انهن گڏهه جي لغامن، ڏنڊڪن، لڪڻ ۽ وتن ٿالهن کي به ڪين وساريو هو، جن جا نشان اڃا سوڏو سندس جسم تي ڇاپاڪا ٿيا بيٺا هئا. هن جي ايتري چرڪڻ جي باوجود مائٽن منجهانئس هٿ ڪونه ڏوتا ۽ هئي پاسي جوٽس سدائين سندس ڪچ ۾ رهي، ڪيس منيالڻ جو ذريعو ثابت ٿي. البت پوڙهي سسٽهس، سندس مائٽن طرفان ٿيل ڳالهين جي آڳي پيڇي تي نهايت گهرائيءَ سان سوچيندي رهي هئي. هوءَ آزمودگار عورت هئي، سندس تڙُ تڙُ ٽانگهيل هو، ان ڪري هن لاءِ اهي ڳوٺان ۽ ڳجهارتون پيڇڻ ڪي اوکيون ڪين هيون. ظاهر ۾ ته اهڙو ڪوبه عمل ڪين ڏيکاريائين پر ڪٽن سيءُ ميڙئي رکيون آئي. ان سڀني جي باوجود گهر جي ناهه نوهه ۽ ٻين معاملن ۾ پڻ وڌيڪ دلچسپي وٺندي رهي. هن نه رڳو فيرج جهو ڏنڌو پاڻي پي پي اندر ناريو پر نئين نڪور تمگن واري عينڪ سان ٽيليويزن صوفا سيٽ ۽ نين ڪرسين جا به خوب مزا ماڻيا هئائين.

”اڙي هاءِ هاءِ، قران سڻون ڇڻ بت ئي وڃي پشم ۾ پيو.“ هوءَ صوفا تي پاڻ اڇلائيندي چوندي، تڏهن پريان ئي ڪنهن ڪم ۾ رڌل راحت هڪل ڪندي:

”هائي چڱيان حال، مٽان نڪ آئون وات وانگر وسن جهڙن ڪوچن کي به ناس سان ٿڦي ليساڙا ڪري ڇڏين. اڃا هائي آيا آهن، جن جي پوريءَ طرح ٻتها به ڪانه لٿي آهي.“

”اڙي هائو هائو، خبر آهي ڇا ڪا مانکي. پاڻ وري اهڙي ... شڪر جو تو ڪونه آلدا آهن، نه ته جيڪر سانڊي وڃي سوڳها ڪرين ها.“

۽ ڪڏهن ڪڏهن انهن دعوتن جي دکهي سلسلي تي ڳالهائيندي، جيڪي سعوديءَ کان موٽڻ بعد اقبال کي مائٽن طرفان ڏنيون ٿي ويون.

”داعتون داعتون، اهي مڻيون داعتون ڪتنديون به الائي ..“

تڏهن اقبال بيزاريءَ مان چوندو:

”ماسي، بس رڳو اجوڪي دعوت کائي اچان، پوءِ ... مان پاڻ دعوتون کائي کائي ڪٽڪ ٿي پيو آهيان.“

”پر ٻه، چاڪون جو آيو آهين، ٿئي ٿي ڪا گهر جي ماني نصيب؟ هجني رڳو پرايون داعتون ڪائيون، پراوا ڪُما چَٽَڻا“ راحت مرڪندي چوندي ۽ سندس دل ۾ جڳهه وٺڻ لاءِ وڌيڪ قريب ايندي.

”پلا مائٽن سان ٻه ته منهن ڏيڻو آهي نه، اڳ اجان ڀي ڳالهه، هاڻي جو پاڻ وِڪڻَ وڌاڻي اٿائون...“

”اهي مائٽ اڳ ٻه هئا، ڪن هاڻي اچي نئينءَ مان ظاهر ٿيا آهن.“ راحت سندس ڪلهن کي مروٽا ڏيندي چوندي، ائين چڻ اهو سڀڪجهه ڪيس خراب لڳندو هجي. ۽ پوڙهي نڪ کي موڙو ڏيندي اڳڙيءَ سان ناس هاڻيون آگريون اگهندي اٿي ٻئي پاسي چوندي ويندي.

”هُون- ڪچيءَ ڪونه، باقي پَڪيءَ هر ڪنهن جي سَنَڌَ.“

۽ پوءِ هو ته ان دعوتن جي ڊگهي سلسلي جي آخري دعوت مان لطف اندوز ٿيڻ ويو ۽ پوپان چڙي ويو هو سس ۽ زال کي ڪنهن پڇرندڙ ٻاهه ۾. ڳچ ڳچ رات تائين بسترن ۾ ليٽڻ کان پوءِ ٻه ٻنهي کي لوچ پوچ رهي ته رڳو دعوتن جي ئي رهي. راحت ٻي آرامي مان هرو ڀرو ٻه پاسا ورائيندي انهن دعوتن جي ڊگهي آڻ وٽندڙ سلسلي کي نظر انداز ڪرڻ چاهيو هو ۽ پوڙهيءَ ناس جو آخري ڊوز واپرائيندي اڳڙيءَ سان نڪ، وات ۽ آگريون آگهندي وات کي سيڇڪايو هو.

”اهي داعتون، داعتون...... داعتون ڪَنَهدِيون ٻه الائي... خداءِ جي قُدرت ته ڏِس، جان ته ڪو مائٽ ڳوليو ڪونه ليندو هوس، جان ته وري الائي ڪٿان اچي ڳجهن وارو ڳاهٽ، ڪولين واريون قطارون ڪري پنهنجن تنگڙن مان نڪري پيا آهن.“

پوڙهيءَ جي آخري جملي تي راحت ٻه سُرَ سان سُرُ ملائڻ کان رهي ڪانه سگهي هئي.

”اڳ ويچارو وٽندو ئي ڪونه هو، هاڻي اچي مِنو لڳو آهي.“

”اڙي چوانءِ ٿي، ڏَتِ ڪر پنهنجي کي، مُلڪ ۾ پيون ٿي ڏوتيون متان ڪا وِجهئيس نه جَڦَرَ جو عِلم. اڳي ئي پڌين نٿي ته هرڪو ڪنيون ٿو ڏئيس.“ پوڙهيءَ نيٺ پنهنجو اوجهُ اوڳاڇيندي ڪجهه خَدِشو ظاهر ڪندي ڳالهايو هو.

”بات آ، مان چڻ مري وئي آهيان، ڏيکاريانس وري ڏينهن جا تارا.“ راحت غصي ۾ ٽمڪار بستري تي اٿي ويهندي چيو هو ۽ پوڙهيءَ پنهنجي پنهنجي مُراد ڪيرائيندي اجان ٻه وڌيڪ ڳالهه کي ڳالهيئڙي وارو انداز ڏياريندي چيو هو.

”پيو نه ته، هيءَ چُوڻِ چالاءِ ٿا وجهنس. مان ڪا...“ هن جملي کي اڌ ۾ ڇڏي رحت کان ئي مڪمل ڪرائڻ چاهيو هو. راحت پنهنجي حيثيت جتائيندي چيو هو.

”مان ته نه اگهايون مانِ ئي، وتن ڪاريءَ ۾ ڪٽي ڪوسا ڪُهَرَ ڪري ڪپائيندا.“

”مٺي، خداءِ ته ڏي آمانَ پر جي سچ ٻه ڪو نئون ميوو چکي چريو ٿيو. پوءِ ته پَکَڙَ وجهيس جي مُڙي. ها، رنگ کي سڃاڻ له، هاڻي ته الائي ڪٿان اچي رنگ ڪيڍيا اٿائين.

ڏسين ٿي سڻن ڪپڙن ۾ ڪيئن نہ ٺاڪِ ڦوڪِ سان ٿو هلي. الائي تہ نيت ۾ ڪهڙو خَلَلُ ٿس."

"نہ نہ ائين نہ ٿيندو، ائين نہ... هو مانڪي دوکو نہ ڏيندو. دوکو نہ ڏيندو. ائين نہ ڪندو، ائين نہ ڪندو" هن پوڙهيءَ جي وار کان بوکلائيندي وڦلندي پاڻ کي ڪوڙي دلجاءِ ڏيڻ لاءِ وڏي آواز ۾ چيو هو ۽ پوڙهي پنهنجي مراد حاصل ڪرڻ جي جُهد ۾ هڪ وک اڃان بہ اڳتي وڌائيندي چيو هو:

"ائين ڪندو ضرور ڪندو، تون ڪير ٿيندي آهين روڪڻ واري؟ توسان زورمس جي ميندي، توسان ڪهڙو مڱ؟ تون ڪهڙو سندس هَنڌُ رت؟ اڄ هن وٽ ڏوڪڙ آهن، سمجهہ آهي، پيسي هٿ ڪرڻ جو ڪُر آهي، اڄ هن جي ڪُني حلال آهي. هاڻي هن کي اڏرڻ وارا پَرَ چاوا آهن، هو ڪڏهن بہ توکي آکِ ٿو ڪَتا ڪري سگهي ٿو. اهو وقت ڪاٿي ويندءِ جڏهن تون ڪيس ننهہ تي نچائيندي، آگر جي اشاري تي هلائيندي هئينءَ ۽ اڄي ڪاري جي مالڪياڻي هئينءَ. اڄ هو ڏلدين ڏاڍ آهي، اڄ هو..." پوڙهيءَ کي پڪ هئي تہ سندس پاڻ خالي نہ ويو، هو ان ڪري ڪنهن بہ نتيجي جي انتظار ڪرڻ بغيرئي عينڪ لاهي ويهاڻي هينان رکي آهستي آهستي آهلي پئي ۽ راحت، پوڙهيءَ جي سوالن کان لاجواب ٿيندي ويهاڻي ۾ منهن وجهي ڪنهن اوچتي ڪال جي ڊپ کان روئندي سُڏڪا ڀريندي ئي رهجي وئي هئي.

ڳچ وقت جي خاموش ڳوڙها ڳاڙڻ کان پوءِ هُن ڀير دل ئي دل ۾ ساڳيا پوڙهيءَ ئي سوال دهرايا هئا "ڇا، سچ بہ هُو آکِ ٿو کتا ڪري سگهي ٿو!؟ ڇا، سچ بہ هو مون کي ڇڏي ڏيندو!؟ هن کي انهن سوالن جي في الفور ڪوبہ جواب سمجهہ ۾ ڪونہ آيو هو، بس رڳو هڪ نظر پريان سُتل پوڙهيءَ جي بي سُرتي جسم تي وڌي هئائين ۽ پوءِ هڪ ڊگهو ٿڌو ساهہ کڻندي، ڊگهو ٿي سمهندي منهن تائين چادر تاڻي ڇڏي هئائين. هن پوءِ سُتي ئي سُتي ڪافي وقت تائين پوڙهيءَ جي لفظن ۽ سندس مڙس ۽ پوءِ مائٽن جي ڳفتن تي سوچيو هو. هن جي سوچڻ واري انداز مان لڳي رهيو هو تہ هوءَ نہ رڳو پوڙهيءَ جي ڳالهين کان متاثر ٿي هئي پر هن کي پنهنجي مستقبل ۾ پيش اچڻ وارن هولناڪ حالتن جو بہ زبردست ڊپ ٿيڻ لڳو هو. ظاهر ۾ تہ هوءَ سڀ ڪجهہ يقين ۽ اعتماد جي آڌار تي رد ڪندي رهي پر اندرئي اندر انتها درجي جو خوف کائي رهيو هوس. ان خوف، جلن، ساڙي، پڇڻ پڇڙڻ کان بچڻ جو وٽس ٻيو ڪوبہ رستو نہ رهيو هو، سواءِ ان جي تہ هوءَ اقبال سان گڏ گهاريل گهڙين کي ياد ڪري کي ڪن تسڪين وٺي يا ائين ڪٿي چئجي تہ پوڙهيءَ واريءَ ڪسوٽيءَ تي رکي اهو ڏسڻ جي ڪوشش ڪندي هجي تہ "ڇا اهو سڀڪجهہ ٿي بہ سگهي ٿو؟" جنهن جو خوف پوڙهيءَ ڏياريو هوس.

هن کي ياسڻ لڳو هو تہ نہ رڳو سندس ئي پنجويهن سالن جي جواڻ جماڻ مڙس سان بي انتها مڪ هئي پر سندس گذاريل حياتيءَ جي ڪجهہ لمحن ۽ اجيڪي هنن گڏ گذاريا هئا)

اقبال اهڙو ڪو به تاثر ڪين ڏنو هو، جنهن مان محسوس ٿئي ته هن جي پاڻ کان ڪيئي سال وڏي چمار واري زال سان ڪا سڪ، محبت يا قرب ڪونه هو. هن ته ڪيس وڏيڪ ئي چاهيو هو. هو جڏهن به ٿڪو ٽٽو گهر ايندو هو ته راحت جي هڪ ئي مرڪ سندس سڀ ڏک دور ڪري ڇڏيا. نه صرف اقبال جا ڏک دور ٿيا پر هن به پنهنجي وجود کي اقبال جي ٻانهن ۾ سونپيندي ڪافي سک ماڻيو. ان عمل ۾ راحت کي ڪڏهن ڪڏهن ائين محسوس ٿيندو هو ڄڻ ڪناري کان به سندس وک سوين قدم اڳتي کڄي وئي هجي.

ساري ساري رات ڀوڳ چرچا، کل مشڪريون، پيار پريت ۽ پوءِ صبح جو دير دير سان بستري مان نڪرڻ ۽ ان دير سان سجاڳ ٿيڻ تي پوڙهيءَ جو جهونگارڻ.

وجهه ڪير ڪمر ۾، منهنجا مور لاڏا
وهندين ته نهندين، منهنجا مور لاڏا
وجهه ڪير ڪمر ۾، وجهه ڪير ڪمر ۾ ...

”اڙي مٽڙهي، هن عمر ۾ وري ڪهڙو سوز جاڳيو ٿئي!؟ ياد ته نه پيو ٿئي مرحيات ماسڙ، هتهه هتهه هتهه ......“ هوءَ پوڙهيءَ جي جهونگارڻ تي بسترو ڇڏي آرس ڀڃي هلڪڙا ٺهڪڙا ڏيندي ڪمري کان نڪرندي چوندي، تڏهن پوڙهي سڳڙن واري عينڪ اکين تي چاڙهيندي جلدائيءَ ۾ کيس سڏيندي.

”مٺي ماري، ڇڏاءِ ته جند عينڪ جا سڳڙا ته ٻڌ. ڏينهون ڏينهون نظر کي به الائي ته ڇا ٿيندو وڃي“ پوڙهي پنهنجي ڇپاڙيءَ جي نور جي شڪايت ڪندي ۽ هوءَ اڳتي وڌي پوڙهيءَ جي عينڪ جا سڳڙا سندس ڪياڙيءَ کان ٻڌندي. سڳڙا ٻڌڻ کان پوءِ پنتي ٿيندي. هڪ ڪرسيءَ تي پاڻ ڇڏيندي. اوٻاسي ڏئي آرس ڀڃي ٻيهر به چوندي ”ماسي، اهو اڳوڻڙي ڇا پئي چئين، وري ته ٻڌائجانءِ؟“

”اڙي هاڻي ته ڏاڍي نٽي ڏاڍين ... ڇوانءِ ٿي رکي رکي ڪاٺ، رکي رکي ڪاٺ.“

”توکي ته وڏو سور آ، ڇوانس ڪري تنهنجا به هڏ ڀاڪ“ هوءَ پوڙهيءَ کي پسرائڻ خاطر چوندي.

”اڙي، مان ڏيانس ٻاهه.“

”هتهه هتهه هتهه... هاڻي پئي مٽڙ ڀڄ، تون ٻي پنهنجي جواني گهاري آئي آن.“

”اڙي، اها به دعا ڪر منهنجي سير کي جنهن سون جهڙي ڏندي ڏوتي اڪن پٽ کي نوڙائي ڏنءِ، منهنجو ته جيڪر هڪ ٿورو نه لاهين. آئون پائين، ۽ ته هن وهيءَ ۾ ڪير ڪنگهئي به نه ها.“

۽ ڪڏهن ڪڏهن ائين ئي سندن طعنا تنڪا ڏيڻ جي سمي جي ڪٽي اوچتو اقبال اچي لڪرندو ته پوڙهي خوشامد جي انداز ۾ چوندي.

”اڙي پٽڙا... تنهنجي ٻه ڪا وڏي چمار آهي، اصي هاٿي هاٿي ٻئي توکي سنياليو سي.“

”اڄ ڪيئن سائينءَ جن ساجهر ساجهر اچي نڪتا آهن!؟“ راحت پنهنجون خماريل اکيون سندس اکين سان چار ڪندي مرڪندي سوال ڪندي.

”تنهنجي سڪ جو ستايو، چئه ڪو آرام ايندو.“ هو پڻ مرڪ سان مرڪ ملائيندي جواب ڏيندو.

”ٻچڙا چڱو چڱو، پر تانسکو ڪنهن جي حوالي ڪري آئين؟“

”ماسي، هو ٻڌين نٿي هيٺڪار، گهر ٻاهران بيهاري آيو آهيان. لڳي وئي هئي پاڙي جي سواري“ چوندي چوندي گهوڙي جي هنڪارن ڏانهن اشارو ڪندو، ۽ پوڙهي کيس ڪجهه ياد ڏياريندي چوندي ”نهيو نهيو پر پٽڙا، هو منهنجو ڪمڙو ڪيو آئين؟“

”ماسي، ناس“ ڪجهه ياد ڪندي کيسي ۾ هٿ هڻندي ”اڄ تنهنجي لاءِ اهڙي ته فسڪلاس ناس آندي اٿم جو اصلي دنيان خاب“ هو کيسي مان ناس جي پلاسٽڪ واري ٿيلهي ڪڍندي چٽپٽي وجائيندي چوندو.

”اڙي پٽڙا شل آلهه اها جواڻي ٻشڪي ڏينده“ چوندي چوندي هوءَ خوش خوش ٿي ٿيلهيءَ کي کوليندي ”سچ ٻه ابا ناس ڪا آلستي ٿسي ڏيکارجي، اصلي نئون نمونو.“ پوڙهي ناس کي چتائي هلڪي چپٽي پريندي ”ماريا اسان پاڙي وارا دڪاندار ته الائي ڇا ڇا هٽ تي رکن. اصلي آوئين ٻه گهوري.“

”ماسي مان ٿو چوان، امام سئون اهڙي ناس عمر ۾ نه ڏني هوندءِ. اها ناس ته رڳو اسان وارو مرشد سڳوروئي ڏيندو آ، ڏسينس ٿي خوشبوءِ.“

”سچ ٻه ابا خشبوءِ ڏاڍي ٿس.“

”ماسي، ٿون ٻه ڇا ياد ڪندينءَ، هڙجي ٿورا، روزانو نيون نيون ناسان، نوان نوان نمونا، نوان نوان قسم“ راحت مرڪندي پوڙهيءَ کي پنهنجا احسان جتائيندي چوندي ۽ پوڙهي چپٽي ناس جي نڪ کي ڏيندي چوندي.

”او هاءِ هاءِ... اصلي مڳزئي کلي پيو“ ناس ڏيڻ سان پوڙهيءَ کي نڇ ايندي، جنهن تي اقبال ٽهڪن کي روڪيندي کيس گهٽي ناس واپرائڻ کان منع ڪندو.

”ماسي گهٽي نه ڏجانءِ، گهٽي نه... ناس آ ڳري، متان...“

۽ پوءِ ڳالهين ئي ڳالهين ۾ ناس پنهنجو اثر ڏيکارڻ شروع ڪري ڏيندي. پوءِ هڪ، ٻه، ٽي، تنهن بعد نڇن اچڻ جو هڪ ڏگهو ڏگهو سلسلو شروع ٿي ويندو.

”اوڇون... اوڇون... اوڇون... ابو مڳزئي، اوڇون... اوڇون... اوڇون...“.

پوڙهيءَ تي ڇڪن جا دؤرا پوڻ لڳندا، تڏهن ٻئي ڄڻا مٿس کلي کلي کيرا ٿي پوندا ۽ ان ٽهڪن جي گونجار ۾ ئي هڪ ٻئي کي ڀڪجي ويندا.

۽ هنن جا اهي ٿهڪ ئي ته سندن زندگيءَ جو ٻيو سرمايو هئا. هنن جا اهي آکير مان هڪ ٻئي کي وڏو ٻڪڪ ئي ته سندن زندگيءَ جو نه کٽندڙ خزانو هئا، جن جي سهاري هو زندگيءَ جا ڪيترا ئي ڪڙا پل به سرور ۽ سڪون ۾ گذاريندا رهيا. ۽ انهن ٽهڪن ڏيندي ئي ڪڏي ڪڏي پوڙهيءَ کي پنهنجي جوانيءَ وارا ٽهڪ ياد اچي ويندا، تڏهن ريس ۽ هيس جي آگ ۾ جلندي پنهنجو پاڻ تي کلون ۽ ٺٺوليون محسوس ڪندي چڙي پوندي هئي.

”ڏاڍا ته هاڻي ٽهڪڙا ٿا ڏيو. اٿوَ رڳو ٽهڪ ڏيڻا، ڪن ٻيو ٻ. ڪجھ سمجهي ٿو. اهي خالي ٽهڪ ٻ.“

”ماسي، سچ پڇين ته هي اسان جا ٽهڪ خالي نه پر زندگيءَ جو سمورو سرمايو آهن ۽ اهڙو سرمايو جنهن کي سوين جيپون موٽرون ۽ ريل گاڏيون به لٽيون ڍوئي سگهن.“

پوءِ جڏهن ويني ويني ٽهڪن جي گونجار ۾ ئي راحت، آڏو ٽيبل تي پيل ننڍڙو آئينو کڻي پنهنجو منهن ڏسڻ لڳندي، تڏهن پوڙهي وڏيڪ چوھ چنبڻ لڳندي.

”اڙي هاڻي نهيو نهيو، تنهنجو ته ٻوٽ نهي نٿو. توٻهہ، ماڻي توٻهہ. جڏي ڏس تڏي آئيني آڏو. اهو ڪنو پونڊر آئون سُرخي منهن تسي مٽلي مٽلي ڇا تہ پنهنجي شبي بڻائي ٿي. هاڻي اچي اچي مٽي ۾ ڪفت ڪئيو ٿس. ڇورا اهي سبق تنهنجا تہ ڏنل نٿس، سچي ڇو نہ تو ٻڌائين؟“

”صدقو ڪيانءِ ڏاڏڻ، دردپلي ساڙسڙي، توکي ڇو ٿو سور ٿئي. اڳي ڏهاڙي ڏهاڙي هٿندي هيس تڏي نہ، هاڻي جڏي ڇنيءَ ڇھ ماهيءَ هٿيم ته توکي ڇو ٿو ساڙ ٿئي. عجي ڪو پساڙي جيڪو تو ڪولي ڏي اک کڻي ڏسي. پوءِ ڏس ته ان گوھ جهڙيءَ ڪل کي ڪاٻر هٿي هٿي ڪيئن نٿي چمڪائين، چلڪائين.“

”اڙي ڇاتي ٿي ٻ ٻ هٽ آڏامي. مان نہ جڏي وهيءَ ۾ هئس ته تو پارن کي ساڻ ٻ نہ ڪٽندي هيس. پلي سردار سنڌن، تون لوڪ پڇائي ڏس، خانوءَ واري ڪوھ تان، جڏي نہ پاڻيءَ جي گهاگهر ڪڇ ۾ ڪري تي دلا مٿي تي رکي، نولٺ تائين عاج جي ٻانهينءَ واري ٻانهن هٿندي هلندي هيس، تڏي خداءِ ۾ پٽت ڪرين ته پٽلُ پليرن جي واڇ گودو هٽي ويندي هئي. سندن پيرن ۾ پنجوڙ پئجي ويندا هئا.“

”جنهن جي ڇم جو واقف تنهن جا ڏند ڇا ڏسجن، مالڪي خبر آهي ڇا ڪا تهنجي جوانيءَ جي. جوانيءَ ۾ وري ڪهڙا پٽرَ لڳل هئي. وهيءَ ۾ بس اهائي دالگيءَ جو تٽرو هئينءَ. وهيءَ ۾ وري ڪهڙو...“

”اڙي هاڻي نهيو، ماسيءَ مان پئي وڙان ڪيڏ ين. قرآن سنئون ماسي اجان وڳ مينهن جسو لهي.“

اقبال وچ ۾ ڳالهائيندي کلندي کلندي پوڙهيءَ جو پاسو کٽندي چوندو.

”اهين ٻچڙا، تون ڪو ٻڌڙ ٻچڙ، باقي هيءَ رنڙي ته اصلي دشمن ٿي بيٺي آهي.“

"مان تہ ڪو اهڙو ٿانبو ڏنو اٿماءِ جو جڏي تڏي پئي ڪوسا پاڻي هارين." راحت سچ پچ چڙي، روسامي جي انداز ۾ چوندي، جنهن تي پوڙهي ناس جي دٻلي ترڻ تي هڻندي دٻلي کولي چپٽي ڀريندي چوندي.

"اڙي هاڻي نهيو نهيو، چو ٿي پاڻ پٽائين. قرآن سڻون، مان آهيانءِ جو اصلي ٻاڙن ڪان ٻہ ٻچڙي."

"چڱو هاڻي ڇڏيو ان ٻڙڪڪي، ڇا چوندا پاڙي وارا." هو ٻنهي کي خاموش ڪرائيندي، احت جي هنج ۾ پيل هٿ ڪڍندي چوندو.

"مينئي ڇڏ تہ وڃان، ٻاهر گهوڙو ٻيني ٻيني ٻيليڪرم ٿيندو هوندو."

ائين ٿي هڪ ڏينهن ويو تہ وڃڻ کي ويو. نہ ٻڌائڻ نہ سڏائڻ، بس ڪي ٿيي. هن جي يڪي ٿيءِ ساڻس بي التها محبت ڪندڙ راحت کي بي چين ڪري ڇڏيو. ان ٻي چينيءَ مان هوءِ ويچاري ڪافي وقت انتظار اوسيئڙي ۾ گهر جي آڳر ۾ اجايون ڦيريون پائيندي رهي هئي ۽ پوءِ ٻہ جڏهن هو نہ آيو هو تڏهن بيزاريءَ ۽ خوف کان ٻاهرئين دروازي ڏانهن وک کڻندي:

"اج الائي چو آوير ڪئي ٿئين؟- چون ٻہ ٿس تہ سچ لٿي کان پوءِ ڪاڏهن نہ ويندو ڪر. ڪٿي ڪو هزار روپيا ڏئي."

پوڙهيءَ ڪرسيءَ تي آرام سان ليٽي ليٽي ناس جون چپٽيون ڏيندي اکڙيءَ سان آگرين کي اگهندي چيو هو:

"اڙي سڪيلڙي، تون ايڏي پساري ۾ پئي چو آهين. اصل دم ٿو لڪري ئي دم. ائين پائين، جيڪر هڪڙي جهڙي ٻہ توکان پري نہ ٿئي. لڳي هوندس ڪا پري جي سواري يا ڪنهن رڪلي ۾ اچي ويو هوندو. مڙس ماڻهو آهي. ڪو چوڪري ٿورونئي جو ڪو ڪنن مان والا لاهي ويندس."

هن پوءِ ٻاهرين در کان جهاتي پائي واپس اچي پنهنجو پاڻ کي ڪرسيءَ تي سٽيو هو. پوءِ هٿن کي مهٽي آگرين مان نڪاڻ ڪيندي ڳڻتي ظاهر ڪندي چيو هئائين:

"ڏس تہ زمانو ڪهڙو نہ ظـهير" لڳو پيو آهي. آهي ڪو ڪنهن جو سچڻ؟ ماڻهوءَ کي پنهنجي ڪپڙن تي ٻہ اِتبار نہ رهيو آهي ۽ هي وري... ڳالهہ ٻہ پاڻ تي ڪيائين تہ ڪيئن ڪي شاهينگ ڊرائيور کي ساري جيپ ڪاهي هليا ويا."

"جائي ٻہ خدا تہ خير ڪري پر جي... اسان مسڪين جو روزگار ان بگيءَ تي." پوڙهيءَ اوچتو ڪجهہ ياد ڪندي چيو.

"ماسي پيو تہ سڪڪ آهي، اٿي رکو بگيءَ جي هاتر تاتر ڪن ڪا ٻي ٻہ اٿي."

"هاءِ هاءِ... هيءَ ڏس وري پوگهڙ پر مڙس تهنجو آهي. سڪ توکي ٿو ڏي ڪن ...... مهنجو ڇا، مان تہ موڙيءَ جي مالڪياڻي."

”چڱو چڱو، هاڻي اهو چپ جهڙو وات ته بند ڪر. سچو وات ۾ نڪ ناس سان ٽڙيو پيو آهي. جيءُ جيرا تنهنجا جو ٻچان ٻه اٿي اچئي.“

پوءِ جيئن جيئن شهر جو گوڙ شور جهڪو ٿيندو ويو هو، تيئن تيئن راحت جي بيزاريءَ ۾ آندمانڌ ۾ واڌ ايندي رهي هئي. ڪيتري ويچارڻ ۾ اوسيئڙي ڪان تنگ اچي هوءَ پوءِ ڪرسيءَ تان اٿي وڏا وڏا قدم کڻندي اندران برقعو ڪڍي آئي هئي، تنهن بعد برقعو پهريندي ٻاهر لڪرڻ لاءِ اچا وک مس کڻي هئائين، جو پنيان پوڙهيءَ هڪلايو هو.

”رن، هن آويڙي وکت تون وري نياڱي ڪي ڪاٿي وڃين گوليندينءَ.“ اچا ٻه وڌيڪ انديشو ظاهر ڪندي چيو هئائين: ”ڪٿي ڏنائين تہ نہ سچ ٻگيءَ سوڏي گهوڙي ڪسي مُٺ. ڪيائين نہ ٻتر منهن، ٿي نہ وئي ڪيل مان ذِل؟“

”چڱو هاڻي وائي تہ سٽائي ڪيد.“ راحت پريان بيني ئسي بيني چيو هو ۽ پوڙهي پير سوئڻ لڳي هئي.

”چئو؟ ڪو اٿس هٺد نڪاٺو، پيران پير ان وسن جهڙي ٻڪيءَ ڏي خير ڪجانءِ، اسان ڪي ٻہ ڪهڙيءَ ڪاريءَ ڪاڏو جو...“

”مڙهي اٿي ڪو پيرمرشد، ڪن... منهنجو ٿو لُڪ خامي، تو ڪي وري ڪاڪڙي تي زور. ڏاڍو تہ الڪو ٿي، گهر ياتي هن وکت تائين چو الائي نہ آيو.“

”امڙ، منهنجي وات ۾ تہ ڪي ڪنڊا آهن، مان تہ ويچاري اصل وٺان ئي ڪانہ ٿي. هولنہ ٻہ سچ چئو ڏور ٻتهہ، اج سچ چوڻ جو تہ زمالوئي ناهي.“

”ماسي، وسيلي ڏي ڏس، ماڪي اجايو تاراج نہ ڪر. منهنجو اڳيئي مڳز جاءِ ناهي.“ راحت ٻاهرئين دروازي طرف وڌندي چيو هو. پوڙهيءَ کيس ٽوڪيندي چيو هو:

”عقل جي اڪابر تہ ڏس. ڪٿي پنهنجي عمر، ڪٿي وات مان ڪير وهندڙ ڪالهوڪو ٻار. ڪيچ ۾ تون آئون ٻڌڻ هاڻي پئي مان ٿيس. پر جي هاڻي... الاهہ تہ ڏي امانؔ، جي سچ ٻہ ڪاڏهن ڏنائين مُٺ پوءِ تہ تنهنجا الائي ڪهڙا پرڪار ٿيندا.“

”مڙهي ڏس پنهنجي دستگير ڏي، اجايو چوٽي هرويرو مانسکي پاڻيءَ ڪان ڪڍين. ڏيانءِ نہ گهر ڪي تيلي.“ هوءَ چوندي چوندي ٻاهر نڪري وئي هئي ۽ پنيان پوڙهيءَ عيڪ ڪي درست ڪندي ڪيتروئسي وقت عجب ۽ پريشانيءَ وچان ٻاهرين در ڏانهن نهاريندي ئسي رهي هئي، تنهن بعد چيو هئائين:

”هئي ڙي مومل هئي، وجي جڪ مار. ڪُهہ گهر سندءِ، منهنجو اڄ جان تپهائي، ا جو جهل جهلينءَ ساڳوئي لوڙ لوڙين ٿي لہ.“ پوءِ پنهنجي منهن راحت وارا ئسي لفظ دهرائيندي: ”'پاڻيءَ مان، پاڻيءَ مان.' پوءِ نہ لڪر پاڻيءَ مان. ڪير ٿو ڪڍي پاڻيءَ مان ۾ هي سينڌ تي هٿ آ، جي ان گونگي پاڻيءَ ۾ ٽاڪوڙا هڻي هئي ٻڌي لہ مٿينءَ تہ ڏئي نہ ڪيڪارجانءِ.

هون مير ماريو ٿم.“ پوڙهيءَ سندس اوائلي لفظ دهرائيندي ٽوڪرني ڪندي چيو: ”وچڻ واري جو ڏڳ هڪڙو ڳوليندڙ جا ڏڳ سوين. هن وچي الائي ڪهڙا وڻ وسايا ۽ هيءَ نيڻائين وري هاڻي ڳولڻ نڪتي آ..“

ان ڳولڻ ۽ جاچڻ واري حالت ۾ نه رڳو هڪ وڏو عرصو لڳي ويو هو، پر گهر جو به وايومنڊل بلڪل بدلجي ويو هو. جنهن گهر ۾ پيار پلبو هو، خوشيون ورهائبيون هيون، اتي ان گهر تي نراسائي ۽ اداسي پنهنجا پر پکيڙي ڇڏيا هئا. پوڙهيءَ ڪي پنهنجي پڻ پيسن جي ٽانگي ۽ پيٽ قوت جي ڳڻتي ڳاريندي رهي هئي ۽ راحت جا پور پچايل پهه ڪن پل ۾ چڪناچور ٿي ويل انهيءَ صدمي، انهيءَ پيڙا ۾ راتيان ڏينهان روچ راڙو ۽ پوءِ هڪ ڏينهن اهڙو به آيو، جڏهن ڪوئي ڪانگ ڪهي مندن اگڻ آيو هو. ان وقت راحت ٽانؤٽيا ملي رهي هئي، سندس چهري تي هڪ قسم جي پريشاني پسجي رهي هئي ۽ پوڙهي ناس چپتي ڏيندي ڪيس تسلا ۽ دلداري ڏيڻ جي ڪوشش ۾ ڪيس پيهر پنهنجي ڏندي شروع ڪرڻ لاءِ به منٿ ڪري رهي هئي:

”ڏيءَ، جيڪو باب لکيل هوندو سو ضرور پڙندو. روچ راڙي، منهن سڄائڻ سان آخر ڇا حاصل؟ سياڻي ٿيءُ، پني جي بس پڌ. پڳي پنيان آخر ڪيترو پچبو. چوندا آهن مرد مردن لاءِ واتا واهن لاءِ چا مرجي. جي مڙسيءَ جو هڪ به انگ هجيس ها ته جيڪر ائين پاڙي تي نه پڇي ها ۽ هاڻي جي پڇي به ويو ته پيچڻ ڏينس. پر مان هي رئو تي پيرن تي رکانءِ. شروع ڪري ڏي پنهنجي ڏندي ڪي... اڄ ڏسين ٿي... جيڪي به ڏوڪڙ گهر ۾ تريل هئا، سي به مٿي ڪي هئي ٽانگو خريد ڪري ڏنومي ۽ هاڻي...“

پوڙهيءَ چوندي چوندي راحت جي چهري جا تاثرات ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ۽ راحت پاروٿو پٽ ڏيگڙيءَ سان ڪلي پري ڪانؤ آڏو اچلائيندي چيو هو:

”ماسي، ايترو ڏوندي مٿو سور ٿيو ڪري. پر توکي وڏو ڪنهن آ ان ڏونڪي ۾.“

”اڙي مانکي ته بس تنهنجي ڳڻتي آ، آهي ڪو پيو آنديءَ نيڻديءَ وارو.“

”تون مانڙي ڪيو پني ناس ڏي، خداءِ ڪندو اها تنهنجي ناس ڪانه کٽندي. باقي هاڻي مانکان اهڙو ڪندو ڪم ڪيو ڪونه پڇندو ۽ نه ئي پيهر مانکي چئجانءِ ئي.“ هن ڪيس خاڪ لڳل هٿ پڌلدي چيو هو، تڏهن پوڙهيءَ غصي جو اظهار ڪندي چيو هو:

”ته پود پني پورائو ڪجانءِ.“ چرندي چوندي پوڙهي اٿڻ لڳي هئي.

”ها ها، مان پني پني پورائو ڪندس. آهي رڳو تنهنجو چيٽپ پرتو پيو وري... اجايو پني ڪي به بيزار ڪرئو.“

ان وير ئي ٻاهران دروازي جو ڪڙو کڙڪيو هو، تڏهن ٻنهي ڪناڻيندي ٻاهرين دروازي ڏالهن ڏٺو هو. تنهن بعد پوڙهي در تي نڪري آئي هئي. در ٻاهران ٽپاليءَ ڪي بيٺل ڏسي پوڙهيءَ چيو هو:

”ابا، ڪنهن ۽ ڪم آهي.“

”پوڙهي، هي اوهان جو ڊرافٽ آيو آهي“ پوسٽمين پوڙهيءَ جي هٿ ۾ هڪ ڇوٽڪمرو لفافو ڏيندي چيو هو.

”پر پٽ! آهي ڪٿان جو؟“ پوڙهيءَ لفافي کي نهاريندي عجب ۽ ڳڻتيءَ وچان چيو هو.

”سعوديءَ مان، سعوديءَ مان“ ٽپالي چولدي چوندي اڳتي وڌي ويو هو.

”سعوديءَ مان!؟ هون ڪهڙو وري نئين مان اچي مائٽ پيدا ٿيو آهي“ پوڙهي چپنا ڏيکاريندي پنهنجي منهن پڙڪندي واپس گهر آئي هئي. اندر اچي هن لفافو راحت ڏانهن وڌايو هو.

”پائين مديني مان آيو آهي، الائي وري ڪهڙا...“

”مانکي ڇا ٿي ڏين، ايڏهن پڙهائي وٺينس ڪنهن کان“ راحت پنهل اکين کي رئي جي پلاند سان اگهي، ٿانون جو ڪارو ڪڍندي چيو هو.

۽ پوءِ خط پڙندي جيڪا خوشي محسوس ڪئي هئائون، ان تي بي انتها خوشي ۽ مسرت جي جذبي وچان پئي هڪ ٻئي کي ڀاڪر ۾ ڪري چنبڙي پيون هيون. ايستائين جو ان خوشيءَ جي گهڙيءَ کان پوءِ ۽ ڳچ ڳچ تائين راحت جي ڳلن تي ڳوڙها ٽمندا رهيا هئا.

۽ ان مسرت ڀريل ڳوڙهن ڳاڙڻ لاءِ ٻه انسان کي ڇا ڇا نٿو سهڻو پوي. ڇا ڇا نٿو ڪرڻو پوي. ڪهڙا ڪهڙا نٿا رند راهه پڇڻا پون. ڪيترا نٿا ڪانگ اڏائڻا پون.

۽ ائين ئي هڪ شام، ٻين جي گهر ڪم ڪار ڪري، ڪين سڪ رسائي، پنهنجو سڪ ڦٽائي، جيئن ئي پنهنجا سست ۽ بي سرتا قدم کڻندي پنهنجي ڳوري جسم کي گهليندي، سچي مارڪيٽ واري سچي اونداهي ٽيندڙ روڊ تي پهتي هئي، تيئن ئي ڪيس پريان هڪ پراڻو ٽانگو ڏٻروڪهوڙو پاڻ ڏانهن ايندي نظر آيو هو. هن پوءِ ٽانگو سڏيو هو.

ٽانگي ويجهي اچڻ تي هن جيئن تيئن ڪري پنهنجو پاڻ کي ٽانگي جي هودي ۾ هنيون هو، تنهن بعد مس مس پاڻ کي گدڻ جي ٽيڪ تي پختو ڪندي سک جو ساهه کنيون هئائين. سچي ڏينهن جي روڊ لتاڙڻ ۽ ماڻهو ڍوئڻ کان پوءِ ٿڪل گهوڙو سست رفتاريءَ سان پنهنجا ٿڪل ۽ بي ساها قدم کڻندو آخري سواري کڻي اڳتي رڙهيو هو.

ٽانگي کي، ويهن پنجويهن سالن کن جو هڪ ٻت ۾ پتِرو پورڙو نوجوان هلائي رهيو هو. هو چرس ڀريل سگريٽ مان سوٽا هڻندي وڏو لطف وٺي رهيو هو ۽ ڪڏي ڪڏي گهوڙي کي ٺڪي ڏيندي هڪلائي به رهيو هو. راحت، کن لاءِ پنهنجي ڍڪ کي پلائي پاسيرو ٿي، گدي کي ٽيڪ ڏيندي هڪ پراڻي بنگلي جي سڄي اونداهيءَ واري ماحول تي نظر وجهندي سرڪي چيو هو.

”تهان ٽانگي وارا به وڏا ڪم ٿا اٿلايو.“

”ٽانگو هلائڻ، هينئن ملائڪن کي ڪنٽول ۾ رکڻ به ته سٿرو ڪم ناهي“ هن پوءِ گهوڙي کي ٺڪي ڏيندي بغير ڪنهن رڪاوٽ يا بناوت جي نشي ۾ ڏٽ ڳالهايو هو.

”روز ڪيترو ڪمائيندو آهين!؟“ هن تجسس ڀريل نگاهن سان کيس چتائيندي چيو هو.

”چار ساوا نوٽ، عيد براد، ميلي ملاکڙي تي اجان ٻه ستيبل ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته اهڙي گهمري جو گهوڙي جو دائو ٻه ڪندو آ“ هن سندس ٿڪل چهري ۾ اکيون کپائيندي چرس ڀريل سگريٽ مان سوٽو هڻي ڌانهس دونهون اڇلائيندي مرڪي چيو هو.

”ايڏا پيسا ڪيئن کپائيندو آهين!؟“ هن عجب مان سوال ڪيو هو.

”ڏهڙي گهوڙي جي، پندرهن مالڪاڻا ۽ باقي پنهنجي کيسي ۾.“ هن ڪجهه خاموشيءَ کان پوءِ ڳالهايو هو.

”پرڻيل آهين؟“

”نه“ گهوڙي کي ڇڪڪر ڏيندي، کيس تيز ڪندي چيو هئائين.

”پنيان ڪير ٿي!“

”هڪ پوڙهي هئي سا به پروڪين سردين ۾ وڃي پنهنجي ڏيهه پهتي. هاڻ آءٌ ۽ ڪانءُ.“

”پيسا پوريندو ٿو وڃين ڇا!؟ ايترن پيسن هوندي اهڙا حال جهڙو ڪنهن ڪتيءَ جي دڪان مان نڪري آيو هجين“ هن پوئتي ور وڪڙ هڻندڙ ڇاڪٽي روڊ تي نظر ڊوڙائيندي چيو هو، ۽ پوءِ ٽانگي واري خرچ جو وچور پيش ڪندي چيو هو.

”ميڙڻ تي پئجي ها ته هن وقت جيڪر غنياءُ هجان ها. مان ته بس هڪ گولي، پيٽ، فلم جي ٽڪيٽ.“

اوچتو ٽانگو، روڊ جي اڌڙيل پلستر سبب ذري گهٽ ڪلٽي کائيندي بچي ويو هو، جنهن تي راحت پاڻ کي سوگهي ڪرڻ جي ڪوشش ۾ ۽ پوءِ ڀيهر ٽيڪ ڏيندي چيو هو.

”ڇگيان، مهنجو ته ساهه ئي ڪڍي ڇڏيو هئيئه“

”پلا گهوڙا آهن ملائڪ خداءِ جا، انهن جا اهي ته لوڏا آهن.“

”آهين ڪٿان جو؟“ راحت پڇيس.

اهوئي ڪرما باغ واري محلي جو ۽ هاڻي ته عظيم شاهه تي.“

”شادي ڇو نٿو ڪرين؟ ايڏي عرصي کان ٻڪي ٿو هلائين، ڪجهه ته ميڙيو هوندءِ؟“ هن الائي ڇو اهو سڀڪجهه پڇڻ چاهيو هو. تڏهن اقبال صاف صاف لفظن ۾ جواب ڏنو هو:

”نه، ڪا تيڏي پائي به حرام.“

”پوءِ جي ڪو مڱڻ ڏيئي به ته ڪيئن ڪندين؟“

”جڏي نه ڇائي، تڏي ڏنو ويندو.“ هن مرڪندي چيو هو ۽ پوءِ ڪجهه خاموشيءَ کان پوءِ راحت دور ڏسندي چيو هو.

”مائٽ پائٽ ته هوندءِ؟“

”نائين لڳ لکڻ پاراتو، ڪن ني ڪاڻ تہ ڪير مٺو ڪير ٻچيو.“ هن وڏ ٻانهن جسو سگريٽ دکائيندي چيو هو ۽ راحت جو چهرو ڪنهن اڄاتي خوشيءَ کان ٻهڪي پيو هو. هن کي پهريون ڀيرو ئي اندر ۾ اٿيل هلچل جي چاڻ پئجي وئي هئي. پهريان تہ هوءَ خود بہ سمجهي نہ سگهي هئي. انهن سوالن جوابن ۽ هڪ اوپري ٽانگي واري سان بي حجاب ٿيڻ جسو سبب، هن آخر ۾ پنهنجي دل جي ڳالهہ پيش ڪرڻ لاءِ رستو هموار ڪندي چئي ڏنو هو.

”پوءِ ڏاڍيڪو چونہ ٿو ٿئين. نيڏڪو تہ ڪتو بہ چڱو ناهي.“ تنهن بعد پاڻ ئي پنهنجي چڪ تي ٻچتائيندي تيزيءَ ۾ ڦڙتي ڪاڏي هٿائين. ”يلا، جي سچي ڏينهن لاءِ ٽانگو گهرجي تہ چا وٺندين؟“

”جيڪو ڏنئہ، سائڻ سان ڪهڙا ليکا. امان بہ ماسي ساهہ ٿا مارينو، پوءِ انصاف ٿو لهڻوسي. يلا جي نہ ڏنئہ تہ سمجهندس چڻ گهوڙو جوٽيو ئي نہ هئم.“

”ائين تہ ڪٿس لڳي ويندءِ.“

”پوءِ لڳي تہ لڳڻ ڏينس، پر جائي هلبو ڪٿي، اهو تہ ٻڌاءِ...“

”صوفي رانجهن شاهہ تي.“

”اتي ڇو؟...“

”اڙي نہ چريا، اتي پنهنجو گهر اٿم. مان اتي ئي رهندي آهيان.“

”پوءِ تہ هيڏهن اچايو وڪڙ ڪرڻو پيو.“

آخر ۾ ٽانگو اچي صوفي رانجهن شاهہ جي پڙ تي پهتو هو.

هوءَ لهي ٽي جيئن ئي ٽپ ڏئي ٽانگي مان لٿي هئي، تيئن ئي پائدان ۾ پاڇو وچڙي ويو هوس ۽ ان تڪڙ ۾ ڪرڻ کان تہ بچي وئي هئي پر ڏک زبرو لڳو هوس، ۽ ٽانگو پيهر پنهنجي منزل طرف ڊوڙڻ لڳو هو.

هوءَ جنهن وقت ٽئين درجي جي هڪ پنتي پيل محلي جي هڪ پراڻي طرز جي، ڪچين سرن ۽ گچ سان ٺهيل گهر ۾ داخل ٿي هئي، تڏهن گهر جي صحن ۾ پيل هڪ اڌ پراڻي ڪرسي ۽ پراڻي ٽيبل مان هڪ ڪرسيءَ تي هڪ پنجاهہ سٺ سالن کن جي پوڙهي آهليل هئي. هن جي اکين تي هڪ پراڻي سگهن سان ٻڌل نظر واري عينڪ چڙهيل ۽ اڏو ئي پراڻي ٽيبل تي ٿاس جي ڊبلي ۽ ناس اگهڻ واري اگهڙي پيل هئي. پوڙهيءَ جي نڪ ۽ وات کي ٿاس ثقيل هئي. پوڙهي ننڊ ۾ الوٽ کونگهرا هڻي رهي هئي. پوڙهيءَ تي نظر پوندي ئي راحت کي ٻُچان وٺي وئي هئي.

”مئيءَ کي ننڊ بہ ڪا اکين سان ٻڌي پئي آهي. جڏي ڏس تڏي...“ هن ايندي شرط برقعو لاهي پري ڦٽو ڪندي هڪ ڪرسي سيري ڦهہ ڪري اڇلائيندي وڏو ساهہ کنيون هو. اوچتي کڙڪي تي پوڙهي سجاڳ ٿي پئي هئي. هوءَ سجاڳ ٿيندي ئي راحت تي ڏاڪا ٻڌي چڙهي وئي هئي.

”ائي، ڇو پئي آئين، اڃان ته نه اچين ها. مان آهيان جو بادشاهزاديءَ کي ڏسي ڏسي ٿڪي آهيان ۽ هيءَ وري...“

”ماسي مزرا آهن ٺوڪي. ايڏي ننڊ! شهر آهي جو اڃان سوڏو ڪُٺليو پيو آهي، رستا پيا وهن، ٺوڪي ساجهرئي ننڊ؟ توبهه! باهه ڏيالس، گرمي ته ڏس، ولڄڻو ڪاڏي ڪيو ٿي؟“ هن رئي جي پلاند هوا ۾ لهرائيندي وڏا وڏا ساهه کڻندي چيو هو.

”اڙي ها ها جهڪي ٿيءُ جهڪي ٿيءُ. مان ڪي ننڊ جا مهڻا ڏين، پاڻ سو ڪندي ٿي ڪا نهين؟“

”ڪئي ڇوڻ پر ڪڻهن ٿيم جي، ڪن چارئي پهر ننڊ جي حوالي.“

”ڪهڙي وري پساءُ گلن ۾ ترڻ واري ميرن جي ٻالي آهين، جو تنهنجي مٿان ويهي پهرا ڏيان؟“ پوڙهيءَ ٿيبل تان ناس جي دٻلي کڻي هٿ جي ترئيءَ تي هڻي، ناس چڙهي ڏيندي چيو هو.

”هَهه هَهه هَهه، مڙهي ٻالي وري ڪهڙي عرش تان لهي آئي هوندي. اها به اسان ماڻهن جهڙو ماڻهو هوندي، ان کي وري ڪهڙا ٻه سڱ مٿي تي هوندا؟“ راحت ٺهڪڙا ڏيندي چيو هو.

”اڙي هاڻي ٻڌم ٻڌم، پر اهو ته ٻڌاءِ ته ٿيو ڪو آپراسو؟“

”آپراسو؟ هَهه هَهه، هان هي وٺ، ساهه نه نڪرئي“ هن پرس مان ڪجهه لوٽ ڏيندي چيو هو ۽ پوءِ پوڙهيءَ نوٽ ڳڻيندي چيو هو.

”ڇو اڄ خوشيءَ ۾ ماپي نٿي ماپين، ملي ته نه وٺي ٿي ڪا سوني آسامي!“

”ڏاڍو سٺيو شڪار، جي پوڻ لڳو ته پئون ٻارهن، اصلي ڏوئي ڍڪڻ گهر“ هن آرس پڃي چنگهان ڊگهيريندي پوڙهيءَ تي رعب ويهارڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ۽ پوڙهي نوٽ مُٺ ۾ قابو ڪندي چيو هو.

”ها، مارجي ته ميرُ مارجي باقي چاڪر چا ڇڪائجن.“

”مڙهي، چاڪرن کي ڏي ٻتن، مان ته مير ماريو آهي مير.“

”آڙي اهو آهي ڪير؟ مان کان ڪا ڳجهائي“

”هل ڙي هل، تون پنهنجو وکت ڪائي وئينءَ.“

”مُئي! ماڻهو ٿي رهزن.“ پوڙهيءَ چتاءَ جي انداز ۾ چيو هو ۽ پوءِ راحت ٺهڪڙا ڏيندي رازداريءَ واري لهجي ۾ چيو هو.

”هَهه هَهه هَهه، ڏني مکياري، نه وئي ته مال مالڪن جو.“

”پلا آهي ڪير!“ پوڙهيءَ بي قراريءَ مان پڇيو هو. راحت پنهنجي ڪرسي چڏي هئي اچي پوڙهيءَ مٿان بيٺي هئي. مرڪي چيو هئائين:

”ڪير به هجي، تنهن سان تنهنجو ڪم.“

”چڱو نه ڏس، باقي مان به مارئي آڏو پيتا نه پٽرا ڪيسائه ته اهائي ڳالهه.“ پوڙهيءَ خفي ٿيندي چيو هو.

”هون... پيتا پترا ڪندي پاڻ سو ستي جتي آهين. سچا سارا راهه رلد تنهنجا ڏيکاريل، هاڻي وري... پلي سؤ ڪُٺا ڪاٽي حج هلي هئي“ هن پوءِ چڙي رسامي جو انداز اختيار ڪندي پيهر پنهنجو پاڻ کي ڪرسيءَ تي سٽيو هو.

”سُٺي! ماري پوءِ چو تي ايڏو پسرائين. ڪرين چو نہ تي نخرا“ پوڙهي نوٽ هڪ مٺ ۾ ڪندي ڪرسيءَ تان اٿندي ”ڪُنهُ گهر سندس، ماريو ڇُهڙو هجي يا چمار، مان تہ آهيان هن گهر جي مالڪياڻي. تون ڄاڻ تنهنجو ڪم.“

”چڱو هاڻي چڏ بس، هنيانءُ ٿو چتجي، ڪو مانيءَ کيو ڪاراءِ.“

””چو، ان سڄي سڪٿي لہ ڪارايُئہ چڻ جنهن جي ساراهہ ڪندي اصلي ڍاپين ئي لٿي.

”اڙي پٽپ، آسونهين ساڻ ايتري حجت بہ چڱي ڪونهي.“

”ڪير آهي؟ ڪٿي وينو آهي؟ ڇا ڪندو آهي؟“ پوڙهيءَ هاڻدي هندي هڪ هنڌ رکجي ڪيس معنيٰ خيز نظرن سان گهوريندي چيو هو.

”اڙي. ها ها پيٽ لہ قاتئہ سچي رات پئي آ، پهريان کيو تہ پيٽ ۾ وجهڻ ڏي.“

”چڱو، تون ڪپڙا بدلائي وٺ، تيتر مان چانور پائي اچان پر ان دبلڙيءَ جي پارت اٿي، متان لڪي ۾ ڪيرائي نہ رکينس.“

۽ پوءِ پئي صبح تي سويرئي اٿسي پئي جٽيون گهرو ڪم ڪار ڏي لڳي ويون هيون. گهر ۾ هرهڪ شيءِ کي سليقي سان رکي رهيون هيون چڻ ڪو پير مرشد ايندو هجين. راحت سويرئي پنهنجو ڪم چڏائي رات جي اوجاڳي، ٿڪ، صبح جي رئي دز لٿيل جسم کي پاڪ پوتر بنائڻ لاءِ وڃي نلڪي جو پاسو ورتو هو ۽ پوڙهي ٻاهر آڳند کي ٻهاري رهي هئي. هرهر ڪغذ هيٺ ڪرڻ ڪري سندس عينڪ کسڪي هيٺ ٿي رهي هئي. هوءَ هرهر عينڪ کي دُرست ڪري رهي هئي ۽ ڪڏي ڪڏي وذيڪ خفي ٿيندي پنهنجي ئي سنهن ٻڙٻڙ ڪري رهي هئي.

”هاڻي هڪ هنڌ ڪٿي ٽنهُہ تہ ٿهڪايانءِ نہ پٽ تي، ڪهڙو تہ اجي ڪا رهئہ کيو ٿي“ ڪن ڪان پوءِ اوچتو ٻاهران ڪڙو ڪڙڪيو هو. پوڙهي ٻهاري هڪ پاسي اڇلائي گوڏن تي هٿ رکي اٿي ٻاهر وڃڻ لڳي هئي. دروازو پيهر ڪڙڪيو هو ۽ وري ٽيهر. پوڙهيءَ دروازي ڏانهن وکون کڻندي پنهنجي منهن بيزاريءَ مان چيو هو.

”ماريو، ڪو چڙهئي گهوڙي تي آيو آ، اصلي ٻاهہ ٻاري ڏني اٿئين.“

پوءِ جڏهن پوڙهي در تي آئي هئي، تڏهن ٻاهر اقبال کي ڏسي ڪجهه ياد ڪندي هڪي ٻڪي ٿي وئي هئي، پر تڪڙو پاڻ سنڀالي هرويرو بہ ٻڪائي ڪندي پڇيو هئائين ”ابا ڪنهن سان ملڻو آهي؟“

”ماسي، مان ٽانڊگي وارو آهيان، اڄ سچي ڏينهن لاءِ ٻولايل...“ هن قدري ڌيرج سان چيو هو.

۽ پوڙهي واپس مڙندي چيو هو "چڱو چڱو، ٻچڙا مان اطلاع ڪيان" ۽ پوءِ ويندي ويندي هڪ دفعو ٻيهر ڪيس تيڏي اکـ سان ڏٺو هئائين، تنهن بعد اڳتي ويندي پنهنجي منهن ۾ ٻڙڪيو هئائين.

"ڇورو ته سون تي رتي آهي، پر خداءِ ڪري نيڪ نيهه ڪريس." پوڙهيءَ اندر پهچندي ئي ڳڪڙيون ڪرڻ شروع ڪيون هيون. ننڍڪي هيڻان سنان ڪندڙ راحت ڏالهن وڌندي پڪاريو هئائين.

"اڙي ڪاڏي وئين، هيڏي ٻاهر ته نڪر."

"پيو ته سڪـع آ، صبح مردان سان هنيانءُ ئي ڪاٽي ڇڏيو تي. وري ڪهڙي ڪاڻ ڪُٽئي؟" راحت ننڍڪي چوڌاري ڏنل ديوار ڪان منهن ڪڍي چيو هو ۽ پوڙهيءَ ڏانهس وڏيون وڪون کڻندي چيو هو.

"مُنهن ڪاري هيڏي ٻاهر ته نڪر، لاشڪ ته هو آيو تي" پوءِ سرگوشيءَ جي انداز ۾ چيو هئائين.

"سچ...!! پر ٻڌاءِ ڪيئن لڳئه!؟" راحت خوشيءَ جي عجيب احساس وچان پڇيو هو. پوڙهيءَ ڪيس جلد ڪرڻ لاءِ رهڙ ڏني هئي.

"اڙي(هائي چڏين، هجهٺي رڳو ڦتوائون ونئيون. وجينس ٻاهر، ڇا چوندو پرائو مڙسالو."

"امڙ، تون به ڏاڍي تي ٻڌائين، ڏسين ٿي اڄان ٻُضون ئي ڪين ماريو ٿم. تون وڃي اچينس، تيتر مان جلديءَ ۾ ڪپڙا پائي وٺان، پر ڳالهه ڪي ڇورينديءَ تون."

"اڙي ها ها، ڇو ٿو ساهه نڪرئي. اچڻ ته ڏيس، ڏس ته ڪيئن ٿي هٿن تي پرتا ڪري ڏيکاريانءِ." چوندي چوندي پوڙهي ٻيهر ٻاهرين در ڏانهن وڌڻ لڳي هئي. در تي ايندي پوڙهيءَ اقبال کي اندر اچڻ لاءِ چيو هو، تڏهن هن وڏيڪ پڪ ڪندي چيو هو.

"ماسي، اندر اچان؟"

"اڙي، تڏي ڇا. تون پنهنجو ٻچو آهين، توکان پلا ڪهڙو پڙ"، پوڙهيءَ اڳيان اڳيان هلندي آچاتڙا قدم کڻندي هلي رهي هئي ۽ اقبال پٺيان پٺيان سست ۽ ڍلا قدم کڻندو هلي رهيو هو. پوڙهيءَ، ڪيس اڳـر ۾ پيل پراڻن ڪرسين مان هڪ تي ويهاريو هو ۽ پوءِ پاڻ جلدائيءَ مان الڪي طرف وڌي وئي هئي.

"مائي ڇڏاءِ، پڪو ٿـو تنهنجو اوسو لهي" پوڙهيءَ هلڪي آواز ۾ چيو هـو ۽ راحت توال سان لـڱ اگهندي چيو.

"بس آيس، تيتر تون ڪيس رُجهائي ويهار."

ڪن ڪان پوءِ آلن وارن کي ڇنڊڪا ڏيندي راحت اقبال ڏالهن ايندي مرڪي چيو هو،

"ايترو ماجهر!"

"ها، بس."

”شڪر جو آئين، ماسي تہ سيرٺي پٽي وٺي هئي“ هن وارن کي هٿني گردن تي وائڪو ڪندي چيو هو، جنهن سان گڏ هوءَ وڏيڪ سندر لڳي رهي هئي. هن جي پڳل وجود تسي آلو چولو چنبڙيل هو. هوءَ هاڪي مُرڪ سان ڪرسيءَ تان اٿي هئي.

”مان اجها آيس.“

۽ پوءِ جڏهن ٿوري جهٽ کان پوءِ واپس آئي هئي، تڏهن سندس هٿ ۾ سادي چانهہ دانِي ۽ پراڻا سادا ڪوپ پڪڙيل هئا. هن پوءِ هڪ ڪوپ ۾ چانهہ پرتيندي اقبال ڏانهن وڌائي هئي، پئي ڪن پوڙهيءَ پهنجي ڏڪندڙ هٿن ۾ ڪوپ ڪندي مرڪي پڇيو هو.

”پوءِ پٽ، ڪهڙيءَ ڳالهہ تي بيٺين؟ اسان تہ سڀني ڳالهين ۾ مڪياري ڇڏيو ٿي.“

پوڙهيءَ جي اوچتي آواز تي اقبال چرڪي ڏڪي مرڪ مرڪندي راحت جي مُک تان نظر هٽائيندي، چانهہ سرڪ پريندي چيو هو.

”ماسي، مان کي قبول آ.“

هن جي اقرار سان گڏ راحت جي چهري تي هرويرو بہ شرم جي لڪير آيري آئي هئي. پوڙهيءَ اجان بہ وڏيڪ کيس هُرڪائڻ لاءِ چيو هو:

”ابا، ڪئي ڳالهہ ڏوريندي آهي. اڄ ڏسين ٿو تہ پٽين کي بہ ڪن آهن. تون پڇو آهين، توسان ڪهڙي ڳجهائي! اسان وٽ بہ ڏٽيءَ جو ڏنو سڀو ڪجهہ آهي. مائيءَ جي مرحيات ۽ منهنجي خاوند جا مليل ڳهہ ڳٽا، ٿالهو ٿپا، جيڪي سي چار ڪوڏيون هٿڙ ۾، بس هجي جيڪو سنڀالي.“

”پوءِ مان کي اجازت، تانگو مالڪن جي حوالي ڪري اوڪا پوڪا پلي اچان.“ اقبال چانهہ جو ڪوپ خالي ڪري ٽيبل تسي رکندي، اٿي راحت جي چهري ۾ اکيون کپائيندي مرڪي چيو هو.

”پلي پلي، تون پنهنجو سوس پلي اچ. جڏي بہ اچين اسان جون اکيون ٽڏيون.“

اقبال اٿي هلڻ لڳو هو، جنهن سان گڏ راحت بہ اٿي ساڻس گڏ هلڻ لڳي هئي، پوڙهيءَ پيهر پنيان آخري تير اڇلايو هو ”آئون جائي پنهنجو نيلو پيلو تانگو بہ وٺي ڏينداسون.“

هو پئي اڳتي وڌي رهيا هئا، هڪ پئي کي عجيب ۽ ڪائڻ وارين نظرن سان ڏسڻ لڳا هئا. راحت سرڪي پڪ ڪرڻ خاطر پڇيو هو.

”پڪ موٽندين نہ؟“

”پڪ...“ اقبال کيس يقين ڏياريندي چيو هو، تڏهن راحت وڏيڪ ڪائڻس وچن وٺندي، مُرڪي چيو هو.

”مانڱسائو اقرار؟“

”ڏس هاڻي، اهين ڏنو ٿي، هي ڪيو هٿ ڪاڏي ويندو آهي.“

”پوءِ مان اوسيئڙي ۾ رهنديس“ هن ڪيس در جي چائنٺ ٽپائيندي آخري ڀيرو مرڪي چيو هو.

۽ پوءِ جڏهن واپس آيو هو تڏهن سائس جيڪي ڪجهه ساعتون گڏ گهاريون هئائين، انهن جون يادون سانڍيندي هن ڪي ننڊ اچي وئي هئي. ان ننڊ ۾ ئي هن هڪ پيوائتو خواب ڏٺو هو. هوءَ پنهنجو پاڻ کي پرائن ميرن گدلن ڪپڙن ۾ پسندي، ڪنهن ڦٽ پاٿ تي پيل هر لنگهندڙ آڏو هٿ ڊگهيري خيرات گهرندي، مڙس هٿان موچڙا کائي گهر مان تڙجندي، ڏڪا کائيندي بي عزتو ٿيندي، مڙس کي ٻيءَ ڪنهن نئين نويلي ڪنوار جي آغوش ۾ مزا مائيندي ڏسندي رهي هئي. اهڙن بڇڙن حالن تي پوڙهي کلون ڪندي وڏا وڏا ٽهڪ ڏيندي چٿرون ڪري رهي هئي.

”هَهَهَہ... هَهَهَہ، هَهَهَہ... ڏس پنهنجي حالت، ڏس پنهنجي... چيم نه ٿي ائين ضرور ٿيندو، ائين ضرور ٿيندو. هو توکي ٽوڪاريل ڳرهه جيان اڇلائي ڇڏيندو. چوسيل نڪتڙيءَ جيان ڦٽو ڪري ڇڏيندو. هاڻي تون ياعمر ٿي عذاب پسنديندينءَ، هَهَهَہ هَهَهَہ.“

”نه نه، هو مون کي دوکو نه ڏيندو، دوکو نه...“

”توکي دوکو نه ڏيندو؟ ايترو مرد تي ويساهه! هَهَهَہ... هَهَهَہ... هَهَهَہ، هَهَهَہ... ڪجهه سيک، پنهنجن تجربن مان سيک. مٿان ڪنهن ڏينهن ڪنڊا نه ڪيڏا ٿا پوني. ڪنڊا نه... توکي ان جو علاج ڪرڻو ئي پوندو، ڪرڻو ئي پوندو.“

”مالڪي، هن تي ڀروسو آهي. منهنجو هن تي احسان آهي، منهنجو، منهنجو...“

”هَهَهَہ... هَهَهَہ، هَهَهَہ... احسان، احسان، احسان، ڪير ٿو چوي، تنهنجو هن تي احسان آهي. هن ته پاڻ توتي احسان ڪيو آهي. تون اهو اجاڙ وڻ آهين، جيڪو برپٽ ۾ بيٺي بيٺي سُڪي سڙي ويو هجي. تون اها وانجهه آهين، جيڪا سهسين سينگار ڪرڻ کان پوءِ به ماءُ ٻڻجي نٿي سگهي. تون اهو بيٺل پاڻيءَ جو ڍُٻو آهين، جيڪو بيٺي بيٺي سينوارجي بدبودار ٿي ويندو آهي ۽ پوءِ، پوءِ ماڻهو ته ڇا پر ڪو ڪتو بلو به ٺوسڻ ڪونه ايندس. تون اها ڪلراٺي زمين آهين، جنهن ۾ ڪوبه سِلو آيري ڦٽو سگهي.“

”هن کي سائو سلو گهرجي، هن کي پيو اقبال گهرجي، هن کي... ۽ تون ياعمر رولو ڪتيءَ جيان گيپي گيپي لاءِ ٿي نوسيندي وتندينءَ، ٻچڪر تي ٿي پڇ گسائيندينءَ.“

”نه نه، مان ائين ڪرڻ نه ڏيندس. ائين ڪرڻ نه ڏيندس، نه ڏيندس، نه ڏيندس...“

هوءَ ننڊ ۾ سٽي ٿي سٽي وڏيون ڪنئين ڦاتيون دانهون ڪرڻ لڳي هئي، جنهن تي پوڙهيءَ سجاڳ ٿي کيس وڏي آواز ۾ سڏ ڪيا هئا.

”ڇا ڪرڻ نه ڏيندينءَ!؟ سنجها وکت هو ڇا ٿي جابولين، لڳي ٿو ٿي موت جا مارون؟“ پوڙهيءَ جي آواز تي هوءَ ڇرڪ ڀري اٿي ويٺي هئي. هن جي اکين مان پاڻي وهي رهيو هو.

سندس سڄو جسم پکنهر ۾ شل ٿيو هو. هن پنهنجي پريشاني لڪائيندي رئي جي پلاند سان منهن اگهندي ڪنبرايل آواز ۾ چيو هو.

”ماسي!؟ ائين ڇو ڪنهن ڏينهن ۾ ڦاسي مدد لاءِ واجهائيندي هُجي.“

”ڇا ڏٺو؟ هان حال، مانکي ننڍ ڪرڻ ڏي، سڄي ڏينهن ۾ ٻه اک پوٽڻ ڪانهن ڏني تي.“

”نه، ماسي اڄ مان توکي مورئون ننڊ ڪرڻ نه ڏيندس. اڄ اسان کي ڪنهن نه ڪنهن فيصلي تي پهچڻو ئي پوندو. ڪو نه ڪو رستو لهڻو ئي پوندو.“ هن ڪي قدر پختي آواز ۾ چيو هو، جنهن تي پوڙهي ڪنهن اچاتي خوشيءَ وچان ٽپ ڏئي اٿي ويهي رهي هئي. پوءِ ويهاڻي هيٺان عينڪ ڪڍي اکين تي چاڙهيندي چيو.

”هئي... نور ڪان سواءِ به نسورو ڪوڙ آهي. پانهن واري عينڪ پائڻ به ڪهڙي نه سولي آهي.“

”ماسي، اڄ ڪنهن نه ڪنهن فيصلي تي پهچڻو ئي پوندو.“

”فيصلي تي ته پهتينءَ، اڳ ۾ مانکي ناس جي دٻلي ته هٿ ڪري ڏي، مٿو ٿو ڦري. ڪچيءَ ننڊ مان اٿاريو تي.“ پوڙهيءَ ويهاڻي هيٺان هٿوراڙيون ڏيندي ناس جي دٻلي جاچيندي ۽ پوءِ دٻلي ملڻ تي، دٻلي هٿ جي ترئيءَ تي هڻندي ناس چپٽيون پري نڪ ۾ وات ۾ ڏيندي،

”هاءِ هاءِ... مس مس مٿو جاءِ آيو آهي. ها، هاڻي چؤ ڇا پئي چوين؟“

”ماسي، مان اهو ئي...... مان اهو ئي پئي چيو ته مٿان جائي به تنهنجو چيو سچ نه نڪري.“

”جي ايترو سمجهه ڏسندي به ڪيسر جو گهر ٿيندينءَ، ڪيس پوليءَ وانگر چنبڙي پئي هوندينءَ ته پوءِ هڪ ڏينهن پاڻ به ڏيهڙپ ٿيندينءَ، مان مڙهيءَ کي به اڇي مٽي ۾ در در پنائيندينءَ.“

”پلا ڪا ٺيڪ سوچ، جيئن لال به ليپي پريت به رهجي اچي.“

”ماڻي، جي مان ڪان ٿي پڇين ته پوءِ نه لال ليندو نه پريت رهندي. ها، ائين ضرور ٿيندو، نانگ به مرندو لٺ به بچندي.“ پوڙهي پنهنجو فيصلو ڏيندي چيو هو، جنهن ڪان راحت ڪنهن خوف وچان ڏڪي وئي هئي.

”نه نه ائين نه، ائين نه، ماسي ائين... اهو سمجهه مانڪان نه پڇندو، مان ڪان نه پڇندو، مان ڪان...“.

”نه پڇندو، هئون... اڙي چڱائي تي چوانءَ، ڏاڍا هٿ هڻندينءَ، جڏي نه هاءِ به وئي هوءِ به وئي، تڏي ڌوبيءَ جو ڪتو نه گهر جو نه گهاٽ جو.“

راحت ڪن لاءِ خاموش ٿي وئي هئي، تنهن بعد هڪ ڀيرو وري پنهنجي تصور ئي تصور ۾ پنهنجو پاڻ کي در در جا ڌڪا کائيندي، فقيرياڻيءَ جي ويس ۾ ڇڳل ڦاٽل ڪپڙن ۾ فٽ پاٿ تي ويٺل ڏٺو. اقبال کي نئين نويلي ڪنوار جي ڪچ ۾ هجڻ ۽ ڪيس ڌڪا ڏئي گهر مان تڙي ڪڍڻ جهڙا منظر ڏسڻ لڳي هئي ۽ پوءِ سڏڪن سان گڏ بي اختيار نڪري ويو هوس:

”نه نه، مانسکي ائين ڪرڻوئي پوندو. ڪرڻوئي ...“ هن ويهاڻي ۾ منهن لڪائي وارن ۾ هٿ جڪڙي ڇڏيا هئا.

۽ پوءِ جيڪو ڪجهه ڪيو هئائون، سو شايد انهن ڳالهين جي ڪئين ڏينهن تي ئي عمل ۾ آيو هو. رٿيل پروگرام موجب ٽيليويزن جي وائر ڪي ٻئي ڪنهن وائر جي ٽڪر سان ڳنڍي ٻاهر گهر جي صحن ۾ رکيو ويو هو. شام جو به دستور جي ٽيليويزن کي سويرئي هلايو ويو هو. هو ٻئي عورتون جيتوڻيڪ خاموش، بغير ڪنهن فڪر جي ٽيليويزن جا پروگرام ڏسي رهيون هيون، پر ٽنهي هوندي به سندن اندر ۾ لوڇ پوڇ جاري هئي.

پوڙهي پنهنجي بهادري جتائڻ لاءِ ڪڏي ڪڏي ڪي لفظ ڳالهائيندي راحت ڏانهن به تڪي، اهو ڏسڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي ته جنهن اٽڪل بازيءَ لاءِ ڪيس تيار ڪيو هئائين. هينئر به ان ڏاڪي تي بيٺي آهي يا ڏڪو ڪاڏو آڻائين ۽ پوءِ ڪڏي ڪڏي ڪيس هاراپل ڏسي همت بڌرائڻ جي ڪوشش ۾، سندس غمگين چهري کي تڪي سنڀالڻ لاءِ ريس جي سوارن جيان مختلف موڙ ڏئي مڏو ٽڪ تي هلائڻ لاءِ تي جتن ڪيائين.

۽ پوءِ ڪيڏيءَ مهل منجهند جو سٽل، اوجاڳي جو سٽيل اقبال به بسترو ڇڏي پوتڙي ۽ گنجيءَ ۾ ٻاهر نڪري آيو هو. هن جي اکين تي اڃا به ٿڪاوٽ ۽ ننڊ جا خمار هئا. هو وڌيڪ حسين لڳي رهيو هو. هن پوءِ عورتن مٿان ايندي ايندي ئي انهن تبديليءَ بابت پڇيو هو.

”اڄ ڇو ٽي- ويءَ کي هيڏي ٻاهر ڪڍيو اٿوَ!؟“

”ابا، گرمين جا ڏينهن آهن، هاڻي مُني اندر نٿي ٿهي، پيو ته جهڳهڙي به خلاصي آ، اندر آواز جو پيو منجهي ته اصلي ڪن پيو کائي ڪن.“ پوڙهيءَ ڦڙتيءَ سان جواب ڏنو هو ۽ اقبال، راحت جي خاموشيءَ ۽ چهري تي ڇانيل ڏوهه جي اثر کي ڀسي مرڪي چيو هو:

”ماسي، اڄ وري هن موسم کي ڇا تي ڪاوڙايو ٿي؟“

”ابا ڪاوڙايو ٿس پنهنجي پرڪارن، مان ڇو. اها صبح لڪون جو رني آ ته نه ڪاڏو نه پيتو ...“

”اڄ پلا تنڙ نه ڪرائيندينءَ ڇا؟“ اقبال مرڪي ماڻس مخاطب ٿيو هو ۽ هن لنوائڻ جي انداز ۾ چيو هو:

”نه، اڄ مانسکي مٿي ۾ سور آهي.“

”ڇئبو اڄ سائينءَ جن جي دشمنن جي طبيعت ٺيڪ نهي،“ اقبال مرڪي نڪي صرف وڏندي چيو هو. هن پاسي جڏهن نڪي گيڙڻ جا ڪاني آواز ٿيا هئا، تڏهن پوڙهيءَ وائر تي لت ڏيندي پنهي ڇيڙن کي ڌار ڪري ڇڏيو ۽ اکين ئي اکين ۾ راحت کي رٿيل پروگرام جي تڪميل لاءِ اشارو ڏنو. راحت ڪرسي ڇڏي پريان ئي ٻوڪڙ ڪندي سڏيو هو:

”اڙي جود ڪر هيڏي ... ماسيءَ، ٽي- ويءَ جي وائر کي جئي...هيڏي ٻاهر ته...“

”هائي جو هلي پئي.“ هن ڇاڀڻ هڻندي چيو هو.

ماسيءَ ڪرسي سيريندي وچڙائي چئي رکي. هن جي لرزندڙ آواز سان ڳنڍ جسم به ڪنبي رهيو هو. هن ٻوءِ اندران ئي چيو هو:

”وائر ڇڪجي، ته نه ڳنڍجي سگهبي ڇا، تون ڇو اڃا پريشان ٿي آهين.“ اقبال جي ناهوڪيءَ دلداريءَ تي راحت ڳنگ منگ ٿي ويٺي ئي رهي هئي. ڪيس هيٺئن هارايل ڏسي پوڙهيءَ ٻه ڪان ڏانهس ڪٺندي چيو هو:

”ته ٻوءِ وڃي ڪو وهنج، ٻچڙا ڏاڍو سٺو پروگرام هليو ويندو.“

تڏهن اقبال جلدائيءَ سان اڏوڳابرو ڇاڀڻ لائي ٿوال هيٺ تي ڪري وائر مٿان آيو هو ۽ راحت کي چيو هئائين، ”ڇڳو وڃ اندران وڃي ٻٽڻ مٿي ڪريئس.“

راحت جي ويندي ئي پوڙهيءَ ڳالهايو هو:

”ماريئي، پيسا ٻه ٻوڏيءَ جا ورتا، جائي ٻه اڄ ملڪ کي حرام ڪائي ويڏ آ.“

”ماسي، تهان کي ٻه اجائي جي تڪڙ، ٻئي سان ٻه ته صلاح ڪجي.“

۽ ٻوءِ اندران راحت آواز ڏنو هو:

”ٻٽڻ مٿي ٿس.“

راحت جي ٻڌندڙ آواز تي پوڙهيءَ پنهنجي لفظن جو پردو وجهندي چيو هو:

”پٽڙا، اصلي ڏاڍو مزو ٿس.“

”ماسي چوندي جو آهين، ٽيليويزن اڪين کي وڻي ٿي.“ اقبال وائر جي پنهي ڇيڙن کي ڏار ڏار پنهي هٿن ۾ ڪٺندي چيو هو ۽ ٻوءِ جيئن ئي ڳنڍڻ جي ڪوشش ڪندي پنهي ڇيڙن کي ملايو هئائين، تيئن ئي بجليءَ جي جهٽڪي سان ڦهه ڪري زمين تي ڪريو هو. هن ڪان وڏي دانهن نڪري وئي هئي ۽ ان دانهن تي راحت اندران بدحواسيءَ جي عالم ۾ ٻٽڻ مٿي ڪرڻ کان سواءِ ئي تيزيءَ ۾ ٻاهر اچي اقبال کي بچائڻ جي ڪوشش ۾ جيئن ئي ڪيس ٻري ڇڪيو هئائين، تيئن ئي پاڻ ٻه ڦهه ڪري ڪري پئي هئي. وائر جسم کي ويڙهي ويس. ان بعد پوڙهيءَ تڪڙي اٿي ڪوٺين جي دروازن کي بند ڪري، وڏي وڏي آواز ۾ رڙيون ڪيون هيون.

سَڌو ڌم ٽيڙو سُور

حفيظ ڪنڀار

ڏينهن جو ٽيڙو ٽُٽڻ لڳندو هو ته هُو ڳوٺ کان ٻيري پنهنجي گهران نڪرندو هو ۽ گهٽيءَ کي ڇڏي نگهر جي ٽَپ جي ڪُڙها ڏئي شاخ ٽپي اچي ان اچي اجري پيچري تي پهچندو هو، جيڪو لُڏندي جيئن وٽ ڪاٽيندي، جُتي واري ڳوٺ کان ٻاهر نڪري، وجي وڏي رستي سان هٿُپ ٿيندو هو.

جُتي واري ڳوٺ ۾ ڏيڙڻ شرط سندس نظر گهڻو ڪري ماستر تي پوندي هئي، جيڪو انب جي وڻ هيٺ ڪتاب پڙهڻ ۾ اڪو پيو هوندو هو يا مٽي کي ميندي هٽي سڪائڻ لاءِ ڪرسي يا کٽ تي ويٺو هوندو هو.

"استاد وڏي جو خير!"

"بسم الله ـ بسم الله، ميهار خان."

ميهار اسڪول کي ڏئي چيلهه سريکي پٺ کان ٿيندو جڏهن سامهون پٽ جي ڪپ تي پنل گهاٽي پپر هيٺ هوريان هوريان مچندڙ ڪچهري ۾ "سلامالیڪم" ڪري اچي رسندو هو ته پپر جون ٽاريون ٻه چڙ آتيون تي پولديون هجن ۽ پل ۾ وهندڙ ميرالجهڙو پاڻي ٻه ڪس چڙ جيءَ ڪار ڏيندو هجي. ميهار جي لاءِ ڪچهري ۾ ڪڏهن سوڙ نه ٿي.

"هتان اچ ميهارخان ـ هتان" جمعون سڏرالدي چولدو هو.

"اي ايڏهين ڪاڙهو ايندو، هليا منهنجي پٺر ۾ ويهه."ـ سومار گنجو پنهنجي ٽڪن ني نراڙ کان ڪياڙيءَ تائين هٿ ڦيريندي چولدو هو.

"وچ پيلي! ميهار تي ايڏي والار." ابراهيم جي صلاح ٿي اور نموني جي هوندي هئي. پر هو پنهنجو ٽانڪا هڻي ۽ چٽيون لڳل بوٽ لاهي، گهاٽي سُٿڻ همراهن وچان بچائيندي چيگل ٽڏي يا ڳوڻ تي پنهنجي مرضيءَ سان ويهي رهندو هو. هن جو ويهڻ معنيٰ ڪچهري سڄي جي سڄي پڙڪو ڪاٽي مچي ويئي.

* * *

ڇڙو ڇانڊي سڄو سير ميهار چڱي خاصي عمر کي جوڳ ڏئي اچي پوڻين پيرين ٿيو هو، پر اڄ به ڪنهن دُوران مڙس کي ويهاري پڇري ڪٽندو هو ته ڇڻ ستن مڙسن جو ست منجهس اوتجي ايندو هو. اڄ ڏينهن تائين ڪانئس ڪو چنبي ڇڏائي نه سگهيو هو. ننڍڙين اکين ۽ مٿي تي سدائين گرانٺ جيڏن وارن واري ميهار لاءِ ميهون ڪنير ۽ عطاڙُو وڏو چوندا هئا.

”سائين! ميهار جو ٽڪ ڏيئي پيتل به سير گيهه پچايل آهي.“

”پڙس به مرهيات جاڻنو هوندو هو...... آڇو وري مراد بيني جي ڳالهه ڇوريندو، جنهن پوڪن ۾ سندس نيئن ڏيا گاڏي هڪڙي دفعي رات جو مٿي تي رکي وڃي سندس ڪماند ۾ لڪائي آيو هو. ٻئي ڏينهن راڄ مڙي آيو، چيلهه پڙ تي لهي ٿي نه، جو گاڏي هٽ اچي. مراد شام ڌاري گڏ ٿيل راڄ کي چيو.

”ابا جي ڪُري ڏيو ته گاڏي جو ڏس ڏيان“- ڪُري جي ٻاس ٿي، همراهه ملندي چيو: ”مراد رات دُري هيٺ مٿو ڏئي گاڏي ڪمالدن ۾ رکي آيو اٿائو.“ همراهه دانگ تي ويا.

”اڙي، ماڻهو اهڙين ڪ غيبات“- مڙسن کي ڏندين آڱريون اچي ويون. مراد ميهار جو پيءُ هو، ڪيس مٿي ورهيه لنگهي ويا، پر ڳالهيون نه کٽيون. ڪمون ڳالهه ڪندو هو ته هڪڙي رات وڃي جوتي رام جي دڪان کي اڪيلي سر ڪات هنيائين. اڌائي مڻ بار پٺن تي، آڏيءَ جو ٿي ڪڙيا ٿپي اچي پرديسي واري ڪنڀيءَ ڪان پڌي تي چڙهيو آهي، اتان ٻڪٽن واري ڪڙهه ڏئي، درسن واري هڙيءَ ۾ اچي پير ڊانا اٿس، وري پوٺي تي چڙهي وڏي تاري ويل لڪائي وڃي رئيس الهداد (بهشت نصيب ٿئيس) جي اوطاق تي ڪيائين.“

”ها سائين، هن جون ڳالهيون ته هن سان هيون. هل ڙي مراد بنا هل تنهنجي چمار.“ ماضيءَ جي منجهيل سٽ مسان وري ڪو پيو ڌاڳو نڪري ايندو هو ۽ مراد جي ڳالهه ٽيندي هئي ۽ ڪو پيري پڳل همراهه چپ ڇوريندو هو ۽ مماتين جي سير ۾ پير ڳوليندي مراد جو پير ليڪي ٻيهندو هو.

”هڪڙي دفعي مينهن ويس وڃائجي. مينهن چيا هئي، ڇي چالتيهه هجنس... ڳالهه ڪندڙ جون ڳوڏن تي ٻڌل سُنڌيون ڪلي پونديون هيون... وري اهڙي ٻتاري سيري جو مٽڪ ٻئي ترڪي. ڇي مولائي پچائيندي پچائيندي وڃي نڪتو آڻيلن جي ڳوٺ. مينهن جو رڳو ڏس پيو ملي، هيتان وٺي هتان مٿيي. خير جڏهن شيدين جي ڳوٺ پهتو ته خبر پيس ته سومار شيدي مينهن سڃاتي، سو ڪاهي ڳوٺ ڏانهن نڪري ويو آهي.

سياري جو چاليهو هجي. ٽيون پيون ڦر ڇڏين. مينهن ته ٿي هٿيڪي، ٻيو مرهياتي جو مينهن ۾ ساهه هجي، سو ڪٿي ٽڪي. ڳوٺ ان نوَ سيل پري، هن کي ٻت تي هڪڙي قميص ۽ سٿڻ مٿي ٿي ٽوال، پر مڙس سيءُ ڪان لاهرائي ڪنهن کي رات ٽڪائڻ لاءِ چوي سو به سينو.

”ماڻهو! پوءِ همراهه اچي اتر چوٽ کي پوئي تي سامهون ٿيو. هوڏانهن سيءُ هيڏانهن مراد. وٺي ٻوڙ ڪيائين. ٻوڙ ۾ اڌ پنڌ ڪٽائي اچي ڪيڙيءَ ۾ پيو. تنهن وقت ۾ ماڻهن ۾ سياڻپ به هوندي هئي. جي ڪو اوهان پارو هجي ها ته تُوري ٿيو پيو هجي ها... پر تڏهن زماني ساز ۽ عقل وارا ماڻهو جام هوندا هئا. ابا ڪيڙي ۾ پيو ته ڇا ٿو ڪري. واري وچائين ٿوال. ڪڙا وجهي ٻڌائين پٽري. مٿي تي رکي ڇڏين ته هاڻي پيو اوتون ڪري، منهنجو ٿالو به مراد بنو آهي. هاڻي جي مري ويس ته بيسار اهئين. بس پوءِ چوٽ پنڌ مس پڄائين ته اچي ڳوٺ نڪتو. جيئن ڳوٺ نڪري تيئن ماڻهو تڪو هلي، نيٺ شهر تي وڃي ڪڙن سوڏي پيري اوتي تي اچلائين. اهو سيءُ اهڙو ته پڄائين جو اسان جي ڏسندي ٻارا پيا ڄمندا هئا. اڪ پيا سڙندا هئا، پر هو گوڏ ڪنجيءَ ۾ پاڻي پيو آڏين جو واريندو هو.

ميهار سنڌس پٽ هو. جن مراد ڪي ڏٺو نه هو، اهي ميهار ۽ پڻس جا پاڇا ڏسڻ لاءِ جهوتون ڏيندا هئا، پر مراد جا سنگتي ڪلي چوندا هئا: ”نه سائين! آهي ته اسان جو ميهار خان پائتيو پر اهي ڦنڪيون ٿي ڪونهن، مراد ڪير سڏائي ابا؟“

”ڏاڍو وڙائتو ماڻهو هو. آڏيءَ جو سڏ ڪر ۽ مراد نه جهلي، سوال ٿي ڪونهي؟“

”سائين تڏهن ته سالڪن اهڙن ماڻهن لاءِ چيو آهي ته ”مرد تنهنجي ڪا وڃي باقي دنيا منجهه ڳالهه رهندي“. ۽ ائين مراد مرهياتي جا داستان جڏهن سان وهنجي سهنجي شروع ٿيندي ٿڌن شوڪارن ۽ ٻرن جملن سان ڪچهرين ۾ ختم ٿيندا رهندا هئا.

* * *

ميهار ڪچهريءَ ۾ ويهندو هو ته ڳالهين جا ٽانڪا ٽٽي پوندا هئا. پهرين ته حال پڇبو هو فصلن جو.

”ميهار! مرچن جي خبر ڏي پلا؟“

”ياقو پيلي مون وارو ته چيچوئي سڙي ويو، باقي چنگيون هنيون آهن، دعا ڪر ته ٽٽي نه ته تو مون وارو ياڳ شخر سان سٽائو آهي.“

”ميهار پاڻ اڳي ڪهڙيون بڪاريون پريون آهن جو هاڻ مرنداسين. مڙئي جڳ جي نار ۾ هرڪنهن کي وهٽو آهي، پوءِ ڪو ڪيئن ڪو ڪيئن پيو وهي.“

”برابر.“ علي خان پٽن جي پيڙيءَ مان سوٽو هڻندي ڳالهه کي ٽيلهو ڏيندو هو.

ميهار پراڻي ٿوال جا مُٺيا ساڪوريندي، ڪانپ ڪڍي، کهاتين اٽيين ڍڪهين مچن کي وٽڻ بجاءِ وکيريندي کيسي مان پيڙي ڪڍي ڪچهريءَ ڪان ماچيس گهرندو هو. سين پيڙيءَ جي موالين جا هٿ پنهنجي کيسي ۾ پوندا هئا ۽ ڪڙ ڪڙ ٿيندي هئي.

”پيلي! هڪڙو باڪس کپي، مون کي دڪان ڪڍٽو ڪونهي.“ ميهار پيڙي دکائي ته ڪچهريءَ کي ٻسڻ ٻجي ويندا، ڪا ڳالهه آئي ڪ آئي.

ڳالهہ ڪيتري بہ هجي، ميهار جي واتان سون ٿي ترندي. هر هنئين جي جهولي ۾ پئي پوندي هئي. هو ڪش هڻي دونهن جي ڇلن کي تڪيندي ڪنهن نہ ڪنهن قصي کي مُرئي ڪان ڇڪي ڪڍي اوريان ڪندو هو، جيئن ٻاسي واري پتل ۾ وهندڙ مٽي، ٻاٽي سان گڏ ڪلرائن آئينن ۾ وجي زمين جو پيٽ ناري وجهندي هئي، تيئن ميهار جي ڳالهين جي چيڪي مٽي اکرن، لفظن ۽ اشارن جي جر سان گڏ لڙهندي ويندي همراهن جا ڪوڙ سارا سڙيل هنيانءُ ناري وجهندي هئي. سڀ ڳالهيون، چوري چڪاريءَ جون جنهن ۾ رات جو لڪي ڦتيون چولڻ کان وٺي ڪونڌي تان مال ڇوڙڻ، ميڙن ۾ جهيڙا ڪرڻ، ماڻس ٻاران پٽس سان وڙهڻ، راڇوٽي ڪرائڻ. جيئن ڪو ڇوٽ ڏاگهو ڇوٽيون ۽ ڏهر لتاڙي، ميهار بہ ويل وقت جي ڇوٽين تان لهي ڪچهري جي پاتال ۾ پيهي ويندو هو، وري وٺي جو ٻُڪ ڪندو تہ ڪنهن نہ ڪنهن ساروٽي جي اپ ڪيري چوٽي تي نظر ايندو.

هو هميشه پٽري تُري منڊلي مان ابڙڪو ڏئي "ماشاالله هاٺي" چئي موڪلائيندو هو. ميهار اٿي هليو وڃي ۽ محفل جي ڦوڙاٽي دکندي رهي، ڪوڙوئي نہ لڳي. ڪلهن لاءِ اٿي ويل ميهار کي ويهارڻ جڙن وهڙن بار رکڻ برابر، پر منٿ ضرور ٿيندي هئي.

"ويهہ ميهار ويهہ-ڪونہ ٿي تنهنجي وٽ سڪيو وڃي." ڪيمي جو هٿ ميهار جي ڳري سٿڻ ۾ سڪ تي ويندو هو.

"توکي قسم آهي ميهار-ميئي اٿون ٿا، تون ويهہ تہ سهي." رسول بخش ويهڻ لاءِ هٿ سان اشارو ڪندي چولدو هوس.

"يار ميڙو متو جهيڙو تنو ڇڏجي، سج پيو لهي، گهر پهر ڪولهي."

سڀن کي خبر هوندي هئي تہ پاڻ هيڪلوئي گهر ۾ آهي، بي پهر آهيس ني ڪالہ تڏهن بہ گهر تہ هوس. پہ پيٽون بنا بدي جي پٽس مراد پنهنجي حياتيءَ ۾ شيئهن ڪلهي چاڙهي ڇڏيون هيون، جن کي ميهار پنهنجي ليکي جيئري ماري گڏ چاڙهي چڪو هو. سالن جا سال ورهين جا ورهيہ گذري ويا پر اهڙو هئين جو ڏاڍو جو اوڏانهن وڙکيو بہ ڪونہ.

پهرين تہ نوجواني، پوءِ ڦوهہ جواني ۽ هاڻ تہ جواٽي ۾ تکي پاهي ۾ ڏينهن، مهينن، سالن ڪڪرا وجهي ڏاڙهي ۽ مٿي تي ڪئين اڇا اڇلي ڇڏيا هئا، ۽ جيئن پوءِ تيئن سندس اک پوين پهرن تي ٽڪ پڌندي نظر ايندي هئي.

"هاءِ ڙي زمانا! راڄ تہ هوندا هئا اڳي، هاڻ تہ پُوريا ۽ ڊالڊا ملڪئي پيلي پينگ ڪري ڇڏيو آهي. نہ اهي راڄ، نہ مڙس. اصل هٿ لاهي تہ جهڙو ڪپهہ ۾ هٿ پيو. راڄ ويا، مڙس ويا، طاقتون ويون. اڄ جي همراهہ کي هڪڙي پيئي تي آپ ڪڙيو ويهار، جي غش ئي ڪري نہ پوي، تہ مون کي ڇٻو ٽڪ هجنئي ميهار!"

ڳوٺ جا ڪمهوڙا، ڇورا-جيڪي آبٽن ۽ ولڪارن ۾ پاڻ پڌرو ڪرڻ لاءِ وڏي سڏان ڳالهائيندا هئا يا ڪا لاٽڻ ايپي ڪرڻ مهل گڏجي "اڇي مڇي، آئي آئي" چئي سڄو زور لائيندا هئا، سي وري پوڳ چرچي ۾ ميهار کي ٽوڪر هڻندي "واندو خان" چوندا هئا.

”يار! ڪيڏ وارا آهيو، توهان ته واندو ڇنو. هيڪلو ٿيل رب دشمن کي به نه ڪري“.

”ميهار، دل ۾ نه ڪر اسين ته پيا کلون“.

”يار! آهيون پينگهاڻو پر وات جي سڃاڻ جو ڏنڻ ڳهٽي آهي. رب ڪندو ته ميين جي رهجي ايندي“.

”دعا ڪريو دعا، زبان آهي جيڪا ڪت تي ويهاري جيڪا پٽ تي ويهاري“.

ڪچهري سڄيءَ مان آميدن جي خوشبو اچڻ لڳندي هئي.

مهار زماني هيلوڪن ڍڍن تان وڪون کڻندو ٻاروتڻ جي انڌاري مان لوهه ڏئي ڪنهن وسريل جاري ۾ سار جي ٽمڪندڙ وٽ وارو ڪونه ڪو ڏيئو آڏي اکيان رکندو هو.

... توهان جاڻو مون واري ڄمار انهيءَ ڪاڪي جيتري هئي يا ٿوري سرس هئي... هن جي آنگر سامهون ڦڙ تي جهڪي پاڻي پيندڙ چوڪري ڏانهن اشارو ڪندي هئي،... بس تو وارو چوڪرو عرس آهي نه ايترو هجان. نه ننڍو نه وڏو. مڇن جي هلڪڙي ساوڪ به اچي پئي، موهيڙا ياد ڪونهي پر رنگ مون وارو اهڙو نڪتو، اهڙو نڪتو جو اصل انب لڳو پيو هجان، جيئن ڳوٺ ۾ چانڊوڪي ۾ مسيت چلڪي تيئن پيو چلڪان. هاڻ ته ڪمن ۽ غمن چيلهه پڇي وڌي آهي. ڪيڏانهن ويا رنگ روغن، ڪيڏانهن وئي ڄمار. ميڙو پرديسي فقير جو لڳو پيو هجي. ابي جهليو ته ”چورا هيڪلو ميڙي متان ويو آهين، لالا کڻي ويندءِ.“ هو ڪو ٽوال ڪلهي تي رکيو پيو ميڙي تي وڃي. ڳوٺ جا چورا جهڙو ڪر مون کي ساڙڻ لاءِ پيا صلاحون ڪن. هاڻي ميهار ڪري ته ڇا ڪري؟ ملاڪڙو پيو لڳو پيو هجي. ڪاڙهي زره جو ڳهر ماني کائڻ آيس، ڏاڏو ته توهان حياتي هو. ماني کائي ابي کي ڏنم. ”هائو پيلي! همراهه ڪڏهن ۾ ستو پيو آهي پر ڏونگهري جو نڪاح پيو پوي. بس نڪا هم نڪا تم ڪري وڃي پيهي جو پاسو جهليم. خبر هئم ته امان پئسا اتي ٿي رکي. تر جون رکيون اٿلايو ته ڏيکا به رپيا اچي پيرن ۾ ڪريا. توهان ته ڄڻو به وڏي ملڪيت هو. پر لالچ به توهان اهڙي جا اهڙي هوندي هئي، جهڙي اڄڪلهه جي وقت ۾ آهي. مٿي ڏسان ته قرآن ڇڪي تي رکيو آهي. اچي ڏڪڻي ورتي. توبهان توبهان ڪيم. پر يار! توبهه ڪندي ڳالهه ياد اچي ويم ته ڏاڏا به پئسا قرآن جي ٻڇڪي ۾ تو رکي! هڪڙو قرآن هيٺيان ڇوري پيو قرآن سنجهان. چيم ميهار جو اڄ ڪنڌ نه پڳو ته ڪڏهن ڪونه پچندو. وري دل جهلي چيم ته ڪنڌ پڇي ته اڪوئي پڇي پوي، پر روح ڪونه رسڪائيو. ڏوهه ته ڪونهي ڪيو. ابا! ڪٿي جو پلاري کي آڇيانس ته رپئي رپئي جا به پيا ڳجهي جي ڌاري جا نوٽ پيا هجن. چيم مولا چاندي به تو ڪرائي آهي، هاڻي بشڪ به پاڻ ڪج. چارئي نوٽ هئي ٻڌان ۾، سگهورو ٿيي ڇمي ٻڇڪي ۾ وجهي کڻي ڇڪي تي رکيو. پوءِ ته ڏنو ڪڙين تي زور. ميٺون رهيون موريءَ تي، مون ورتو شاخ جو ڪپ. ڏينهن ماندو ٿيو سڄ جهڪو ٿيو، آءٌ به اچي پهتس ميڙي ۾. پئسا ٻڌان مان ڪڍي ڌاري وڌم کيسي ۾. پر پاڳ ۽ ميهار ڪو اصل ڪان وڙهيل... ميهار ڪچهري ڳهوماتي ڪندي وري پوئتي اڏامي ويو.

... بازار مان ڦيرو ڏيندي منهنجي ٿي ڦتي اچي. اچي جوا جي ڪانٽي تي ويهي رهيس ۽ اها ڪيئن به ڪا انهيءَ سال پهرين پهرين آندي هئائون. لالچ ٿيم ته ڇٽن مان اٺ رپيا ٿي وڃن ته ڊڳ آهي. پر ٿورو عقل به ويڙهايم. امان وارا پئسا رکي، ڏاڏي وارا ٻئي ٽو ڏيان ڪانٽي جي منهن ۾. پر ڪانٽي واري پان خور ڪانٽي کي اهڙو ته ڦوٽي ڦيرايو جو مون وارا رپيا ٽيپي وڃي هڪڙي پنجاه جي نوٽ تي بيٺو. ٺهيو ٻيلي آهي ٻئي رپيا ڦلهيار تي ويا. آءٌ سڙي ويس. پر وري به رپيو رکيم. آکيي ڪري ڪانٽي تي سو به ويو رئي تي. باقي بچيو رپيو، سو وڃي ورتم ڦلا ۽ ڪشمش جي پڙي ملي. پر پئسن وڃڻ جو ارمان، سو نڙيءَ کان هيٺ لهي ئي نه. نيٺ اجرڪ جي ٻوڪاني ٻڌي اچي ڪانٽي جي پرسان ويهي رهيس. پرديسي مان ٻول ڪيم ته تنهنجي پڙ ۾ وري اهڙو ڪم ڪونه ڪندس ۽ مراد ٻني جو پٽ آهيان سو ويل پئسا به واريندس.“ آءٌ پانخور جو پاسو جهلي ويهي رهيس. سردار جي هٿن ۾ شاهي ٿهي نوٽن جي هجي. هن جيئن ڪانٽي تان پيسا پئسا روڙي ٿهي ٿلهي ڪرڻ لاءِ هٿ ڊرو ڪيو ته ٻاز جيئن چنبو هڻي وٺي تتر ٿيس. ميڙي جو منهن، قناتون ۽ لڪڙا ٽپيندي، الهندي پاسي ڪپن ۽ ڪنڊڪين جا ٻوڙا ۽ پيريون پيٺل هيون، اوڏانهن ڀڳس. ستاويهن، اٺاويهن جي ڪاري رات، ”ونو ونو“ ٿي وئي. پر ڊوڙ ۾ ڪير پڄي؟ چيم پئسا هُن مُنڪر پڳهر وهائي ڪمايا ڪونه هئا، پرديسي جي پڙ مان اسان جهڙن مولائين ڪان ڦريا هئائين سو مُٺ ۾ هٽي ڀڳس، پرڪس جو پتو پئي نه. اچي لئين ۾ پيس، اتي ڊرو به ٿيس.

”... هائي هوت خان ٿو ٻڌي“... ميهار هوت خان جي کوڏي تي هٿ هڻندي چيو. ميهار ٿوري ساهي پٽي چوڪري کي پاڻي لاءِ چيو جنهن ٽڙ سان ٽيڪيل گوڻ سان ڊڪيل مٽ مان چل پري ڏني.

”واه ڙي ڪاڪا واه“ ميهار چل خالي ڏيندي چيو ۽ چوڪرو گدگد ٿي گول ڪچهري ۾ ٺاهوڪي جاءِ والاري وهي رهيو.

مُڙسن جا منهن بند ڪن ميهار ڏانهن ته ڳالهه کي وري چوري... ميهار ڳالهه کي جوڙ هنيو... منهنجو ڊرو ٽيڻ ۽ هڪل ٿي.

”ڪهڙو آهين؟ ويهي رهو.“

خير سائين! ويهي ته رهيس، پري ڪاري رات، ڪمهلو ٽاٽو، هڪڙو چٽو سو ڪچاٽ، چيم هاڻو ٻيلي مليو پيت پاڳين. تڪڙ ۾ پئسا وڌم ٻوٽ ۾. همراهه به هجن، ويجها ٿيا، هڪڙي جي هٿ ۾ ٺاهوڪو ٻانئو هجي ٻئي وٽ ڪُهاڙي. تيلي ٻاري ڏٺئون. مون ڏٺو ته چورا مون کان سوايا به آهن ۽ هڪڙو چٽو هجي ته منهن ڏجي. هائي الائي ڇا ڪندا؟ هيڪئون پهرين هاري چڙيم، تيسين هڪڙو ڦاٽو.

”شفو! گدرو اٿئي، گيدرو“ بس مون وارا ڊيڊرئي ڊرا ٿي ويا. ڳالهه سمجهي ويس. دل ۾ چيم: الائي ڏاڏا پيو پٽي، امان پئي ارهي ٽئي يا قرآن جي ڪاني ٿي لڳيم، تيسين ٻئي چيو.

”آهي ڪيڏرو! واه واه ورهائبو.“

”ڪير آهين؟“ ٻهرين پڇيو.“

نياڳ تہ منهنجو اڳ جهليو ويٺو هو، سو چئي ڏنم، ”وسندائي آهيان.“

”اڙي! پوءِ تہ ليلان - لهر تي وئي، ڪنهنجو پٽ آهين.“

چيم ”مراد ٻني جو پٽ آهيان، ميڙي تي ويو هوس، ڪم پڳلجي ويو آهيان.“

هڪڙي چئي چيو ”نہ ڙي نہ! تون تہ هتڪيو ٿيو آهين پٽ!“ ميهار پنهنجا اچا، ڦڪا، رلڪ برنگي ڏند ڪڍي ڪلڻ لڳو ۽ گل محمد جي ڪلهي تي هٿ رکي چيائين ”گل محمد! اتي ڏسجئين ڪيئن ٿو نياڳي کي نيوڙيان... چورا هجن ڪي مٿائين جا، جن جي ٻانهن ڪاڪي عبدالله ڪڍي هئي ڏينا داستي. خير مائي تہ ڪونہ واري سگهيا، پر وري تي سال رکي، مرهيات بهشت ڏري! چوڙايائون گهوڙي، گهوڙي چيا، پري هئي، پري، سا رات پيٽ ۾ وجهي ٻڌ ڏنا آڪاري، ڪاري ڪان ڪڍي، نيٺ گهوڙي ڪُرن سوڌي ڪائي ويو. مٿائي دل جا پورا، ڪهڙا پلاند ڪن؟ پاڙئي مڙس جو وير وٺڻ اجهو ائين، جو بيگاه وقت ۾ هڪڙو چٺو هٿ اچي ويس تہ وينا غيرت ڏسين.

هڪڙي چوري چيو تہ ”مولا مال ڏياريو آهي. هاڻي مٿائي پئي چاتي سامهين ڪري هن؟ چورا جي چڙيو آهئين تہ ڪُهاڙي سڌي مٿڪي ۾ ڏيندوسئين.“

چيم تہ پاڻ ٿو ڏيو ويهان تہ بہ پيڙو ٻُڏو جي نڪري ويس تہ... تيسين ساهي بہ پئي ورتي هئم. ائين آيت الڪرسي پنج هزاري پڙهي ونيو ٿو هٽان گهٽ. سچي چمار گهُٽون ڏيندي گهاريسون، پر انهيءَ گهٽ جي اجان خبر نہ پئي اٿم تہ ڪيئن هئيم ۽ ڪيئن ڦٻي؟

ڊورو جهڪاڻ ۾ هو، ليمون بہ ناهوڪيون ڊگهيون هيون. چوري ٻانٺو آچلي هڪل ڪئي ”مٿان ويو آهين پيٽ اگهاڙي جا“ پر اگڙي ڪا آڌي هئي. شاپڙ شاپڙ ڪري گهٽي پويان لڳا پر ڊوڙ بہ ڊوڙ هئي نہ. جهترلو چا جهليندا؟ مون رکو ايترو ٻڌو ”چورو پلوڙ پڇي ويو.“ آءٌ ڀڪ ساهي ڊورو ٽپي اچي هڪڙي قتل پٽل تي وهي رهيس. هيڏالهن هوڏانهن ڏٺم ٿيو خير، اِتي ڪُتي جي ٻاهوڙ ٻڌم. سڄمڙس تہ ڪنهن وسندي کي ويجهو آهيان. منهن پر ليٽي ڏٺم. هائو ٻيلي! آهيان مٿائين واري سيم پر هل! رب رحمي مٽ ڪسي. چورا ڦري آيا سو مون وارو دماڳ چرخ ٿي ويو هاڻي مت نہ اچي جو وجي شاخ جي ڪپ تي چڙهان. الله الله ڪندي هڪڙو پڪو چيلهو هٿ اچي ويو. چيلهوئي چيلهو اچي رئيس تاجي خان واري موڳي تي چڙهيو. بس شاخ جو ڪپ هٿ آيو تہ شينهن ٿي ويس. وري آبو ۽ مال موري تي چڙيس ياد آيو تہ اچي ڪپاٽي ورتو، پر وري بہ امان ويني هئي ڪهڙي پرواهہ؟

ائين گهر پڳس. ابي جو ڪونگهري جو نڪاءُ پئي پيو. امان ويچاري لچندي پاسا واريندي جاڳي پئي، سا بہ مون کي ابي وارن موچڙن جي ڊپ کان ٽورو ٽڪي مات ٿي وئي. آسر جو آئي ٽوٽ ڳڻيم تہ رپيا ڀڪا ستر مٿي سٽ، ٽين گهٽ چار ويهون هجن، بہ رپيا تہ واري رکيم

پيهي هيٺ ۽ پنج نوٽ واري قرآن جي وچ ۾ ڪنهن وڏي سورت ۾ رکيم. ڏاڏو به ڪري ياد! پنيرڪو ٿيو، مينهون چوڙي هڙي واري پاسي نڪري ويس. جوتن کان ٻچي ويس، پر ميڙي تي اڪيلو وڃڻ کان ڪيسي ڪري ڇڏيم.

ميهار هر ماڻهو جيئن حياتيءَ جي ساهن پويان پنهنجو ننڍپڻ بي خبري ۾ اورانگهي آيو هو ۽ جڏهن خبر پوندي آهي، بالڪل ڪونه هوندو آهي، اُئين ئي جوانيءَ جا پنڌ وڏين وکن سان ويڙهجي پورا ٿيندا آهن. جڏهن ڦُلي جهڙي عمر پهچندي آهي ته آهي سڀ ٻرانگهون ياد ايندڻون آهن. ٻارڙن سان پيار، جواڻ مڙس جو وٽڻ، سڀ چيلهه چپي چمار جي ڪاري زهر کان پناهه ٿيو پون. ميهار به هتي مان وهيل واري جيان ڪاٿيل جوانيءَ جا ڏينهن سنگت کي ڏيکاريندو هو.

”ميهار! ڀلا اهو ته ٻڌاءِ، جڏهن تون ۽ يارو ميڙي تان پئي آيا ۽ تون ميڙي تي ويندڙ ماين کي گونگو ٿي ڦري آيو هئين ۽ ماين توکي گاريون ڪيئن ڏنيون هيون...“ ٻچل حجام ڪُنبڪ ڏنس.

خير اهڙيون ته ڪيئن ڪتل ڳالهيون هو لنوائي به ويندو هو. ميهار هن عمر ۾ پنهنجي ننڍپڻ مان گوهيون ڏيندو جڏهن جوانيءَ کي ڦلهوريندو هو ته چڻ مڙئي مڙسن جون آهي ڪٽ مست گهڙيون اچي انهي پوڙهي پير هيٺ ڳاهٽ ٿينديون هيون.

”... تڏهن اسان کي وچ جا پاٽي هجن. پير ۾ آها طاقت جو ويهه لڪ لتاڙي اچ ته ڪر پهِ وکون مس کنيون. ضد ۾ پراڙ جي پيريل گاڏي جو اونٺو رکيو ڪلهي بخشڻ اُود تي. هيئر جتي ڪاري ميگهواڙ جي مانجهلي پوکيل آهي، اتي يڪو اهو ٽڪر ماريال ئي ساريال هو. اتان ٿو گاڏي کي ڪنيان. اجنيري بنگلي کان مٿان اسان جا پڌ هجن. همراهه اوطاق جي ڪتن تان آئي ڏسندي رهجي ويا. گاڏي ڦيرائي سڌي وڃي بخشڻ واريءَ گهٽيءَ تي بيهاري. رت جي ٿوري گرڙي آئي پر ساهي نه پٽيي... ڏوڪري بچي آهو لقاءُ ڏٺو، اوڏي مهل ڪارو سڳو شوڪاري ڳچيءَ ۾ وجهي چيائين: ”چورا! چورا! ڏاهو ٿي، ڪنهن جي نظر نه ڇُهتي وڃئي.“ ميهار ڳچي ۾ پيل ڪاري سڳي ۾ آنگريون وجهائي ڳالهه کي ٽيڪ ڏيندو رهندو هو. چڙو چالاڪ هو پر اشرافت لاءِ سڀ ساکي هوندا هئا. ڳوٺ ۾ اچي يا گهيڙ تان پاٽي ڀريندڙ يا ڪپهه مرچن جون لاهياريون ڏسي اکيون پير ۾ ڪُپي ويندڙيون هئس ۽ مٿي تي ٽوال ويڙهجي ويندو هو. ننڍي پيڻ وڏي ماءُ راڄ ۾ رهي راڄ ۾ ڪڻ ڪير ڪري؟ ڪُتو به ڪڙم سڃاڻي. اڄ تائين ميهار لاءِ ڪنهن ڪوڙين ڪنين اهڙي ڪتل ڳالهه ڪنهن سُئي. اندر هو ان کان اڳ يا ٻاهر آيو پوءِ به سواءِ سونل جي، جنهن کي به هاڻي سال لنگهي ويا. سونل کان پوءِ ميهار جي دل اهڙي رک ٿي وئي جو اڪيلي سر حياتي جي گاڏي پيو ڌڪيندو هو چڻ ته سونل کان سواءِ هن لاءِ ٻي مٺي جڙي ئي ڪانه هئي. ميهار سونل جي ذڪر جون تندون ڇيڙيندو هو ته اکيون آباڪيون ٿي پونديون هئس، ۽ هو لفظن لاءِ هٿوراڙيون ڏيندو هو. پنهنجي عشق جي ڳالهه ايڏي ڳري هوندي آهي جو الڏ ميامي ڪونه سگهندي. هي ته آهو عشق هو جو سيڄ تي به ڪونه

چڙهيو پر سونل جي ڪنهن وکي کي رڳي ميهار لاءِ خالي حياتي جي وچڙيل ڳنڍ ڇڏي هليو ويو جيڪا اڃان ڪونه کلي هئي... ميهار مانڊ مانڊ ۾ اهي ڳالهيون رات جو تارا تڪيندي به ورجائيندو هو، جيڪي هن سونل مان ڪيون هيون. اڃا به شاخ جي موري تان ٻهي آنهن سيني ڪسڻ ۽ پڇرن کي ڏسندو هو، جيڪي سونل جا پير پنهنجين اکين تي رکندا هئا. ميهار لاءِ هيڏو راڄ ڀاڳ، ڪچهرين جا ٺاڙهيا، ڪلن جا ڪوڪرا، جيءُ جيءُ، ميهار تي هٿن جون ڇانئون، مڙس ميهار لاءِ آتي لک عزتون پر هن جو من خالي خالي... گذريل زماني جا ٻکيا اڏيڙيندو هو ته جهڙو سنجريل ڦٽن جون ڪڙيون ئو لاهي ۽ انهن ڦٽن کي پاڻ اکيلائي ۾ قرار به ايندو هوس.

”ڇپڻي ڏيڻهن هجن، پور تسي ورتسل ڪٽڪون پيون لڏن، آءٌ به شاخ تان وهنجيون سڄ لڙي مهل ٿوال سڪائيندو پيو اڇان. پريان نظر ڪريان ته هوءَ به دلو ڪڇ ۾، دلو مٿي تي رکيو گهڙ تسي هيڪلي هيڪلي پئي وڃي... جڏواڻي ٻت ۾ نه ماپي. رڳ رڳ چيري اچي سونل جي جواڻي گوها ڪيڍيا. سڄ راڄ اکن چڪن، پريل ٻت. ڪنجهي جهڙو لسو ۽ ٻهڪي پيو. بس رب واند ڪائي ۾ ناهي هئي. ماڻهو ڏسي يا ڳالهائيس، ڪنهن ڀاڳ واري کي هاڪي گهور جو وراڪو ڏئي وڃهي ته مڙس لوه نه. مٿس شرطون لڳيون، ڪڻهن کي ڪنگهي به ڪونه. مڙسن زال ذات لاءِ پٽن جهڙيون ڏکن جون جوڙيون ڪپائي گهر پينگ ڪري ڇڏيا پر ڪنهن ڪان پڇئين به ڪونه ته ڪهڙي باغ جي موري آهئين؟ ميهار تني وري جڙي ويو... مون ڇيو راڄ جا آهيون، ڪنهن چغلخوري جي اک نه اوريان هجي. ٻنا ڏئي وئي ميرو ڪري ڇڏي سو ٻنو مٽايم. هوءَ ته ٻڇڻ واري ڀرئي ڪونه هئي! ڏاڙيل ڪنهنجو هڻون هئس، مون جو ڪس مٽايون ته هُن به کٽي ساڳيو ٻنو جهليو. مون کي خبر هئي ته ويڙهاڪي به دنگ آهي، سو ڪنڪو ٿيو ته رت گهٽو تي ويو اٿم، يا عزت جو جهور تي ڪرائي، لٿس هيٺ ٻاري. آتي ڪو ريج مولو سڪوئي ڪولھ هو، جوتو هڪڙو ويو گپ ۾ کچي، ٻيو جوتو بچائيندي ڪل جهليندي اکين جي پڇڙن مان سونل ڏانهن ڏسندو به وڃان. هاڻي هوءَ لنگهي وڃي ته وري وڃي جوتو به ڪيان، تيسين طوطي جهڙو آواز سرباٽ ڪري ڪنن منجهان ٿيندي ڪاپار کي وڃي لڳو.

”ڪايو ڪونه ٿي وڃان، جو تهين پيو ايڏو، جواڻي ٻين وٽ به آهي پر خطا ڪونهي ٿيا“ اکرئي اهي چيئين. زال ذات لُچي اُچي ايترو ڪچندي پيو ڪو هٽ جهڻي اچي ڇهڻدي ته ڪونه، خير مون ڇيو سڻائي ٿي.

ميهار ڪانڀ ڇڪيندي ڪنڌ مٿي ڪري ڇيو هو، ڪنهن کي ٻين لڳو ڇڻ هر ڪنهن سونل ساڻ ڳالهائي پئي.

... مون کي بانسري جو شونق ڇوٽ تي هجي. مال جا وڳ چرندا هئاسين. مال سان ڳاليائيندا هئاسين. ڏڳن جي جوڙين سان پيا ڳالهائيندا هئاسين، پر گڏامن کي هڪلون ڏئي ٽڪجي

پوندا هنئاسين سو ولدر ته ڪيي نه؟ بانسري به اهڙي وڄائيندو هجان جو ٿيا ست خير. پنهنجي واکاڻ ته عيب آهي پر استاد دينو جيڪو تن ڏينهن بانسري جو ڪاريگر هوندو هو، تنهن به چيو ته منهنجو شاگرد سڏائي. خير سونل وئي ته سُر سڙي ويا ۽ بانسري اڪين پڇندي ڏئي. مون کي ميخ اوچتو لڳي، آها رات به چوڏهين جي هجي. آءٌ هيٺ ڍوري ۾ لهي ويس، جنهن کان لاٿا ۽ ليون جام هونديون هيون. مينهن جي پاڻي سڪڻ کانپوءِ ڍوري جو سڄو پيٽ ڦوتجي پوندو هو ۽ اڳهاڙي پير ماڻهو هلندو هو ته ڪنڪريون پيرن ٽينديون هيون. هڪڙو پراڻو سڪل ڪنڊو ڍوري جي وچ ۾ هوندو هو. چنڊ هن جي گهر مٿان بيٺو هو. واءُ به سڄو ملڪ ڏوريندي اوڏانهن پيو وڃي. چانڊوڪي جڳ جهان کي ويڙهي هڪ ڪري ڇڏيو هجي. خبر ئي ڪونه پيم ته ڪيڏي مهل بانسري کڻي چپن تي رکيم، سر ته الائي ڪيئن ۽ ڪٿان ايندا پيهندا پئي ويا. پر اسر ٿيو اچي راتي تي آڱريون چوريم. الائي وجود پئي وکو يا بانسري!. جنهن پڌو هوندو چهڪجي پيو هوندو. وڃت جيئن آوي جي ڌُر منجهان دونهن نڪري تيئن پئي نڪتي. آها رات ڊلڪ ٿي وئي. مُلي هاشم بانگ ڏني مون ڪونه ساريو!. جڏهن رات ٽپ هتي وئي، چانڊوڪي ساٿي ٿي، تڏهن آڱريون هٽائي ڇڏيم ۽ سمجهم ته اڄ ڊلڪ ڪيوسون. پلا پلي جو ڇيهه ڪونهي پر هاڻ آءٌ اڳاڙي کان ٿي پڇاڙي تائين پهچي ويو آهيان. اڳتي ان وچ ۾ پيو سُر کي ساڪوربو ... ماڻهوکي ڪو سُر ٿو عشق آڇي يا عشق ٿو سُرن کي سنواري، سا ته خبر سالڪن کي به ڪونهي. اسان وٽ عشق ۽ سُر پئي هئا، عشق ۽ مُشڪ ڪٿي ٿا لڪن؟ جيئن ڪنوڻ ڦاٽ ڪائي ڪرن مان نڪري ۽ گوڙ جو ڏڏڪو ٿئي، تيئن اسان واري عشق ڦاٽ ڪاڏو ۽ راڄ ڪرڻ لڳو. هڪڙا سڙن، ٻيا غيرت ڪن، ٽيان چورت وارا.

هوڏانهن پاءُ وري ڏيڍ ٻاڙي جون ڪهاڙيون ڳنن تي پُڇ چاڙهيو ڦيرائيندا وتن. چي "ماريندا سين." پر پاڻ کي قسم آهي هن جَر جو جنهن جي ڪپ تي هينئر ويٺو آهيان، دل نه لائي، نه ئي وري سونل چرڪي عشق جو ڪک گدڙ ڪائي ته شينهن ٿي وڃي. هتي ته ماڻهو جهڙي شئي، سونل وڻ ويڙهي جيئن مون تي وڪوڙبي وئي. ائين خاشو وقت لنگهي ويو.

پر نراڙ جو لکيو تـه قلم ڪياڙي چو وهي؟ قضا جي قاضي ڪـي ڪير جهلي؟ هڪڙي ڏينهن آيو ته سڄي اجهاٽي پئي هئي. اکيون روئي روئي ڳاڙهيون ڪري ڇڏيون هئس. رنگ هيڊو ٿيو پيو هو. نه ڳالهائي نه ڪڇي، تارون ئي سڪي ويو هو. ليٺ خبر پئي ته وهانءُ جون ڳالهيون پيون هلن. مون وارو هيئون ڪامي ويو. عشق جي ذات ته ٿئي ڪونه پر سونل جي ذات گهر رکڻ واري هئي، ٻاهر جي سڱابندي مائٽن لاءِ ٻَـرين کان بدسوٽي هئي. نيٺ سونل جو مڱڻو چڙي رت وارن مائٽن ۾ ٿي ويو. پوتي ۽ پنجي ويئي، ڳالهه پڪي ٿي وئي.

منهنجي لاءِ زمين آسمان، جڳ جهان سڙي ويا. ڏينهن ڏيڍ جي ڳالهه هجي ته نهيو پر ورهين جي ٻاهه ڪيئن جهٽ ۾ وسامي.

هڪڙي ڏينهن وري آئي. هوءَ به ويچاري هٿي ۾ن ٻاهين جي وچ ۾. چيو ماڻس ته ”هل هتان هليا هلون.“

”ٻر يار جيئندا!“ ميهار سامهون ويٺل جيئند کي، ٿڌو ساهه کڻي چيو... ”زال ذات ٻي ته درياهه ٻي وچي، سؤ ڏونگر ڏوري وڃي. جي ٻيهي ته ڪنهن تي ٻيهي رهي. مائي جهڙي مخلوق ٽي يا ڪُتي. سونل به ڪسي ٽي ڪُتي پئي. معنيٰ ته زال ذات ٽيندي اٿئي ويهه ڪٽني، ڪير پروڙي. آءٌ به وڏيڪ ڪچيس ڪونه. روئندڙ کي ٿي مات-ميٽ ۾ آتي چڏي آءُ دل ڏاڍي ڪري هليو ويس. سونل ڪلهو ڪيائي مون کي ڪُهي وئي. شادي جا ڏينهن ويجها ٿيندا ويا، منهنجي جيڪا حالت هئي سا آءٌ ٿو ڄاڻان، ٻيو رب.

ٻڌي جا چيتا ڪاڙها هجن. ڪانوَ جي پئي اک نڪري، ڳيرا ٻيا ڦٽڪن. مون وري مصري ڪارئي ڪان ٻاڙي جيڏي ڪهاڙي نپائي. گهڙيءَ جي رات اچي وئي. مون کي ويچٽي ويهڻ نه ڏي. ڏهل ٻيا وڄن، ڳيتاريون ٻيون ڳيت ڳائن. ٻس مون به هاهڪدي پساريندي سج اُڀاريو. ڪانو ڪن مٿي مس چڙهيو. پاهو وَرِم هٿي نونت جيڏو ڳن ڪيم هٿ ۾. ٻس جهُولان چڙهي ويو ته ڪهڙو ماڻ جو ٻٽ موڙ ٻڌي سونل سان وڃي لائون لهندو؟ ڦيرو ڏئي گهر جي اڳيان لڙن ۽ سٽرن جا ٻوڙا اوراڳهي ڏيڍي مان هليو ويس. اندر ڪو مرد ماڻهو هو ڪونه، ماين جي جهڳٽ ۾ سامهون دالان ۾ هوءَ...

ميهار جا روانيءَ سان وهندڙ لفظ ٻند ٿوڙي الڳ الڳ ريلا ٿيڻ لڳا ۽ ڪڪرن کان مٿي ڳالهه ٻولائيون ڪائيندي زمين تي ڪِري ڏاڍو ڏاڍو ٿيڻ لڳي. هو گهڙي ڪن مات ٿي ويو. منهنجو ٿڌو ساهه هن ٻيري ٻٽ کائي ته ويو ۾ سندس ڪاڏل تيز سچي سنگت سمجهي وئي: هن منهنجي پوڳنا ۽ سالن جو عذاب... ”ٻس... هوءَ... ويئي هئي“ جي ڇچريل جملي ۾ ويڙهي ڪڍيو.

... ڊوڙ ڪري نڪاءُ ڪهاڙي ڪند ۾ ڪيم ته به آنگريون وڃي چم ٻڇيو، پوءِ ته رڙو رڙ ٿي وئي. آءٌ به چِريس ڪونه، ٻيهي رهيس. مڙس پاڻي وارا اڳي ڪونه هئا، ماريون ڪونه جهلي، ڪٿي پوليس کي ڏليو. ڪيس ته هليو ۾ وچ ۾ هنن جا شاهد ڦري ويا ۽ وڏيڪ مت هنن به ڪونه ساري ٻس ٽي سال لوڙهي ٻاهر آيس ته ڪاريءَ وارا ڪک اڳي هئا سي ئي هئا. پوءِ ته ڳوٺ ۾ به دل نه لڳي، ٽپڙ کڻي هڪڙي سير سان اچي پاسي ۾ وينس. تيسين چمار جو ڏاگهو به جهڪي وَهي رهيو. هاڻ ته هو پاسي لاڙائو سج آهي. ڪجهه گذري آهي باقي به حياتي ويندي ڏڪجي.

ڪچهري تي وريل مات جو جهڙ ميهار جي مات کائيوءِ ٿئو. هرڪا ڪڪري الڳ الڳ ٿين لڳي. ميهار پنهنجي سونل سيج تان گم ڪري چڻ ساهه ڳئيندي پنهنجي آخري اوٻاسي جي تلاش ۾ هو ۽ ڪچهري جون اکيون ميهار ۾ هڪ وار ڪپي، پٽريان رستي تان هڪ ٻئي پويان تيز ڊوڙندڙ ٻن چوڪرن ڏانهن کڄي ويون. جيڪو اڳيان هو تنهن جي هٿ ۾ گدرو هو، ۾ ڦڙ تي پهچڻ شرط وڏي جو هٿ سندس ڳچيءَ ۾ پئجي ويو.

”چڏ! گيدرو منهنجو آهي“ هن ٻيهي گدرو ٻاسي تي قابو ڪندي چيو.
”پٺين جو آهي؟ آتي مون اڪائي رکيو هو. هيڏالهن ڏي“ ٻئي چيو ۽ آلر ڪيائين، ڪچهري مان ستاري هڪل ڪئي.
”چورا! اڙي چو ٽا وڙهو؟ مار پوي.“
”آي گدرو لٿو ڏي منهنجو“ هن گدري ڏالهن هٿ وڌائيندي چيو.
”ڏسان ڪيئن لٿو گدرو ...“ هن جي ڳالهه پوري ٿي ڪون ٿي ته گدري کي ٻئي چوڪري زور سان زمين تي هٽي مٿان پهڃا ٻئي مٿي هاڻا پير هٽي پيجي چڙيو.
”هان! تون ٻه ڪاءُ مون وارو آلگونو“ ۽ هو چوڪرو ڊرو ۽ وائڙو ٿي بيهي رهيو. ميهار اهو لتاءُ ڏسندي، وڏو ٺڏو ساهه کڻي پنهنجي ڪالپ ڪولي اٿڻ لڳو.

واهرو

ماڪن شاهه رضوي

ڪي ڪي اکيون آرسيون هونديون آهن، جن ۾ ليئو پائڻ سان سڀڪجهه چٽو ڏسي سگهبو آهي، يا جن سان روشني جهڙو تيز اولڙو اڇلائي سگهبو آهي. اهڙيون اکڙيون جن ۾ آرسي جيئان پرکڻ جي صلاحيت هجي، ڪنهن ڪنهن جي حصي ۾ قدرتي انعام ٻڌجي ايندي يون آهن.

پيروءَ جون اکيون به آرسيون هيون. تنهن جو پير ڏسن ته ٻه ڳولي لهن.

انهيءَ ڪري پيرو جنهن واهراڙي ۾ پيري ٻڌجي روانو ٿيو ته الهن چورن کي سيرُ جي لڳي ويندي هئي. انهيءَ ڪري ڪاڪي، پيروءَ جي سڃيم ڏانهن وسئون ڪونه وڙهندا هئا. جي ڪو آڙيو ٽُڙيو انهيءَ مغروري ۾ ماريل مت سان ايندو هو ته پير وڃائي ويندس، سو ٻه پوءِ ماريندو هو. ڏيڻ ۽ چهر تي پير ڏيئي چو نه وڃي. پيرو جي نظرن کان نشان لڪائي نه سگهندو هو. خبر تڏهن پوندي هيس جڏهن ڏٺي ٻانهن کان اچي وٺندا هئس. ڪڏهن ڪڏهن ته چور پيروءَ وٽ لنگهي به ايندا هئا ته، ڪاڪا! هيءَ خطا ڪئي اٿئون، شيءِ واپس ٿا ڪريون. هاڻي اسان تي ٻڪ رکجئين، ۽ اهڙن کي پيرو ڪڏهن به پڌرو ڪري نروار نه ڪندو هو. چوري پاڳين کي ڏيئي چوندو هو ته ”بابا! جنهن ڪئي ان جي نيت. اوهان کي اوهان جي شيءِ ملي، بس اهو قصو اِتي چٽو.“ هاڻي ته هو اڌ وهيءَ کان به اچي موتيو هو.

اندر جي عمر اڌ مئو ڪري ڇڏيو هوس. پر جڏهن جواني هولدي هيس ته وڏن عملدارن کيس پوليس کاتي ۾ 'ولس پيري' ڪري کڻڻ جون آڇون به ڪيون هيون. ليڪن پيرو نوڪري وٺڻ کان نه قبولي. هوندي به نوڪري ڪرڻ جي هن کي لوڙهه ڪانه هئي. ڏٺيءَ جو ڏاڍو سڀڪجهه هئس. ٻنيءَ جو ٻارو، مال رزق به پنهنجو هوس. راهي رکي سنگت سات ٻه کهاڻي هئس. باقي ٿاڻي جي آفيسر عملدار جو ڪم ڪار پوندو هوس ته، ڪري ڏيندو هو. الهيءَ ڪري ڪامورا به سندس عزت ڪندا هئا. هاڻي جيتوڻيڪ جواني جوين جا ڏينهن ڪونه رهيا هئس، ته به صفا رهيو ڪونه هو. پيروءَ کي هيڏي جمار ۾ جي ڪا ڳڻتي ۽ ڏک هو ته بس اهو ته سندس اڪيلو پٽ سانوڻ جوان هوندي به ڪنهن ريت چڱن ڀڻن جي جوڙ ۾ ڪونه هو. هن جمار ۾ ماڻهن جي گيرو ڪوندر ٻنن جي شهرن کي ڦڙڪندي ۽ اک کي گهنڊ ۾ مائٽن جا وير وٺندي ڏسندو هو ته اندر ڇڄي پوندو هوس. سانوڻ به مردن جهڙو مرد هو. سندس

جهري تي ٻه شهپر هئا. هن جي اکين ۾ ڳاڙهاڻ هئي، پر الهيءَ ڳاڙهاڻ ۾ پيلاڻ ليندڙ سج جي اوندهه ۾ چانيل هئي. هو پنهنجي چنگهن کان جڏو هو.

لنڊپڻ ۾ وڏو تپ ٿيو هوس، پيروءَ ٻه وسان کولهه گهٽايو. دوا درمل، ڏاڳا ڦيڻا، پنهنجي پڄت کان مٿي ڪرايائين، پر سانوڻ پنهنجي پيرن تي نه بيهي سگهيو. ۽ هاڻي پيري ٻنيو گهر ۾ پيو هوندو هو. سانوڻ کان سواءِ هڪ لياڻي ٻه هئس، زليخا. زليخا جي ٻنهه حور پري ڪاله هئي نه ته قدرت ايتري ته سونهن ڏني هئس جو جيڪو هڪ پيرو ڏسندو هوس ته پيو پيرو ٻه ڏسڻ لاءِ ڪنڌ ضرور ورائيندو هو. پر لياڻي ڪا پٽن جي جاءِ پري سگهي؟ ڏيئون ويچاريون ته پرايو ڌڻ. سنڌن ماني بادشاهن جي گهر ۾ ٻه ڪالهي، ۽ انهيءَ ڏک پيرو جي هاڻ کي ڏٺيو هو. هو پهرن جا پهر مٿي تي هٿ ڏيئي ٿالهي جي وڻ هيٺ رڪيل کٽ تي ليٽي سوچيندو رهندو هو، ۽ پوءِ ڪيترا ڏينهن گذري ويا.

سياري جي پڇاڙي هئي. واهوندا ورڻ لڳا هئا. فضا ۾ عجيب سرهاڻ رچڻ لڳي هئي. نمن جي چٽيل پڻن جي جاءِ تي نوان نوان نرم نرم گئونچ انگورجڻ لڳا هئا.

رات جو پوئين پهر ٿيڻ تي هو، تڏهن پيروءَ کي سڌ ٿيو. ڪتي جي ڀؤنڪ سان هو ڇرڪ ڀري جاڳي پيو، هن هڪ نظر سانوڻ تي وڌي، جيڪو ننڊ ۾ ستل هو. وري زليخا ڏي ڏٺائين جيڪا منهن ڍڪائين رلهي اوڍيو ستي پئي هئي. ايتري ۾ پيو سڌ ٿيو، ۽ پيرو ڪڙيل واري لٺ کڻي ٻاهر نڪري آيو. ٻاهر سنڌس اوسيئڙي ۾ ٻه همراهه بيٺا هئا. ويجهو اچي ٻنهي کي سڃاتائين. خدن ۽ خيرو هئا، وڏيري الهه بخش جا ماڻهو. حالي احوالي ٿيا، خبر پئي ته وڏيري جو ڪات لڳو آهي، ۽ هو پيروءَ کي پيرن لاءِ سڏڻ آيا هئا. پيرو سوچ ۾ ٻڏي ويو.

وڏيرو الهه بخش تر جو نامي گرامي زميندار ۽ پاٿاريدار هو. ذات ڪاتڪو ونس پيو ويلي ڪندو هو. راڄ ڀاڳ کي هميشه لٺ جي مڇي تي جهليندو هو، پر پيروءَ سان ته جهسي وير هئس. اڃان ڇهه مهينا ٻه پورا ڪونه ٿيا هئا جو نورڻ جي ڍڳن جي چوريءَ ۾ پيرو وڏيري جي ماڻهن محرم ۽ رنوءَ جا پير ڪڍي پڌرا ڪيا هئا، ۽ وڏيري کي ويري بڻايو هئائين. وڏيري صوبيدار جي سامهون پيرو تي اکيون ڪڍيون هيون، پر همراهه وچ ۾ پيا هئا، ۽ پوءِ هڪ رات جڏهن پيرو عاڻ جي پٽ جو وهاڻ ڪائي وريو هو ته گلڻ واري هڙيءَ وٽ وڏيري جي ماڻهن هن تي حملو ڪيو هو، ۽ لٺين سان اڌمئو ڪري ڇڏي ويا هئس. هو جڏهن سامت ۾ آيو هو ته پيوت بدن ۽ قتيل لڳن سان ڌڏڙ ۾ پيريل پٽڪو ڪڇ ۾ ڪري گهر ڏي موٽيو هو. اهڙن وقتن تي جوان ۽ قنذار پٽن جي ضرورت هوندي آهي، پر جڏهن پيرو سانوڻ جي اڌ وجود کي ڏٺو ته هن جي گهايل دل تي هڪ وڏيڪ گهاءُ لڳي ويو. هن زليخا کي ڏٺو پر نياڻي نماڻي هئي... اها پيءُ جي لٿل پڳ کي پاڻيءَ ۾ ڌوئي ته سگهي ٿي پر، پيءُ جي مٿي تي ٻڌي نٿي سگهي، ۽ پيرو زليخا کي لڙڪ ڳاريندي ۽ پڳ ڌوئيندي ڏٺو هو، ۽ پوءِ پيرو چپ ٿي ويو هو، ۽ ڪيترا ڏينهن ائين لنگهي ويا هئا. اڄ وڏيري الهه بخش جا ماڻهو هن کي وٺڻ آيا هئا.

هو پيري هو، راڄن جي اميد هو، ويل شيءِ جي ڳولا ۾ هن کي اميد ڪري سمجهيو ويندو هو. هاڻي وڏيري جي ڪات جو ٻڌي، اگر هو نه وڃي ها ته ماڻهو ڇا چون ها؟

”ته ادا پيرو پلاند ۾ اهو ڪيو جو وڏيري جي چوري ٿي ته پيرن تي ڪونه آيو. واهه جو پلئه ڪيو اٿس؟“ ۽ پوءِ پيرو وڃڻ جو فيصلو ڪيو. گهر اچي هن زليخا کي اٿاريو ۽ ڪپڙا پائي هو وڏيري جي ماڻهن سان روانو ٿيو - هاڻي پرهه ڦٽي چڪي هئي.

سچ ڪني ڪيئي ته هي ٻه اچي پهتا. پيرو ۽ وڏيري هڪٻئي کي ڏٺو، الائي ڇو وڏيري جو ڪنڌ هيٺ ٿي ويو. پيرو ٻه پراڻن قصن کي وساري، ماحول تي ڌيان ڏنو. وڏيرو پاڻ هن کي وٺي سرزمين تي آيو، جتي وڏيري جي بنگلي جي پويان سرون پٽي ڏرڙ ڪاهي چورن ڪات هنيو هو. سرون ڍڳ ٿيو پيون هيون، اندر ڪٻٽ ۽ پيٽيءَ جا قلف ڀڳل هئا. وڏيري کي بک برابر ڪانه هئي، پر عزت جو سوال هو. پيرو ماڻهن جي انبوهه ۾ ڪاٿڪو مهانڊا ٻه ڏٺا جيڪي پاڻ کي اڳيو ڪرڻ لاءِ اڳوات اچي پهتا هئا. هاڻي پيروءَ پيرن ڏي ڌيان ڏنو، جيڪي جست جي ٿالهن ۽ ٺڪر جي پاٽن هيٺ ڍڪيل هئا. چور صفا سيڪڙات هو، جنهن پيرن کي وڃائڻ لاءِ ڪاٻه ڪوشش ڪانه ڪئي هئي. پيرو هڪ نشان تان ٺڪر جي پاٽ پري ڪئي. ٻيءَ گهڙيءَ هن کي چڪر اچي ويو. پير ننڍو هو، عام پيرن کان هلڪو... ۽ پير جي وچين آڱر ٻين کان ٿوري ننڍي هئي. هن پيو ٿالهه سڌو ڪيو، ورڪ ڏٺي، ۽ پنهنجي اندر ۾ ولوڙو پوندي محسوس ڪيو. پيرو لکن ۾ لڪل پير سڃاڻي ونندو هو، هي ته... ۽ پوءِ هو وڏيري سان گڏ وهراڙي ۾ روانو ٿيو. پير اڳتي اچي ڍنڍ ۾ گم ٿي ويا هئا. اتان هو بيماري جو بهانو ڪري واپس وريو، ۽ واهراڙي کان اڳتي لڪري ويو.

پيرو گهر پهتو، ساڻون پٽ کي ٽيڪ ڏيو آڪاش تي آڏامندڙ مرڻين کي ڏسي رهيو هو. زليخا... زليخا، منجهند جي ماني لاءِ اٽو ٿي ملهيو. پيرو چپ چاپ ڏيڏ جي سامهون اچي ويٺو، پيءُ کي ڏسي الائي ڇو زليخا گنديءَ جي پٺ سان پنهنجا پير ڍڪڻ لڳي... ۽ پيرو ڪيتري دير زليخا جي چهري ۾ گهور وجهي ڏسندو رهيو. اوچتو زليخا هماڻهءُ ڏاريندڙ رڙ ڪري پيءُ کي چنبڙي اوچنگارون ڏيئي روئڻ لڳي.

”نه روءِ پٽ!... نه روءِ پٽ!... تون ته منهنجو پٽ آهين، آئون ننڍڪو بي وارثو ڀيرو آهيان، منهنجي لٺل پڳڪي جو ور ورائڻ وارا پٽ، تون نه روءِ.“

پيرو زليخا جي مٿي تي هٿ گهمائيندي چيو، ۽ زليخا سڏڪا ڀرڻ لڳي.

ڪارنهن

سائين بخش رند

شام کان شروع ٿيندڙ برسات، بس ٿيڻ جو نالو ئي نہ پئي ورتو. جنهن تيزيءَ سان اوهيرا ڪري برسات آئي هئي، ان ۾ ڪنهن قدر ڪمي ضرور اچي وئي هئي. شهر تہ روز جي معمول کان گهڻو اڳ بند ٿي چڪو هو، ليڪن رات جي سناٽي ۽ هلڪي برسات سبب پورو شهر سنسان ۽ پُراسرار لڳي رهيو هو. نہ ڪي رولو ڪتن جا ڀئونڪات ٻڌڻ ۾ ٿي آيا ۽ نہ وري چوڪيدارن جون هوڪرون. پوري شهر ۾ اهڙي خاموشي طاري هئي، جو برسات جون ڪڻيون دڪانن جي ڇاپرن ۽ روڊن تي وڪريل پنن ۽ ڪچري تي پوڻ جو آواز نہ اچي ها تہ زندگي ۽ دنيا جي ساڪت ۽ جامد ٿي وڃڻ جو گمان ٿئي ها. انهيءَ سمي، هيڊ ڪانسٽيبل غلام نبي ۽ ٽريننگ کان تازو موٽندڙ رنگروٽ سپاهي نذير، چپ چاپ شهر ۾ رات جو آخري رائونڊ (ڦيرو) ڏيڻ لاءِ اهم رستي تان آهستي آهستي وڌندا رهيا. هيڊ ڪانسٽيبل غلام نبي هوندي بہ گهٽ ڳالهائو هو، ڇاڪاڻ تہ توڙي عام ماڻهن سان گهري واقفيت ۽ اجائي حجت کان پاسو ڪندو هو، جنهن سبب ڇاڪاڻ جا ڀيا سڀ آڙيڪاپ ۽ چالاڪ سپاهي ۽ عملدار کيس موڳو ۽ اڏ ڇريو سمجهي، سندس هر ڳالهہ نظرانداز ڪري ڇڏيندا هئا ۽ گهڻو ڪري سندس عزت ڪرڻ بجاءِ اجايو ٺٺول ڪري هميشه وڏا وڏا ٽهڪ ڏيندا هئا. جڏهن تہ نئون آيل سپاهي نذير هوندي بہ سادو هو ۽ "نئين" جي نفسياتي اثر سبب بہ گهٽ ڳالهائيندو هو. هي ٻئي رائفلون ڪلهي تي ٽاڪيون، ڦرندا ڦرندا جڏهن مين بازار تائين پهتا تہ ٿورو پري کان سيٺ ڪرم عليءَ جي دڪان جي وڏيل ڇاپري هيٺان بلب جي روشنيءَ تي ڪين پوڙهو چوڪيدار فيضو ۽ شهر جو اڌ ڇريو نورو ويٺل نظر آين، جيڪي هن مينهوڳي رات ۾ هڪ جاءِ تي خاموش هوندي بہ ائين هڪ ٻئي ڏانهن ڏسي رهيا هئا، جو پري کان ڏسڻ واري کي گمان ٿي وڃي تہ پاڻ ۾ ڳالهائي رهيا آهن. هيڊ ڪانسٽيبل ۽ سپاهي، اڳتي وڌي چرئي ۽ چوڪيدار تائين پهتا. سائن رسمي عليڪ سليڪ بعد جڏهن واپس ٿاڻي ڏانهن موٽيا تہ پاسي واري جيل گهاٽ کان رات جي ٻارنهن جو گهنڊ وڳو. هن خاموش ۽ پُراسرار برساتي رات ۾، گهنڊ جا ٻارنهن ڏڪ، ڇڻ خوفناڪ اوناڙ ڪري، جلدئي ائين فضا ۾ گم ٿي ويا، ڄڻ ڪو بکايل راڪاس، هڪدم ڪري ٻارنهن ئي ڏڪن کي هڙپ ڪري ويو هجين.

غلام نبي حد درجي جو حساس هئڻ سبب پاڻ سان پيش آيل هر ناانصافي کي دل ۾ پچاريندو ۽ ياد ڪندو رهندو هو، پر تيون ڏينهن صبح واري واقعي ڪيس ويتر سوچن جي تيز واچوڙن جي لڏ ۾ ڪري ڇڏيو هو. بئراج جي ڪپ تان جو لاش تيون ڏينهن پوليس هٿ ڪيو هو، آن جو اڄ ٽئين ڏينهن تائين ڪوبه وارث ڇولهه نڪتو...؟

ويچاري جا ماءُ پيءُ، ڀائر ۽ ڀينر ضرور هوندا. انهن تائين جڏهن خبر پهچندي ته مٿن ڪهڙي قيامت گذرندي. اهو پس منظر دل ۾ سوچيندي هيڊ ڪانسٽيبل غلام نبي جي اندر ۾ چڻ هتوڙا ٿي لڳا. آهستي هستي هلندي آخر هن سپاهي نذير کان پڇيو... يار ڳالهه ٻڌ... مان ٽي ڏينهن موڪل تي هوس، اڄ آيو آهيان..." (ٿورو خاموش رهندي)! "پر اهو ٻڌاءِ ته تيون ڏينهن بئراج جي ڪپ تان هٿ آيل لاش جي خبر پئي ته ڪنهن جو هو؟" سپاهي نذير وڏو ساهه پريندي چيو: "يار خبرئي ڪانهي اڃا تائين...!!"

"پلا تو ان لاش کي ڪونه ڏٺو...!؟!"

"نه... مان انهيءَ واردات تي ويل لفري سان ڪونه هئس...!" غلام نبي ٿورو ترسندي.

"پلا ڊاڪٽر ڪهڙي رپورٽ ڏني؟"

"ڊاڪٽر...!! (سپاهي نذير لفظ ڊاڪٽر تي زور ڏيندي) ڊاڪٽري رپورٽ ۾ ٻڌايل آهي ته لاش کي جسم تي گهرا زخم آهن."

"چڱو پلا ٻڌاءِ عام ماڻهن به ته انهيءَ لاش کي ڏٺو هوندو... پوءِ به ڪنهن ڪونه سڃاتو...؟" (تعجب خيز سوال).

"يار ٻڌايو مانءِ ته منهنجي ڊيوٽي ڪانه هئي. باقي جيستائين ٻڌو اٿم ته آسپاس جي ڳوٺاڻن جي نشاندهي تي، ٽنهن ڏينهن صبح سوير پوليس وٺي، لاش کڻي آئي پوسٽ مارٽم لاءِ، پوسٽ مارٽم جي رپورٽ ملڻ سان ئي ويچاري کي لاوارث ڪري دفنائي ڇڏيائون."

"پوءِ...!!"

"پوءِ وري ڇا...!! آسپاس جي هيڪاندن ڳوٺاڻن ۽ ڪجهه لچ لوفرن کي قتل جي شڪ ۾ گرفتار ڪيو ويو. آهي به قتل جي ڪيس جي خوف کان، صاحب وڏي جي مٺ گرم ڪندا پاڻ ڇڏائيندا ويا... هونئن به لاوارث لاش هو، ان ڪري صاحب وڏي ماڻهن کي وڌيڪ وقت لاڪپ ۾ رکڻ جي ضرورت ئي محسوس نه ڪئي... باقي رهيا اصل ڏوهاري... انهن جو ته ڇا پتو ڪونه ٿو پوي!" هيڊ ڪانسٽيبل غلام نبي ڳالهه جي تهه تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪندي، وري پڇيو! "يار ٻي ڳالهه ته ٻڌ...!! اڳئين هفتي ڏاڙيلن جي ٻئيان ڪرم پور ويا هئاسين. وٽ تي جنهن ڳوٺائي کي صاحب شڪ ۾ پڪڙيو هو، ان جي ته خبر ڏي." سپاهي نذير رائيفل هڪ ڪلهي کان ٻئي ڪلهي ۾ مٽائيندي چيو: "ان جي مالڪن جي ڪا صحيح خبر ڪانه پئي، ان ڪري لاچار ٿي صاحب وڏي ڪيس ڇڏي ڏنو ۽ چيائينس ته "جيڏانهن جي پلا آهين تيڏانهن ٽر.

ٿهنجي تہ مٿي بہ اسان تي ٻار آهي." (هلڪو ٽهڪ) ائين ڳالهائيندي خبر ئي نہ پئي جو ٿاڻي جي ٻاهرئين گيٽ وٽ اچي پهتا. هتي پهچڻ سان ئي برسات اچان بہ وڌيڪ تيز ٿي وئي ۽ بجلي بہ هڪ جهٽڪي سان سڄي شهر کي اونداهيءَ جي کن ۾ ٻوڙي بند ٿي وئي. هي ٻئي اونداهي ۾ هلندا، ٿاڻي جي عمارت تائين پهتا. سپاهي نذير ٿاڻي جي پراڻي عمارت اڳيان، سرنهن جي کاڌي وڻ هيٺيان وڃي ويٺو ۽ اونداهي سبب هو ڀوت يا راڪاس کان گهٽ نظر نٿي آيو؛ جڏهن تہ غلام نبي چپ چاپ وراندي ۾ ويهي رهيو. اندر صاحب وڏي جي آفيس ۾ بجلي وڃڻ سبب ميڻ بتي ٻاري وئي هئي. ميڻ بتيءَ جي پڌل روشنيءَ ۾ غلام نبي جي موجودگي کان بي نياز ايس-ايڇ-او غلام حيدر، اي-ايس-آءِ راڻو خان ۽ چورن، وڏيرن ۽ پوليس عملدارن جي چمچاگيري سبب مشهور سپاهي گلڻ پاڻ ۾ آهستي آهستي ڳالهائي رهيا هئا. ايس-ايڇ-او آرس پيچندي ٻئي ٻانهون ٽيبل تي ڏکيري چڙيون ۽ فاتحانہ انداز ۾ اي-ايس-آءِ کي چيو: "ڪيئن راڻا خان، هاڻي تہ عيد مزي سان ٿيندي نہ......!!"

"وڏا! اصل ڳالهہ نہ پڇو، عيد کان بہ عيدون ٿي وينديون."

(ايس-ايڇ-او هلڪو ٽهڪ ڏيندي) "اسان جيڪا ڳالهہ ڪندا آهيون، ان کي پورو ڪندا آهيون."

"واهہ سائين واهہ... برابر، بلڪل صحيح فرمايو توهان." (اي-ايس-آءِ توڙي سپاهي گلڻ، ڪورس واري انداز ۾ واهواهہ ڪئي) سپاهي گلڻ چمچاگيري واري رڪارڊ کي اڃا بہ وڌيڪ بهتر ڪندي چيو: "صاحب وڏو تہ چڱن ڀلن کي ئي چلتو ڪري ڇڏي. هي ويچارو الائي ڪٿان جو، جنهن جي مالڪي ئي ڪانہ هئي، آن کي بي دنيا تائين پهچائڻ تہ صاحب وڏي لاءِ آسان هيو. اِهو ڪو..." (ايس-ايڇ-او سندس اڌ ۾ ڳالهہ ڪٽيندي:) "الائي ڪٿان جو ڇٽ، اسان جي اري ۾ اچي ڦاٿو، مالڪي بہ ڪانہ...!! نہ ڏهڻ جو، نہ وري ڪهڻ جو. سوير ساجهرئي دنيا جي جهنجهٽ کان بچي وڃي سگهيو ٿيو."

(انهيءَ ڳالهہ تي ٽيئي ڄڻا ٽهڪ ڏين ٿا.) ڪجهہ وقت خاموش رهڻ کانپوءِ صاحب وڏو پراسرار نموني آهستي ڳالهائي چوڻ لڳو: "ڏي خبر راڻا خان...!! پيلا لاش ٻراج تي ڦٽو ڪرڻ مهل، جاءِ واردات تي ڪنهن توهان کي ڏٺو تہ ڪونہ...!!"

"وڏا: دعا ڪريو. (سينو تاڻيندي) ائين بہ پيلا ڪڏهن ٿيو آهي ڇا!؟ پاڻ جيڪو ڪم ڪريون سورنهن آنا پڪو. پر پيلا جيڪڏهن ڪو ڏسي ها تہ ڪهڙي قيامت اچي ها... پنهنجي قاسائڻ کان پهرئين، قتل ڪيس جو جوابدار آهوئي هجي ها. (وري زوردار ٽهڪ ايرن ٿا) ايس-ايڇ-او غلام حيدر ٿڌو شوڪارو ڀريندي چوي ٿو:

"راڻا خان! چيز آهين چيز... واقعي ڪم جي شيءِ آهين." سپاهي گلڻ سُر ملائيندي:

"وڏا! دعا ڪريو. اسان بہ توهان کي ڪڏهن مايوس نہ ڪنداسين." ايس. ايڇ. او ڪنڌ ڌوڻيندي ۽ ٽيبل تي آڱريون وڄائيندي چوي ٿو: "واقعي، بلڪل صحيح ٿو چئين."

ٿوري خاموشي بعد ايس- ايچ- او وري ڳالهائڻ شروع ڪيو: "راڻا خان! تائير ته کهڻو ٿي ويو آهي، هاڻ هلڻ کپي، پر هڪڙي خبر ته ڏي...!! لاوارث لاش جي ڪيس ۾ اڃا ڪهڻا ماڻهو ويهاريو ويٺو آهين؟" "وڏا...!! ٻيا سڀ ته پنهنجي جان ڇڏائي ويا، پر اڃان هڪڙو مردود لاڪپ ۾ ويٺو آهي. لالو چيا ٿس... (نرڙ تي آڱوٺي سان زور ڏيئي سوچيندي): ها، لالو... رحيم بخش جت جو پٽ. سندس پيءُ آيو هو ۽ اچڻ سان پٽڻ ۽ روئڻ شروع ٿي ويو. چئي: "خدا جي واسطي منهنجي ٻي ڏوهي پٽ کي ڇڏي ڏيو. اسان مسڪين ماڻهو نه هڪ ۾ نه ٻيءَ ۾. خوامخواه ٻڪي پيو ڪُتي جو پٽ."

صاحب وڏي پاسو ورائيندي چيو: "راڻا خان...! پندرنهن ويهن مان، هڪڙو ائين ڇڏيوسين ته ڪا ڳالهه ڪانهي. هن دفعي ائين مفت ۾ ويو ته ٻئي دفعي چڱي کل لاهبس. سيائي ڇڏينس ته وڃي عيد ڪري، رنڙي جو پٽ چيا ياد ڪندو!!"

"بلڪل سائين بلڪل" (وري به ڪورس واري انداز ۾ اي- ايس- آءِ ۽ سپاهي چيو). هيڊ ڪانسٽيبل غلام لبي خاموشي سان ورانڊي ۾ ويٺي ويٺي سڄي ڳالهه ٻڌندو رهيو ۽ من ئي من ۾ پڇندو رهيو. سڄي قصي ٻڌڻ بعد کيس يقين ٿي ويو ته ڪجهه سان هفتو اڳ ڪرم پور واري رستي سان جيڪو واڻهڙو پڪڙيو هئوسين ۽ صاحب وڏي جي چوڻ تي کيس ٺائي تي کهلي آيا هئاسين، تنهن کي صاحب وڏي ۽ سندس ٻالڪن، پنهنجي ڀرپور عيد ملهائڻ خاطر، قتل ڪري ٻئراج تي ڦٽي ڪري آيا. ۽ اهيءَ ڪيس ۾ لاتعداد مسڪينن ۽ غريبن جي ميڙي چوندي تي ڌاڙا هنيائون. انهيءَ سمي کيس ايس- ايچ- او، اي- ايس- آءِ ۽ سپاهي، ماڻهو بجاءِ اوچتو جهت هئي چيريندڙ ڦاڙيندڙ ٻگهڙ نظر اچڻ لڳنس ٿا. هو سوچي ٿو: صاحب وڏي ۽ سندس دل گهرئي ماتحت عملي پنهنجي ڀرپور عيد ملهائڻ خاطر، ٻين لاتعداد هڏ هيڻن جي عيد ته وڃائي پر پنهنجي خوشيءَ جي پورائي لاءِ هڪ املول زندگي جو به خاتمو ڪري ڇڏيائون. ۽ کيس لاوارث ڪري دفنائي به ڇڏيائونس... ويچاري جا ماءُ- پيءُ هوندا، ڀينرون ڀائر هوندا. آهي سڀ سندس راهه تڪيندا هوندا. اوسيئڙي ۾ خوشي جي عيد به ڪونه ڪري سگهندا. ڪهڙي خبر ته کين سندن اکين جي ٺار جو لاش هٿ به ايندو، يا نه. ائين سوچيندي دماغ جون رڳون ڇڄڻ ڦاٽڻ لڳنس ٿيون. جنهن مهل، ايس- ايچ- او، اي- ايس- آءِ ۽ سپاهي آفيس مان نڪرن ٿا ته مٿن نظر پوڻ سان ئي غلام نبي ٽئي مٿيون ڀيڙي خيال ڪري ٿو ته پريل رائفل جون سڀ گوليون مٿن هلائي سندن سينا ڇترڻ ڪري ڇڏيان.

ورانڊي ۾ وڌيڪ وقت ويهي نٿو سگهي. سندس من ٻڌڻ لڳي ٿو. اتر جي تيز ۽ ٿڌي هوا جي سرڙاٽ ۽ هلڪي برسات جي سياٽي کان بي نياز، ورانڊي کان ٻاهر ويهي ٿو رهي ۽ هن مسلسل وسندڙ برسات ۾، ڪاري اماوس رات جي ڪارنهن مٽجڻ ۽ صاف پاڪ، ڌوتل پوتل صبح نروار ٿيڻ جو انتظار ڪرڻ لڳي ٿو.

قصو ٻن خوابن جو*

خورخي لوئيس بورخيس

عرب تاريخدان الاسحاقي ٻڌائي ٿو تہ هي ڪهاڻي منجهہ دؤر خليفي المامون (٧٨٦–٨٣٣ع) جي لکيو آهي معتبر ماڻهن (پر الله آهي سڀ ڄاڻندڙ ۽ گهڻو طاقتور ۽ وڏو رحيم ۽ جيڪو ڪين ننڊ ڪري)، تہ ڪنهن جُڳ منجهہ، شهر قاهره اندر رهندو هو هڪڙو شخص، جنهن وٽ هوندا هئا دولت جا انبار. پر هوندو هو اهو شخص ايڏو هٿ ڇاڙ ۽ درياءَ دل، جو وٽس هو جيڪي وڃائي ويٺو اهو سڀئي، رڳو نهرايل گهر پڻس جو وڃي بچيو وٽس ۽ هڪڙو اهڙو بہ آيو مٿس وقت، جو لاچار ٿي ڪري پورهيو هٿ جو ڪرڻ لڳو پنهنجو قوت گذران. هن ڪئي محنت ايتري جو هڪڙيءَ رات پنهنجي ئي منجهہ باغ ننڊ ڪئي ويس هيٺان وڻ انجير جي ۽ منجهہ خواب هڪڙو شخص آيو ڪرڻ ساڻس ملاقات، جيڪو ٻڏو پيو هو منجهہ پگهر. شخص انهيءَ ڪڍيو هڪ سونو سڪو منجهان پنهنجي وات ۽ چيائين هن کي:

”ڀاڳ تنهنجو آهي ملڪ پارس جي شهر اصفهان اندر وڃ اوڏانهن ۽ ڳولي لهہ ان کي.“

سوير ٻيءَ صبح جو جاڳيو شخص اهو ۽ ٿيو روانو ڊگهي سفر تي، جنهن اندر ڏٺو ويس منهن ويران بيابانن سان، سامونڊي جهازن سان، قورن سان، ڪافرن سان، دريائن سان، جهنگلي جانورن سان، ۽ ماڻهن سان. شخص انهيءَ آخرڪار لڌو ڳولي شهر اصفهان، پر پهچنديئي ان شهر منجهہ پئجي ويس رات ۽ ليٽي پيو ڪرڻ ننڊ لاءِ اندر هڪ صحن مسيت جي.

لڳ انهيءَ مسيت جي هو هڪڙو گهر ۽ ٽولو ڪن چورن جو گهڙيو منجهہ مسيت ۽ ٽپي پيو اتان منجهہ ان گهر. پر مالڪ ان گهر جو جاڳي پيو گوڙ تي چورن جي ۽ ڪرڻ لڳو دانهون ڪاڻ مدد جي. پاڙيسرين پڻ ڪيا واڪا واهر ڪاڻ، تان جو داروغو شهر جو اچي پهتو ات ساڻ سپاهہ ۽ چور وٺي ڀڳا اڪري ڇتيون گهرن جون. داروغي ڏنو حڪم تہ وٺو تلاشي مسيت جي ۽ ڏسي آن شخص قاهره واري کي حڪم ڏنائين مار لتڪن سان اهڙي جو ذري گهٽ ويس ٿي ساهہ.

---

* Tale of the Two Dreamers. By: Jorge luis Borges.

پڇاڻان پڻ ڏيندن، منجهه بنديخاني آيس ٿوري سامت، تڏهن ڪهرائي هن ڪي پاڻ وٽ داروغي ڪاوڙس پڇيو:

"ڪير آهين تون ۽ آيو آهين ڪٿان؟"

ورائيو آن شخص "آهيان آءُ آيو نالياري شهر قاهره مان ۽ آهي نالو منهنجو جواد المغربي."

داروغي پڇيس وري، "۽ ڇا جي ڪري آيو آهين منجهه اصفهان؟"

شخص ڳالهايو سچ ۽ چيو هن داروغي کي، "مون کي حڪم ٿيو منجهه خواب ته وڃ طرف اصفهان، جو آهي سنهنجو مقدر اوسيئڙي ۾ آت، پر آيس جڏهن منجهه اصفهان ته اها خوشي ڪيل هو جنهن جو واعدو ڦري تي پئي ڦٽڪا، جيڪي وڏي فراخدليءَ سان هڻايا تو مون کي."

بڌي جواب اهو ٺهڪ ڏنا داروغي ايترا وڏا وڏا جو ڏسڻ ۾ آئي سندس عقل هوڙ ۽ آخرڪار چيو هن آن شخص کي:

"اڙي ماڻهو لنڊڙي عقل جا! تي پيرا ڏٺو آهي مون منجهه خواب اهو گهر شهر قاهره جو. اڱڻ منجهه جنهن جي آهي هڪڙو باغيچو. هيٺئين ڪنڊ جنهن جي وٽ آهي سچ گهڙي ۽ پر تي جنهن ڪان آهي هڪ وڻ انجير جو ۽ وڻ انجير جي ڪان پريان آهي هڪ ڦوهارو ۽ هيٺان ان ڦوهاري جي آهي پوريل دولت جو ڍير. تڏهن به ڪوڙ ان تي ذرو به ڏنو آهي مون ڪڏهن ڏيان. پر تون اي ڦر خچر ۽ شيطان جا! ڪري هڪ خواب تي يقين رليو آهين شهر شهر. هاڻي وري نه ڏيکارجانءِ شڪل اها پنهنجي منجهه اصفهان، وٺ هيءُ سڪا پني ۽ رک ڪڙين تي زور."

شخص انهيءَ ورتا اهي سڪا ۽ روانو ٿيو شهر پنهنجي ڏانهن. پهچي ات ڏٺو هن باغ پنهنجي اندر ڦوهاري جي هيٺان (داروغي جي خواب واري) ۽ کوٽي ڪڍيو هن وڏو خزانو. اهڙيءَ طرح الله تعاليٰ بخش ڪيون کيس بي انداز نعمتون ۽ انعام ۽ ڪيو هن کي سرفراز.

(مترجم: مراد علي مرزا)

ادب لطيف

پروفيسر جهامنداس ڏاٽيا

سچل سرمست

سچُو ۽ سچ ھِڪُ اسرارُ عجيبن جو
سازَ سان سٽايو آھ ھُنَ رازُ سچي مستيءَ جو
بادشاھن مال مستي، سونهن وارن سونهن مستي مڪر مستي، ھِنَ ملڪ جي ھئي.
منجهان عشق ٻستي
ٻرَ ۾ بازار بنائي ھُنَ ھلائي رمز رندن واري.
دَمِ دَمِ سندس ڏُنڍ ڏٺين جي ھلائي پيو. گيتُ عبرت جو ڳائي پيو.
عبرت ھئي ھِنَ عابد ڪي، ذڪُر زاھد سندو.
ذڪر ڪان سوا فارغ تي. ھُن عشق ڪيو ڏاڍو.
سدا سائل سِڪَ سوز ۾ قائل ٻئي نہ جدا.
فعل ۽ مفعول جي رڪي نہ ھُنَ ڪڏھين مدنها.
”ھُنَ چيو ”آھيان مان، آھو اسرار ازلي مان“
خبر نہ آھي چو الاجي ٿيس ڪنيزڪ گولي مان“
عطارَ جو عطر ھو ھي، شمس جو شماءُ ھيءُ ھو.
شاھ جي ڪهي جو ڏڪُ، سکهيو لاھي ڪونڪو پيو
اصليت جو اظهار، ڪير اشعار ۾ سرمست
ھيو جو ٽبُ ميءَ جي مستي ۾ مست سدا الست
عيسيٰ جئن سدا سورهيہ، رسم رواج جو مشڪن
ملن ۽ مفتن جو ھرجا، ھو نہ ڪڏھين روڪُن
سچ ٻسچُ جي سونهن جو، ھو سائل اول آخر،
اھڙو سچو سوز وارو سوڪو ڪينَ ملي، سونهن سچُ جنهن چلي پٽل پلاڙو
سُو چلي.
ڪيلي پيو ڪُلي خلق، فلڪ ۽ ملڪ اڳيان.

مستي ۾ سرمست سارو، راز ساز ڪيو.
مستي هو هو جي هلائي، هن آن جو آواز ڪيو.
لباز ناز ٿيو پرين جڏهين مليا پاڻ ۾.
سچو سچ چيو، سچ سچ ٿيو.
باغي ٿي بازارن ۾ ريتن رد ڪيو.
ڏيکائي سان هيڪ ٿيو، ملن مفتن منڪر ٿي
هن چيو مان ڪيان منڪر ٿيان.
ڪيان تان ڪافر"
الاهي امر
لڪيون لڪي ڪين لڪي.
سچو لاشڪ نئين زماني جو پيغامبر آهي.
ڪٿلا آهي ڪيس عطار جي، تات تبريزي لسڪ سندس لطيفي آهي
سندس لات عشق جي اوطاق جا ڪري چِت ڪي چاڪرن چاڪ
بي باڪ آهي بي تاڪ آهي.
ڪلاڪار آهي، ڏامعدڙ افلاڪ جو
ڪير؟
سچو، الاهي شير.

(مرڪميندڙ: روي. ايل. جهه)

مهراڻ
حيدرآباد سنڌ
غلام محمد گرامي، سنڌي
٢٧ مئي ٥٥ع
نمستي

ڀائيا
پيارا، قرب وارا، ساڌو جاندراس،

اوهان جو پريم پترُ مليو، ياد فرمائڻ ۽ ذره نوازي جو شڪريو،

شڪريو رچي دونهن ماحول حيدرآباد جي ڪنهن جي رهيو، جو يار احسان ته يقيني آهي. باقي رهيو مهراڻ! سو اهو ته اوهان جو ڪنهن جو رسالو آهي، ان سان گڏ آءُ به اوهان جو آهيان! باقي شڪايت ڇو؟ ۽ شڪوو ڪهڙو جو؟

توهان اوهان جو نالو مبارڪ ڪاسيليشري ڪاپين ۾ داخل ڪيو آهي.

هاڻي ته مونکي شڪايت ڪان ٿيندي نه؟

باقي رهيو اوهان جو مضمون، سو اوهان آهيو، مجذوب! جڏهن اوهان ۾ جذب ۽ جوش، جمال ۽ جلال، وجد ۽ حال، سرور ۽ سڪون، بيقراري ۽ اضطراري، اشڪباري ۽ آهوزاري جي ڪيفيت پيدا ٿئي ٿي. تڏهن مهراڻ کي بند لڳائي ڇڏيندو،

(لطيف) ايسي اوهان ڪاڳر ته لکو، ان جي شڪايت نه آهي، پر آسرو آهي، ته اوهان کان لکارايو ويندي، اهو لکڻ جو مونکي ارادي سان لکجي، اهو ڀڄڻ آهي، پر لکڻ الهو سبا بو آهي، جو ڪا به شڪتي لکرائي، آسيت ته اها ڳالهه اوهان توهان ڪان وڌيڪ سمجهي سگهو ٿا.

عيد مبارڪ، اها عيد لاءِ جن عيد ڪئي هجي! پاڻ ته مونکي اوطاق تي وٺي هليا، سارو ڏينهن اتي رهياسين، عيد ۽ ديد ڪان سواءِ ته ڪاسٽيٺ آهي، هي ته رسم ۽ رواج آهي، ان ۾ فخر ۽ جوهر ڪونه آهي.

غلام محمد گرامي

عا.

ٻيو: جا اڳ ته اوهان جي قلم ۾ زور آهي
روحاني رنگ آهي، ان ۾ شڪ
ڪونهي. ادا سائين، اڄ ته سنڌ
تي ولي آهي. ماڻهو ته ملن
ٿا ڪي جو پير آهن، ان ۾
رنگ ۽ ڍنگ ۽ امنگ ۽
جوش ۽ ولولو، ضبط ۽
دليون، بشر ۽ ديون آهن
هاڻي ڪڏهن وقت ۾ اوهان جهڙن
کي ڏسي ڏيئي دل خوش
ٿيندي ٿي. ماڻهو پيا ست
ماڻهو سب، ماڻهو جي توڙي
ڪڪهين ماڻهو ماڻهو
نوڪر، جي آهي ڪيان ۾
معرفت، عشق جون اونهون،
وحدت جون لهرون
۾ درياءَ وحدت جا
موجون بوندون ۽ محبت جا
ميخانا اڄي دل ۾ آهن.

٩ جون ٥٥ع

پيا مرن (الهوتي)، جو فيض الهي، ڏيکارڻ ڏيارڻ جي آن پاڻي ۾ ته نڪي ته، الهو
ٻوليون ڳالهائڻ، ڪٿي نه چڱو! شيدين بڪ مري ويندا، وري ڪانه ڪاشيندا!
ان وانگر جڏهن ظاهر پرستي ۾ دوئي ۾ ته دين ڪفر جو موجها رقابت ٿي
نڪتو آهي، تڏهن ڪان انهن ٻنهي ۾ رواج، ڪانه من آجو ٿيو آهي،
تمير، تڏهن شيندي، جڏهن دوست جي ديد، ٿيندي.
دوسان جا ٻه جملا ڏاڍو وڻيا اٿم = عامن ڪان علحده رهڻ روا اڄ ڪهڙي سبب؟
ان جو جواب بيان صاحب ڏنو آهي.

آن الٿي ڏاڙي، ون نه الٽو عام سين
لهوارو لوڪ وهي، تون ابو وه اوڀار.

اميد ته هاڻي انهامار جيتي تي پئي هوندي، عام سالڪ سو رڪون سلبو، پر انهن ڪان ڏڄ جو پنه!
۲ ٻگهل تارون آڪن ته باه وسامي وئي آهي، يا لهوا وسال ٿيو آهي؟
چڱو پيا ادل پگهل تارن جي وارنا ٻڌو.

همیشه گوش به دل ره، بی ساز ہے ایسا
جو هو شکسته، تو پیدا نوائے راز کرے

شاعر جو چوڻ آهي ته هميشه ڏاسان ڪنن کي ملائون رکو، جا لاءِ ته
انها دل، هڪ ساز آهي، جا هر بره پکه تي تنوار ڪري!
پر جڏهن ته اها ٽٽي پوندي، تڏهن پکه تراز جو آواز نه ڪندو!

۳ باه، وسامي نه وئي آهي، (شاڪر خدا ڪري) ته اها باه وسامي دڄي.
پر اجهامي وئي آهي، ان ڪي ٻارڻ ۾ ميان م جي ضرورت آهي،
الهو ڪيان ۾ ڏيان نه ڏکري ڪر، سوچ ۾ ويچار ته شاهدي ۾
ديدار سان پرهندي!
يار! جڏهن ڪو ميحر مياش، تڏهن گرامي ڪي نه وسارجان ۾، ڪاڇنڪ ڪوکلبان ۾ ::

سرگواسي جهامنداس ياتيا ڏي جناب غلام محمد گرامي جي لکيل هڪ خط جو عڪس

انسان ۽ زندگي

سيريز — ١

(انشائيہ) حبيب الله صديقي

اي پڙهڻ وارا! ذرا ڌيرج سان پڙهجو. مان پنهنجي ڄاڻ ۽ وسهڻ مطابق "انسان" يعني خود پنهنجي پاڻ ۽ "زندگي" معنيٰ امانت، جيڪا خالق طرفان مون کي مليل آهي، تنهن بابت ڪجھہ حقيقتن جي آڻار ڪريان ٿو. اوهان آن کي اجائي پٽاڙ به چئي سگهو ٿا، جيڪڏهن اوهان کي دل سان نہ لڳي؛ يا ناراض به ٿي سگهو ٿا جيڪڏهن اوهان کي دل سان لڳي. ٻنهي حالتن ۾ آءٌ آجو آهيان، ڇاڪاڻ تہ مان به پنهنجي باري ۾ ئي ڪجھہ سچيون ڪري رهيو آهيان، اوهان جو تہ نالو به ڪونہ ٿو وٺان.

نالا بہ گهڻجي پولدا آهن؛ پوءِ پيا ونبا آهن. هاڻي هڪ وٽ انسان لاءِ هر ڪنهن ٻوليءَ ۾ ڪئين نالا آهن. پر نالا رکڻ مان وري بہ ڇا ٿو؟ انسان هجي يا آدمي، ماڻهو هجي يا مٺن، يا ڪئي آن ڇنوس-عادتون ۽ اطوار تہ ساڳيا هوندس، پنهنجي ماءُ پيءُ يا ڏاڏي پڙڏاڏي جهڙا. مٿان پيو بہ ڪو وٽندڙ يا پڏائيندڙ نالو ماءُ پيءُ رکي ڇڏيندس ۽ يار دوست يا پاڙي اوڙي وارا وري اچان بہ ڪو وڏيڪ نهڪي ايندڙ نالو مٿس رکي ڇڏيندا. بس پوءِ تہ ساري ڄمار انهن نالن ۽ الهن ناتن رشتن ۽ لت لين نوازشن جي بارش ۾ همراهہ ويندو هيٺ دٻبو يا مٿي آڏامندو. زمين جيڪا سندس ماءُ، وري موٽي آن ۾ دز ٿيڻو اٿس، انهيءَ تي پير ٽڪائي نہ سگهندو.

سا اها ٿي ڳالهہ نالن جي، باقي ڳالهہ ٿي ڪئي سين "انسان" جي. چيوسين تہ انسانُ مڙئي انسان آهي. نالا ذاتيون پاڙا عهده لقب ۽ ڊگريون اهي سڀ اجائي ديگهہ، جيڪا رهندو بہ آزار جيئن ايري مڙس جي مٿي تي ڦيڙهہ پٽڪو. پر چولدا آهن تہ "مڙس ٽئي پاڙي تہ پٽڪو بہ بار"، سو پٽڪي جو نالو ڪونہ ونبو، نہ تہ ڪم خراب ٿي پوندو. باقي ڇڻ ديگهہ مٿي نہ آهي. اجائي ديگهہ نہ ڪجي. "انسان" معنيٰ بس "انسان"، جيڪو ڪائيندو پيئندو. نہ ملندس تہ ڇتو ٿي پوندو ۽ پين کي کائي ماريندو. ڇڻ تہ انسان جي اندر ۾ هڪ جانور لڪو ويٺو آهي، جيڪو انسان جي ويس ۾ پنهنجون ڪاروايون ڪندو رهي ٿو. پر خير انسان معنيٰ

انسان اهو جيوَ، جيڪو هميشه سک ۽ سلامتي، عزت ۽ غيرت جي خيال سان هن ڌرتيءَ تي زندگيءَ جا ڏينهن پيو پورا ڪري.

سو هرڪو انسان ائين آهي...... هڪ مسافر، هڪ متلاشي، هڪ بيوس اختيار وارو، ڪائنات جو هڪ ذميدار عنصر... انسان! حضرت انسان!! ڪلو نه ته اقبال جو هڪ شعر ڦٽڪر ڪيان: چوي ٿو:

”حضورِ حق مين اسرافيل نے ميري شکايت کي
کہ يہ بندہ وقت سے پهلے قيامت کر نہ دے برپا“

خير، اقبال هڪ عظيم شاعر آهي؛ هن ڪي جيڪي وڻي سو چوي. پيا شعر ته عجب جهڙا چيا اٿس:

”خودي کو کر بلند اتنا کہ هر تقدير سے پهلے
خدا بندے سے خود پوچهے بتا تيري رضا کيا هے.“

اجا به وڏيڪ گستاخانه شعر چيا اٿس، پر سڀ وڏا شاعر ائين آهن. خود اقبال پاڻ چيو آهي ته:

”خاک کي چٹکي کو آکيا پرواز کيا.“

سو پاڻ به اي پڙهڻ وارا پيا جهڪ هڻون. ڪٿي انسان، ڪٿي اسين!! سڄي عمر گذري وئي پاڻ کي سمجهڻ ۾ پر نه سمجهي سو نه سمجهياسين. رڳو پاڻ کي ئي نه سمجهي سگهياسين، ته پوءِ پيو وري خاڪ سمجهيو هوندوسين.

سو يار، انسان معقول جاهل چٽ. نه يار نه! ترس، آءٌ پنهنجي باري ۾ عرض ڪري رهيو آهيان ته آءٌ انسان جاهل چٽ آهيان. انهيءَ ۾ ڪوبه وڏائي نه آهي چاڪاڻ ته مان جيڪي ڄاڻان ٿو انهيءَ کان ڪروڙين دفعا وڌيڪ نٿو ڄاڻان. آءٌ پاڻ کي ئي نٿو ڄاڻان ته پوءِ چٽ ۽ جاهل نه ٿيس ته باقي ڇا ٿيس؟

پر ڳالهه ٿي ڪئي مين ”انسان“ جي. سو آءٌ به آهيان. برتري، عزت، سک ۽ سلامتي جو متلاشي مسافر. پر منهنجي اندر ۾ هڪ جانور ٻيا ڪو ٻولڙو لڪو ويٺو آهي، جيڪو روز پنهنجون ڪارروايون ڪندو رهي ٿو، يعني ته ويلا ماني، ميوا، چانهه، ڪيڪ ۽ بسڪوٽ الائي ڇا جو ڇا چٽ ڪيو وڃي. خوب چاڙهندي ته انهن شين جي پڻ ڪي به ضرورت آهي. هرڪو لنڊو وڏو بڪ ۾ چيتو ٿيو پوي. سو جانور هرڪنهن انسان جي اندر ۾ لڪو ويٺو آهي. نه نه ترسجو! هرڪنهن انسان نه پر مون جهڙن انسانن جي اندر ۾ حيوان ضرور آهي ئي آهي.

پر اهو حيوان يا جانور ڪڏهن ٻاهر به نڪري ايندو هوندو؟ هائوا روز نڪرندو رهي ٿو، جيئن بک وقت. دعوتن ۾ اڄڪلهه عام جام فيشن آهي ته جانورن وانگر بوتلن ۾ مشروبات پيئجي ۽ بينڙ مال جي ٻتنڊر وانگر رکيل ميزن تي پوئين پلاهه زردي ۽ قسمين قسمين طعامن مٿان ڊورن وانگر چڙهي اچي ٽٽجي. هڪبئي کي ٽولنيون هٽي پاسي هٽ ڪري اَن کي ٻوٿين سان

ڏٺجي. پوءِ ڀي ’ڀنڊر‘ يا ’ڀڦي تيبل‘ تان هرگز نه هٽجي، مٿان ڪو ٻيو اٿان ڪٿي ڪاٿي! ٻوٽيون پليٽن مان ڪريو پون ۽ ٻيرن هيٺ اچن جيئن مال گاهه کي لوڙيندو آهي. آتي مون وارو جانور ٻاهر نڪرڻ لاءِ تيار ته هوندو آهي، ليڪن ڏٻري هجڻ سبب ستت ساري نه سگهندو آهي. ڪنهن مهرباني ڪري ڪا پليٽ ۽ ڪٽان ٻچيل سڇيل يا ٻئي جو هٿ ڪيل مال ڏنو ته واهه واهه، نه ته گهر اچي ماني کائيي، پر کائبي ضرور. جانور ڏٻرو سهي پر ڪاڏو ڪائيندو، نه ته مري ويندو ۽ هن زندگيءَ کي ٻه پاڻ سان ڪٿي ويندو، يعني اهو جانور هن زندگيءَ سان لازم ملزوم آهي؟ هائو!

پر انهيءَ تي پوءِ بحث ڪنداسين.

اچو ته ”انسان“، ”جانور“ ۽ ”انسان جي سڃاڻ“ بابت هڪ چٽڪو ٻڌايانوَ، متان وسري وڃي!

”ڪنهن شهر جي چوڪ ۾ هڪ نانگو فقير ويٺو هوندو هو. ڪنهن سان ڪونه ڳالهائيندو هو. جانورن وانگر جيڪي ملندو هوس سو ٻڪ ۾ کائي ويندو هو ۽ جانور وانگر پنهنجي اوگهڙ کان بيخبر رهندو هو. هڪ دفعي هڪ شخص کي ايندو ڏسي اٿي کڙو ٿيو. پر پاسي مان ٻئي ڪنهن کان ڪپڙو وٺي پاڻ کي ڍڪڻ لڳو ۽ چئي پيو: ’ماڻهو ٿو اچي! ماڻهو ٿو اچي!‘“

سو اهي حال اهي احوال اسان جا، جيڪي انسان ٿا سڏرايون، پر آهيون ڪونه! ڪو ڪو انسان آهي، جنهن يا ته انهيءَ لڪل حيوان کي مات ڪيو آهي، جيئن لاڪيٺو لطيف فرمائي ٿو ته:

”مرڻا اڳي جي مئا سي مري ٿيا نه مات
هوندا سي حيات.................

يا انهيءَ حيوان سان سمجهوتو ڪيو اٿس جو حيوان کي ٻه راضي رکيو ٿو اچي ۽ جنهن جو متلاشي آهي، انهيءَ طرف ٻه وک وڌائيندو رهي ٿو.

ڳالهه وڃي ڳري ٿيندي. پاڻيان ٿو ته هاڻي ڪڪ ٿيا هوندؤ! بور ٿيا هوندؤ! جي نه ٿيا آهيو ته انشا الله تعاليٰ ضرور ٿي ويندا، ڇو ته ٻئي کي بور ڪرڻ ڪا وڏي ڳالهه نه آهي. ڪي شاعر، جهڙو آءٌ ٻه آهيان، جيڪي هميشه ٻين کي بور ڪندا رهندا آهن ۽ ٻڪ ٻڪيا ماڻهو پڻ انهيءَ فن جا ماهر هوندا آهن.

خير معاف ڪجو، اوهان جي بيزاري ۽ پنهنجي ندامت کي پاسيرو رکندي، جيڪڏهن اوهان کي زبردستي پنهنجا ٻه ٽي ڪلام، حضرت انسان بابت ڇپيل عرض رکان ته اوهان ڇا ٿا ڪري سگهو؟ يار ائين نه ڪجو! هينئر نه، ته فرصت ۾ هي شعر پڙهجو ضرور!

اي پڙهڻ وارا! آءٌ اهڙو ڇريو نه آهيان جو اوهان کي بور ڪري پوءِ پنهنجا شعر ٻڌائڻ شروع ڪريان. داد ته داد جي ماڳ، مورڳو پنهنجي شاعريءَ کي ذليل ڪريان. اوهان کي منهنجا شعر پڙهڻا آهن ته وڃي ”رچنائون“ پڙهو يا مختلف رسالن ۾ ڇپيل غزل ۽

نظم پڙهو. انهن سڀني جي آمد جي باوجود آءٌ پاڻ کي سمجهي نه سگهيو آهيان، پوءِ به سمجهڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان. پاڻيان ٿو ته رڳو چٽ ۽ جاهل نه آهيان، پر چريو به آهيان. چولدا آهن ته "چريا ٿيا سون، پر يار پرڪياسون." سو اسان چريا پاڻ تہ ڪونہ ٿيا آهيون، پر آهيون اصل کان چريا، تاهم ڪجهه نہ ڪجهه خبر پوءِ بہ پوي ٿي، جيڪا اوهان کي پيو ٻڌايان. سو فقط ايتري خبر پوي ٿي، تہ انساني فعل ڇا آهي ۽ انهيءَ تي ڪاربند رهڻ لاءِ "چاڻ" ۽ "وس" دڪار آهي.

چوندا آهن تہ "اڻ ڄاڻائي ڪڏهن بہ ڪنهن کي ايترو نہ ستايو آهي، ليڪن غلط ڄاڻ ئي هميشہ انسان جي ويري ٿي رهي آهي." انهيءَ قول ۾ جيڪا صداقت آهي، ان کان وڌيڪ حقيقت تہ لطيف سائينءَ جي ڪلام ۾ ملي ٿي:

"الا! ڏاهي م َ ٿيان، ڏاهيون ڏ ُکُ ڏسن،
مون سين مون پرين، پورائيءَ ۾ پال ڪيا."

تہ پوءِ جهڙوڪر نہ فقط غلط ڄاڻ، پر ٿوري گهٽي يا اڌوري ڄاڻ بہ ڏ ُک ڏيو وڃهي. پر ائين نہ آهي. لاڪيڻي لعل جنهن "پورائيءَ" جي ڳالهه ڪئي آهي، سا سندس ۽ سندس جهڙن اعليٰ انسانن جي عجز ۽ انڪساريءَ جي ڳالهہ آهي. پيو ڪري جيڪڏهن سچ بہ خبر پوي هون، تہ "انسان" جيڪو پڻ "حيوان" سان گڏ اسان جي اندر ۾ موجود آهي، سو ڪيڏو نہ عظيم آهي ۽ اسان جا افعال ڪهڙا نہ ٻچڙا آهن، تہ جيڪر اها سُرت هڪ سور ۽ اڳتي هلي نامعلوم ناسور بڻجي وڃي.

نہ يار نہ! سُرت سور ضروري آهي، ليڪن انسان لاءِ اشد ضروري آهي، سو پيا ڳهون ۽ وهون يا مغز پيا ڏذ ولوڙيون، تہ جا سُرت سور ٻٽيل آهي، سا سرور ڪڏهن ٿيندي؟ خالق حقيقيءَ جو ديدار ڪڏهن ٿيندو؟ حجاب ڪڏهن هٽندو؟ حقيقت ڪڏهن بي نقاب ٿيندي: تہ آءٌ ڪير آهيان!

ڇا ٿا چئو؟ آءٌ چريو آهيان؟

چريا تہ اوهان آهيو، جو چرئي کي پيا چريو چئو!

چولدا آهن تہ "چرئي کي چوربو آهي چڱن گارين لاءِ." پر يارو! مان اهو چريو نہ آهيان، جيڪو گاريون ڏئي. مان اهو چريو آهيان جيڪو ڳالهيون ٻڌائي ڏئي. پر آهيان پوءِ بہ چريو. توهان دل ۾ نہ ڪجو. "بات تمهاري نهين، بات هے زماني کي." اجا بہ "بات هے، مون پاري ڪي."

ها، سو ڳالهہ اها ٿي ڪير تہ خبر فقط ايتري پوي ٿي، تہ خبر نٿي پئي تہ توهان ۽ مان ڪير آهيون. توهان کي پنهنجي شموليت تي اعتراض آهي. خير مان پنهنجا لفظ واپس

ٿو وٺان، فقط ايترو ٿو چوان ته مون کي خبر نه آهي، ته مان ڪير آهيان ۽ منهنجي لاءِ اها وڏي ڳالهه آهي. مان جيڪڏهن انهيءَ علم تي اڪتفا ڪري سگهان ته ڏاڍو سٺو. ليڪن مان چاڻ ٿو گهران، ته حقيقت ڇا آهي؟

ڪبهي اي حقيقت منتظر، نظر آ لباس مجاز ميـن،
ڪه هزار سجدي تڙپ رهي هين ميري جبين نياز مين.

سو اها خبر، اها سُرت، اهو سور ته خود پنهنجو پتو نه اٿم. سچي زندگي ڳوليندو هيس! پاڻ کي ڳوليندو رهيس، پر لهي نه سگهيس. پاڻ کي ڪنهن هڪ منزل، ڪنهن هڪ مقام يا ڪنهن هڪ مرتبي تي ٽڪيل نه لڌم. ڪڏهن ڪٿي، ته ڪڏهن ڪٿي. پوءِ به ظاهري روپ هڪڙو، اصلي روپ ڪو ٻيو. هٿ هاج ۾ دل يار ڏي! پر يار نامعلوم! اڻ ڏٺل. اڻ ڄاتل! نه منزل جو پتو ۽ نه رستي جو ڏس. ويتر هي نر جانور جنهن ڏاڍو ڏنو ڪيو اٿم. ڪڏهن پنهنجي منهن، ڪڏهن ماڻهن جي منهن تي. ڳالهه ڪيان؟

هڪ دفعي سرڪاري ڊيوٽيءَ سان گهوڙي تي چڙهي ڪنهن ڳوٺ ۾ وڃي رهيو هوس. ڳوٺ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ رستو سوڙهو ۽ هڪ وڏي ڪنڌ جي ڪناري سان هو. هڪ ڇني ڪان لانگهائو ٿيس، جنهن جي لوڙهي رستي کي ويتر سوڙهو ڪري ڇڏيو هو، ته منهنجي نظر اچانڪ هڪ سهڻي عورت جي من موهڻي صورت تي وڃي پئي، جيڪا ڳاڙها لٽا ڪيو ڇني ڪان نهاري رهي هئي. منهنجو خيال يا منهنجي اندر وارو جانور جهٽ انهيءَ پرائيءَ عورت کي تڪڻ ۾ لڳي ويو ۽ گهوڙو جيڪو شايد منهنجي اندر واري جانور کان وڌيڪ سمجهدار هو، سو انهيءَ مصيبت کي اکوات تاڙي ويو ۽ پوئتي پرتڻ لڳو. ايتري ۾ اها عورت وڌيڪ ظاهر ٿي، مون کي چوڻ لڳي: ”صاحب! خيال ڪر، پويان سر ٿو وڃئي!!“

واقعي، ٿوري دير اڃا بيخبر رهان ها ته گهوڙو ۽ مان وڃي ڪنڌ ۾ پئون ها ۽ سر نه وڃي ها ته چيلهه ضرور ڀڄي ٿي پوي ها يا ٽنگ ڀڄي پوي ها يا ٻانهن! الله جي پناهه!

پنهنجو اندر وارو هي جانور به ته پيارو آهي. منڊو ٽنڊو ٿي پوندو، ته وڌيڪ ڏکي زندگي گذرندي، سو انهيءَ کي مڙئي اهڙي سرڪشي يا هوڙهيائي کان بچائجي.

ٻئي دفعي ساڳيءَ طرح سرڪاري ڊيوٽيءَ سان وڃي رهيو هوس. هن دفعي موٽرسائيڪل هئم، جيڪا سرڪاري قرض تي نئين ورتي هئم. رستو اٽانگو هو، سو آهستي آهستي پئي ويس، ته نظر وڃي هڪ سهڻي ريدار ڇوڪريءَ تي پئي، جيڪا رڍون هڪ پامي ڇڏي پنهنجي ننڍي پاءُ سان ويني پاروٿو پٽ کوهر جي وٽي ۾ وجهي رڍن جي ڪير سان لوئيو. مون موٽرسائيڪل ويتر ڍري ڪري ڇڏي ۽ منهنجي واڇ ڳوڙو ٿي وئي. ڇوڪريءَ پنهنجي سمجهه آهر مون کي تاڙي ورتو، سو هٿ سان اشارو ڪيائين، ته اچي اسان سان گڏجي هيءُ لوبل پٽ کاءُ.

مون به پنهنجي مردانگيءَ جو مظاهرو ڪندي، جهنگ ۾ اڪيليءَ ڇوڪريءَ ۽ سندس ننڍڙي ٻارَ سان ڀتِ تي پلٽي ماري ويهي ڪاٺ جي ڪئي. اجها گرهه ڪٽي وات تي آندم ته رڍن جي ڪير جي بوءِ ۽ راتوڪي ٻاروٽي ۽ پوتيءَ ۾ ويڙهيل ڀت جي باس منهنجي نڪ ڪي وڃي وڻي، ۽ مون ڪي اندران آبڙڪ اچڻ لڳا. جيئن تيئن ڪري اهو گرهه وات ۾ وڌم ته اڄ ڀت جي رهجي اچي، پر منهنجي اندر جي ڪيفيت منهنجي منهن مان تاڙي، ڇوڪري اچي جو ڪلڻ ۾ ڇڙڪي سو بس ئي نه ڪيائين. مان شڪي تي آئي وڃي موٽر سائيڪل اسٽارٽ ڪئي ۽ ٻوٽي لوٽي ڦيرڻ ڪانسواءِ سڌو ٿي هليو ويس. اهڙا ڪي ٻيا به مثال زندگيءَ ۾ ٿي گذريا هوندا جو آءٌ خود پاڻ کان شرمسار ٿيو هجان، ۽ پوءِ پنهنجي اها ڳالهه لڪائي ڇڏيندو آهيان. جيڪڏهن ڪنهن سان اها ڳالهه ڪريان ته هوند ماڻهو مون ڪي ڇيڙائن. سو پنهنجون ڪچيون ڪڏهن سچيون ڪونه ڪيان، ۽ ٻاهران معتبر ۽ پارسا ٿيو پيو گهمان. انهيءَ ڪي دنياداري چئبو آهي. هاڻي جڏهن اها دنياداري ۽ ڪوڙ ۽ فريب جي دڪانداري ڪري چريو ٿي پيو آهيان، تڏهن پيو توهان سان سچيون ڪريان ته من ڪڏهن توهان ڪي به دل سان لڳن يا ڪڏهن منهنجي سوچ ۽ بيهوش سرت جو اوهان تي به ڪو اثر ٿئي، ”شايد ڪه تيري دل مين اُتر جائي ميري بات“، ۽ توهان به انهيءَ سوچ ۽ سرت (چوندي شرم ٿو اچي) جي سلسلي ڪي اڳتي وٺي هلو.

بنيادي سوال هيءُ آهي ته ”انسان ڇا آهي؟“ انهيءَ کان پوءِ سوال پيدا ٿيندو ته ”آءٌ ڪير آهيان؟“، ڇاڪاڻ ته هر انسان اڪيلو آهي. سندس خالق اڪيلو آهي. هر تخليق، هرجيو، هر گهڙي، هر زندگي اڪيلي ۽ جداگانه حيثيت رکي ٿي، تنهنڪري ”آءٌ“ يا ”مان“ هڪ جداگانه، علحيده ۽ اڪيلو وجود آهيان. قرآن شريف ۾ مذڪور آهي ته ”قيامت جي ڏينهن اُنهن (انسانن) مان هرهڪ وٽس (الله تبارڪ و تعاليٰ وٽ) هيڪلو ايندو. [ڏسو سورة مريم آية ٩٥] سو آءٌ آيس به اڪيلو، ويندس به اڪيلو ۽ پنهنجي مالڪ اڳيان حاضر به اڪيلو ٿيندس.

ان کانپوءِ منطقي طور تي سوال پيدا ٿئي ٿو ته ”منهنجو خالق يا ناهيندڙ ڪير آهي؟“ جيڪڏهن مون ڪي ٻئي نمبر سوال يعني ”آءٌ ڪير آهيان؟“ جو صحيح جواب ملي ويو ته پوءِ ٽيون نمبر سوال ته ”منهنجو خالق ڪير آهي؟“ پيدا ئي ڪونه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ’من عرف نفسه فقد عرف ربه‘ يا ’جنهن پاڻ سڃاتو تنهن پنهنجو رب سڃاتو.‘

پر ڇاڪاڻ ته مان ٻئي نمبر سوال جو جواب: نٿو ڄاڻان يعني نٿو ڄاڻان، ته آءٌ ڪير آهيان، تنهنڪري پنهنجي رب“ کي سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪندس ته جيئن آن مان معلوم ڪريان ته ”هن مون ڪي ڪيئن ناهيو هوندو؟“

قرآن شريف ۾ ذڪر آيو آهي ته الله تبارڪ و تعاليٰ ملائڪن کي چيو ته آءٌ زمين تي پنهنجو خليفو پيو موڪليان يعني انسان کي پيدا ڪري آن کي زمين تي پنهنجو خليفو ڪري پيو موڪليان

تہ ملائڪن چيو تہ ڇا اھڙو پيو موڪلين، جيڪو زمين تي وڃي فساد ڪندو ۽ رت وھائيندو! تنھنجي ساراھہ ۽ پاڪائي بيان ڪرڻ لاءِ اسين ملائڪ ئي ڪافي آھيون، تہ اللّٰہ تبارڪ وتعاليٰ فرمايو تہ :

”مان جيڪي ڄاڻان ٿو، سو اوھين نٿا ڄاڻو.“

سو ھاڻي جيڪي ملائڪن کي معلوم نہ ھو ۽ صرف اللّٰہ تبارڪ و تعاليٰ جي علم ۾ آھي، سو آءٌ ڇريو پيو معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪيان! ڪيئن! آھيان نہ اصلي ڇريو؟ پر اڳتي ٻڌو تہ اللّٰہ تبارڪ و تعاليٰ ملائڪن تي انسان جي عظمت عيان ڪرڻ لاءِ ڇا ڪيو؟ حضرت آدم عليہ السلام کي سڀني شين جا نالا سيکاريائين.

نوٽ ڪريو تہ اللّٰہ تبارڪ و تعاليٰ انسان جو اُستاد ٿيو. ۽ پوءِ ملائڪن کان مختلف شين جا نالا پڇڻ لڳو. جواب ۾ ملائڪن چيو تہ اسان کي تہ فقط ايترو علم آھي جيڪو تو ربّ پاڪ اسان کي سيکاريو آھي يعني اسان کي مختلف شين جا نالا معلوم نہ آھن. ٻين لفظن ۾ انھن ۾ شين ۾ فرق ڪرڻ جو علم ڀريائين انسان کي ڏنو ويو ۽ جڏھن حضرت آدم عليہ السلام کان انھن مختلف شين جا نالا پڇيا ويا تہ ھو ٺيڪ ٺيڪ ٻڌائي ويو. انھيءَ مان ثابت ٿيو تہ انسان جي فضيلت يا ٻي مخلوقات تي فوقيت يا مٿاھين حيثيت صرف علم جي ڪري آھي. علم انسان جي عظمت جو سبب ٿيو پر علم اچي ڪٿان؟

ذھن چوي ٿو: ڇريا! او ڇريا. علم ڪتابن مان ۽ عالمن جي صحبت ۽ مجلس مان حاصل ٿيندو آھي.

آءٌ چوانس ٿو ”خبر آھي، خبر آھي. پڙھيا اٿم ڪتاب. گھوڙا پچي ويٺو آھيان عالمن جي اڳيان. پر سڀئي ڪتاب ۽ مڙئي عالم مون چٽ وانگر نٿا ڄاڻن تہ انسان ڇا آھي. يعني اھي سڀئي قوتون ۽ جبلتون يا صلاحيتون جيڪي اللّٰہ تبارڪ و تعاليٰ انسان جي اندر ۾ رکيون آھن انھن جو ادراڪ يا ڄاڻ نٿا رکن. ڪوبہ ڪتاب يا عالم اھو نٿو ٻڌائي تہ ”خواب ڇا آھي؟“، ”روح ڇا آھي؟“. خواب ۽ روح جي درميان جيڪي بہ حقيقتون، احساسات ۽ ڪيفيتون گذرن ٿيون سي سڀ پردہ غيب ۾ پنھان آھن. ڪوبہ ڪڏي ٻاھر نٿو ڪري سگھي.

جڏھن پھرئين سوال جو جواب نٿو ملي تہ ٻيو سوال يعني ”آءٌ ڪير آھيان؟“ نڙڪ ڪريو ذھن تي اچيو ظاھر ٿئي ۽ آءٌ سوچڻ لڳان ٿو تہ ”سچ بہ آءٌ ڪير آھيان؟“ ٽيونجاھہ سال پاڻ سان گڏ گذاريا اٿم، پر پاڻ کي سڃاڻي ئي نہ سگھيو آھيان. جواب نہ ملڻ تي اڳتي سوچ کي وڌائي نٿو سگھان ۽ فروعي سوال ڪٿي پاسن کان نڪرڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو، مثلاً ”ذھن ڇا آھي؟“ ڇاڪاڻ تہ سوچ تي حاوي ذھن آھي. جيڪڏھن ذھن نہ ھجي تہ سوچ بہ نہ ھجي. جيڪڏھن سوچ نہ ھجي تہ روح بہ نہ ھجي ۽ جيڪڏھن روح نہ ھجي تہ زندگي ئي نہ ھجي ۽ جيڪڏھن زندگي نہ ھجي تہ انسان بہ نہ ھجي.

”ذهن“ جو آءٌ هرويرو نالو ڪٿي ويس. سچ پڇو ته مون کي اهو به معلوم نه آهي ته ”ذهن ڇا آهي؟“

ڏاڏي آدم کان اسان کي جيڪي نالا ورثي ۾ مليا آهن، اسان انهن تي پيا اکيون ٻوريو هلون. نه فرق معلوم ڪريون ٿا، نه حقيقت معلوم اٿئون. ذهن، خواب، روح، احساس، ضمير، دل، عشق، حسن، غيرت، عزت ۽ عظمت سڀ نالا پيا ڪٺون ۽ پاڻ ڏانهن منسوب ڪريون، پر نه انهن جو فرق ڄاڻون ٿا ۽ نه معنيٰ جي خبر اٿئون. يار معاف ڪجو. آءٌ وري به اوهان سڀني انسانن لاءِ پيو فتويٰ جاري ڪريان. اِها منهنجي ڀُل آهي، مان فقط پنهنجي ڳالهه ڪري رهيو آهيان. مون اِنسان جي ڳالهه، جنهن هزارين خواب ڏٺا آهن. خيالي نه پر سچا پچا ۽ انهن مان اڪثر سچائي ثابت ٿيا آهن، اڪثر سبق آموز رهيا آهن؛ ليڪن مون کي خبر نه آهي ته اهي خواب مون ڪيئن لڌا؟

مثال طور: هڪ دفعي خواب ڏسي رهيو هوس ته سينيما جي ٽڪيٽ خريد ڪرڻ لاءِ دريءَ وٽ بيٺو آهيان. هڪ پيو ماڻهو هڪ برقعي پاتل عورت سان گڏ منهنجي پرسان بيٺو آهي. مون ٽي ٽڪيٽون گهريون، جنهن تي پر سان بيٺل ماڻهوءَ مون کان پڇيو ته تون اڪيلو آهين پوءِ ٽي ٽڪيٽون ڇو ٿو خريد ڪرين؟ مون چيس ته تنهنجي ۽ توسان گڏ بيٺل هن عورت جي لاءِ به مان ٿو ٽڪيٽون وٺان. تنهن تي هن ماڻهو انهيءَ عورت جي مٿان برقعو کڻي مٿي ڪيو تہ ڏٺم ته ڪاٺ جو هڪ صليب ٺهيل آهي، جنهن تي برقعو اهڙيءَ طرح پيل هو جيئن دڪانن تي شوڪيسن ۾ پيل هوندو آهي! حيرت مان منهنجي اک کلي وئي. فجر جي بانگ اچي رهي هئي، اٿي نماز پڙهيم ۽ دل کي راحت نصيب ٿي. انهيءَ خواب جو پس منظر هيئن هو تہ مون هڪ عهدي لاءِ انٽرويو ڏنو هو ۽ منهنجي کٽڻ جا قوي امڪان هئا. لياقتون بہ سڀ موزون هيم. زندگي ۾ پهريون دفعو سفارش بہ ڪرائي هيم ۽ نمازن ۽ دعائن تي بہ دل سان ڪاربند هيس، پر انهيءَ ڏينهن نتيجي جي خبر پئي، مون کي ڪونہ کنيو ويو. جڏهن سمهڻيءَ جي نماز ۾ فرض پڙهي رهيو هوس ته قرآت ڪندي رئڻ ۾ اچي چڪيس. الله سائين کي دل دانهن ڏئي رهي هئي ته توکي ٻاڏائڻ مان بہ ڪجهہ نہ وريو. رات جو ستس تہ اهو خواب ڏٺم. سال سوا گذرڻ بعد اهو کاتو ئي ٻند ٿي ويو، جنهن جون مون آفيسر ٿيڻ ٿي چاهيو! جيڪڏهن سچ بہ چونڊجي وڃان ها تہ رهندو اها نوڪري بہ هٿئون وڃيم ها جيڪا آنوقت هيم، يعني ”رَنَ“ تہ وڃي ها، پر رليِي بہ کڻي وڃي ها!“

اهڙي هڪڙي ڇتي ۽ سبق آموز حقيقت منهنجي اکين خواب ۾ ڏٺي، پر منهنجو ذهن اڄ ٽيهن سالن گذري وڃڻ بعد بہ اهو معلوم ڪري نہ سگهيو آهي تہ انهيءَ خواب جي ترڪيب، ترتيب ۽ اشاري جو محرڪ ڪير هو؟ يقيناً ”ڄاڻ“ يعني ”ذهن“ تہ نہ هو. تہ پوءِ ڪير هو؟

(هلندڙ)

عالمي ادب

(سولزهينٽسن جو نوبيل ـ ليڪچر)

اظهار جي آزادي

ولي رام ولڀ

[نوٽ: اليگزينڊر آئزيوچ سولزهينٽسن (Alexander Isayevich Solzhenitsyn)
١١- سيپٽمبر ١٩١٨ع تي پنهنجي پيءُ جي مرڻ کان پوءِ ڪِسلوفودسڪ ۾ ڄائو.
ڇهن ورهين جي ڄمار ۾ ماڻس کيس پاڻ سان گڏ روزگار خاطر روسٽوف ـ آن ـ ڊان وٺي
ويئي، جتي هوءَ ٽائيپ ڪري پيٽ گذر ڪندي هئي. سولزهينٽسن پرائمري تعليم اتي ئي
حاصل ڪئي ۽ روسٽوف يونيورسٽيءَ مان رياضيءَ ۾ گريجوئيشن سان گڏ ١٩٤١ع ۾
ادب ۽ تاريخ جو ڪورس ٻہ پورو ڪيو. هڪ ورهيہ اڳ پنهنجي هم ـ ڪلاسڻ
نتاليا ريشيٽووسڪايا سان شادي ڪيائين ۽ روسٽوف هاءِ اسڪول ۾ رياضي پڙهائڻ لڳو.

روس ـ جرمن لڙائي ڇڙڻ تي، ١٨- آڪٽوبر ١٩٤١ع تي فوج ۾ ڀرتي ٿيو ۽
اتي لاڳيتو توبچي ۽ آرٽيلري آفيسر سان محاذ تي رهيو ۽ سٺي ڪارڪردگيءَ جي
ڪري ڪئپٽن جي عهدي تي رسيو. فيبروري ١٩٤٥ع ۾، هڪ اسڪول جي زماني واري
دوست جي خط ۾ اسٽالن تي نقطچيني ڪرڻ جي الزام ۾ گرفتار ڪيو ويو ۽ اٺن ورهين
لاءِ مختلف ليبر ڪئمپن ۾، پهريائين عام ڪئمپن ۾ عام ڏوهارين سان آرڪٽڪ ۾، ۽
پوءِ سائيبيريا جي خاص ڪئمپن ۾، ڏکي سزا ڪاٽيندڙ قيدين سان گڏ رکيو ويو.
سندس ٻہ ناول ـ One Day in the Life of Ivan Denisovich ۽ The First
Circle ليبر ڪئمپن ۾ گذاريل زندگيءَ جا يادگار آهن. ١٩٥٠ع جي وچ ڌاري کيس
ڪينسر ٿي پيو ۽ تاشقند جي ڪينسر اسپتال ۾ داخل ٿيو، جتان ١٩٥٤ع ۾ صحتياب
ٿيو ۽ Cancer Ward ناول لکيائين. روس واپس اچڻ کان اڳ، کيس ٽي ورهيہ
جلاوطن ٿي رهڻو پيو، جتي سندس زال کي ساڻس گڏ رهڻ جي اجازت هئي.

١٩٦٠ع ۾ Novi Mir (نئين دنيا) ادبي مخزن جي ايڊيٽر ۽ شاعر
توارد ووسڪي کي پنهنجو ناول ... One Day ڇپجڻ لاءِ ڏنائين، جنهن خروشچيف

جي آخري فيصلي ۽ منظوريءَ کان پوءِ نومبر ١٩٦٢ع ۾ ڇپيو، جيڪو هڪدم کپي ويو. سندس ٻيون ڪهاڻيون به انهيءَ مخزن ۾ ڇپيون.

١٩٦٨ ۾ سولزهينٽسن روس جي Literary Gazette جي حملي جو نشانو بڻيو، جنهن الزام هنيو ته ١٩٦٧ع کان سولزهينٽسن جي زندگيءَ جو مقصد روسي ادب جي بنيادي اصولن جي مخالفت ڪرڻ رهيو آهي ۽ هو روس جي نظرياتي مخالفن جي هٿن ۾ کيڏي رهيو آهي. ١٩٧٠ع ۾ Soviet Writers Union مان کيس خارج ڪيو ويو. انهيءَ سال 'نوبل ڪميٽي اسٽاڪهوم (سويڊن)' کيس ادب جو نوبل انعام ڏيڻ جو اعلان ڪيو، پر هو انعام وصول ڪرڻ لاءِ اتي وڃي نه سگهيو جو کيس ڊپ هو ته متان روس سرڪار کيس واپس اچڻ کان روڪي ڇڏي. ١٩٧٤ع ۾ يورپ ۾ سندس ڪتاب The Gulag Archipelago ڇپجڻ کان پوءِ کيس گرفتار ڪري ڏيهه-نيڪالي ڏني ويئي ۽ ساڳئي سال ڊسمبر ١٩٧٤ع ۾ نوبل ميڊل ۽ انعام جي رقم اسي هزار ڊالر اسٽاڪهوم ۾ وصول ڪيائين.

[متين ڪتابن کان سواءِ August 1914 (ناول)، The Love-Girl and Innocent (ناٽڪ) ۽ Stories and Prose Poems ڇپيل آهن.]

*　　　　　*　　　　　*

جهڙيءَ ريت ڪنهن ڪيرچ ماڻهوءَ کي ريتيءَ ۾ دٻيل ڪا ساموندي شيءِ يا آسمان مان ڪريل ڪا سهم شيءِ هٿ اچي وڃي، اهڙيءَ جيڪا ورن وڪڙن واري مُڙيل هجي، ڪڏهن جهڪي نموني چمڪي ۽ ڪڏهن روشنيءَ جي چمڪندڙ تروري ۾ جرڪي-۽ هو اهو ڏسڻ لاءِ گهمائيندو ڦيرائيندو هجي ته انهيءَ جو ڪهڙو استعمال ٿي سگهي ٿو؛ اها ڪيئن ڪهڙي معمولي ڪم ۾ آڻي سگهجي ٿي ۽ انهيءَ ڳالهه ڏانهن سندس ڌيان ئي نه وڃي ته انهيءَ جو غيرمعمولي استعمال به ٿي سگهي ٿو. اهڙيءَ ريت اسين به فن کي هٿ ۾ کڻي، ان کي ڏاڍي خوداعتماديءَ سان پنهنجي ملڪيت سمجهندا آهيون؛ تيزيءَ سان انهيءَ جو مقصد متعين ڪري وٺندا آهيون، نئين سر انهيءَ جي تعمير ۽ تشڪيل ڪندا آهيون، انهيءَ جا منشور ٺاهيندا آهيون؛ انهيءَ کي روڪ رقم ۾ وڪرو ڪندا آهيون؛ انهيءَ سان سگهارن ماڻهن جي چاپلوسي ڪري کين خوش ڪندا آهيون؛ ڪڏهن انهيءَ کي ناچ گانن ۽ ڪلبن ۾ تفريحي مقصدن لاءِ کڻي ويندا آهيون ۽ ڪڏهن پيسن تي يا ڏنڊي سان، انهن مان جيڪو به مقصد هجي، غيرمستقل سياسي يا محدود سماجي ضرورتن کي پورو ڪندا آهيون. پر فن اسان جي انهن حرڪتن ڪري ناپاڪ نٿو ٿئي. انهيءَ ڪري جو اهو پنهنجي اصلي فطرت کان سڱ نٿو ڇني، پر هر ڀيري هر استعمال سان پنهنجي پراسرار اندروني روشنيءَ جو ڪجهه حصو اسان جي جهوليءَ ۾ وجهي ٿو.

پر ڇا اسين انهيءَ جي سموري روشنيءَ جو اندازو ڪري سگهون ٿا؟ ڪير ٿو چئي سگهي ته هُن فن کي ڪولي سمجهايو آهي ۽ انهيءَ جي سڀني رخن جو ذڪر ڪيو آهي؟ شايد قديم زماني ۾ ڪنهن انهن جي سمجهاڻي ڏني هئي ۽ اسان کي انهن جو ڏس ڏنو هو، پر اسين مطمئن نه ٿياسين. اسان اهو ٻڌو سين ۽ هڪدم رد ڪري ڇڏيوسين. اسين هميشه انهيءَ تڪڙ ۾ رهياسين ته انهن مان بهترين جي جاءِ تي ٻيا ڪا نئين شيءِ ڪٽي اچون ۽ هاڻي جيڪڏهن اسان کي وري پراڻو سچ ٻڌايو ٿو وڃي ته اسان کي اهو به ياد نٿو اچي ته اهو ڪڏهن اسان وٽ هو.

هڪ فنڪار اهو هوندو آهي جو پاڻ کي پنهنجي آزاد روحاني دنيا جو خالق تصور ڪندو آهي ۽ پنهنجي ان دنيا ۽ ان جي رهواسين جي تخليق جو بار پنهنجي ڪلهن تي کڻندو آهي ۽ ان جي سموري ذميواري قبول ڪندو آهي. پر نيٺ ڏهي پوندو آهي، ڇاڪاڻ جو فاني اختراعي ذهن ايڏو بار سهي ئي نٿو سگهي. جهڙيءَ ريت انسان اهو اعلان ڪرڻ کان پوءِ ته هو عالمِ وجود جو مرڪز آهي ۽ ڪنهن مستحڪم روحاني نظام جي تخليق نٿو ڪري سگهي، تهڙيءَ ريت جڏهن ناڪامي مٿس حملو ڪندي آهي ته هو دنيا جي ازلي بي آهنگي، ڇڙوڇڙ ۽ مجهيل جديد روح يا عوام جي ناسمجهي کي الزام ڏيندو آهي.

ٻئي قسم جو فنڪار پاڻ کان ڪنهن مٿيري قوت کي تسليم ڪندو آهي ۽ خدا جي جنت کان هيٺ هڪ نؤمشق وانگر رضا ۽ رغبت سان ڪم ڪندو آهي، جيتوڻيڪ سندس ذميواريون پنهنجي تحرير ۽ پيشڪش جي لاءِ به ۽ انهن ماڻهن لاءِ به، جيڪي انهيءَ جي سمجهاڻي ڏيندا آهن، پيٽ ۾ وڌيڪ هونديون آهن. ٻئي طرف هو دنيا جو خالق ناهي. انهيءَ جو جوڙجڪ ۽ انتظام سندس هٿ ۾ ناهي. اها هڪ اهڙي دنيا آهي، جنهن جي باري ۾ ڪيس ڪڏهن به ڪو شڪ ناهي. انهيءَ فنڪار جو ڪم اهو آهي ته هو ٻين جي پيٽ ۾ وڌيڪ ڏيان سان دنيا جي آهنگ جو، انهيءَ جي حسن جو ۽ حسن تي انهيءَ تشدد جو، جيڪو انسانن روا رکيو آهي، ادراڪ ڪري ۽ پنهنجي اظهار جي نشتر سان گڏ ماڻهن تي آگاهه ڪري. ايتري قدر جو شڪست يا ڪريل اونهائين جهڙوڪ غريبي، قيد ۽ بند يا بيماريءَ جي صورت ۾ هڪ مستحڪم آهنگ جو شعور سندس ذهن کان پري نه ٿئي.

فن جو سمورو غير شعوري عنصر، ان جو اوچتو نظرن کان گم ٿي وڃڻ، ان جا غيرمتوقع انڪشاف، ماڻهن تي ان جا گهرا تاثر — اهي سڀ شيون ايڏو جادوئي آهن، جو دنيا جي باري ۾ فنڪار جو تصور، سندس دائره ڪار يا سندس نا اهل هٿن جي عمل کان انهن جو خاتمو نٿو ٿي سگهي.

آثار قديمه جي ماهرن اڃا تائين ڪنهن اهڙي دور کي ڳوليو ناهي، جنهن ۾ انسان فن کان وانجهيل رهيو هجي. تهذيب جي زماني کان به اڳ ۾، اسان کي اهو تحفو الهن غيبي هٿن کان مليو، جن کي اسان ڏسڻ جو فهم نٿي رکيو ۽ اسان هڪدم اهو به پڇي نه سگهياسين ته اهو تحفو ڪنهن جي لاءِ آهي؟ ۽ اسان انهيءَ کان ڪهڙو ڪم وٺون؟

اهي سڀ ماڻهو، جيڪي اها اڳڪٿي ڪن ٿا ته فن وڪري ويندو، انهيءَ جون هيٺيون ٻه معنيٰ ٿي ونديون ۽ اهو ته اهو مري ويندو، غلطيءَ تي آهن ۽ غلطيءَ تي رهندا. اسان ختم ٿي ويندا سين پر فن زنده رهندو. ڇا اسان فنا ٿيڻ کان اڳ، انهيءَ جي سڀني پهلوئن ۽ انهيءَ جي مقصدن کي سمجهي سگهنداسين؟

هر شيءِ جو ڪو نالو هجڻ ضروري ناهي. ڪي شيون اسان کي لفظن کان به اڳيرو وڻي وڃن ٿيون. فن سرد ۽ اداس دل کي گرمائي، ڪيس اعليٰ روحاني تجزيي لاءِ ڪشادو ڪري ٿو. فن وسيلي اسان کي ڪڏهن ڏانڌلي طرح، مختصر طور تي، اها پروڙ پوي ٿي، جنهن تائين عقل به نٿو پهچي؛ پريتن جي ڪهاڻيءَ ۾ آن ننڍڙي آئيني وانگر، جنهن ۾ ڏسندؤ ڪٿي ته اوهان پاڻ کي نه ڏسندؤ، بلڪ هڪ پل لاءِ فهم کان ڏور، آن علائقي کي ڏسندؤ، جنهن تائين ڪو شخص سواري وسيلي يا آڏامي نه پهچي سگهي ۽ جنهن لاءِ روح بي چين ٿي ويندو آهي.

(۲)

هڪ ڏينهن دوستوو سڪي هڪ معنيٰ ڀريل جملو چيو هو: ”سونهن سنسار کي بچائيندي.“ هن جملي جي ڇا معنيٰ آهي؟ هڪ عرصي تائين، مان انهيءَ کي فقط هڪ جملو ئي سمجهندو رهيس. اهو ڪيئن ٿي ممڪن ٿي سگهيو؟ اسان جي رت جي آجايل تاريخ ۾، سونهن ڪڏهن ۽ ڪنهن کي بچايو؟ ماناٺتو ڪيو؟ ماناٺتو ڪيو مٿيرو ڪنيو، بيشڪ - پر هن بچايو ڪنهن کي؟

بهرحال سونهن جي مٽيا ۾ هڪ خصوصيت ۽ فن ۾ هڪ خاص صفت ٿيندي آهي، جن ۾ اهڙو اثر هوندو آهي جو منڪر دل کي به پنهنجو ڪريو وٺن. جيتري قدر ظاهري طرح ڪنهن سياسي تقرير يا اخباري تبصري جو تعلق آهي ته سماجي رٿابندي يا فيلسوفاڻي نظام جو بنياد سولائي ۽ موزونيت سان ڪوڙ يا غلطيءَ تي رکي سگهجي ٿو ۽ جنهن شيءِ کي لڪايو يا مسخ ڪيو ويندو آهي، آها بروقت پڌري نه ٿيندي آهي پر وري انهيءَ جي خلاف ترديدي تقرير، تبصرو، رٿابندي يا مختلف طور تي، تيار ٿيل فلسفو ۽ وري هر شيءِ نئين، سڌي ۽ پروقار معلوم ٿيڻ لڳندي آهي، وري توازن قائم ٿي ويندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو اهي ڳالهيون وسهڻ ۽ اڻ وسهڻ جوڳيون هولديون آهن.

دل جنهن ڳالهه جي شاهدي نه ڏئي، انهيءَ جي دعويٰ ۽ دعويٰ جي ڇڪتاڻ اجائي آهي.

نهاري جي سچائيءَ جي پرک خود انهيءَ جي ذات ۾ موجود هوندي آهي. جڙتو ۽ پراڻا گسيل تصور، جيڪي مثالن جي صورت ۾ پورا اچڻ جي معيار تي نٿا لهن، اهي ٽڪر ٽڪر ٿي ويندا آهن، بيمار ۽ پيلا پئجي ويندا آهن. انهن کي ڪوبه نه قبوليندو. اهي فنپارا، جيڪي سچاين مان ورتا ويندا آهن ۽ زنده ۽ سگهاري صورت ۾ پيش ڪيا ويندا آهن، اسان کي پنهنجي

وس ڪيو ڇڏين. آهي اسان کي مجبور ڪيو وڃهن ته اسان منجهن دلچسپي وٺون ۽ اهڙو ڪوبه شخص عرصي کان پوءِ به نه آڻندو، جو انهن کي رد ڪري سگهي.

شايد سچائي، نيڪي ۽ سونهن جو اهو پراڻو ٽڪنڊو رڳو نهيل ٽڪيل اڻچٽو فارمولو ناهي جنهن کي اسان پنهنجي هنيلي ۽ مادي پرست جوانيءَ ۾ سمجهندا هئاسين. جيڪڏهن انهن ٽنهي وٽن جون چوٽيون پاڻ ۾ ڳنڍجي وڃن ٿيون، جيئن عالمن جي دعوي آهي، ۽ جيڪڏهن سچائي ۽ نيڪيءَ جون وڏيڪ چٽيون ۽ وڏيڪ سڌيون ٽاريون چانگي ڇڏيون ويون آهن، ڪپيون ويون آهن يا کين وڌڻ نه ڏنو ويو آهي ته به سونهن جون عجيب، اڻ چٽيون ۽ متوقع ٽاريون پنهنجو ڪم ڪنديون رهنديون ۽ انهيءَ حد تائين اوچيون ٿينديون وينديون ۽ انهن ٽنهي جي ڪمن جو پوراڻو ڪنديون رهنديون.

(٣)

هن پليٽفارم تائين پهچڻ لاءِ، جتان هي نوبيل ليڪچر ڏنو پيو وڃي، اهو پليٽفارم جيڪو ڪنهن طرح هر ليکڪ کي پيش ٿئو ڪيو وڃي ۽ زندگيءَ ۾ جنهن جي پيشڪش فقط هڪ ڀيرو ٿيندي آهي، مون کي ٽي يا چار غير مستقل ڏاڪڻيون نه، بلڪ سرد ۽ اولداهي هند کان سوين يا هزارين مستقل لاهيون، برف سان ڍڪيل ڏاڪڻيون چڙهڻيون پيون آهن، جتي مان جيئرو رهيس، پر ٻيا مون کان وڌيڪ ذهين ۽ وڌيڪ سگهارا ختم ٿي ويا. مان پاڻ منجهائن ڪن سان ”گلاگ“ ۾ مليس، جيڪو مختلف ورڪريل ٻيٽن جو ميڙ آهي. دراصل چوڪسي ۽ شڪ جي چڪيءَ هيٺان مون ڪنهن شخص سان به نه ڳالهايو. ڪن جي باري ۾، مون رڳو ڳالهيون ٻڌيون ۽ ڪن جي باري ۾ رڳو اندازا لڳايم. جن جو نالو ادب ۾ اڳيئي موجود هو، آهي انهن اٿاهه کاهين ۾ گم ٿي ويا. آهي ڏاڍو گهڻ سچاتا وڃن ٿا، پر انهن مان ڪيترا اهڙا هئا جي گمنام هئا، جن جو نالو ماڻهن اڳيان هڪ ڀيرو به نه آيو. ۽ انهن گهڻو ڪري تمام ورلي ڪو شخص به واپس آيو. اتي سمورو قومي ادب بي ڪفن دفن ٿيل آهي، جنهن جي جسم تي ڪپڙو به ناهي. آهو بلڪل اگهاڙو آهي. رڳو هڪ نمبر آهي جو پير جي آڱوٺي تي لڳايو ويو آهي. روسي ادب هڪ ڪن لاءِ به ختم نه ٿيو، پر ٻاهر کان ويران علائقو ٿو لڳي. جتي هڪ خوبصورت ٻيلو آپري سگهيو ٿي، اتي ڪٺائي کان پوءِ به ٿي وڻ وڃي بچيا، جن تي اتفاق سان نگاهه ئي نه پيئي.

۽ اڄ جڏهن مان ڪريملن جي پاڇن سان گڏ بيٺو آهيان ۽ ڪنڌ جهڪائي انهن ماڻهن کي هن پليٽفارم ڏانهن ويندي ڏسڻ چاهيان ٿو، جيڪي مون کان گهڻو اڳ انهيءَ جي اهل هئا. انهن جيڪي ڪجهه چوڻ چاهيو هوندو، مان اڄ انهيءَ جو ڪيئن ٿو اندازو ڪري سگهان ۽ ڪيئن ٿو اظهار ڪري سگهان؟

اهو اسان تي فرض ٿي چڪو آهي ۽ اسان سمجهي ورتو. ولادمير سولو فيف جي لفظن ۾:

”زنجيرن ۾ جڪڙيل هئڻ جي باوجود، اسان کي اهو دائرو پورو ڪرڻو آهي—
دائرو جيڪو ديوتائن طرفان اسان جو مقدر آهي.“

قيد جي ڏکوئيندڙ گهڙين ۾، رات جي وقت قيدين جي قطارن ۾، انهن سرد اونداهين ۾، جن ۾ لالٽينن جيون قطارون ٽمٽمائينديون هيون، اسان جي نڙين ۾ ڪڏهن ڪڏهن اهڙيون ڳالهيون اُڀرنديون هيون، جيڪي اسان رڙيون ڪري ٻڌائڻ چاهيندا هئاسين. ڪاش، دنيا اسان مان ڪنهن کي ٻڌي سگهي ها! اُن وقت اها ڳالهه پڌري هئي ته اسان جو خوشنصيب پيغام ڏيندڙ ڇا چوندو ۽ ڪيئن سموري دنيا هڪدم پنهنجو رد عمل ظاهر ڪندي. جسماني توڙي روحاني طور تي اسان جي سوچ پرپور هئي ۽ جيڪا دنيا اسان جي چئني مشاهدي ۾ هئي، اُن ۾ انهن جي مقابلي جي ڪا شيءِ نه هئي. اهي خيال ڪتابن مان نه ورتا ويا هئا، انهيءَ ڪري آڏارا ورتل نه هئا، جو انهن سان هم آهنگي ۽ مطابقت پيدا ڪئي وڃي. انهن کي جيل جي ڪوٺڙين ۽ جهنگن ۾ ٻاريل مچن جي چوڌاري، ساٿين گفتگو جي وقت، جيڪي هاڻي هن دنيا ۾ ناهن، ايذاءَ ڏنا ويا. انهيءَ زندگي کين پڪو ڪيو ۽ اُتان سندن وجود جو امڪان پيدا ٿيو.

جڏهن ٻاهريون دڙباءُ گهٽ ٿيو ته منهنجو ۽ اسان سڀني جو نقطهء نظر وسيع ٿي ويو ۽ آهستي آهستي، جيتوڻيڪ فقط هڪ ننڍڙي ڇِدر وسيلي، اسان کي ٻاهر جي ’سموري دنيا‘ نظر آئي ۽ اسان لاءِ تعجب جي ڳالهه اها هئي ته ’سموري دنيا‘ اهڙا نه نڪتي، جنهن جي اسان کي اميد هئي. اها هڪ اهڙي دنيا هئي، جا غلط راهه ڏانهن وڃي ٿي ويئي ۽ ڪنهن غليظ هنڌ کي ڏسي نعرو هڻي: ”آها! ڪيتري وڻندڙ ماڻري آهي، يا قيدين جي زنجيرن کي ڏسي چوي: ’واهه. ڪهڙو نه سٺو ڳانو (گلو بند) آهي.“ هڪ اهڙي دنيا، جنهن ۾ ڪن ڳلن تي لڙڪ هوندا آهن، ٻيا لاپرواهي جي ساز جي ڌن تي ناچ ڪندا آهن.

اهو ڪيئن ٿيو؟ اهڙي ڪاهيءَ جو منهن ڪيئن ڪليو؟ اسين ٻي حس هئاسين يا دنيا؟ يا اهو زبان جي فرق جو نتيجو هو؟ ائين چئو آهي جو ماڻهو هڪٻئي جي صاف ۽ چٽي گفتگو نٿا سمجهي سگهن؟ لفظ مري وڃن ٿا، پاڻيءَ وانگي وهي وڃن ٿا ۽ پنهنجي پويان ڪو ذائقو، ڪو رنگ، ڪا مهڪ نٿا ڇڏي وڃن — انهن جو نشان به نٿو هجي.

جيتري قدر مان سمجهان ٿو، منهنجي لاءِ جيڪا گفتگو ممڪن آهي — منهنجي هتي جي اڄ واري گفتگو — انهيءَ جو لهجو، معني، بناوت، سڀ وقت سان بدلجي چڪا آهن.

اها گفتگو هاڻي انهيءَ گفتگو سان تمام گهٽ ملي ٿي، جا مون قيد ۾ ٻند سرد راتين ۾ سوچي هئي.

(۴)

ازل کان ماڻهوءَ جي اها فطرت رهي آهي ته دنيا جي باري ۾ سندس تصور (بشرطيڪ اهو هيپناٽس وسيلي پيدا نه ڪيو ويو آهي)، سندس محرڪ، سندس قدرن جو ماپو، سندس اعمال ۽ ارادا، اهي سڀ زندگيءَ جي باري ۾ سندس ذاتي ۽ اجتماعي تجربن سان متعين ٿيندا رهندا آهن.

روسي چوڻي آهي: 'پنهنجي پاڻ تي ڀروسو نه ڪر، پنهنجي خراب اک تي ڀروسو ڪر'، پنهنجي ماحول ۽ انهيءَ ماحول ۾ پنهنجي ورتاءَ کي سمجهڻ لاءِ اهوئي سڀ کان موزون بنياد آهي. انهن ڏکين دؤرن ۾، جڏهن اسان جي دنيا اٿلڻ ۽ حيرت جي حد تائين ٽڪرن ۾ ورهايل هئي ۽ اڃا هڪ گڏيل آمدرفت جي نظام سندس مٿاڇري تي پٽڙ نه ڦهلايا هئا، جنهن جي ڪري اها هڪ واحد ۽ شديد حرڪت سان ڌڙڪندڙ ڇپ بنجي ويئي، ماڻهو مقامي طور تي ۽ پنهنجي پنهنجي برادري، پنهنجي سماج ۽ پاڙيءَ ۾ پنهنجي قومي حدن ۾ پنهنجي عملي تجربن سان سڌي طرح رهنمائي حاصل ڪندو هو. انهيءَ وقت ڪنهن فرد لاءِ اهو امڪان موجود هو ته هو پنهنجي اکين سان مشاهدو ڪري ۽ قدرن جو گڏيل ماڻ مقرر ڪري — ڪهڙي شيءِ معمول مطابق آهي، ڪهڙي اڻٺيڪ آهي، ظلم ڇا آهي، لامحدود بدي ڇا آهي، ايمانداري ڇا آهي، نڀڳي ڇا آهي. جيتوڻيڪ ڌوراهين هنڌن وڪريل ماڻهو مختلف طريقن جي زندگي گهاريندا هئا ۽ سندن سماجي قدرن جو ماڻ سندن وزن ۽ ڪٽپ جي ماڻن وانگر ڇتي طرح مختلف ٿيندو هوندو پر انهن اختلافن ڪنهن اتفاقي سياح کانسواءِ ٻئي ڪنهن کي عجب ۾ نه وڌو. انهن کي 'عجيب' لکيو ويو ۽ غير متحد انسانيت کي ڪائنس ڪو خطرو پيدا نه ٿيو.

هن صديءَ جي گڏيل ڪجهه ڏهاڪن ۾ انسانيت هوريان هڪ ٿي ويئي آهي. اهڙي طرح متحد ٿي ويئي آهي جو انهيءَ جي اتحاد سان اميدون ۽ انديشا ٻئي سامهون آيا آهن. انهيءَ ڪري هڪ حصي جو صدمو ۽ بيماري ٻئي، ٻئي حصي ۾ منتقل ٿي وڃن ٿا، جتي گهڻو ڪري انهن جو ڪو توڙ موجود نٿو هجي. انسانيت هڪ ته ٿي ويئي پر انهيءَ طرح نه، جيئن پهرين هڪ برادري يا قوم مستحڪم طور تي متحد ٿيندي هئي — گڏ ٿيل عملي تجربن جي ذريعي نه، خود پنهنجي اک جي وسيلي نه جنهن کي خوشدليءَ سان خراب اک چيو ويو آهي، نه ئي چڱي طرح سمجهه ۾ ايندڙ مقامي زبان جي ذريعي، بلڪ انهن سڀني حدن کي اورانگهي، بين الاقوامي ريڊيو ۽ اخبارن جي ذريعي — واقعن جي هڪ لهر اسان کي پُساڻيندي لنگهي ٿي ۽ هڪ کن ۾ اڌ دنيا ۾ انهن جي ٻوندن جو آواز ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. پر دنيا جي انهن حصن جي قانون مطابق، جن جي باري ۾ اسان کي ڪا ڄاڻ ناهي، شين جي ماپن ۽ قدرن جي تعين جا معيار نه ته نشر ٿيندا آهن ۽ نه ئي سگهن ٿا، ۽ نه ئي انهن کي خبرن ۾ نهڪائي سگهجي ٿو. اهي معيار مختلف ملڪن ۽ مختلف سماجن جي زندگيءَ ۾ ايتري مخصوص انداز ۾ شامل ٿي ويا آهن ۽ ايتري مدت کان ۽ ايتري خصوصيت سان انهن کي تسليم ڪيو ويو آهي جو لطيف هوا جي ذريعي انهن جو ڦهلاءُ ممڪن ناهي. دنيا جي مختلف علائقن ۾ واقعن تي قدرن جا اهي ئي معيار منطبق ڪن ٿا، جي ڪين ڏکين مصيبتن کانپوءِ حاصل ٿين ٿا ۽ اهي ڪنهن قسم جي ناهه کانسواءِ خود اعتماديءَ سان فقط پنهنجي معيار تي پرکين ٿا، ٻين جي معيار تي نه.

جيڪڏهن دنيا ۾ اهڙا معيار لاتعداد ناهن ته ٿورا گهڻا ضرور آهن. هڪ معيار مقامي واقعن لاءِ، هڪ دور دراز جي ڳالهين لاءِ، قديم سماجن ۽ جديد سماجن جي لاءِ،

خوشحالن ۽ بدحالن لاءِ. جيئن تہ معيارن تي نقطا ۽ نشان چٽي مطابقت لٿا رکن، تنهن ڪري اهي اسان کي منجهائي ٿا وجهن ۽ اکين کي ڏکيا ٿا لڳن. ائين سور کان بچڻ لاءِ اسان سڀني معيارن کي، جيڪي اسان جا پنهنجا نہ هجن، پاسيرا رکي ڇڏيندا آهيون، چڻ اهي حماقتون يا نظر جو فريب هجن، ۽ پوءِ نهايت پروسي سان سموري دنيا کي گهرو قدرن جي حوالي سان پرکيون ٿا. انهيءَ ڪري اسان کي جيڪي ڪجهہ وڏيڪ اهم، وڏيڪ ڏکوئيندڙ ۽ وڏيڪ نہ سهڻ جوڳو نظر اچي ٿو، اهو دراصل وڏيڪ اهم، وڏيڪ ڏکوئيندڙ ۽ وڏيڪ نہ سهڻ جوڳو نٿو هجي، بلڪ رڳو پنهنجي گهر کان وڏيڪ ويجهو هوندو آهي. هر اها دور دراز شيءِ جا پنهنجي دائهن دپيل سُڏڪن، برباد زندگين ۽ ڪروڙين تباهہ حال زندگين سان اسان جي سرحدن ڏانهن وڌندي نظر نہ ايندي آهي، اسان عام طرح سهڻ جوڳي ۽ مناسب حدن جي حامل سمجهندا آهيون.

ايترو گهڻو عرصو نہ گذريو آهي جو دنيا جي هڪ حصي ۾، لکين منهن بند عيسائي، جن تي قديم رومين جي ظلمن کان گهٽ ظلم نہ ڪيا ويا، عقيدي جي خاطر جان ڏيئي ڇڏين ٿا ۽ ٻئي پاسي هڪ جنوني ماڻهو (۽ شايد اهو اڪيلو ناهي) جي رڙ سمنڊ پار پڌڻ ۾ اچي ٿي تہ هو لوهي ڏڪ هٽي اسان کي مذهب کان آزاد ڪرائي وٺندو. هن پنهنجي ذاتي معيار جي حوالي سان اسان مان هر شخص جي طرفان فيصلو ڪري ڇڏيو ويو آهي.

جيڪا شيءِ پري کان هڪ معيار جي مطابق رشڪ لائق ۽ خوشحال آزادي ڏسڻ ۾ اچي ٿي، اها ٿورو ويجهو ٿي ڏسو تہ اهوئي ايذائيندڙ تشدد هوندو آهي جو ٻسون اولاديون ڪرڻ جي تقاضا ڪندو آهي. جيڪا شيءِ هڪ ملڪ ۾ غير امڪاني خوشحاليءَ جو سپنو آهي، اها ٻئي ملڪ ۾ وحشيانہ استحصال جي طور تي جهنجهلاهٽ بيدار ڪري ٿي ۽ هڪدم هڙتال جو مطالبو ڪري ٿي. فطري تباهہ ڪارين جي سلسلي ۾ بہ قدر جا معيار مختلف هوندا آهن. هڪ ٻوڏ جيڪا ٻن لکن انسانن کي ٻوڙي تباهہ ڪري ٿي، اها هڪ مقامي سڙڪ جي حادثي کان بہ گهٽ حيثيت رکي ٿي. ذاتي ذلت جي احساس جي باري ۾ بہ معيار مختلف ٿيندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن هڪ چٽر پري مُرڪ يا منهن ڦيري ڇڏڻ جو رويو بہ ذلالت جو سبب ٿي سگهي ٿو، جڏهن تہ ٻين موقعن تي جسماني تشدد بہ مذاق جو درجو رکي ٿو. سزا ۽ غلط ڪارين جي باري ۾ معيار مختلف ٿين ٿا. هڪ معيار جي مطابق هڪ مهيني جو قيد يا جلاوطني يا قيدِ تنهائي، جنهن ۾ رُکي ماني ۽ کير ملندو هجي، تخيل جي لاءِ ڏکائيندڙ ٿيندي آهي ۽ حقن جي انهيءَ پائماليءَ تي اخبارن جا ڪالم پرجي ويندا آهن، جڏهن تہ ٻئي طرف پنجويهہ ورهين جو قيد، برفاني ديوارن واري قيدخانن ۾ قيدِ تنهائي ۾ وري پني اگهاڙا، ڪپڙن بنان ٿڌي، تندرست انسانن لاءِ پاڳلخانا ۽ انهن لاتعداد احمقن جو قتل جي ڪنهن باعث بچي لڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هجن، اهو سڀڪجهہ قبول ڪرڻ جوڳو ۽ معافي جوڳو ٿيندو آهي. انهيءَ ٻيروني

دنيا جي باري ۾، جنهن جي باري ۾ اسان کي ڪا خبر ناهي ۽ اخباري نمائندن جي ڏير سان ڪيل قياس آرائين ڪانسواءِ، جتان اسانکي ڪا خبر نٿي ملي، اسان جي دل پُرسڪون رهي ٿي.

بهرحال، اهڙن متضاد معيارن لاءِ، ڏورانهين ڏڪوئيندڙ مصيبتن جي ڄاڻ جي باري ۾ ڪُند ذهني جي لاءِ انسانيت تي الزام نٿو مڙهي سگهجي. بس ماڻهو اهڙيءَ طرح ناهيو ويو آهي. پر سموري انسانيت لاءِ، جنهن کي سميٽي هڪ چپ ناهي ويئي آهي، پاڻ ۾ انهي ناسمجهيءَ ۾ هڪدم ۽ شديد تباهيءَ جا خطرا لڪل آهن. ڇهن، ڇئن يا رڳو ٻن قدرن جي معيارن جي موجودگيءَ ۾ واحد دنيا، واحد انسانيت قائم نٿي رهي سگهي. آهنگ ۾ اختلاف انسانيت کي چيري ٻه ٽڪر ڪري ڇڏيندو. اسان هڪ ئي دنيا ۾ گڏ زندهه رهي نه سگهنداسين، جهڙي طرح ٻن دلين وارو ماڻهو هن دنيا ۾ نه هوندو آهي.

(۵)

پر قدرن جي انهن معيارن ۾ مطابقت ڪير ٿو پيدا ڪري سگهي ۽ ڪهڙيءَ ريت؟ اهڙو ڪير آهي جو انسانيت کي هڪ اهڙو واحد نظام عطا ڪري جي انهيءَ جي چڱي ۽ مدي، نه سهڻ جوڳن ۽ ٻنهي جي اعمالن جي- جهڙيءَ طرح اڄ انهن ۾ فرق ڪيو وڃي ٿو، صحيح سڃاڻپ ڪري سگهي؟ ڪير آهي جو انسانيت تي اهو واضح ڪري سگهي ته حقيقت ۾ تشدد ۽ نه سهڻ جوڳي شيءِ ڪهڙي آهي ۽ ڪهڙي شيءِ ويجهو هئڻ سبب اسان جي ڪُل لاهيندي معلوم ٿئي ٿي- تنهنڪري اسان جي غصي کي انهيءَ شيءِ ڏانهن منتقل ڪري جا محض قريب نه هجي بلڪ حقيقي خوفناڪ هجي؟ ڪير آهي جو انهيءَ پروڙ کي پنهنجي ذاتي تجربي جي حدن کان ٻاهر ڦهلائڻ جي صلاحيت رکندو هجي؟ ڪنهن وٽ اهو هنر آهي جو هڪ تنگ نظر ۽ ضدي انسان کي ٻين پري وسيل ماڻهن جي رنج ۽ خوشيءَ جو احساس ڏياري سگهي ۽ انهيءَ کي اهڙين حدن ۽ نگاهه جي فريب کان آشنا ڪري سگهي جن مان هو گذريو نه هجي. پروپيگنڊا، دٻاءُ ۽ سائنسي ثبوت، سمورا بي طاقت آهن، پر خوشيءَ جي ڳالهه اها آهي جو اسان جي دنيا ۾ اهڙو طريقه ڪار موجود آهي ۽ اهو فن ۽ ادب جو طريقهء ڪار آهي.

اهي معجزو ڏيکاري سگهن ٿا. اهي ٻين کان متاثر ٿيڻ کانسواءِ، رڳو پنهنجي تجربي مان، سکڻ جي بدقسمت لاڙي تي فتح حاصل ڪري سگهن ٿا. هڪ شخص کان ٻئي شخص تائين، هن سر زمين تي مختصر وٿيءَ جي عيوض، فن ڪنهن ٻئي جي طويل زندگيءَ جي تجربن جي هڙ، پنهنجي سختين، رنگن ۽ توانائين سميت منتقل ڪري ڇڏيندو آهي. هڏ ۽ ماهه ۾ انهن تجربن کي ٻيهر جيئرو ڪري ٿو ڇڏي، جي ٻئي ڪنهن جا هوندا آهن ۽ اهڙيءَ طرح انهن کي ذاتي تجربن ۾ وجهي ٿو ڇڏي.

انهيءَ کان به اهم ۽ وڏيڪ اهم ڳالهه اها آهي ته ملڪ بلڪ سمورا ڪنبا ڪجهه مدت ڪالهوءِ هڪ ٻئي جي غلطين کي ورجائيندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن ته صديون گذري وڃڻ ڪانپوءِ،

جڏهن ته ٿيڻ ته ائين گهرجي جو هر شيءِ ڇٽي هجي، پر نه، ڪي قومون جن مرحلن مان گذري چڪيون آهن ۽ جن خيالن کي سوچي رد ڪري چڪيون آهن، اهي هڪدم ٻين قومن ۾ جديد ترين فڪر جي حيثيت حاصل ڪري وٺنديون آهن. انهيءَ ۾ به الهن تجربن جو بدل، جن مان اسان گذريا ناهيون، محض فن ۽ ادب هوندو آهي. انهيءَ ۾ هڪ قوم کان ٻيءَ قوم تائين- زبان، رسم ۽ سماجي جوڙجڪ جي فرق جي باوجود- عملي تجربي جي ابلاغ جي، ورهين جي سختين جي انهيءَ قومي تجربي جي ابلاغ جي بي پناهه صلاحيت هوندي آهي، جنهن سان ٻي قوم جو بلڪل واسطو ئي نه پيو هجي. ڪڏهن ڪڏهن اهو سموري قوم کي خطرناڪ يا غلط يا ڇٽيءَ طرح تباهه ڪُن رستي کان بچائي سگهي ٿو ۽ ائين انساني تاريخ جي ور وڪڙ کي گهٽ ڪري سگهجي ٿو.

اڄ نوبيل ليڪچر جي هن پليٽفارم تان، مان فن جي انهيءَ عظيم ۽ ڪارائتي خصوصيت جي اهميت ٻڌائڻ چاهيان ٿو:

ادب ناقابلِ ترديد انساني تجربن جي نچوڙ کي هڪ ٻئي ٻي ٻها طريقي سان يعني هڪ پيڙهي کان ٻي پيڙهي تائين منتقل ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح اهو قوم جي زنده يادداشت بڻجي وڃي ٿو، يعني جيڪي ڪجهه تاريخ جي دز ۾ لڪجي ويندو آهي، اهو ادب ۾ تر ۽ تازو رهي ٿو ۽ اهڙي شڪل ۾ برقرار رهي ٿو، جنهن ۾ انهيءَ جي مسخ ٿيڻ يا انهيءَ ۾ ڪوڙ کي شامل ڪرڻ جي ڪا گنجائش نٿي هجي. اهڙي طرح ادب زبان سان گڏوگڏ، ڪنهن قوم جي روح کي برقرار رکندي انهيءَ جي حفاظت ڪري ٿو.

هن زماني ۾ قومن جي اختلاف جي خاتمي ۽ جديد تمدن جي ڳار-وٽيءَ ۾ مختلف قومن جي گم ٿي وڃڻ جي گفتگو ڪرڻ جو رواج پئجي ويو آهي. مان انهيءَ جي مخالفت ڪريان ٿو. پر اها هڪ الڳ ڳالهه آهي. هتي جيڪا ڳالهه چوڻ جوڳي آهي، آها اِها آهي ته قومن جون قومون پوري طرح گم ٿيڻ سان اسان هوندي ئي مفلس ٿي وينداسين، جيئن جيڪڏهن سڀئي ماڻهو هڪجهڙا ڪردار ۽ هڪجهڙن چهرن سان هڪجهڙا ٿي وڃن. قومون انسانيت جو سرمايو ٿينديون آهن ۽ انهن جون عمومي شخصيتون، انهن مان سڀ کان گهٽ حيثيت کي به پنهنجو مخصوص رنگ هوندو آهي ۽ پنهنجي ذات ۾ ڪنهن صنعتِ خداوندي جو هڪ خاص پهلو هوندو آهي.

پر افسوس انهيءَ قوم تي آهي جنهن جو ادب طاقت جي مداخلت سان منقطع ڪيو وڃي، اهو فقط پريس جي آزاديءَ جو خاتمو ناهي، اهو قوم جي دل جي ڌڙڪن کي روڪڻ آهي ۽ مقدس يادن کي رهڙڻ جي برابر آهي. قوم پنهنجي يادداشت وڃائي ڇڏي ٿي، روحاني اتحاد ختم ٿي وڃي ٿو ۽ مشترڪ قومي زبان جي مفروضي جي باوجود، قوم جا فرد هڪ ٻئي کي سمجهڻ کان قاصر ٿي وڃن ٿا. گونگيون پيڙهيون پيدا ٿين ٿيون ۽ پنهنجي باري ۾ پنهنجي عهد کي يا پنهنجن وارثن کي ڪجهه ٻڌائڻ کانسواءِ مري وينديون آهن.

اها ڳالهه ته اخمتوا ۽ زمياتن (Akhmatova and Zamyatin) جهڙا عظيم ليکڪ سموري زندگي چوديواري اندر دفن رهيا ۽ قبر ۾ نهي ته خاموش تخليق جي لاءِ. انهن جيڪي ڪجهه لکيو، انهيءَ جو پڙاڏو به نه ٻڌو ويو. اهو رڳو انهن جي ذاتي بدقسمتي نه بلڪ پوري قوم جو ڏک ـ ناٽڪ آهي ۽ ٻين قومين جي لاءِ به هڪ حقيقي خطرو.

ڪن صورتن ۾ اهو سموري انسانيت لاءِ به خطرو آهي جو هڪ پوري تاريخ پنهنجي خاموشيءَ جي ڪارڻ سمجهي نه سگهي ويئي.

انهيءَ مسئلي تي ڌار ڌار وقتن ۾ ڌار ڌار هنڌن تي گرما گرم، ڪاوڙ ڀريل ۽ نرم بحث ٿيا آهن ته ڇا فن ۽ فنڪار جي پنهنجي زندگي هئڻ گهرجي يا ڪين سماجي ذميدارين کي هميشه پيش نظر رکڻ گهرجي ۽ سماج جي خدمت ڪرڻ گهرجي، پوءِ ڀل ڪٿي اها ذهني لاڙي ڪااسواءِ ٿي هجي. منهنجي لاءِ اهو ڪو مسئلو ناهي ۽ مان ٻيهر انهيءَ بحث ۾ نه پوندس. هن موضوع تي هڪ تمام شاندار تحرير البرڪاميو جي نوبيل ليڪچر جي هئي، تن جي نتيجن جي مان خوشيءَ سان پيرائي ڪريان ٿو. حقيقت ۾ روسي ادب هڪ عرصي کان اهائي ڏس اختيار ڪئي آهي. هن نه ته پنهنجي واڪاڻ ۾ وڏيڪ وقت کپايو آهي؛ ۽ نه اجاين ڳالهين ۾ ويو آهي ۽ مان انهيءَ روايت کي جيترو ممڪن ٿي سگهيو، اڳيرو ڪرڻ ۾ شرمند و ناهيان. روسي ادب ۾، گهڻو اڳي کان اهو تصور لڪل رهيو آهي ته ليکڪ پنهنجي عوام لاءِ گهڻو ڪجهه ڪري سگهي ٿو ۽ کيس ڪرڻ به گهرجي.

اسان فنڪار جو اهو حق نه کسينداسين ته هو هر شيءِ کان نظر بچائي رڳو پنهنجي ذاتي تجربن ۽ مشاهدن جو اظهار ڪري. اسان فنڪار کان ڪا گهُر نه ڪنداسين پر اسان کي اها اجازت هوندي ته اسان کيس سست چئون، کيس عرض ڪريون، کيس اپيل ڪريون ۽ کيس برو ڀلو چئون. نيٺ هو پنهنجي صلاحيتن جو رڳو هڪئي حصو پاڻ تشڪيل ڏئي ٿو. ان جو گهڻو حصو ته کيس ڏهيل نڪيل پيدائش جي وقت ملي وڃي ٿو، جنهن سان گڏ کيس اختيار جي ذميداري به ملي ٿي. جيڪڏهن اهو قبول به ڪئي ڪجي ته فنڪار تي ڪنهنجو ڪو قرض نٿو هجي، تڏهن به اهو مشاهدو اذيت ناڪ آهي ته هو پنهنجي تخليق ڪيل دنيا ۾ سمونجي، يا پنهنجي تخليق ڪيل دنيا جي وسيع ۽ ويڪري علائقي ۾ داخل ٿي، اصل دنيا کي، خود غرض متاڇرن ۽ جنوني انسانن جي هٿن ۾ سونپي ڇڏي.

اسان جي ويهين صدي گذريل صديءَ جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ظالم ثابت ٿي آهي. انهيءَ جي دهشتناڪي پهرئين اڌ سان ختم نه ٿي آهي. قديم غارن جي رهواسين جا احساس، لالچ، حسد، تشدد ۽ هڪٻئي کان نفرت، جن هوريان هوريان باعزت لقب حاصل ڪري ورتا آهن؛ مثال طور طبقاتي ڪشمڪش، اسلي ڪشمڪش، عوامي جدوجهد، مزدورن جي جدوجهد وغيره، اسان جي دنيا جا ٽڪر اڏائي رهيا آهن. غارن جي رهواسين جي ڪنهن سان ناهه کان انڪار هاڻي هڪ نظرياتي اصول بڻجي ويو آهي، جنهن کي متعصب ذهن جي خوبي سمجهيو وڃي ٿو. اهو سلسلو

گهرو ويڙهين ۾ لکين جانين جي ٻيڪ گهري ٿو. اهو اسان جي دلين ۾ اهو خيال پيري ٿو ڇڏي ته نيڪي ۽ انصاف جا آفاقي انساني تصور مقرر ناهن. اهي متحرڪ ۽ تبديليءَ ڏانهن مائل آهن، ۽ بس اسان کي هميشه اهو ڪم ڪرڻ گهرجي جو اسان جي جماعت لاءِ فائديمند هجي. هر پيشه ور جماعت، جيئن ٿي ڪيس آسانيءَ سان هڪ ٽڪر ڪپي وٺڻ جو موقعو ملي ٿو، خواهه اهو حصو پاڻيهي وڏي ويو هجي يا نه وڏيو هجي، فالتو هجي يا نه هجي، هڪدم ڪپي وٺي ٿي، چاهي انهي عمل سان سمورو سماج ڊهي ڇونه پوي. ٻاهران ڏسو ته مغربي سماج ۾ اجايو سجايو انبار ايترو وڏي ويو آهي جو انهيءَ ڪانپوءِ سموري سماج ۾ بيماري ڪاهي پوندي ۽ اهو ختم ٿي ويندو. تشدد، جنهن کي گهٽ ۾ گهٽ قديم قانوني ڍانچو روڪي ٿو، سموري دنيا ۾ فتحمند قدم وڌائيندو پيو وڃي. انهيءَ ڳالهه سان سندس ڪو واسطو ناهي ته تاريخ ڪيترا ڀيرا انهيءَ بي اثريءَ کي پڌرو ڪري چڪي آهي. اها ننگي قوت جي فتح نه بلڪ انهيءَ جي حق ۾ جواز جي ڍنڍوري جي فتح آهي. سموري دنيا انهي شرمناڪ يقين ۾ مبتلا آهي ته قوت سڀڪجهه ڪري سگهي ٿي، انصاف ڪجهه نٿو ڪري سگهي. دوستووسڪي جا ڀوت، جيڪي گذريل صديءَ ۾ ڊيڄاريندڙ علاقائي خواب هئا، ائين ٿو لڳي ته اڄ اسان جي اکين اڳيان سموري دنيا ۾ سُري رهيا آهن، انهن ملڪن ۾ به جتي انهن جو تصور به نٿي ٿي سگهيو. ۽ اهي هوائي جهاز اغوا ڪرڻ، ماڻهن کي يرغمال ڪرڻ، بمن جي ڌماڪن ۽ اڄ ڪالهه جي باهه لڳائڻ جي مظاهرن ذريعي انهيءَ ارادي جو اظهار ڪري رهيا آهن ته اهي تمدن جون ڌڄيون اڏائي ڇڏيندا ۽ کيس برباد ڪري ڇڏيندا. ۽ اهو ٿي سگهي ٿو ته اهي ڪامياب ٿي وڃن. نوجوان عمر جي انهيءَ حصي ۾ هوندا آهن، جڏهن ته کين جنسي تجربي کانسواءِ ٻيو ڪو تجربو نه هوندو آهي، جڏهن ته اڃا انهن جي پويان ذاتي تڪليفن ۽ ذاتي عقل ۽ شعور جي ڪامدت نه هوندي آهي، ڏاڍي جوش ۽ خروش سان اڻويهين صديءَ جا اجايا ۽ فضول روسي سبق ورجائيندا رهندا آهن ۽ اهو سمجهندا آهن ته ڪا نئين دريافت ڪري رهيا آهن. چين جي سرخ محافظن جو مثال، جن ماڻهن کي ذليل ڪري بي حقيقت بنائي ڇڏيو، انهن لاءِ وڏو شان رکي ٿو. انسانيت جي اصلي جوهر کي سمجهڻ لاءِ سطحيپڻو ۽ نااهلپڻو، دلين جي ساده لوح خود اعتمادي، اسان انهن خوفناڪ، حريص ظالمن، انهن حاڪمن ۽ ان جي ساٿارين کي ڪيڏي ٻاهر ڪندا سين (اسان!) پوءِ اسان پنهنجي دستي ٻير ۽ مشين گنن کي رکي ڇڏينداسين ۽ انصاف پسند ۽ رحمدل بڻجي وينداسين. ها، بيشڪ! انهن ماڻهن ۾ جيڪي زندگي گذاري چڪا آهن ۽ فراست حاصل ڪري چڪا آهن، اهڙو ڪير آهي جو نوجوانن کي ڪوڙو ڪري سگهي. گهڻا ماڻهو ته انهن جي خلاف استدلال جي جرئت نٿا ڪري سگهن. انهيءَ جي خلاف اهي انهن جي خوشامد ڪندا آهن ته کين ڪٿي قدامت پسند نه سمجهيو وڃي. پوءِ اها ئي اڻويهين صدي جي روسي صورتحال، جنهن کي دوستووسڪي ڏيم پختہ ترقي پسند خيالن جو نالو ڏنو هو.

ميونخ جو روح ڪنهن طرح به ماضيءَ جو حصو بڻيو ناهي. اهو ڪو مختصر واقعو نه هو. مان ته ايتري قدر چوندس ته ميونخ جو روح ويهين صديءَ تي ڇانيل آهي. ڊپ ۾ ورتل مهذب دنيا وٽ ڪرڪنيل زهريلن نيشن واري بربريت کان بچڻ لاءِ رڳو مرعات ۽ مرڪن کانسواءِ ٻيو ڪجهه به ناهي. ميونخ جو روح خوشحال ماڻهن جي بيماري آهي. اها انهن ماڻهن جي روزمره جي ڪيفيت آهي جن پاڻ کي بهرحال خوشحال هئڻ جي خواهش جي سپرد ڪري ڇڏيو آهي ۽ مادي خوشحالي کي انهن زمين جي زندگي جو خاص مقصد بڻائي ڇڏيو آهي. اهڙا ماڻهو ۽ اهڙا ماڻهو اڄ دنيا ۾ گهڻا آهن، جي شڪست ۽ فرار جي چونڊ ڪري وٺن ٿا. ڪنهن اهڙي شيءِ جي چونڊ، جا زندگيءَ کي، جنهن جا اهي عادي ٿي چڪا آهن، هلائيندي وڃي. ڪا اهڙي شيءِ جنهن سان ڪين سخت ڪوشيءَ ڏالهن وڃڻو نه پوي، ائين جو سياڻي هر شيءِ نيڪ ٿي ويندي (پر ائين ڪڏهن نه ٿيندو. بزدليءَ جو محاسبو وڏيڪ سخت ٿيندو. همت ۽ فتح حاصل ڪرڻ جي قوت اسان ۾ ان وقت ايندي جڏهن اسان ۾ قرباني ڏيڻ جي جرئت هوندي.)

اسان کي هڪ ٻي تباهي جو خطرو آهي ۽ اهو هيءَ آهي ته جسماني طور تي ٽپوڙيل ۽ ڏاڍ جي ڌڪايل هن دنيا کي روحاني طور تي به متحد ٿيڻ نٿو ڏنو وڃي. علم ۽ همدرديءَ جي ذرڙن کي دنيا جي هڪ اڌ کان ٻئي اڌ تائين وڃڻ نٿو ڏنو وڃي. اها وڏي خطرناڪ ڳالهه آهي ته، گرهه جي مختلف حصن ۾ اطلاع نٿا پهچايا وڃن. جديد سائنس کي اها خبر آهي ته انهيءَ قسم جي رنڊڪ ڪل پُرزن جي لاءِ طاقت جي رنڊڪ آهي ۽ اها سموري دنيا جي تباهي جي برابر آهي. اطلاعن جي رنڊڪ، بين الاقوامي صحيحن ۽ صلحنامن کي بي حقيقت ڪري ٿي ڇڏي. بي حسي خاموشيءَ جي منطقي ۾ ڪنهن ناهه جي پنهنجي مرضي مطابق لئين توضيح ٿي سگهي ٿي يا وڌيڪ سادن لفظن ۾ ائين چئجي ته انهيءَ جي اهڙي پردي پوشي ٿي سگهي ٿي جڻ انهيءَ جو ڪو وجود ئي نه هجي. (ارويل Orwell اها ڳالهه ڏاڍي خوبصورتيءَ سان سمجهيو هو.) بي حسي خاموشيءَ جي منطقيءَ ۾ انسان، جڻ اهي زمين جا واسي نه هجن، مريخ جي جنگي قوت بڻجي وڃن ٿا، جڻ ڪين باقي دنيا جي باري ۾ ڪا خبرئي نه هجي ۽ هر وقت انهيءَ اعتقاد سان ته اهي آزادي بخشي رهيا آهن، دنيا کي پائمال ڪرڻ لاءِ تيار بيٺا هجن.

صديءَ جو چوٿون حصو اڳ انسانيت جي اعليٰ اميدن سان اقوام متحده جو وجود عمل ۾ آيو، پر افسوس جو بداخلاق دنيا ۾ بداخلاق دنيا ٿي وئي. اها اقوام متحده نه بلڪ متحده حڪومتون آهن، جن ۾ اهي جيڪي آزادانه چونڊيا ويا آهن، ۽ اهي جيڪي زبردستي حاوي ٿي ويا ۽ اهي جن فوجي قوت جي مدد سان طاقت ڪسي ورتي، سڀئي هڪجهڙا ڳڻيا وڃن ٿا. اڪثريت جي موقعي پرست تعصب جي ذريعي اقوام متحده ڪن قومن جي آزاديءَ لاءِ ته شديد فڪرمندي ظاهر ڪندي آهي، جڏهن ته آزادي جي بلڪل پرواهه نٿي ڪري. بيجا مداخلت جي ووٽ وسيلي هن فردن جي شڪايت تي غور ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. فردن جا سڏڪا، رڙيون ۽ ڪيهون، عام ۽ سڌن سادن ماڻهن جون، معمولي جيئامڙن جون، اقوام متحده جو

ذيان چڪائي نہ سگهيون. اقوام متحده جي رڪنيت جي شرط جي طور تي ”انساني حقن جي اعلان“ کي، جو انهيءَ جو پنجويهن ورهين جو سڀ کان اعليٰ مسودو آهي، حڪومتن سان لاڳو نہ ڪيو. هوندي اقوام متحده عام انسانن کي انهن حڪومتن جي رحم ۽ ڪرم تي ڇڏي ڏنو، جن کي انهن پاڻ لاءِ چونڊيو.

ڪو اهو بہ سوچي سگهي ٿو تہ جديد دنيا جي تشڪيل سائنسدانن جي هٿ ۾ آهي، جو اهي انسانيت جي ٽيڪنيڪي قدم جو تعين ڪن ٿا. اهو بہ سوچي سگهجي ٿو تہ دنيا تي جيڪي ڪجهہ وهندو واپرندو، انهيءَ جو انحصار سياستدانن تي نہ بلڪ خصوصيت سان سائنسدانن جي بين الاقوامي اشتراڪ تي آهي. خاص طور تي هينئن تہ فردن جو مثال اهو ظاهر ڪري ٿو تہ گڏجي ڪيترو ڪم ڪري سگهجي ٿو. پر نہ! سائنسدانن اهڙي ڪا واضح ڪوشش ئي نہ ڪئي آهي جو اهي انسانيت جي هڪ اهم ۽ آزادانہ باعمل قوت بڻجي وڃن. ڪڏهن ڪڏهن انهن جو سموري جو سمورو ميڙ ٻين جي مصيبتن کان پاسيرو ٿي ويندو آهي. سائنس جي حدن ۾ قائم رهڻ وڌيڪ آرامده آهي. ميونخ جي روح ڪيتري قدر انهيءَ تي بہ پنهنجي ڪمزور ڪندڙ پَرن جي ڇانوَ ڪري رکي آهي.

هن ظالم، متحرڪ ۽ ڌماڪي سان ڦاٽڻ واري دنيا ۾، جا ڌهن تباهين جي ڪناري تي آهي، ليکڪ جو مقام ۽ سندس ڪردار ڇا آهي؟ اسان راڪيٽ نٿا اڇليون، معمولي ريڙهو نٿا ڏيڪيون ۽ فقط مادي قوتن جي تعظيم ڪندڙ اسان تي چڙن ٿا. ڇا اسان لاءِ اها فطري ڳالهہ ناهي تہ اسان بہ پوئتي هٽون، نيڪيءَ جي استحڪام تي ۽ سچائي جي منقسم نہ ٿي سگهڻ تي اسان جو ايمان قائم نہ رهي ۽ رڳو هڪ تماشائي وانگر پنهنجا اهي تلخ مشاهدا دنيا تائين پهچائيندا رهون تہ انسانيت ڪيتري قدر زوال پذير ٿي ويئي آهي؛ انسان ڪيترو ڪري پيو آهي ۽ اڪيلي، حساس ۽ خوبصورت روح لاءِ فضا ڪيتري ناخوشگوار آهي؟

اسان جي لاءِ اهو رستو بہ کليل ناهي. هڪ پيرو جنهن ”لفظ“ کنيو، کانئس بچي نڪرڻ جي ڪا صورت ناهي. ليکڪ پنهنجي سهيوڳين ۽ هم وطنن جي لاءِ ڪناري تي بيٺل منصف نٿو هجي. هو بہ انهن بدڪارين جو، جي سندس ملڪ ۾ ڪيون وينديون آهن يا سندس هم وطن ڪندا آهن، ڏوهي هوندو آهي. جيڪڏهن سندس ملڪ جا ٽئنڪ ڪنهن ٻئي ملڪ جي گاديءَ جي شهر تي رستن تي رت جون ڦڙگون اڇارين ٿا تہ اديب جي چهري تي هميشہ پورا داغ پئجي ويندا. جيڪڏهن اوچتو رات ۾ سندس ڪو وفادار دوست هٿن ۾ موت جي حملي جو شڪار ٿي وڃي ٿو تہ رسيءَ جا نشان ليکڪ جي هٿن تي هوندا هئا. جيڪڏهن اسان جا نوجوان هم وطن تن آساني خاطر اهو اعلان ڪن تہ بدڪاري محتاط محنت کان افضل آهي، يا پاڻ کي نشي جي حوالي ڪري ڇڏين، يا مائهن کي يرغمال ڪرڻ لڳن تہ انهن اعمالن جي بدبوءِ ليکڪ جي ساهن ۾ رچي ويندي آهي.

ڇا اسان نڪ ـ ڏاڍائي سان اهو اعلان ڪري سگهون ٿا تہ اسان اڄ دنيا جي پوڻ ۽ وهندڙ ڦٽ جا ذميدار ناهيون؟

مون کي بهرحال عالمي ادب جو شديد احساس تقويت پهچائي ٿو، ڇو ته اهو هڪ وڏي دل هجي، جا اسان جي دنيا جي پريشانين ۽ مصيبتن تي ڌڙڪي رهي هجي، جيتوڻيڪ جنهن جو هر حصو انهن جو مشاهدو ۽ تجربو مختلف طور تي ڪندو هجي.

ماضيءَ ۾ بہ ڊگهي عرصي جي قومي ادب سان گڏوگڏ عالمي ادب جو بہ هڪ تصور ضرور موجود هو، جو قومي ادب جي چوٽين جي وچ ۾ هڪ تعلق تي مرتسم ڪيل ادبي اثرن جو مجموعو هو. البت زمانن جو تفاوت موجود هو. پڙهندڙ ۽ ليکڪ ٻاهرين ليکڪن کان گهڻي وقت کانپوءِ واقف ٿيندا هئا، ڪڏهن ڪڏهن تہ صدين کان پوءِ ـ جنهن جو نتيجو اهو هو تہ هڪٻئي کان متاثر ٿيڻ ۾ دير لڳي ٿي ۽ قومي ادب جي اوچاين جا مجموعا همعصرن جي بدران ايندڙ نسلن کي ڏسڻ ۾ آيو ٿي.

اڄ هڪ ملڪ جا ليکڪ ۽ ٻئي ملڪ جا پڙهندڙ ۽ ليکڪ هڪ ٻئي کان تاثر وٺن ٿا، جنهن جو مان پاڻ شاهد آهيان. منهنجا ڪتاب، افسوس جو منهنجي پنهنجي ملڪ ۾ شايع ٿي نہ سگهيا؛ جلد يا دير سان ڪي خراب ترجمن جي صورت ۾، سموري دنيا جي سچاڻ پڙهندڙن تائين پهتا ـ جن جو تنقيدي تجزيو هائنرخ بال (Hienrich Boll) جهڙن وڏن ليکڪن ڪيو. انهن موجوده ورهين ۾، جن ۾ منهنجو ڪم ۽ منهنجي آزادي ٻئي ختم ٿي نہ سگهيا، جو ظاهري طرح ڪشش ثقل جي قاعدي جي خلاف لطيف هوا ۾ بيٺل رهيا، ڇو تہ انهن جو ڪو بنياد نہ هجي، ۽ رڳو همدرد ماڻهن جو ڏسڻ ۾ نہ ايندڙ خاموش ۽ مٿاڇري تي پيدا ٿيندڙ تاڻ انهن جو بنياد هجي. اهڙيءَ حالت ۾ هڪ گرم جوش شڪرگذاريءَ جي عالم ۾ مون وڏي تعجب سان عالمي برادري جي پنيرائي پنهنجي حق ۾ ڏٺي. مون کي ڏاڍي حيرت ٿي جڏهن مون پنهنجي پنجاهين جنم ڏينهن تي مشهور يورپي ليکڪن کان واڌايون وصول ڪيون. هاڻي مون تي پوندڙ ڪو دٻاءُ بہ اهڙو نہ هو جنهن کي نظرانداز ڪيو وڃي. انهن خطرناڪ ڏينهن ۾، جڏهن مون کي ليکڪن جي يونين مان ڪڍيو ٻئي ويو، دنيا جي اهم ليکڪن ۽ فنڪارن، ملڪ کان منهنجي جلاوطني جي صورت ۾، مهمانوازي طور منهنجي لاءِ پناهہ گاهہ جو بندوبست ڪيو. سڀ کان پڇاڙيءَ ۾ اهو تہ نوبيل انعام جي لاءِ منهنجي نامزدگي انهيءَ سر زمين تان نہ ٿي، جتان جو مان رهواسي آهيان، ۽ جتي مان لکان ٿو، بلڪ اهو ڪم فرينڪوا مارياڪ (Francois Mauriac) ۽ سندس ساٿين ڪيو. انهيءَ کانپوءِ ليکڪن جي قومي تنظيمن اتفاق راءِ سان منهنجي پنيرائي ڪئي.

جيئن مون سمجهيو آهي ۽ پاڻ تجربو ڪيو اٿم تہ عالمي ادب هاڻي ادبي نقادن جو ايجاد ڪيل رڳو هڪ تجريدي ۽ عمومي تصور جو مجموعو ناهي، بلڪ هڪ مشترڪ جسم،

هڪ روح، هڪ زندهہ ۽ دلي هيڪڙائي آهي جا انسانيت جي وڌندڙ ڦهلجندڙ روحاني هيڪڙائي جو عڪاس آهي. رياستن جون سرحدون اجا بہ بجليءَ جي تارن جي حدبندين ۽ آلن سان ڀرئدڙ اگر ٿي وڃن ٿيون. ڪڏهن ڪڏهن گهرو معاملن جون وزارتون اجا بہ اهو فرض پورو ڪن ٿيون تہ ادب، انهن ملڪن جو، جي سندن اختيار ۾ آهي، ”هڪ اندروني معاملو“ آهي ۽ اخبارن جون سرخيون اجا بہ اهو پيغام ڏين ٿيون: ”انهن ڪي اسان جي اندروني معاملن ۾ مداخلت ڪرڻ جو ڪوبہ حق ناهي“. الهيءَ وچ ۾ ”اندروني معاملن“ جي قسم جي ڪا شيءِ اسان جي آباديءَ سان گڏيل دنيا ۾ بچي ناهي. انسانيت جو ڇوٽڪارو هاڻي انهيءَ ۾ آهي تہ هر شخص هر شيءِ کي پنهنجو مسئلو ناهي. اوير وارا جيڪي چاهين سو ڪن، پر اولهہ جي فڪر کان بي ليٺ نہ رهن، اولهہ وارا جيڪي چاهين پر اوير ۾ جيڪي ڪجهہ ٿئي ٿو، انهيءَ کان بي پرواهہ نہ هجن. ادب، جيڪو انساني وجود جو سڀ کان وڌيڪ حساس ۽ متاثر ٿيندڙ اوزار آهي، انهيءَ سڀ کان اڳ انسانيت جي وحدت جي تصور کي کنيو، پنهنجو ڪيو ۽ هضم ڪيو. انهيءَ ڪري مان نهايت ڀروسي سان اڄ جي عالمي ادب ڏانهن ڏسان ٿو ۽ انهن سوين دوستن ڏانهن ڏسان ٿو جن سان منهنجي ملاقات نہ ٿي آهي ۽ نہ ٿي سگهندي.

منهنجا دوستو! جيڪڏهن اسان ڪنهن لائق آهيون تہ اچو تہ هڪٻئي جي مدد ڪريون. اسان جي ملڪن ۾، جيڪي جماعتن، تحريڪن، قومن ۽ گروهن جي اختلافن ۾ ورهايل آهن، ڪير آهي جو هڪ ڏکهي عرصي کان اختلافي قوت جي بدران اتحادي قوت جي حيثيت رکي ٿو؟ اهائي ليکڪن جي اصل حقيقت آهي. اهي قومي زبان جا ترجمان ٿيندا آهن. قوم جي لاءِ بلڪ انهيءَ سرزمين جي لاءِ، جنهن تي ماڻهو رهن ٿا، سڀ کان اهم ڀنڊن ٿيندا آهن، ۽ بهتر حالتن ۾ قوم جو روح ٿين.

منهنجو خيال آهي تہ هن خوفناڪ دور ۾ عالمي ادب ۾ اها قوت آهي جا انسانيت کي سندس صحيح شڪل ڏيکاري سگهي ٿي، خواهہ جماعت پرست ۽ جماعتون ڪجهہ بہ چونديون رهن. انهيءَ ۾ اها قوت آهي جو هڪ علائقي جي تجربن جي نچوڙ کي ٻئي علائقي تائين پهچائي سگهي ٿي، جيئن قدرن جي مختلف معيارن کي پاڻ ۾ مربوط ڪري سگهي. جيئن هڪ قوم ٻيءَ قوم جي صحيح تاريخ کي صحت ۽ اختصار سان شناخت ۽ عرفان جي اهڙي قوت سان سڃاڻي جڻ اها انهيءَ تاريخ مان گذري آهي ۽ اهڙي طرح پراڻين غلطين کي ورجائڻ کان بچي پوي. انهيءَ سان گڏ ٿي شايد اسان فنڪار خود پنهنجي عالمي تناظر کي وڌيڪ وسعت ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃون، انهيءَ شخص وانگي جنهن جي اک جو مرڪزي نقطو تہ اهو ڪجهہ ڏسي ٿو جو ويجهو آهي پر نظر جو دائرو، باقي دنيا ۾ جيڪي ڪجهہ وهي واپري ٿو، انهيءَ جو مشاهدو بہ ڪري ٿو. ائين اسان پنهنجا تلازمات ناهينداسين ۽ عالمي معيار قائم ڪنداسين.

ليڪن ڪانسواءِ ٻيو ڪير آهي جو پنهنجي ناڪام حڪومتن ۽ سماج جي مذمت ڪندو. (ڪن رياستن ۾ اهو پيٽ پالڻ جو آسان ترين ذريعو آهي. هر اهو شخص جو گهٽو سست ناهي،

اهو ڪم ڪندو آهي.) خواهه اها بزدليءَ جي ذلت جي مذمت هجي يا اجائي خود اعتماديءَ جي ڪمزوري جي؟ نوجوانن جي بي مغز آزاديءَ جي مظاهرن جي، يا ڇُرا لهرائيندڙ ننڍيءَ عمر وارن جي لاقانونيت جو ڪير فيصلو ڪندو؟

اسان کي اهو ڇيو ويندو ته ننگي تشدد جي بي رحم حملن جي خلاف آخر ادب ڪري به ڇا ٿو سگهي؟ اسان کي اهو وسارڻ نه گهرجي ته تشدد نه پنهنجي طور تي فروغ ٿو حاصل ڪري، نه حاصل ڪري سگهي ٿو. انهيءَ جو تعلق لازمي طور تي ڪوڙ سان هوندو آهي. منجهن انتهائي ويجهو، انتهائي گهرو ۽ فطري رابطو هوندو آهي. تشدد کي ڪوڙ کانسواءِ ٻي ڪا شيءِ لڪائي، ۽ ڪوڙ کي قائم رکڻ لاءِ تشدد جو استعمال ٿيندو آهي. جنهن به هڪ ڀيرو تشدد کي پنهنجو طريقه ڪار بنائڻ جو اعلان ڪيو، آهو ڪوڙ کي بنا هٻڪ پنهنجي اصول جي طور تي منتخب ڪندو آهي. شروع شروع ۾ ته تشدد کُلي طرح ۽ ڪجهه قدر غرور سان عمل پيرا هوندو آهي، پر جيئن ئي اهو طاقتور ۽ مستحڪم ٿي ويندو آهي تيئن هو محسوس ڪرڻ لڳندو آهي، ته آس پاس جي هوا پتڙي ٿي ويئي آهي ۽ هو ڪوڙ جي مٺي خطابت کي پنهنجي چوڌاري ويڙهي اڳتي نٿو وڌي سگهي. عام طور تي اهو پنهنجي شڪار سان رڳو ڪوڙ جي تابع داري ۽ ڪوڙ ۾ شامل ٿيڻ گهرندو آهي.

هڪ عام باهمت شخص جو سڌو سادو عمل اهو آهي ته هو ڪوڙ جي پيروي نه ڪري، انهيءَ ۾ شامل نه ٿئي. جيڪڏهن ڪوڙ هن دنيا ۾ اچڻو ئي آهي ته اچي. جيڪڏهن ٿي سگهي ته هن دنيا تي حڪومت ڪري، پر منهنجي حوالي سان نه اچي. ڪوڙ جي خلاف جنگ ۾ فن هميشه فتح ياب رهيو آهي ۽ هميشه رهندو، ڇاڪاڻ ته طرح ۽ بنا ترديد هر شخص لاءِ. ڪوڙ دنيا ۾ ڪيترن ئي شين جي خلاف بيهي سگهي ٿو پر فن جي خلاف نه.

هڪ ڀيرو جڏهن ڪوڙ جو جادو ٽٽي پوي ته تشدد جي نفرت ڀريل اوگهڙ به پڌري ٿي پوندي، ۽ پوءِ خالي تشدد ڍهي پوندو.

انهيءَ سبب ڪري، منهنجا دوستو! مان اهو سمجهان ٿو ته اسان هن برندڙ وقت ۾ دنيا جي مدد ڪري سگهون ٿا. اڪار جي ڪلمن سان نه ته جنگي هٿيارن لاءِ هٿڻ جو بهالو ڪريون، نه ئي تن آساني جي زندگي ۾ وڃائجي، بلڪ جنگ جي ميدان ۾ للڪاريون.

روسي ٻوليءَ ۾ سچائي جي باري ۾ گهڻائي مثال آهن، اهي هر ڀيري ماڻهن جا غور طلب ڪؤڙا ۽ گنڀير تجربن جا، ڪڏهن ڪڏهن تعجب خيز حد تائين، اظهار ڪندا آهن.

'سچائي جو هڪ لفظ به دنيا لاءِ ڳورو آهي'

مادي ۽ توانائي جي بقا جي قانون جي بظاهر ايڏي عجيب و غريب خلاف ورزي تي مون پنهنجي ڪارگذارين جي ۽ سموري دنيا جي ليکڪن کي پنهنجي هن اپيل جو بنياد بنايو آهي.

جديد سنڌي ادب جو اڀياس
نيڻ مهڻي خيال جاڳيا

(اياز گل جي غزلن جو اڀياس)

تاج جويو

سنڌي شاعرن، جدا جدا دورن ۾، نون لاڙن، نون تجربن، نون خيالن ۽ نون ڀيچرن کي تلاش پئي ڪيو آهي. اهي ڪڏهن به دائمي طرح لڪير جا فقير نه رهيا آهن. ها، جيڪڏهن وقتي طرح سنڌي شاعريءَ جي تلاءَ ۾ ماٺار ۽ سڪوت اچي به پئي ويو آهي، ته ڪنهن نه ڪنهن سجاڳ ذهن شاعر، ان بيٺل پاڻيءَ جي تلاءَ ۾ پٿر اڇلائي، زندگي ۽ تحرڪ پئي پيدا ڪيو آهي.

ڪلا ۽ فن ۾ يڪسانيت ۽ ورجاءُ، وقتي طرح ان جي حسن ۽ ارتقا کي روڪي ڇڏيندا آهن، ان ڪري اها ڳالهه ضروري آهي ته وقت بوقت ڪلا ۽ فن ۾ نواڻ آندي وڃي، ۽ ان ۾ نون تجربن ۽ نين واٽن جي تلاش ڪئي وڃي. ان لحاظ کان اسان سنڌي شاعريءَ جو تجزيو ڪنداسون ته معلوم ٿيندو ته اسان جي شاعرن، مُنڍ کان وٺي خيالن ۽ سوچن جي دنيا ۾ وقت ۽ حالتن جي تقاضائن موجب جدت ۽ انقلاب پئي آندو آهي. سمن ۽ سومرن جي دور ۾ سرجيل عشقيه ۽ رزميه "ڳاهن" واري شاعري، قاضي قاضن، شاهه ڪريم، ميين شاهه عنات، لطف الله قادري، شاهه لطيف، سچل، روحل فقير، سامي ۽ خليفي نبي بخش لغاريءَ جي دور تائين پهچندي نه رڳو موضوع ۽ مواد جي لحاظ کان ارتقا ڪئي، پر هيئت، اسلوب ۽ فارم جي خيال کان به وڏي ترقي ڪئي آهي. دوهي، ڏوهيڙي، بيت، نڙ-بيتن، وائي، ڪافي ۽ جهولڻن جي شعري صنعتن جي جوڙجڪ، ان ارتقائي عمل جو چٽو ثبوت آهي. ان سموري ڪلاسيڪي دور ۾ اسان کي ڪجهه اهڙا شاعر به ڏسڻ ۾ ايندا، جيڪي لڪير جا فقير، درباري روايتن جا پوئلڳ، "واهه واهه" ۽ داد جا طالبو، نامانوس ۽ اجنبي خيالن ۽ گهاڙيتن جا پيروڪار رهيا آهن. پر اهڙن شاعرن جا نالا ۽ سندن شاعري، صرف ۽ صرف "مقالات الشعراء" جهڙن روايتي تذڪرن ۾ ئي ملندي. پر عام ماڻهن وٽ انهن کي ڪا به اهميت حاصل نه رهي آهي، ڇو ته انهن شاعرن نه رڳو عوام جي امنگن ۽ احساسن کان مُنهن ڦيريو هو، پر پنهنجي ڌرتيءَ جي

ٻوليءَ سان ٻه ناتا ڇني ڇڏيا هئا. ڪوبه شاعر، پنهنجن خيالن ۾ لوڻ ۽ فن ۾ تجربن صرف ۽ صرف پنهنجي مادري زبان ۾ ئي پوري خوبيءَ سان ڪري سگهي ٿو.

سنڌي شاعريءَ جو مطالعو، اسان تي واضح ڪري ٿو ته اسان جي شاعرن، نه رڳو پنهنجيءَ ڌرتيءَ جي ڪير جهڙين پاڪ ۽ مکڻ جي چاڻن جهڙن نرم، نج ۽ خوبصورت صنفن کي پنهنجو ڪيو آهي، پر هر ان بهتر خيال ۽ صنف تي به قلم کنيو آهي، جيڪا ٻاهر کان آئي آهي، ۽ سنڌي شاعريءَ جي مزاج سان پڇي ۽ ٺهڪي بيٺي آهي.

غزل به هڪ اهڙي صنف آهي، جيڪا اسان وٽ غلاميءَ جي دور ۾، مغلن جي زماني ۾ مروج ٿي. ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دور ۾ سنڌي شاعرن ان جو ڪجهه نه ڪجهه اثر قبولڻ شروع ڪيو ۽ انگريزن جي دور ۾ غزل جي شاعري، سنڌي شاعرن جي ذهن تي والو ڪري ويئي. پر اها ڳالهه ظاهر آهي ته هن دور جي شاعرن، فارسي غزل جي اثر هيٺ اچي، ڌارين غلاميءَ، ڌارئين سٽاءَ، ڌارين خيالن، ڌارين تشبيهن ۽ ڌارئين ماحول جو ايترو ته اثر قبوليو، جو سنڌي شاعريءَ جي صحتمند روايت، ڌرتيءَ جي خوشبوءِ ۽ محبت واري سوچ کان هٽي، پاڻ کي ايران جي درٻارن ۾ پهچائي ڇڏيو. نه رڳو ايترو، پر هنن سنڌي شاعريءَ کي گل ۽ بلبل، تُرڪ ساقيءَ جي حنائي هٿن، جام و مئي، ساغر و صراحيءَ واري اجنبي ۽ اڻ-ٻولئي ماحول ۾ وڃي لاٿو-۽ ان نموني ان دور ۾ جيڪو سنڌي غزل سرجيو ويو، ان ۾ نه سنڌ جي مٽيءَ جي خوشبوءِ هئي، نه سنڌي حسن موجود هو ۽ نه ئي سنڌي دل جا جذبا ۽ احساس ئي ڏسڻ ۾ ٿي آيا. سنڌي شاعرن ۽ سنڌي شاعريءَ جو محبوب، "سروقد" بڻجي ويو، جنهن جي ڪاڏيءَ ۾ کوهه (چاهه زنخدان) موجود هو ۽ جنهن جي رُخسارن تي "ڪارا حبشي" تلوارون کنيو بيٺا هئا.

پر ان دور ۾ به ڪيترا سڄاڻ-ذهن شاعر پيدا ٿيا، جن ۾ خليفي گل هالائي ۽ مير عبدالحسين سانگيءَ جا نالا اهم آهن. هنن روايتي فارسي غزل جي زمين تي طبع آزمائي ڪرڻ سان گڏوگڏ موضوع، مواد ۽ ٻوليءَ ۾ جدت آندي. هنن سنڌي غزل کي سنڌي مزاج جي ويجهو آڻڻ ۽ غزل جي شاعريءَ ۾ نج سنڌي قدرن پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. فارسيت جي جاءِ تي سنڌيت کي ڪم آڻي روايتي ٽيڪنڪ ۾ تبديلي آڻڻ جي ابتدا ڪئي. اهڙيءَ طرح گل ۽ سانگي، سنڌي غزل ۾ نئون آواز بڻجي آيا. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي راءِ موجب "خليفي گل، غزل جو مجسمو تيار ڪري، ان ۾ ساهه وڌو، پر اهو لباس جي زيب زينت کان محروم هو."(1) ۽ منهنجي راءِ موجب سانگيءَ ان ٻارڙي (غزل) کي ڪپڙا پارائي، اڱر کان وٺي هلڻ سيکاريو. سنڌي شاعريءَ جي بيٺل تلاءَ ۾ اهي ٻه پهريان پٿر هئا. پر ارتقا جي اصول موجب ان فارسي زده شاعريءَ جي سحر کي ٽوڙي، سنڌي شعر جي "نئين سجاڳي" (نشاة ثانيه Reniasance) جو بنياد ڪشنچند بيوس وڌو. هن نه رڳو ڪلاسيڪي دور جي صحتمند روايتن سان ناتو جوڙي، سنڌي شعر جي تاريخ جي ٽٽل ڪڙين جو تسلسل ملايو، پر جديد شاعريءَ جي پيڙهه جو پٿر پڻ رکيو. انهن ڪشنچند بيوس جي ڪوتا-گلابي وات کي شيخ اياز، عبدالڪريم گدائي،

نارائڻ شيام، هري دلگير، نياز همايونيءَ، تنوير عباسيءَ، ذوالفقار راشديءَ، شمشيرالحيدريءَ ۽ اُستاد بخاريءَ پنهنجو ڪيو. اڳتي هلي سنڌي جديد شاعريءَ جي دنيا ۾ گهڻ-پهلوئي انقلاب اچي ويو. نه صرف بيت ۽ وائي جي شاعري، نئين انداز، نئين موضوع ۽ نون مسئلن کي ساڻ کڻي زنده ٿي ويئي، پر نين شعري روايتن ۽ نين صنفن به جنم ورتو. اهڙيءَ طرح سنڌي غزل به نئون روپ ۽ نئون جنم ورتو. اهو ٻارڙو، جنهن کي سانگيءَ آگر ڪان وٺي هلائڻ جي شروعات ڪئي هئي، اَن ڳڀرو جوان جي صورت اختيار ڪري ورتي، ۽ اڄ سنڌي غزل جي حُسن جي هاڪ "ولاتون واسي" چڙهيون آهن. اڄ سنڌي غزل، فارسي زمين ۽ بندشن، وزنن ۽ تشبيهن، خيالن ۽ موضوعن جي اونداهي جهنگ مان لڪري، روشنين ۽ سچاين جي دُنيا ۾ پهچي چڪو آهي. اڄ اَن مان ڪفن ۽ ڪافور جي بُوءِ بدران زندگيءَ جي بهارن جي خُوشبوءِ اچي رهي آهي. اڄ جديد غزل جي آسمان جي ڪهڪشان (Milky way) ۾ هڪ طرف شيخ اياز، نياز همايوني، شمشيرالحيدري، تنوير عباسي، ذوالفقار راشدي، اُستاد بخاري، عبدالحليم جوش، وفا ناٿن شاهي، عبدالحڪيم ارشد، راشد مورائي، امداد حسيني ۽ مير محمد پيرزادو تارن وانگر چمڪي رهيا آهن، ته ٻئي طرف نارائڻ شيام، هري دلگير، ايم-ڪمل، پريو وفا ۽ ارجن حاسد جوت جا ڦوهارا برسائي رهيا آهن. سنڌ جي سچاڻ دانشور، سائين محمد ابراهيم جويي جي راءِ ۾:

"اڄ سنڌي غزل، پنهنجي سنڌي ادا سان، اسان جو پنهنجو غزل بڻجي چڪو آهي."(٢)

١٩٧٠ع کان اڄ تائين سنڌي شاعرن جي جيڪا نئين ٽهي پيدا ٿي چڪي آهي، اَن مان گهڻن جو لاڙو نئين ڪوِتا ڏانهن رهيو آهي. نئين ڪوِتا ۾ ايم-ڪمل چوائي: "ٻڌن ڏکونهن، سيتن جو سيتاڻ، لفظن جي توڙ يا جوڙ، سڀ شاعر جي شعري تجربي جي اظهار ۽ سندس جذبي جي شدت تي منحصر آهي. ڪي به ليڪا يا حدبندي هن لاءِ ناهن. پر غزل ۾ اها آزادگي ناهي."(٣) غزل لکڻ هر ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه آهي. نوجوان شاعرن، نئين ڪوِتا جي ڪيتر ۾ نهايت خوبصورت روايتن کي جنم ڏنو آهي، پر ڪجهه اهڙين بيقاعدگين کي به پيدا ڪيو آهي، جن شعر جي حُسن کي جهڪو ڪري وڌو آهي. غزل، سنڌي روايتن کي پنهنجو ڪري، اجنبيت گنوائي، جيڪو نج سنڌي صنف وارو روپ اختيار ڪري ورتو هو، هن دور ۾ اُن جي موت جا آثار نظر اچڻ لڳا هئا، پر ڪجهه نوجوان شاعر اهڙا به پيدا ٿيا، جن سنڌي غزل کي مرڻ نه ڏنو ۽ شيخ اياز جي هن شعر جو روپ بڻجي آيا ته:

اچـا رُڃ مـان رڙ اچـي ٿي اچي ٿي،
متان ائين سمجهين مُئـا مـور سارا!

اهڙن نوجوان شاعرن ۾ ٻين ڪيترن همعصرن سان گڏ، جيڪو نالو ڪوِتا-آڀ تي صُبح جي تاري جيان اُڀري آيو، سو آهي اياز گل. اياز گل، سنڌي شاعريءَ جي هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي. هن بيت ۽ وايون به چيون آهن، ترائيل ۽ دوها به لکيا آهن پر سندس سڃاڻپ نئين ٽهيءَ

۾ خاص ڪري ”غزل“ جي شاعريءَ جي ڪري نمايان آهي. هن نوجوان شاعر وفا ناٿنشاهيءَ کان پوءِ، غزل ڪي بنهه نئين وات ڏيکاري آهي ۽ سندس لاڳيتو غزل لکڻ جي مشق، ڪيترن سينئر شاعرن کان چرڪ پرائي ڇڏيا آهن. اياز گل جي غزل جي شاعري، بيان جي انوکي انداز ۽ نرالي اسٽائيل جي خيال کان ٿورڙي وقت ۾ پاڻ مڃائي چڪي آهي. هن غزل جي بنيادي فني ضرورتن، وزن، قافيي، رديف ۽ ربط کي قائم رکندي، خيال ۽ وزن جا سٺا تجربا ڪيا آهن.

۱۹۷۸ع ۾ ڇپيل، اياز گل جي پهرئين شعري مجموعي ”سوچون سرها گل“ جي مهاڳ ۾، سنڌ جي برک شاعر تنوير عباسيءَ لکيو هو: ”اياز گل، نئين ٽهيءَ جو اڳرو شاعر آهي. هن جي شاعري اُن موڙ تي پهتي آهي، جتان آڏار شروع ٿي ٿئي. ائين به آهي ته اياز گل آڏار جي شروعات ڪري چڪو آهي.“ (۴) اياز گل پنهنجيءَ اُن آڏار ۾ ۱۹۷۸ع کان ۱۹۸۶ع تائين ڪهڙي ارتقا ڪئي آهي، اُن جو پتو ۱۹۸۰ع ۾ ڇپيل سندس ٻئي شعري مجموعي ”پيلا گل پلاند ۾“ ۽ ۱۹۸۴ع ۾ ڇپيل ٽئين مجموعي ”ڏينهن ڏٺي جا سپنا“ مان ۽ ان کان پوءِ اڄ تائين سندس ڪيل ڇپيل شاعريءَ مان پئجي سگهي ٿو.

اياز گل جو غزل، نئين ڪوتا وانگر خيال جي لحاظ کان ”نئون غزل آهي“، پر هن نئين غزل جي زمين ۾ ڪامياب تجربا به ڪيا آهن. شمشير الحيدريءَ، منهنجي شاعري تي ۱۹۷۸ع ۾ راءِ ڏيندي لکيو هو ته: ”سندس (تاج جي) گروهه جي شاعرن لاءِ دراصل موضوع ۽ لفظن جي چونڊ ۽ استعمال جو مسئلو آهي. نوان مسئلا، نوان لفظ ۽ لفظن جا نوان مفهوم گهرن ٿا.“ (۵) اڄ اياز گل جي شاعريءَ جو گُوڙهو اڀياس ڪبو ته معلوم ٿيندو ته اڄ هن وٽ نه موضوعن جي کوٽ آهي، ۽ نه ئي اُن لاءِ لفظن جي چونڊ، استعمال ۽ نئين مفهوم جو ڪو مسئلو آهي. اياز گل ڪي پنهنجي دور جا مسئلا نه رڳو منفرد انداز ۾ پيش ڪرڻ جو ڏانءُ آهي، پر اُن لاءِ گُنل پيڻل لفظ به ڪم نه ٿو آڻي. بلڪ تنوير عباسيءَ جي لفظن ۾: ”هن وٽ گُنل پيڻل اکرن وارا سڪا نه ٿا ملن. ائين ٿو لڳي ته اياز گل نئين ضرب خاني جي شروعات ڪري، نوان سڪا پلتيا آهن.“ (۶) ان ڳالهه جي ثبوت طور اياز گل جي شاعريءَ مان ڪجهه مثال پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو.

هر شاعر، ”ياد“ جي سهاري جيئندو آهي. يادون ئي هن جو ٻي بها سرمايو هونديون آهن. ان ”ياد“ لفظ کي اياز گل مختلف موقعن تي مختلف ذهني ڪيفيتن جي دباءَ هيٺ ڏسو ته ڪيڏي نه خوبصورت انداز ۾ پيش ڪيو آهي:

يادون، سپنا، خطَ، اوهان جا،
جيئڻ ڪاڻ سهارا تي پيا!

—

منهنجي ياد ائين رهندئي جڻ،
ذهنن تي ڪا لوڪ ڪهاڻي!

ذهن ڪان ياد ڇنبڙي ڇميون ٿي وڻيون،
آس اوسيئڙي جا ٿي ڳوڙها اکيا!

—

يادون بارود جي سرنگهن جان،
ذهن ۾ هر طرف ڌماڪا هين!

—

سڀ وچن خيال جڪڙيا آن ۾،
ذهن تي ياد جو چارو هوندو!

—

ذهن جي بڪ شيلف ۾ آهن،
يادون بند ڪتابن وانگي.

مٿين مثالن ۾ يادن کي جيئڻ ڪاڻ سهارو سڏڻ، ياد کي لوڪ ڪهاڻيءَ سان ڀيٽڻ، ياد جو ذهن کان ڇنبڙي ڇميون وڻڻ، يادن کي بارود جي سرنگهن سان ڀيٽ ڏيڻ، ياد جي چاري ۾ خيالن جو جڪڙجڻ ۽ يادن جو بند ڪتابن وانگر بڪ شيلف ۾ هجڻ، جهڙا فقرا، تشبيهون ۽ محاورا ڪم آڻي، اياز گل ثابت ڪيو آهي تہ هن وٽ موزون لفظن جي چونڊ ۽ انهن جي استعمال جو ڪو مسئلو نہ رهيو آهي.

هند جي سنڌي اديب واسديو موهيءَ، سنڌيءَ جي مشهور غزل گو شاعر ارجن حاسد جي مجموعي "ميرو سچ" جي شاعريءَ تي راءِ ڏيندي لکيو آهي تہ: "هن نون پيچرن ۽ لفظن کي معنائن جون نيون سمتون ڏنيون آهن" (٧). اها بہ هڪ سٺي شاعر جي ڪسوٽي آهي. اياز گل جا غزل پڙهبا تہ معلوم ٿيندو تہ هن نوجوان شاعر بہ نہ رڳو لفظن کي نيون معنائون بخشيون آهن، پر معنائن کي نوان رُخ بہ ڏنا آهن. جهڙوڪ:

چمپا! منهنجي غزلن کي،
پنهنجي ٿوري خوشبوءِ ڏي.

—

پنهنجي ڪمري جي گند ڪچري جان،
ڪو ذهن سان ٿو ٻهاري مون کي!

مٿين شعر ۾ اياز گل، محبوب جي حسن جو ذڪر ڪيو آهي، پر "چمپا" لفظ ڪم آڻي، حُسن ۽ هڳاءَ جي ان هستيءَ جو روايتي نالن (دلبر، سڄڻ، پرين، محبوب وغيره) وٺڻ کان سواءِ بيان ڪري ڪمال ڪيو آهي. ٻئي شعر ۾ ڪنهن جي بيرخيءَ ۽ وساري ڇڏڻ جي پيڙا جو ذڪر ڪيل آهي. پر ان لاءِ شاعريءَ ۾ عام طور استعمال ٿيندڙ لفظن کي ڪم آڻڻ بدران

هن ”ڪمري جي ڪند ڪچري جيان ذهن مان ٻهاري ڇڏڻ“ جو محاورو ۽ ترڪيب ڪم آڻي، لفظن کي نئين معنيٰ ۽ نئون رُخ عطا ڪيو آهي.

جديد شاعرن، نئين غزل ۾ اڄ جي دور جي احساس، انسان تي پيل ذهني دٻائن ۽ بندشن ۽ انساني مسئلن کي نون اشارن، نين علامتن ۽ نون لفظن جي جامي ۾ پيش ڪيو آهي. ان ڏس ۾ به ايازگل جي پيش قدمي وڻندڙ آهي. اڃو ته ڏسون ته هن ان ڏس ۾ ڪهڙي وک وڌائي آهي:

ڪچي مٽيءَ مان جوڙي زندگيءَ کي،
تکي برسات ۾ نڪري پيا سي!

—

مان ڪنهن پيار جو قصو آهيان،
ڇڻ ته بيروت جو حصو آهيان.

—

منهنجي اندر ۾ بغاوت آهي،
تيڻ دنيا جو مان نقشو آهيان!

—

امن جي جيئري لاش تي ٿي ڏئي،
جنگ جي ڪوڪ ڪجهه لامارا!

—

دک، انتظار، تجسس ۽ وري دک،
جيون ٿو هاڻ ڊرامو لڳي قسطوار ڪو!

—

ڪُهت ڪي کهتائڻ ڏيو،
ڪي ڪهڙيون ته ڪپائڻ ڏيو!

—

هن ڊٺل شهر تي ٿي،
نئون شهر اڏائڻ ڏيو!

ايازگل داخلي نوعيت جي گهڻي ۽ خوبصورت شاعري ڪئي آهي، پر سندس داخليت صرف من-پيڙائن تائين محدود نه آهي ۽ نه ئي هو ذاتي احساس ۽ جذبا پين تي مڙهڻ گهري ٿو. هن جي داخليت ۾ به وسعت ۽ ڪشادگي آهي ۽ هو آن ۾ خارجي ماحول جي اثرن کان جند ڇڏائڻ جي لاڪار ڪوشش نه ٿو ڪري، پر پنهنجي اظهار ۾ بلڪل چٽو آهي. مسئلن کي ۽ پنهنجي من-وارتائن کي معجهائي ۽ تجريدي انداز ۾ پيش نه ٿو ڪري. مثال طور ڏسو هي ڪجهه شعر!

توکان پري دل تي دلبر،
آيسري آيا ڇڻ ڏوهر.

انڌلٽ جهڙا سپرين تو بن،
جيون پاڻيءَ جيان بيرنگ!

هڪڙيءَ پينگهي ۾ جهوليا هون،
غم پڻ منهنجو ئي سن آهي!

درد ٻه دل جو سات ڇڏي ويا،
راڄن جي غدارن وانگي!

سنگ ساٿي نه ڪوئي ٻيلي آ،
زندگي ڄڻ خدا جئن اڪيلي آ!

درد ٻارن جيان ٿا رانديون ڪن،
پکيڙيو گهر جو پڌر آهيان.

لڙڪ ته گهر جا ٻاتي آهن،
ٿڪ ته ٻاهر جا ماڻهو!

اياز گل، پنهنجن جذبن، احساسن ۽ سوچن جي اظهار لاءِ هرويرو حسين ۽ مترنم لفظن جي چونڊ ڪونه ٿو ڪري، پر پنهنجي ماحول ۽ دور جي مروج ٻوليءَ ۾، پنهنجن مشاهداتي تاثرن کي تخليقي انداز ۾ پيش ڪري ٿو، جيڪا ڳالهه ثابت ڪري ٿي ته هن وٽ لفظي بازيگري ۽ مصنوعيت پڻ نه آهي. مثال طور:

اوهان جي در تي اڃين بيٺا رهياسين،
گهٽيءَ جي نالي جو ڄڻ بورڊ هاسين!

او پرين! زندگيءَ جو هرهڪ پل،
تنهنجيءَ شاديءَ جو ڪارڊ آهي ڄڻ!

اڄڪلهه پنهنجو جيون ائين ڄڻ،
ٻيسن بجي ڪان پوءِ ڪئمپس!

دنيا ٻي بيزار ڪيو آ،
ٽي-ويءَ جي اشتهارن وانگي!

اياز کل جي غزلن جي ٻولي پيچيدي، ڳوڙهي ۽ ابهام واري نه آهي، پر ان ۾ سادگي آهي، ليڪن سندس ٻولي ايتري سادي به نه آهي، جنهن مان سطحيپڻي جو احساس ٿئي. هن جون تشبيهون پڻ سندس سنڌي ساديءَ مروج ٻوليءَ وانگر ساديون ۽ سندس آسپاس واري ماحول مان ورتل آهن. سندس شعر جي سادي ٻوليءَ ۽ عام فهم تشبيهن جا ڪجهه مثال ڏجن ٿا:

رم جهم راڳ رچايا آهن،
ڪورا نينهن آپايا آهن.

—

چير ٻڌي جذبن جي مُون،
پنهنجا گيت نچايا آهن!

—

سوچ نئينءَ ڪان ڏار ڪٽلا ائين،
ڏَپ ڪيل جيئن بيٺل پاڻي!

—

درد ڪو جنهن ۾ ناهي دوست!
سا دل پٿر آهي دوست!

—

لوڪ سارو سُمهي پيو آهي،
ليڪن مهتي خيالَ جاڳيا هن!

—

تنهنجو چهرو قرآن،
تنهنجا هٿڙا رحل!

—

شهر ماڻهن سان پريل ڪو به خريدار نه پر،
اُٽڪ پنهنجا به ٿيا سنڌي ڪتابن وانگي!

—

بدنُ اوهان جو چوڏهينءَ-چنڊ،
بادلُ ململ جو پهراڻ.

—

ڪُل خوشبو ڦهلائي پوءِ،
ٽُٽندو تاريءَ سان ڇٽندو!

شاعري تہ تمام گھڻا شاعر ڪن ٿا، پر شاعريءَ ۾ آرٽ (ڪلا Art) ڪو ڪو شاعر پيدا ڪري ٿو. جديد سنڌي شاعريءَ ۾ شيخ اياز ئي هڪ اهڙو شاعر آهي، جنهن شاعريءَ ۾ ڀرپور آرٽ پيدا ڪيو آهي. هن جي "ڀونئر ڀري آڪاس" کان وٺي "چنڊ چنبيليءَ ول" تائين يا ان کان پوءِ ڪيل سموري شاعري، آرٽ جو بهترين مثال آهي. جڏهن تہ سندس همعصر شاعرن مان ڪيترن جي شاعريءَ مان آرٽ ختم ٿيندو پيو وڃي. ٿئين ٿهيءَ جي شاعرن مان، شاعريءَ ۾ آرٽ پيدا ڪرڻ جي ڏس ۾ ايازگل، پنهنجي ڪافي همعصرن کان اڳتي نڪري چڪو آهي. هن جي غزلن ۾ سماجي شعور ۽ قومي جاڳرتا جون ڳالهيون، پروپيگنڊا بدران آرٽ جو بيحد حسين نمونو پيش ڪن ٿيون. پانهنجي احساس ۽ آجپي جي آس کي جنهن دلپذير انداز ۾ ايازگل بيان ڪيو آهي، سو سيڪنهن جي وس جي ڳالهہ نہ آهي:

ڪوڙ، اونداهہ مان نہ ناهہ ڪيو،
اهڙو نڪتو بہ ناهہ ۾ رڪجان!

—

پويان اونده جي وَر چڙهي لہ وڃن،
ديپُ ٻاري ڪو راهہ ۾ رڪجان!

—

ڪيئن ڪرڻ ٿي قومو ڏينڌو،
ڌرتيءَ ۽ قومن جون ڳالهيون!

—

ٿون ٻلي ڪيس سُڪ وسٽي چنڊ،
هيءَ ڌرتي تہ روح راڙو آ!

—

روپُ وٺي نئون آءُ وري روپا ڪولهي!
تاريلون ۽ ٿترُ ٻُڌي ويو اونده ۾.

—

سج جو موتُ ڪوئي ٿيٺو آ؟
ڏسُ ٿين تاوَ مان ٿو آپران مان.

—

اڄ بہ مهراڻ سچو ميانئي آ،
لاٽَ جون ٻاٽَ تي ڏکاهون ماڳيون!

حوالا

(۱) سنڌي غزل: شيخ عبدالرزاق "راز".

(۲) م. ا. جويو- مهاڳ "پيلا گل پلاند م"، ص ۰۱

(۳) ايم. ڪمل- "نئين غزل تي مختصر نوٽ"، "روشن راهون ڌنڌلا ماڳ"، ص ٦٧.

(٤) تنوير عباسي- "نوان پلئيل سڪا" (مهاڳ) "سوچون سرها گل، ص ٧-٨.

(۵) شمشيرالحيدري- "وچ وراڪا سوچ" (مهاڳ) "سوچون سرها گل"، ص ۵۲.

(٦) تنوير عباسي- "نوان پلئيل سڪا" (مهاڳ) "سوچون سرها گل"، ص ۸.

(٧) واسديو موهي- "نئون محاورو" (مهاڳ) "ميرو سج"، ص ۸.

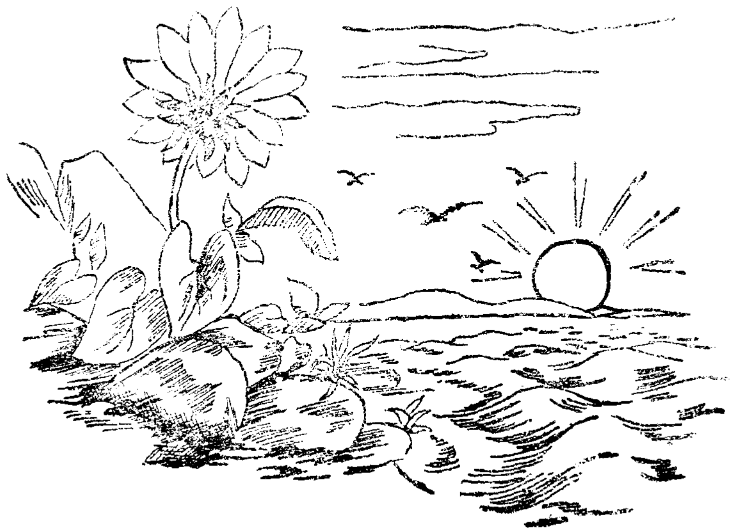

صفحا ساروڻين جا

شام جي سناري ڏانهن

[ماڏڪ جي ياد ۾]

نصير مرزا

● زندگيءَ جي ڪنهن انتهائي نويڪلي گهڙيءَ ۾ مون پنهنجي آفيس جي لان تي ليٽي، ماڏڪ جي نالي اربيل تاج بلوچ جو هي نظم ڪاغذ تي اتاريو:

تون ٻه چؤواٽي تان موٽئين ساٿي
آئنيا چُور ٿيا
هار سينگار ڦِٽا
عڪس رنگين هئا، جيڪي ٽُٽي پيا سارا.
سارو ماڻداڻ تي
زهر آب ويو
عارضي طور سهي
درد بيتاب ڪيو
ڏاڍو بيتاب ڪيو.

نظم اتاري، ڪتاب بند ڪرڻ جي خيال ڪان، نظم تي پيپرويٽ رکي ڪيس تيز هوا ۾ چٽيل پنن سان گڏ اڏامي وڃڻ ڪان بچائڻ چاهيم پئي، تڏهن مون کي سارتر جي چيل هڪ ڳالهه شدت سان ذهن تي تري آئي. 'مان جڏهن لکندو آهيان تڏهن مايوسيءَ جي چار مان ڪنهن خوبصورتيءَ کي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان.' مون چپن ۾ پُرٽڪڻ شروع ڪيو... ۽ جڏهن مان لکندو آهيان، تڏهن خوبصورتيءَ جي چار مان مايوسيءَ کي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان. شايد تيز هوا جي زور تي نظم تان پيپر ويٽ هٽي ويو هو. مون ڏٺو، منهنجو ڪاغذ ڪٿي پري پري اڏامندو پئي ويو، ۽ وقت ڪيڏي نه تيزيءَ سان فل اسپيڊ ۾ پرسان لنگهيو وڃي. مون کي لڳو، اڃالڪ امرتا-پريتم، مون سان ڪنهن سهڻي ۾ ڊائلاگ شروع ڪري ڏنو آهي. نظم لکڻ خدا جي باغ مان صوف چورائڻ وانگر آهي. مون چيو: صحيح! پر ٻهه پنهنجي ڪنهن دوست کي ياد ڪري، ڪجهه لکڻ، ڪوفي ۽ شام جي بازار مان، انبوهه ماڻهن جي وچ مان، بيمار ۽ قيدي امام زين العابدين جيان اگهاڙين پيرين لنگهڻ وانگر آهي.

تڏهن اوچتو مون کي ليڊي ڊفرن اسپتال اڳيان لنگهندي "ماڻڪ" سان پنهنجي آخري ملاقات ياد آئي. مسان تڪڙو تڪڙو هلندو گاڏي ڪاتي ڏانهن ۽ هُو سامهون ڪان ڪوهه لور سئيما وٽان، نڪ جي سڌ ۾ هلندو پئي آيو.

ماڻڪ!

بي اختيار سامهون ڪان ايندڙ شخص کي ڏسي اوچتو سنهنجي چپن تي هن جو نالو لهر وانگر چڙهي آيو.

ڪوئي دوست به هن سان گڏ هو ۽ بريف ڪيس پنهي جي هٿن ۾ هئا.

وقت ڇا ٿيو آهي نصير!

پرسان لنگهندي اوچتو هن مون ڪان ٽائيم پڇيو.

[ڏاڍو خوفناڪ! ڏاڍو خطرناڪ!] مون دل ۾ چيو ۽ واچ ڏسي ٻڌايم.

پوڻا ڇهه شام جا.

......

شايد حيدرآباد ۾ ماڻڪ جي اها آخري شام هئي.

ان ڪان پوءِ

پنڇي گم ٿي ويو.

نيري نڀ ۾

اوٿيهه سؤ نوي ڪان ان سال اڳ، هُو شخص ماڻڪ هو. پنهنجي شناختي ڪارڊ ۾ (۽ شايد پاسپورٽ ۾ به) اوڻيهه سؤ نوي تائين ميٽيءَ جي مُٺ بڻجي چڪو. (۽ جنهن مٽيءَ جو هو ماڻڪ هو، ان ۾ ئي رک ٿي ويو) هن جو سرير، هن جون ڳالهيون، هن جي وات مان نڪتل سڀ لفظ، سڀ جملا، هوا ۾ هوا ٿي چڪا آهن. هن جو آواز، الوپ ٿي ڪنن ڪان پري وڃي چڪو هو...۽ لاحاصل ۽ لڳاتار جستجو ڪرڻ جي باوجود، ماڻهو ويچارو ڇاهي؟ ڇا آهي ويچارو ماڻهو؟

سمونڊ جي سطح تي ڳرندڙ برف.

ڳرندڙ برف.

ڳرندڙ برف!

●

۽ ٢٦- جنوري اوڻيهه سؤ پياسيءَ جو سج، ماڻڪ لاءِ چڻ اپريوئي ڪولڊ. هو پنهنجي موهني بازار واري گهر ۾ پنهرن جو اوچتو ڳالهيون ڪندي ڪندي خاموش ٿي ويو، ۽ شام ٿيندي ئي هن جي وَني ورڌوا، پُٽ يتيم ۽ گهر-اڱڻ ويران ٿي ويو. درو ديوار تي چڻ ازلي ابدي سناٽو ڪنهن پکيڙي ڇڏيو.

ياد ماضي

● ١٧-٢٧ع جو زمانو... قليلي واهہ جي ڪناري سان پرپيات آرٽس سرڪل جي آفيس هئي (الاس، اچ اتي ڪڙهائي گوشت، تڪا ڪباب جي ماڊرن ريسٽارنٽ 'ڪيفي لب مهراڻ' آهي). آتي شام جو چانهہ جي ڪوپ تي سائين نثار حسينيءَ وٽ اديبن، شاعرن، انڊرگرائونڊ شاگرد اڳواڻن ۽ فنڪارن جي سڀا سجندي هئي. ان ئي سڀا ۾ مون علي بابا، جام ساقي، بيدل مسرور، شوڪت شوري ۽ ماڻڪ کي پهريون دفعو ڏٺو هو. ڪنهن موڪل واري ڏينهن، ته سان سائين نثار حسينيءَ سان گڏجي تنقدي آغا جي آن نندڙي ڪوارٽر تائين به ويو هئس، جتي ماڻڪ ۽ سندس ساٿاري مير ٽيپو گڏجي مسواڙ تي رهندا هئا. ان ڏينهن، ماڻڪ مون کي پنهنجي گهر وانگر ڊسٽرب، ٽڙيل پکڙيل ۽ وکريل لڳو هو. اڱڻ ۾ ورانڊي ڪان رڌڻي جي دريءَ تائين تاڻيل رسي. رسيءَ تي اونڌا سڌا، ڇپا ڦڏا ڪپڙا، ٽوال ۽ جوراب ٽنگيل. وهنجڻ جي جاءِ جي در وٽ بالٽي ۽ چپل بي ترتيب انداز ۾ رکيل. اونهاري جي آس ڪان واڻ بچائڻ لاءِ ڪٽ ديوار جي چانو ۾ آپ-ڪڙي بيٺل. ورانڊي جي پيلر سان پکل پانهن واري ڪرسيءَ تي شيوُ جو سامان آس ۾ اڇليل. اندر ڪمري ۾ به اهڙي ئي ڪنڊيشن. ان ڏينهن سائين نثار، مير ٽيپي ۽ ماڻڪ الائي ڪهڙن ڪهڙن موضوعن تي ويني ڪچهري ڪئي ۽ هر ڳالهہ ڪان لاتعلق ٿي، مون ان جاءِ جو جائزو پئي ورتو ۽ سوچيو: اڇا ته 'حويليءَ جا راز' ۽ 'لڙهندڙ نسل' جو ارڏو ليکڪ هن گهر ۾ ٿو رهي!؟

● ماڻڪ جي شروعاتي ڪجهي ۽ گهريلو زندگي جي اِسٽڊي ڪرڻ جو گهڻو وجهہ ڪڏهن به ڪونہ مليو هو مون کي. زندگيءَ جا جيڪي پل گهڙيون، پهر مون هن کي ڏٺو ۽ مشاهدي هيٺ آندو هو، ان مطابق هو مون کي هميشه 'اِن سيڪيور' لڳو. لڳندو هو ڄڻ هو غيرمحفوظ آهي. پنهنجي ناول 'ساهہ مٺ ۾' جي نائڪ وانگر هن کي شڪ هو، تہ ڪو ماڻهو هن کي فالو پيو ڪري. ڪو شخص هن جي پويان آهي ۽ هُن سان ڳالهائيندي اوچتو لڳندو هو، تہ هُو زنده رهڻ لاءِ ڪنهن (Justification) جي ڳولا ۾ آهي. (۽ ان ڳولا ۽ تلاش ۾ هلندي هو اڄ ڪيڏو نہ اڳيان نڪري چڪو آهي) هُن سچي زندگي اندرئون ڳالهايو. بحث ۾ ڳالهائيندي، هن جي انداز ۾ شدت ضرور پيدا ٿيندي هئي، پر آواز ۾ لائوڊنيس، ڪاوڙ يا ڪروڌ جو اظهار هرگز نہ. ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ هو اڪثر بهادري ۽ جرئتمندي جو بہ مظاهرو ڪندو هو. باغيانہ ڳالهين ۾، هن جون ڳالهيون اڪثر گهيرو سوچ ڏيندڙ ۽ سچيسٽو هونديون هيون. (۽ بلوان ۽ سگهہ ڀريون ڪهاڻيون لکندڙ ماڻڪ، شخصي زندگي ۾ هڪ الڳ ماڻهو ۽ ڊنل شخص هو (ڊپ شايد ان ڳالهہ جو بہ تہ: دل شڪني نہ ٿئي ڪنهن جي. سندس ڳالهين مان ڪو ڏک نہ پهچي ڪنهن کي. ايذاءُ نہ رسي ڪنهن کي). مون هن کي واچُ ڪيو ۽ ڏٺو هو، تہ هو اڪثر پنهنجي اندر ۾ شانت ۽ گمنام رهڻ پسند ڪندڙ شخص هو. وڏيون محفلون، وڏا بيان ۽

جي مري ٿيا نه مات

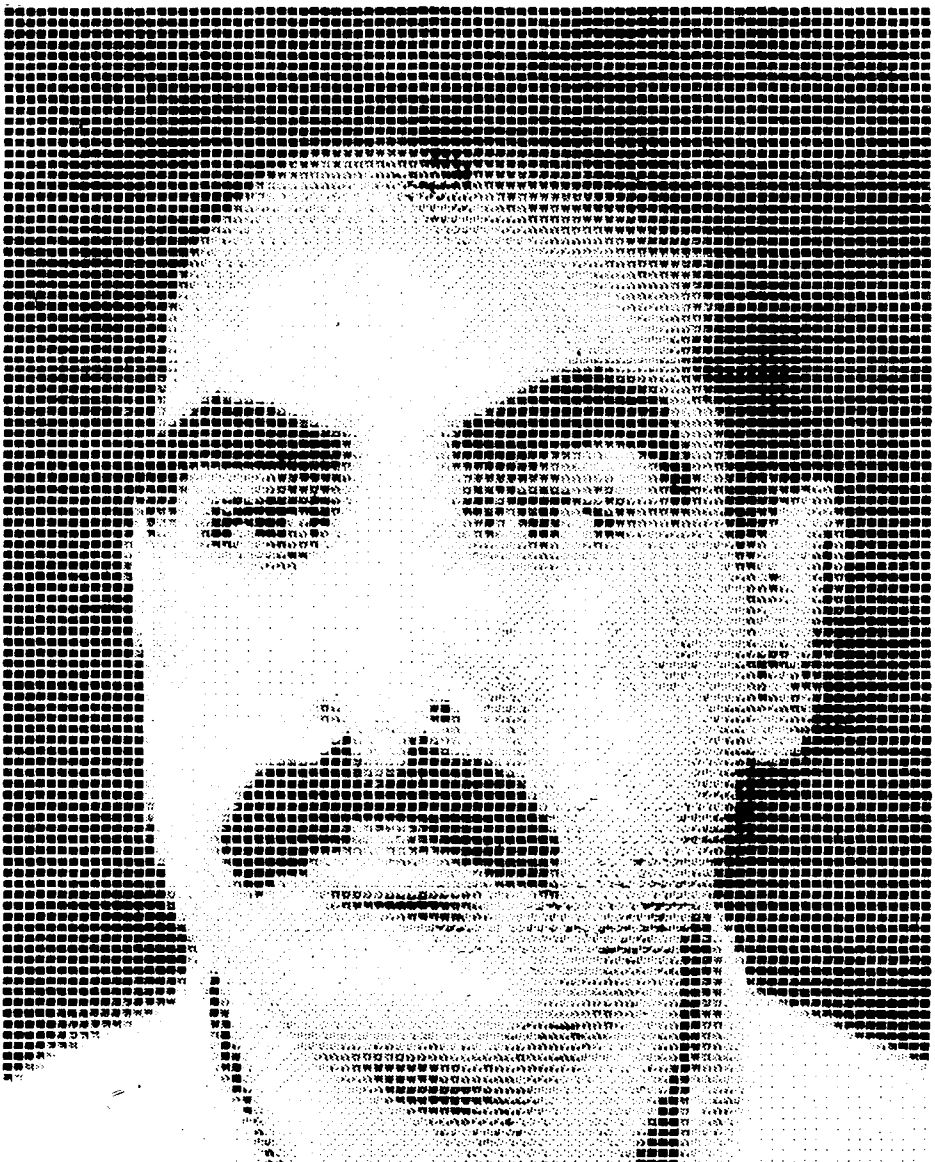

ماڻڪ

جنم
٥- مارچ ١٩٤٣ع

وفات
٢٦- جنوري ١٩٨٢ع

پيارا دوست نثار

السلام! خوش هوندين -

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

جواب جي [illegible] انتظار رهندو -

[illegible]

[illegible]

ماڻڪ جو اهو خط، جيڪو وفات کان ڏهاڪو ڏينهن اڳ نثار حسيني کي لکيو هئائين

وڏيءَ عمر جا بيوروڪريٽ ٽائپ اديب، شايد هُن کي پسند ڪونه هئا. اِن ڪري، سون هن کي وڏيز محفلن، وڏن ماڻهن جي فيئرويلس ۾ ڪڏهن به آٿ ويهه ڪندي ڪونه ڏٺو هو (۽ بئُل ڊاگ ماڻهن جي هِن سماج ۾، ماڻڪ هڪ يوگيءَ جي زندگي بسر ڪندڙ شخص هو). اسٽيٽس جي لحاظ کان هو قطار جي آخر ۾ بيٺل، مڊل ڪلاس جو پريشان ماڻهو هو. ٿوٺيون ۽ ماما هٽي، بي ضمير ماڻهن جي انبوهه ۾، نه هُن ڪڏهن اڳيان وڌڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ نه ئي ڪا ڪرڻ پئي چاهي: 'ائين ڪرڻ جي نه تربيت آهي ۽ نه مزاج' (ماڻڪ جي هڪ خط مان)... ۽ بي پناهه تخليقي صلاحيتن هجڻ جي باوجود هو سڄي زندگي سترهين گريڊ جو آفيسر بڻجي نه سگهيو. ها! هُن ايم ايڊ ۽ بي ايڊ ۾، آءِ گريڊ ضرور حاصل ڪري ورتا هئا.

● ۽ اوڻيهه سو ايڪاسيءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري، اِنهن زيادتين جي پس منظر ۾، جڏهن ظفر عباسي هڪ انٽرويو ۾ هُن کان پڇيو هو ته.

ڪنهن سان ڪا شڪايت؟

جواب ڏنائين: ڪنهن کان به نه.

پلا نفرت؟

صرف هِن ديس جي دشمن ۽ انسان جي دشمن کان سخت نفرت اٿم.

● ستاويهين جنوريءَ جي جنهن ڪوهيڙي ۾ ورتل شام جو، نواب شاهه جي موهني بازار مان لنگهي، اسين ماڻڪ جو پُرسو ڏيڻ لاءِ هُن جي گهر وارن ۽ گهر جو ڏس پتو پڇڻ لاءِ واجهائي رهيا هئاسين، تڏهن مانڊڻيءَ نما هڪ هٽ وٽ، سائيڪلن جا پنچر ٺاهيندڙ پوڙهي شخص ڏانهن وڌي ويا هئاسين.

يا عزيزا!

ماڻڪ صاحب جي گهر جو ڪو ڏس پتو؟

ماڻڪ!

ڪير ماڻڪ؟

جيڪو ڪهاڻيون لکندو هو ۽ ڪالهه پنهنجو رضا ڪري ويو آهي.

ها... ها ميمڻ وارو ڇوڪرو نه، جنهن خودڪشي ڪئي هئي!

خودڪشي؟

۽ اسان سڀني دوستن جا چهرا، پوڙهي شخص جي ان اوچتي اطلاع تي، سواليه نشان جو اسٽيڪر بڻجي، هڪ ٻئي جي چهرن تي پنڊولم وانگر لڙڪڻ لڳا.

● ماڻڪ جي اِن دکدائڪ پڇاڙيءَ بابت، ۽ ڏچڪو رسائيندڙ اِن بدل خبر جي پس منظر ۾، سنڌس آپگهات جو ڪو ثبوت ڪونه ڪارڻ. ڪوئي مضبوط ثبوت، ان وقت بظاهر ته ڪنهن کي به ڪونه پئي سُجهيو. پر وفات کان ڏهه ڏينهن اڳ، سائين نثار حسينيءَ وٽ پهتل سندس

آخري لکيل خط (۽ واقعي آخري خط مان) آن جا انديشا، ان مان چاهجن ته ڪيئي سگهجن ٿا.

پيارا نثار! هھڙي قسم جا خط اڳ به لکي چڪو آهيان. وري هڪ ڀيرو يقين ڪرڻ چاهيان ٿو. ڳالهه دراصل هيءَ آهي ته هتي مون کان نڪو وڪالت ٿي هلي ۽ نه ڪو ميڊيڪل اسٽور. تربيت ئي اهڙي ٿيل آهي جو پڻهي ڏندن ۾ نڳيي- جيڪا مون ڪي نٿي اچي. مان اِهو ڄاڻڻ ٿو چاهيان ته ڇا اِتي سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ ۾ ڪا جاءِ خالي آهي؟ مون وٽ ايم اي سوشالاجي ۽ ايم ايڊ جون ڊگريون آهن.

ذهني ٽڪ سبب في الحال لکڻ ڇڏي ڏنو اٿم. نصير جا ڪهڙا حال آهن. جواب جو بي چيني سان انتظار رهندو- اوهان جو پنهنجو منير (ماڻڪ) ١٦- جنوري ١٩٨٢ع.

● [۽ خط جي جواب جو بي چيني‌ءَ سان انتظار ڪندڙ ماڻڪ- سائين نثار حسينيءَ وٽان ڪو جوڳو جواب پهچڻ کان اڳ ئي، مايوس ٿي زندگي‌ءَ جي وشال منظر مان گم ٿي چڪو هو].

ڪا آس؟

ٻه واٽي تي بيٺل.

ڪا اميد؟

يا ته باغي ٿي آيران.

يا جڏهن صبح جو سج آيري ته منهنجو مُٺل، اڻ ساهو وجود ڪٽ تي پيل هجي.

(ماڻڪ جي ڏنل آخري انٽرويوءَ مان ڪوريل)

● عُذر خواهيءَ جي بجا آوريءَ لاءِ، جنهن ڪمري ۾ ماڻڪ جي ننڍي ڀاءُ اسان کي آڻي ويهاريو، آتسان پنهنجي اڻ-ساهي وجود سان ماڻڪ وڃي چڪو هو. ڪتولي تي آن وقت ماڻڪ جو ضعيفُ، بيمار، ڏکويل ۽ بي وَسو لاچار پوڙهو پيءُ ليٽيو پيو هو. (۽ افسوس! اهو به هاڻ مرحوم بڻجي چڪو آهي).

... سڏڪن - هاٺي آواز ۽ آپ ساهي واري تڪليف جي ڪري، ماڻڪ جي والد صاحب جي ڳالهين ۽ جوابن ۾ ڪئي اشارا، ڪئي پارَ، ڪئي ڪامائون، ڪئي ڪٿائون هيون: صبح جو هو پنهنجي ميڊيڪل اسٽور تي ويو هو. ١٢- ڏاري موٽي گهر آيو. چيائين، طبيعت ٺيڪ ڪانه اٿم. کٽ تي ليٽي پيو. ليٽڻ سان اچي پيو آلتين ۾، بي آرامي ايتري هئس جو ڏنو نه پئي ٿيو... پوءِ الائي ڪيئن آرام اچي ويس... پوءِ آرام اچي ويس... الائي ڪيئن آرام اچي ويس...؟

● [۽ منجهند ڏاري، ڪهاڻي ڪٿا ٻڌائيندڙ ماڻڪ — پاڻ ڪهاڻي بڻجي چڪو هو.]

● ماڻڪ جديد احساس جو آهو نمائندہ ڪهاڻيڪار هو، جنهن وٽ فن بہ هو ۽ فڪر بہ. جيڪو پاڻ سميت سڀني جي احساس جرات ڪري، ستل ضمير کي جاڳائيندو رهيو ۽ انهيءَ کي هن پنهنجي اخلاقي ذميداري بہ سمجهيو هو. هو ڪميٽيڊ ليکڪ هو، آهي ۽ رهندو. (ممتاز مهر)

● بي رحم. ظالم ۽ قاتل ليکڪ. سنڌي ليکڪن جي ڊگهي قطار کان هٽيل ۽ الڳ. سنڌي ادب جا نيڪيدار، جنهن کي مڃڻ لاءِ تيار نہ ـــ ۽ پڙهندڙ هن کي شوق سان پڙهڻ کان پوءِ گاريون ڏيندا آهن. (شوڪت شورو)

● ايندڙ دور ۾ ماڻڪ جا پڙهندڙ وڌيڪ پيدا ٿيندا. (امداد حسيني)

● اسين سچ کي، حقيقت کي ڪپڙا پهرائي پيش ڪندا آهيون ۽ ماڻڪ جو وڏي ۾ وڏو ڏوهہ آهي ئي اهو تہ هُن اگهاڙو سچ پيش ڪيو ۽ حقيقت تان ڪپڙا لاهي ڇڏيا. اسان مان گهڻا اِن کي قبول نہ ڪندا هئا. جي چاهين، تہ ماڻڪ کي دل کولي گاريون ڏئي سگهن ٿا.

(شوڪت شورو)

● ڪهڙين حالتن اوهان کي اگهاڙي سچ لکڻ تي مجبور ڪيو هو؟ ننڍپڻ کان تجسس جي هيرَ. انساني لاڳاپن ۽ ناتن جي مشاهدي جي عادت. ڪتابن جي اڃ ـــ ۽ سنڌي سنواتي مزاج، گڏجي لکڻ لاءِ اتساهہ پيدا ڪيو. [ماڻڪ جي آخري انٽرويو مان ڪوريل حصو].

● ماڻڪ نہ فقط پنهنجي سڀاءَ ۽ مزاج جي لحاظ کان ئي سڌو سنواتو هو، پر هُن جا ظاهري ساروپا بہ نهايت سڀاڇا سمپل هئا. پنج فوٽ ڪجهہ انچ قد، ڇهروگول. اکيون وڏيون ۽ ڪارين ماڻڪين واريون. پرؤن، روسي ماڻهن جهڙا، گهاٽا ۽ گهنڊيدار. گهاٽيون ۽ گولائيءَ تي مائل بئلينس مڇون. آڱرين جي پنين حصن ۽ ڇاتيءَ تي پشم جهڙا نرم نرم وار (۽ هٿ ملائڻ وقت يا ڏسڻ سان هٿن ۽ ڇاتي وارا اهي سنڌس وار، هميشه مون کي پريشان پيا ڪندا هئا). هٿ تيريون پيازي ۽ انتهائي ڪومل. هٿ ملائيندس، تہ لڳندو، هٿ ڪنهن آرام دہ فوم ۾ هليو ويو آهي. اهائي نرمي ۽ ملائميت هن جي آواز ۾ بہ هئي ۽ مرڪ ۾ بہ، (مان هن وقت بہ، لکندي، ڇڻ سنڌس آواز ڪنايان وينو). هن جي پرسان ويهبو، تہ لڳندو، اسين پيار ۾ سرشار ٿي، هن ۾ سمائبا پيا وڃون. سڀاءَ ۾ ايڏو اطمينان، ايڏو سڪون، ايڏي اڪيلائي جو توهان هن جي پرسان لنگهي وڃو، يا هو توهان جي پرسان ـــ پتو ان جو پنهي کي ڪونہ پوندو. هلڻ چلڻ نهايت شائستو ۽ ايڏي شفقتً سان جو پائين تہ هلندي تان ذرتيءَ تي بُوجهہ وڌيڪ نہ پئجي وڃي... ۽ مان سنڌ جي هن بنهہ ارڏي ڪهاڻيڪار ۽ ناول نگار جي اِنهن بظاهر ساروپن ۽ سڀاءَ کي ڏسي حيران وينو ٿيندو ۽ سوچيندو هئس تہ: اهڙي شخص وٽ اِهي ارڏايون، ايڏيون بغاوتون آهن آخر ڪهڙي هنڌً موجود؟ ۽ عزيزو! ماڻڪ پنهنجي همعصرن ۾ محض ڪهاڻيڪار يا ليکڪ تہ هو ئي ڪونہ ـ هو تہ باغي هو... باغي!

● ۽ ادب ۾ ماڻڪ جي ڀرپور بغاوت پڙي اعلان جو سِرو هو: ’حويليءَ جا راز‘. (۽ ماڻڪ اِها ڪهاڻي لکي جڏهن ته سنڌ جي ڏهندڙ جاگيرداري نظام جي حويلين تي زبردست شيل ڦٽو ڪيو هو. مون کي پڪ آهي ته جڏهن اِهو جاگيرداري نظام، مُڪمل طرح سان ڏهي پوندو، تڏهن حويليءَ جا راز ڪهاڻيءَ کي تعليمي نصاب ۾ ضرور شامل ڪيو ويندو ـ ممتاز مهر). ان کان پوءِ، ماڻڪ جو، سماجي قدرن ۽ انساني لاڳاپن جي اصليت کي ڏيکاريندڙ ناولٽ ’لڙهندڙ نسل‘ پڌرو ٿيو. لڙهندڙ نسل کان ادب ۾ ماڻڪ جي حوالي سان بنهه شخصي فرسٽريشن واري ادب تخليق ٿيڻ کي به جڻ هٿيِ ملي وئي. ممتاز مهر چوائي: ماڻڪ ون يونٽ جي ڏهڻ جي سُتت پوءِ واري دور جي سنڌي نوجوان جي ذهني ڪيفيت کي هڪ حساس نوجوان جي حوالي سان پنهنجي ناولٽ ’لڙهندڙ نسل‘ ۾ چٽيو آهي... ان کان پوءِ، هڪ ٻئي پويان، ’ڇهه انام ڪهاڻيون‘ ناولٽ ’رڃ ۽ پڙاڏا‘... ۽ ’ساهه مٺ ۾‘ تائين ماڻڪ جي ڪهاڻين، ناولٽن جا موضوع ۽ اسٽائيل اِنتهائي چرڪائيندڙ (۽ شايد چيڙائيندڙ به) رهيا. وڏي ۽ اهم ڳالهه هي به ته: نورالهديٰ شاهه جي ڪجهه ڪهاڻين کي ڇڏي ڪري، اهڙن موضوعن کي نه ڪائنس اڳ ڪنهن ليکڪ اهڙي ريت ڇُهڻ جي جرئت ڪئي هئي ۽ نه ڪائنس پوءِ. سنڌ ۾ پنهنجي اِن ارڏي ۽ سگهه ڀري اسٽائيل جو هُو اڪيلو ۽ آخري ليکڪ هو.

● ماڻڪ جيئن زندگيءَ کي سمجهيو ۽ محسوس ڪيو هو، تيئن ان کي پنهنجي تخليق ۾ پيش ڪيو. سندس پيشڪش جو انداز اِن حد توڙي حقيقي هو جو انهن ۾ سماجي حقيقتن ۽ بُڇڙاين جي عضون جا، انگ الڳ ڌار ڌار ڪري، ڪاڳرن تي جڻ ڊيـر ڪندو ويندو هو. ٻولي به پنهنجي ڪهاڻين ۾ هو ڪا عام رواجي ۽ ڪهاڻين ۾ مروج انداز واري ڪونه لکندو هو. حقيقتن کي چِٽڻ لاءِ، هن ٻوليءَ جو نئون گهاڙيٽو اختيار ۽ ايجاد ڪيو هو. ڏگهن ڏگهن ۽ بورنگ جملن جي پيٽ ۾، هُن واپرايا ننڍڙا ننڍڙا پتڪڙا جملا. سِٽون مختصر-سٽن ۾ فل اسٽاپ، ڪاما ۽ سيمي ڪولن جو پورو پورو خيال. انهن ڳڻن تي عُبور سبب هن وٽ لکڻ جي اهڙي سگهه ۽ تيزڪ هئي جو ڪهاڻين ۾ هو جنهن قسم جي ماحول کي ڏيکارڻ چاهيندو هو، Create ڪري ڏيکاريندو هو (مثال طور. ’گئس چيمبر ۽ ڪارو ڪاري ڪهاڻي‘ ناولٽ پاتال ۾ بغاوت. ساهه مُٺ ۾ ۽ ٻيا به) خاص ڪري ماڻڪ جڏهن سنڌ يونيورسٽي جي آرٽس فيڪلٽي ۾ مون کي ’امداد چانڊيي‘ کان، پنهنجي ناول ’ساهه مُٺ ۾‘ جو اسڪرپٽ ’ري ويوءَ‘ لاءِ ونئي ڏنو هو... ۽ جڏهن گهر پهچي اَڌ يءَ رات جو ان کي مون پڙهڻ شروع ڪيو، تڏهن ويهن پنجويهن صفحن پڙهڻ کان پوءِ، اوچتو ناول جي ’نائڪ‘ جو ڀؤ، خوف، حيرتون ۽ آڻ تڻ جڻ منهنجي رڳن ۾ سرايت ڪري ويون هيون. لڳو: آهو انقلابي پروفيسر مان آهيان. بغاوتن سان جنهن جو ذهن تمتار آهي. اهو شخص مان ئي آهيان، جنهن جي آمريت جا گماشتا، ’سي آئي ڊي‘ ۽ ’ايف آئي اي‘ جا چاڙتا واڳهه وانگر آدم ٻُو آدم ٻُو ڪندا ڳولهيندا پيا وتن. ناول پڙهندي محسوس ٿيو جڻ ڪوئي سامهون پٺ تان مون کي گهوري پيو. هوا جا آواز،

در جو نڙڪو پري کان ايندڙ ريل جي ڪوڪ. گهٽيءَ مان لنگهڻ سبب ڪنهن جي پيرن جو کڙڪو ۽ پيا اهڙا ڊيڄاريندڙ ۽ پراسرار آواز پس منظر طور ناول پڙهندي ڊيڄاريندا رهيا هئا ۽ مون محسوس ڪيو ڄڻ ڪوئي منهنجي سمهڻ جو پيو انتظار ڪري. جيئن ئي سمهان آسانيءَ سان منهنجي نِڙيءَ تي هو پنهنجا نهن رکي سگهي. 'ضيا-آمريت' واري دؤر کي جيتري فنل سگهه سان هن ناول ۾ ماڻڪ پيش ڪري ڏيکاريو آهي، ان جو ڪو بيو مثال سنڌي ادب ۾ اڃا ظاهر نه ٿيو آهي. (ڪاش سنڌ ۾ به ڪو ادارو هن ناول کي ڇپائي پڌرو ڪري. هندستان ۾ ته اهو ڇپجي پڌرو ٿي چڪو آهي).

● 'حويليءَ جا راز'، 'لڙهندڙ نسل'، 'رج ۽ پڙاڏا'، 'ڇهه آنا ڪهاڻيون'، 'پڇتاءُ'، 'پاتال ۾ بغاوت'... ۽ ادب ۾ ماڻڪ لکيو بي پناهه ۽ ڳالهايو بنهه گهٽ. (ڏسڻ ۾ بنهه سادو، آبوجهه پر اصل ۾ ميسٽو: اڳ ۾ گرم گرم بحث ڪندڙ، پوءِ گهٽو ڪري خاموش رهندڙ — ماڻڪ لاءِ شوڪت شوري جو تاثر) مون به ڏٺو هو ته سنگت جي ميٽنگس ۾ به هو ٻڌندو وڌيڪ، ڳچندو گهٽ هو. سندس لکڻين تي ڪنهن ڏس کان ڪا جُلهه ٿي، ته ان تي به اموشنل نه ٿيندو. اظهار ڪرڻ چاهيندو، ته اول جول ڳالهائڻ بدران عادت مطابق پهرين ان جو تت، جواب جي صورت ۾ لکندو ۽ پوءِ لکيل جواب پڙهي ٻڌائيندو. سندس ڏيان ڪو جي سندس لکڻين بابت اسان جي بزرگ دانشورن جي اعتراضن ۽ ريمارڪس ڏانهن ڇڪائيندو هو، ته Avoid ڪندي چوندو هو: ڇا انهن کي به جواب مان ڏيان؟ يار! مان لکڻ لاءِ پيدا ٿيو آهيان، وضاحتون ڪرڻ، ڳالهائڻ ۽ جواب ڏيڻ لاءِ نه.

● واقعي ماڻڪ قلم سان لکڻ ۽ سماجي وارتائن ۽ نا انصافين سان پُڌ ڪرڻ لاءِ پيدا ٿيو هو. زبان سان اوائي توائي ڳالهائڻ، لفظن کي 'جمع خرچ' لاءِ.

● ۽ ڪئي سال (ڪيئي ميل) ماڻڪ پنهنجن سوچن ۾ پنڌ ڪندي، پنهنجي قلم ۽ مس بدران رت پيري پُڌ ڪئي، سفر ڪيو. پر ڪيستائين؟ ڪيستائين آخر؟ انت ته آهي ئي. ڪڏهن دير، ڪڏهن سوير. پر ماڻڪ جو رستو اڌ پنڌ ۾ ئي کٽي پيو. زندگيءَ ۾ شخصي مسئلن ۽ ڪهاڻين ۾ وري سماجي مامرن جو سُٽ سلجهائيندي سلجهائيندي، هن کان پنهنجي زندگيءَ جي ڌاڳي جو سرو ڪٽي ڇڏائجي ويو.

● سنڌي ادب ماڻڪ کي صرف اٺيهه سال، ڏهه مهينا ۽ ايڪيهه ڏينهن زندگي ڏني ۽ ماڻڪ موت ۾ ادب کي ڇا ڏنو؟ ناولٽ، ناول ۽ لازوال ڪهاڻيون. سدا زنده رهندڙ ادب... ۽ ايڏو زنده ۽ تخليقي ادب لکندڙ ليکڪ به ڪڏهن مري سگهي ٿو ڇا!؟

● سوچيان پيو: ماڻڪ ڪيترن ئي موقعن تي، ڪيئي دفعا، سنڌ جي ڪيترن ئي قبرستانن پرسان ۽ نوابشاهه جي نور مسجد واري مقام وٽ به اڪثر لنگهيو هوندو. اهوئي نور مسجد جو ايوان، جتي ماڻڪ کي هڪڙي بي گاهه ستمئي جو، ڏوليءَ ۾ کڻي آندو ويو. لالٽينن جي مدم ۽

جهڙيءَ روشنيءَ جي پُراسرار پاڇولن ۾، ميتن مائٽن ۽ دوستن گڏجي هن کي قبر ۾ لاٿو ۽ هوريان هوريان مٽي ورائي، دفن ڪري ڇڏيو- [۽ اڪ ڇنپ ۾ سڀ دروازا بند.] ۽ اچانڪ، سڄي دنيا جا مظلوم، محڪوم ۽ محروم پڙهندڙ پنهنجي آدرشوادي ليکڪ جي نرم گرم ساروڻن ۽ معصوم مُرڪندڙ چهري کان پڻ آپل ۾ محروم ٿي ويا.

... ۽ ٿرڊ ورلڊ جا محروم محڪوم ماڻهؤ!

ماڻڪ وڃي چڪو،

ماڻڪ ختم ٿي چڪو،

پر ڇا، ماڻڪ مري سگهي ٿو؟

ڇا ماڻڪ جهڙا ليکڪ مري سگهن ٿا.

ختم ٿي سگهن ٿا؟

ليسن پليز،

ليسن پليز.

۽ ... گوئٽي جي چپن تي مرڻ وقت هي لفظ هئا:

روشني،

روشني؛

او روشني ....

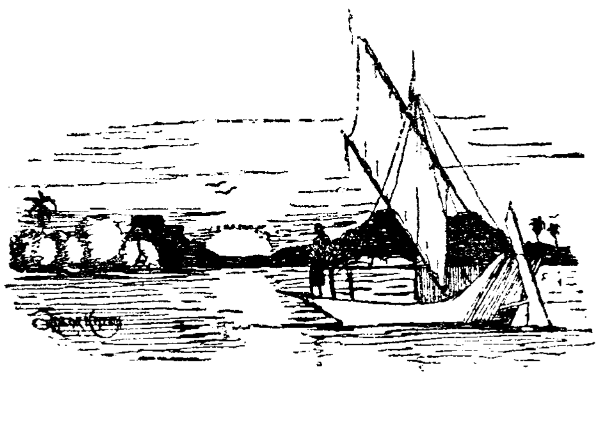

رفتار ادب

نون ڪتابن تي تبصرا/تعارف/اپياس

[تبصرن لاءِ ڪتاب جون ٻه ڪاپيون مهراڻ آفيس ڏي موڪلجن.]

*　　　*　　　*

علامه آءِ. آءِ. قاضي بحيثيت مبلغ اسلام ۽ معمار يونيورسٽي تعليم

Allama I. I. Kazi -
A scholar Missionary of Islam and Architect of University-
Education in Sindh (1886-1968).

هيءُ ڪتاب دراصل انگريزيءَ ۾ لکيل هڪ مقالو آهي، جيڪو سنڌي ادبي بورڊ جي موجوده فاضل سيڪريٽري جناب حبيب الله صديقيءَ جي ڪاوش جو ثمر آهي. صديقي صاحب اهو مقالو علامه صاحب جي گولڊن جوبليءَ جي موقعي تي ڪونايل سيمينار ۾ پڙهيو هو، جنهن جي صدارت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪئي هئي. اهو سيمينار سنڌ الاجيءَ جي آڊيٽوريم ۾ پاڪستان اسٽڊي سينٽر جي سهڪار سان منعقد ڪيو ويو هو.

جناب صديقي صاحب جو ستر صفحن تي ڦهليل اهو مايدار مقالو هينئر پاڪستان اسٽڊي سينٽر طرفان جاذب نظر ڪَوَر ۽ اعليٰ ڪاغذ تي طبع ٿي ميدان ۾ آيو آهي. مواد جي ترتيب ۽ سٽاءُ نهايت سهڻي آهي. هن ۾ علامه مرحوم جي زندگيءَ جي گهڻن اوجهل پهلوئن کي اجاگر ڪيو ويو آهي ۽ ڪافي نيون ڳالهيون پهريون دفعو منظر عام تي آنديون ويون آهن. ڪتاب ۾ ڪيتريون ناياب تصويرون، فوٽا، پمفليٽ، پاٽ جي انصاري ۽ قاضي خاندان جو اڻ لڀ شجرو به شامل آهن، جن لاءِ صديقي صاحب جي محنت جس لهڻو.

ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته علامه قاضي هن صديءَ جو هڪ وڏو مسلمان مفڪر هو. خاص طور اسلام ۽ لطيف جي حوالي سان سندس فڪر ۾ سنڌ وارن لاءِ دائمي نوعيت جو پيغام سمايل آهي. پر افسوس آهي ته علامه صاحب جي سوانح ۽ فڪر تي تمام ٿورو ڪم ٿيو آهي. اجان تائين سندس ڪي تقريرون ۽ تحريرون به منظر عام تي اچي نه سگهيون آهن.

هاڻي جيستائين علامه صاحب بابت ڇپيل مواد جو تعلق آهي ته هن سلسلي ۾ سڀ کان پهرين جناب جي. ايم. سيد جو ڪتاب 'ساهڙ جا سينگار' جنوري ١٩٦٩ع ۾ يعني علامه صاحب جي وفات کان جلدي پوءِ هڪ سال اندر منظر عام تي آيو، جنهن ۾ علامه صاحب جي زندگيءَ

جو مختصر احوال ۽ ان سان گڏ اهي خط ڏنا ويا آهن، جيڪي پاڻ وقت بوقت ڪتاب جي مصنف ڏانهن لکيا هئائون. ان ڪتاب جي اهميت ۽ افاديت پنهنجيءَ جڳهه تي نهايت مسلم آهي. تقريباً انهيءَ ساڳئي عرصي دوران علامه مرحوم جي هڪ ٻئي عقيدتمند علي نواز حاجن خان جتوئي علامه صاحب جي خيالات و افڪار بابت مبسوط مقالو لکيو، جيڪو پهريائين سنڌي ڊپارٽمنٽ جي مخزن 'سوڪڙي' ۾ شايع ٿيو. (مهراڻ رسالي جي سڄاڻ ايڊيٽر ڪي چڱي مَنَ ۾ پيئي ۽ هُنَن صاحب اهو قيمتي مقالو، مهراڻ نمبر ۱/۱۹۸۶ع ۾ شايع ڪري، ان کي دوباره عام ڪري ڇڏيو.) ڪافي سالن جي مان ڪان پوءِ وري ڪجهه مضمون ستر واري ڏهاڪي ۾ 'سنڌ ڪوارٽرلي' ڪراچي ۾ شايع ٿيا، جن ۾ خاص طور جناب احمدعلي خوجه ۽ جناب خيرمحمد لاڙڪ جا نالا قابل ذڪر آهن. انهيءَ عرصي دوران علامه قاضيءَ جي فڪر تي راقم الحروف جو هڪ تفصيلي مضمون سنڌيءَ ۾ 'هلال پاڪستان' اخبار ڪراچيءَ ۾ شايع ٿيو. ان طرح مسٽر غلام رباني جو علامه صاحب تي مهراڻ ۳/۱۹۸۸ع ۾ ڇپيل طويل تفصيلي مضمون پڻ پڙهڻ وٽان آهي.

بهرحال علامه قاضيءَ جي فڪر ۽ سوانح تي لکڻ جو باقاعدي آغاز تڏهن ٿيو، جڏهن "علامه آءِ. آءِ. قاضي ميموريل سوسائٽي" ناهي وئي. اهڙيءَ طرح هائي علامه صاحب جي ورسي به تقريباً هر سال باقاعدگيءَ سان ملهائي وڃي ٿي. انهيءَ سوسائٽيءَ علامه صاحب جون اهي ناياب تقريرون، جيڪي ٽيپ ٿيل هيون، تن کي پڻ ڇپائڻ شروع ڪيو آهي. ازانسواءِ 'تعليم' جي موضوع تي علامه صاحب جي تقريرن جا اقتباس، جيڪي ڊاڪٽر بلوچ صاحب ايڊٽ ڪيا آهن، هڪ ڪتابڙي جي شڪل ۾ ڇپيا آهن. ساڳي سوسائٽيءَ طرفان اي. ڪي. بروهيءَ جو لکيل 'Life and works of Allama I. I. Kazi' پڻ سنه ۱۹۸۸ع ۾ شايع ڪرايو ويو آهي.

انهيءَ پس منظر ۾ صديقي صاحب جو انگريزيءَ ۾ لکيل مقالو يقيناً هڪ اڳتي قدم آهي. تحقيق ۽ کوجنا جي لحاظ کان منجهس نئون نڪور مواد ۽ بنيادي اهميت جون نيون ڳالهيون شامل آهن. مصنف جي ٻولي پڻ معياري آهي. انگريزيءَ ۾ هجڻ ڪري ڪتاب جي اهميت تمام گهڻو وڌي وڃي ٿي، ڇو ته ان سان اهو ڪتاب سنڌ کان ٻاهرين حلقن ۾ پڻ علامه صاحب جي شخصيت ۽ پيغام کي متعارف ڪرائڻ جو باعث ٿيندو.

البت ايترو ضرور چئبو ۽ جيئن صديقي صاحب پاڻ هن ڪتاب جي مهاڳ ۾ تسليم ڪيو آهي ته هن اهو مقالو نهايت ٿوري عرصي ۾ يعني تڪڙ ۾ تحرير ڪيو آهي، جنهن ڪري ڪي ڳالهيون اڃان وضاحت طلب آهن. جيتوڻيڪ ڪتاب جي مسودي تي نظرثاني ڪندي، قاضي خاندان جي هڪ ٻي فاضل شخصيت جسٽس امام علي قاضي نهايت قديمي حوالا مهيا ڪيا آهن، جن سان ڪن واقعن تي وڌيڪ روشني پوي ٿي، تاهم ڪي واقعا وڌيڪ استفسار گهرن ٿا. مثلاً اهو ٿي ته سنه ۱۹۵۱ع ۾ ڪيئن سنڌ يونيورسٽيءَ جو پهريون وائيس چانسلر مقرر نه ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح ۱۹۵۸ع ۾ علامه صاحب ڪهڙين حالتن ۾ ۽ ڇو استعفيٰ ڏني؟ اهڙيءَ طرح علامه صاحب قائداعظم ۽ علامه اقبال جو نه رڳو همعصر هو، بلڪ سندن پاڻ ۾ ڪافي

ملاقاتون به ٿيون هيون. اهڙا اشارا علامه قاضيءَ جي تقريرن مان ملن ٿا، بلڪ اقبال ۽ پاڻ ته لنڊن ۾ هڪ وقت هم ڪلاسي به هئا. ازانسواءِ علامه صاحب لنڊن ۾ رهي جيڪا ”جمعيت المسلمين“ قائم ڪئي هئي، ان جي سرگرمين تي به ڪجهه روشني وجهڻ گهرجي هئي. اميد ته صديقي صاحب ڪتاب جي ٻئي ايڊيشن ۾ انهن پهلوئن تي روشني وجهندو. اسان اها ڳالهه خاص طور ان ڪري به چئي، ڇاڪاڻ ته هن ڪتاب ڇپجڻ وقت ڪجهه اضافي مواد صديقي صاحب جي حوالي ڪيو ويو آهي ۽ ان ڳالهه ڏانهن اشارو ڪتاب جي مهاڳ ۾ به ڪيو ويو آهي. ڇيو وڃي ٿو ته علامه صاحب جون ڪجهه تحريرون ۽ پيو ذاتي نوعيت جو مواد، جيڪو علامه صاحب جي وفات کانپوءِ اي- ڪي- بروهيءَ جي حوالي ڪيو ويو هو ته جئن هو علامه صاحب جي زندگيءَ جو تفصيلي احوال مرتب ڪري سگهي. اهو مواد علي احمد بروهيءَ جي هٿان صديقي صاحب جي حوالي ٿي چڪو آهي. اهڙيءَ طرح علامه آءِ- آءِ- قاضي ميموريل سوسائٽيءَ وٽ موجود مواد مان به استفادو ڪري سگهجي ٿو.

آخر ۾ پاڪستان مطالعاتي مرڪز جي چيئرمن ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل جي خدمتن کي ساراهڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهجي، جنهن هن ڪتاب کي نهايت شاندار نموني ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. ڪتاب جي قيمت سٺ روپيا آهي، جيڪا عام ماڻهوءَ جي پهچ کان البت ٻاهر آهي، پر ان کي ڇپائيندڙ جي مجبوريءَ کانسواءِ ٻيو ڇا ٿو چئي سگهجي.

اميد ته سنڌ جي عظيم ڏاهي انسان علامه قاضي بابت هيءَ ڪتاب تحقيق ۽ کوجنا جون ليون راهون هموار ڪندو ۽ سنڌ جي نئين نسل لاءِ اونده ۾ لاٽ ثابت ٿيندو.

— عبدالغفار سومرو

”سنڌي ادب“ (جلد ١١، نمبر ١—١٩٨٩ع)

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جي مخزن ”سنڌي ادب“ جو اجراء سن ١٩٧٧ع ۾ ٿيو. ڇهه ماهي مخزن آهي، تنهنڪري انهيءَ حساب سان گذريل تيرهن سالن ۾ تيرهن جلد ۽ ڇويهه شمارا شايع ٿيڻ گهرجن ها، ليڪن جنوري ١٩٨٩ع ۾ جاري ڪيل جلد ١١ آهي. ملهه ويهه رپيا اٿس. سال ١٩٨٤—٨٥ع ۽ ١٩٨٦—٨٧ع ۾ صرف هڪ هڪ پرچو ڪڍيو ويو هو. ان وقت هن رسالي جي قيمت ١٥ رپيا هئي.

پاليسيءَ جي لحاظ کان هيءَ هڪ ”تحقيقي ادب“ جي مخزن آهي، ليڪن ”تخليقي ادب“ جي اهميت ۽ ڪاروباري افاديت جي پيش نظر، سابق ناشره محترمه مهتاب اڪبر راشدي صاحبه هن جريده ۾ ”تخليقي ادب“ يعني ڪهاڻيون، ناٽڪ، شاعري وغيره کي جوڳي جاءِ ڏيڻ لاءِ وس ڪيا ۽ مخزن ”سنڌي ادب“ کي معياري ۽ دلچسپ بڻائڻ لاءِ جتن ڪيا؛ تاهم ڪيس موزون مواد جي فراهمي ۽ بروقت ڇپائيءَ جي سلسلي ۾ ڪافي دشواري درپيش رهي ۽ ”سنڌي

ادب" جي منظرعام تي اچڻ ۾ هرپيري دير ٿي ٿي وئي ۽ [ڪيس] ڪافي ڳڏيل شمارا شايع ڪرڻا پيا."

"سنڌي ادب" جو پيش نظر پرچو معيار خواه ديده زيب طباعت سبب منفرد ۽ پيارو پيو لڳي. محترم اديب وليرام ولڀ جي ادارت ۾ شايع ڪيل هيلوڪو شمارو ڪافي اميدافزا پڻ آهي. پائنجي ٿو ته محترم مهتاب اڪبر راشدي صاحبہ جي مجوزه معيار طرف ڪافي پيش قدمي ڪئي وئي آهي. سنڌ جي نوجوان شاعرن ۽ اديبن قاضي منظرحيات ۽ پشاولڀ جو هڪ غزل ۽ هڪ گيت: "ذرتي گولو جلي رهيو آ" ۽ "منهنجي زندگي مون کي سڏي رهي آ" جديد سنڌي شاعري جي فن توڙي خيال جي بلنديءَ جا مظهر آهن. اهڙيءَ طرح، ڪهاڻين ۾ طارق عالم جي "ماهي" بيدل مسرور جي ناٽڪي "ڪهاڻي هڪ درويش جي" ۽ ثميره زرين جي تحرير "نندڙي لفظ هجيم: ابدي ازلي" سچ ته "عالم ۾ انتخاب" جي مثال آهن، جنهن لاءِ فاضل مدير ڪيرون لهڻيون. تخليقي ادب جي حصي ۾ آندل سمورو مواد قابل قدر ۽ دلچسپ آهي.

تحقيقي ادب جي حصي ۾ ڪي عميق مطالعا ۽ مختلف موضوعن تي تحقيقي مقالا شامل ڪيا ويا آهن. هي حصو هن رسالي جو مرڪزي مواد پيش ڪري ٿو. تحقيق ۽ تدوين سنڌالاجيءَ جي اداره جو فرض اولين آهي، تنهنڪري رسالي جي هن حصي تي خاصي توجه ڏيڻ جي ضرورت آهي. هن شماري ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جو "سنڌي شاعريءَ جو مطالعو"، محترمہ خيرالنساء جعفري جو "غم ۽ ان جا ڪارڻ"، پيڻ عائشہ مدد جو شروع ڪيل سلسلو "سنڌ جون اهم شخصيتون"، عبدالله پٺي ۽ اعجاز قريشي جي گڏيل تحقيق "سنڌ ۾ اقتصاديات ۽ سنڌي ميربحرن جي سماجي [۽] اقتصادي حالت" گرانقدر مواد فراهم ڪن ٿا. علاوه ازين پاڻ غلام محمد لاکي جو مقالو: "شاهہ لطيف [رح] جي سوانح ۽ عيسوي ڪئلينڊر"، ڊاڪٽر الهداد بوهيو جو مقالو: "سماجي علوم ۾ تحقيق جي ٽيڪنيڪ" ۽ پيا مقالا تحقيقي ڪم ۾ معاون ـ مواد جي ضرورت جو احسن طريقي سان پورائو ڪن ٿا.

مواد جي لحاظ کان هي شمارو ڪافي معياري آهي. اميد ٿي ڪجي ته هيءُ معيار نہ فقط برقرار رکيو ويندو، بلڪ آن کي اڃان به وڌايو ويندو ۽ مخزن جي وقتائتي اشاعت کي اصول بڻايو ويندو. موجوده ايڊيٽوريل بورڊ جا اراڪين سائين ڊاڪٽر رشيد احمد شاهہ، ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب، پاڻ عبدالقادر جوڻيجو ۽ خود ايڊيٽر محترم وليرام ولڀ صاحب سنڌ جا ميڃيل عالم ۽ قلمڪار آهن. علم خواه عمل ۾ تکا آهن، تنهنڪري هن جريده جي آئينده شمارن جي باري ۾ حسن ظن بيجا نہ ٿيندو.

مواد جي معيار ۽ اشاعت ۾ وقت جي پابندي کان علاوه رسالي جي سونهن سوڀيا (گيٽ ـ اپ) ۽ ڪم آندل پنو ۽ مس، ڪيل جلدبندي ۽ مقرر ڪيل قد بُت (سائيز) پڻ

مقبوليت جا ماڻ ڀڃجن ٿا. ”سنڌي ادب“ جو هيءُ شمارو سهڻي ٽائيٽل ڪور، سٺي جلد بندي ۽ مناسب سائيز سبب مجموعي طور سهڻو ۽ وڻندڙ لڳي ٿو، پر ڀني جي مختلف قسمن ۽ رنگن سبب فيشن ۾ جڻ ٽنگ ٿي پيو آهي، جنهن کي اميد ته آئينده ٺيڪ نه ڏنو ويندو. ويهه روپيا قيمت مناسب آهي. انهيءَ ڏني مواد جا ڪل ٢٧٦ صفحا (ڊبل ڪرائون سائيز يعني ٢٠+٣٠ ۾ ڇپيل) سهانگي مُلهه فراهم ڪيل آهن.

- حبيب الله صديقي

جهڙ نيڻان نه لهي

”جهَڙ نيڻان نه لهي“ شيخ اياز صاحب جي آڌيءَ رات جي سرجنا آهي. اهڙي سمئي جي، جڏهن ستارا، سمونڊ، پهاڙ ۽ هوائون ڪائنات جي حفاظت ۽ ان کي متحرڪ رکڻ لاءِ رات ڀر اوجاڳي ۽ تپسيا ۾ هوندا آهن، ۽ اهڙيءَ ويلا ۾ ئي بقول اياز صاحب جي، ”مان ڇهين بجي صبح تائين لکندو رهندو هئس ۽ ٻن مهينن ۾ مون هي سارو ڪتاب (جهڙ نيڻان نه لهي) لکي پورو ڪيو“. (ٿورو غور فرمايو دوستو) جڏهن آڌيءَ رات جو، ستارن جون روشنيون، سمونڊ جي سطح تي جهرمر جهرمر ڇُنري پيون ڀڪيڙينديون هونديون، تڏهن هوڏانهن سمونڊ جي سطح کان سڏ پنڌ تي، ’ڪلفٽن-برج‘ لڳ پرنس ڪامپليڪس جي ڪنهن اسٽڊي روم ۾ اسان جي شاعر شيخ اياز صاحب جي ذات جون آپ-ڪپر ڇوليون وري ڪاڳرن تي، بيتن جا ڇيت-ڦل پيون ڇٽينديون هونديون. باوجود ان جي ته، هن مجموعي جي بيتن جي پس منظر ۾ لاڙ، آتر جي لهجي ۽ ثقافتي سونهن جو منظرنامو موجود آهي، پر سمونڊ جي سطح سامهون رهائش هجڻ سبب سامونڊي هوائون، ڪراچيءَ جون روشنيون (مون کي روئاربن ڪراچيءَ جون روشنيون) ۽ سمنڊ جي بيچينيءَ جو مشاهدو، هنن بيتن جو سگهه ڀريو منظرنامو به بڻجي ويو آهي. نه فقط منظرنامو، پر هن دفعي سمونڊ جڻ اياز صاحب جي هن شاعريءَ جو مکيه استعارو به بڻجي پيو آهي:

ناهي ننڊ سمنڊ کي، گذري ساري رات
نڪي ننڊ پهاڙ کي، توڙي چُپ چپات
منهنجي ڏاهي ذات، ڪيڏا سڏ ٻُرن پيا.

يادش بخير، اياز صاحب، پنهنجي هن کان اڳوڻي شعري مجموعي ’آڪن نيرا ڦليا‘ جي مهاڳ ۾ وچن ڪيو هو ته ’اتر جي پس منظر کان پوءِ، پنهنجي شاعريءَ کي لاڙ ۽ آتر جو پس منظر به ڏيندس ۽ ائين سڄيءَ سنڌ جي چپي چپي کي امرتا ڏيندس.‘ پنهنجي ان وچن جي پالنا ڪندي اياز صاحب پرنس ڪامپليڪس جي گئلري ۾ ويهي، لاڙ ۽ آتر ڏانهن نهاريندي هوائن مان ڪهڙا ڪهڙا نه پارانيا سهيڙي پنهنجي بيتن ۾ سمويا آهن ۽ آهي ملاحظه فرمايو

تہ اهڙا سموئي ڏيکاريا آهن جو اِنهن ٻنهي علائقن جي سائيڪيءِ، سُونهن، ثقافت ۽ سنڌ جي روايتون سدا لاءِ چٽ رجسٽر ٿي ويون آهن:

تنڌي آئـي تنگ ٿـي پـونـدا، سيائـپ ۾ سيبائيتا
لاڙي منهنجي لاڙ جـا.
نيٺ تہ پُڄنديون پـار آنهن جون، پيڙيون ۽ پيڙائيتا
لاڙي منهنجي لاڙ جـا.

اِهوئي نہ، ان کان بہ اڳتي ٻرلس ڪامپليڪس جي ٽي وي لائونج ۾ ويهي، تصوّر ۾ هُن ڪهڙا ڪهڙا نہ آواز بہ ويهي ڪنايا آهن.

منهنجي تات تنوار جئن، مـورَ ٺهوڪـا ڪن،
ڪيڏيون آيون اوڙڪون.

يـا:

ڪنهن ٻنسـيءَ جي تانَ سان، ٻَرن ٻَئـي ٻارَ
وڃي ٻئي راتڙي.

ماڳيءَ ريت، آتر جي ماڻهن جي ڪـِرت، ثقافت ۽ موسمن جي سونهن بہ هن مجموعي جي بيتن ۾ جابجا جهلڪا ڏيندي نظر اچي ٿي. هتي اهم ڳالهہ هي بہ تہ اياز صاحب هن مجموعي ۾ تهائين انوکا ۽ حسين بيت لکيا آهن ۽ انهن بيتن جو حسن پسي دل گواهي ٿي ڏئي تہ ڪو پلي ايندڙ سؤ سالن تائين سنا بيت نہ لکي، هي بيت پنهنجي وجود سان اُن جي ڪمي محسوس ٿيڻ نہ ڏيندا. لاشڪ تہ بيت اڄ ٻيا شاعر بہ لکن پيا، پر بيتَ اياز صاحب وٽ ٻين وانگر ناهي. بقول اياز صاحب جي ٿي تہ: 'مـِٽي ڪجهہ ناهي، سڀ ڪجهہ ڪـِرت ڪـُنڀار جي.' ۽ اياز صاحب بيت جي مٽيءَ سان جيڪا ڪرت ڪئي آهي، آها سنڌ جي ڪنهن ٻئي مرجٺهار جي حصي ۾ گهٽ آئي آهي. اڄ پٽائيءَ کان پوءِ اياز صاحب جي ذات ۾ بيت کي چٽ پُنر-جنم ملي چڪو آهي.

جهومڪ جهـُلي اِئينءَ، ڳـاڙهي روپَ ڳـِتولَ تـي
تـارو هـُجـي جيئن، پـرسـان چـوڏهينءَ چنڊ جـو.

هنن بيتن ۾ اياز صاحب، جتي لاڙ ۽ آتر جي موسمن، پکين، پوکن، رنگن ۽ هُنرن جو ذڪر ڪيو آهي آتي اِنهن علائقن جي پورهيتن، لوهرن، مهاڻن، هارين، هارياڻين، پاڻيارين ۽ ڪلالن جا اهڃ سهنج، پلي جي شڪار ۽ مـُلن جي ماهرن جا مذڪور بہ لفظن ۽ احساس ۾ سـَموئي ذات جي آسمان کي چـُهي ڏيکاريو آهي- اِهي ئي موضوع نہ، اِنهن کان هتي ڪري ڪي ٻيا موضوع بہ اياز صاحب 'جهڙ ليٽان نہ لهي' مجموعي ۾ ٽـَـچ ڪيا آهن. مثال طور پنهنجي ننڍڙي معصوم پوٽيءَ سان ٿيل گفتگو وارا بيت، نارائڻ شيام جي وڇوڙي، سچل سائين

سان سڪ جي اظهار ۽ ساميءَ جي ويدانتي فلسفي جي موت ۾ چيل جوابي بيت پڙهي اياز صاحب جي پاڻ لاءِ قائم ڪيل هن دعويٰ سان سهمت ٿي ويٺو پوي ٿو ته:

الوهي آواز، ٻُرن ٿا مون ۾ ميان،
صديهن جا ڪي ساز، ڇُڪن پيا چت ۾،

هن مجموعي ۾ آيل بيتن جي برعڪس، ڪتاب جي آخر ۾ آندل ٥٩ واين مان اڪثر وايون پنهنجي وجود ۾ سنڌ جي لوڪ رومانوي داستانن، سر راڳن، ان ڪان سواءِ سرسامونڊي، سرسارنگ، سرڪاپائتي، سرڪلياڻ ۽ سرڪيڏاري جو شيڊ ۽ موڊ به ڏيکارين ٿيون. وايون ته هنن ڪان اڳي به اياز صاحب بي پناهه تخليق ڪيون آهن ۽ ايتريون وايون لکڻ ڪان پوءِ به ائين چوڻ ته: ”اڃا مون ارمان وايون ڪجهه ٻيون ٻي لکان“، خوش آئند ڳالهه آهي. هن ڪتاب جي اهميت هڪ لحاظ ڪان ان حوالي سان به آهي جو اياز صاحب، هي مجموعو ڊاڪٽرن جي مشوري سان وڪالت جو ڌنڌو مڪمل طرح سان ترڪ ڪرڻ ڪان پوءِ، مڪمل نويڪلائي ۽ والدڪائي ۾ ويهي سرجيو آهي — واڌائي ٻيري ڳالهه هتي اها به آهي ته تازو هن ٽيويهين مارچ اوڻيهه سؤ نوي تي پنهنجي انهنين ورهيه ۾ قدم رکيا آهن ۽ ٻڌو اٿئون هو ڏينهن رات ڪراچي ۾ پنهنجي ايندڙ شعري مجموعي ’الودائي گيت‘ جي تياريءَ ۾ رڌل آهي.

اڃا مون آڏ گيتَ، ساڻيا آهن ساهه ۾،
متان پائين ميتَ، پُنا سپنا ساهه جا.

شيخ اياز صاحب جو هي شعري مجموعو ’جهُڙ نيٽان نه لهي‘ ليوفيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر هڪ سؤ ڇاويهون، جون ٨٩ع ۾ ڇپرو ٿيو آهي. شيخ اياز صاحب طرفان پنهنجي اهليه زرينه، پٽ ڊاڪٽر سليم ۽ نُهن لبنا کي ارپيل هن آملهه ڪتاب جي، پڪي جلد جو ملهه پنجونجاهه ۽ عام ڪاپيءَ جي قيمت صرف پنجتيهه رپيا آهي.

— نصير مرزا

ٻولين جا سرچشما

اسان جي ادب جي خوشقسمتي اها رهي آهي ته سدائين سچارا ساهتڪار ۽ تخليقڪار سندس سينڌ سندر نموني سجائيندي، سنواريندي ان جي سونهن سوڀيا کي چار چنڊ لڳائيندا پئي رهيا آهن.

پنهنجي پياري ٻوليءَ جي بوڪ شيلف مان جن ڪتابن تي اڄ اسان هتي هن ڪالم ۾ ڳالهه ٻولهه ۽ خيالن جو اظهار ڪنداسين، انهن ۾ محترم ڊاڪٽر حيدر سنڌي صاحب جو لسانيات جي موضوع تي ڪتاب ”ٻولين جا سرچشما“ آهي. ڊاڪٽر حيدر سنڌي قائداعظم يونيورسٽي اسلام آباد ۾ اسسٽنٽ پروفيسر آهي، جنهن جفاڪش ماٺوءَ تمام سٺي محنت ڪري، جاکوڙ ۽ جستجوءَ سان تحقيقاتي مطالعي بعد ذهني ڪمپيوٽر ڊوڙائي، محبتي رنڊا

روڙي، لسانيات جي شعبي ۾ خاطرخواهه اضافو ڪيو آهي. ٻوليءَ جي فني مطالعاتي جائزي ۽ آڀياس بعد پنهنجا ويچار ٻني جي پيشانيءَ تي پکيڙيندي، ڊاڪٽر صاحب لٽ نين رايئن ڪي خوش اسلوبيءَ ۽ اثرائتي انداز سان نروار ڪرڻ ۾ ڪامياب رهيو آهي. هن ڏکيري موضوع ڪي نهايت سهڻي نموني نڀايو آهي. اهڙي راءِ جو اظهار سنڌي ٻوليءَ جي وڏي پارکو محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب به ڪيو آهي. (اها راءِ ڪتاب جي پنيان ڏنل آهي.)

هي ڪتاب اِتهاس پبليڪيشن ڪنڊيارو پاران حسن علي عطار صاحب جي شوق ۽ ذوق سبب اسان تائين پهتو آهي. ڪتاب جو سرورق ٻه رنگو آهي ۽ نوجوان مصور منصور عالم اڙيءَ جي ڪاوشن جو نتيجو آهي، جيڪو سچ پچ ڪتاب جي سري ڪي اجاگر ڪري ٿو. ڪتاب نيوز پرنٽنگ پني تي ڇپيل آهي ۽ قيمت سورهن روپيا رکي وئي آهي.

حيدر سنڌي صاحب ڪتاب کي پنهنجي استاد محترم ۽ سنڌي ادب جي ڀلوڙ عالم ڊاڪٽر غلام علي الانا جي نالي منسوب ڪندي، شاگرديءَ جو حق بجا آندو آهي. پبلشر پاران ”ٻه اکر“ بعد مهاڳ پاڻ ڊاڪٽر حيدر سنڌي صاحب لکيو آهي. جڏهن ته سنڌو ائين ٿئي ها ته مهاڳ ڪنهن لسانيات جي ماهر کان لکرايو وڃي ها. هي ڪتاب ١٤٧ صفحن تي ڦهليل آهي، جنهن ۾ پنج باب ڏنل آهن. پهرين باب ۾ ”ٻوليءَ جي وصف“، ٻئي ۾ ”ڪلچر ڇا آهي؟“ ٽئين ۾ ”ڪلچر ۽ ٻوليءَ جو سٻنڌ“، چوٿين ۾ ”ٻوليءَ جي ارتقا“ جهڙا موضوع آندل آهن ۽ هي باب ڊگهيرڙو آهي ۽ ٻين ننڍن عنوانن (Sub topics) تي مبني آهي. اهي آهن ”انسان جي ابتدائي ٻولي“، ”ٻوليءَ جي باري ۾ ڪجهه تجربا“، ”انساني جسم جي جوڙجڪ جو ٻوليءَ تي اثر“، ”ٻوليءَ جو وڌڻ ويجهڻ“، ”عوامي ٻولي ڇا کي چئجي“، ”لوڪ ادب“، ”ٻوليءَ جا لهجا“، ”لپي يا رسم الخط“ ۽ ”معياري ٻولي“ وغيره. پنجين باب ۾ ”ٻوليءَ جي اهميت“ جي باري ۾ تفصيلي تجزيو ڪندي، بحث کي سلجهايو ويو/پڇاڻيءَ تي پهچايو ويو آهي. آخر ۾ مطالعي هيٺ آيل ڪتابن جا نالا ڏنا ويا آهن، جنهن ۾ سنڌي ۽ اردو جا ويهه عدد ۽ انگريزيءَ جا ٧ ڪتاب شامل آهن.

ٻوليءَ جي حوالي سان لسانيات ۽ صوتيات جي شاگردن لاءِ مختصر مفيد معلومات مهيا ڪرڻ تي ڊاڪٽر حيدر سنڌي صاحب کيرون لهڻيون. اميد ته ڪجي ته سائين ڊاڪٽر حيدر سنڌي جون علمي ڪاوشون انهيءَ ڏس ۾ اڳيان به پاڻ موکينديون.

- قاضي مظهر حيات

سنڌي گرامر ۽ ڪمپوزيشن

ڪنهن به ٻوليءَ کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته ان جي گرامر جو به مطالعو ڪجي. اسان جي ملڪ ۾ جيڪو تعليمي نظام آهي، ان لاءِ مختلف ڪورسن ۾ مختلف سبجيڪٽن ۾ گرامر جي پاڙهڻ لاءِ به انتظام ڪيل آهي. پرائمري سطح کان وٺي اعليٰ تعليم تائين گرامر جو استعمال

ٿئي ٿو ۽ ان سان نئين ٻوليءَ کي صحيح سمجهڻ ۾ آساني ٿئي ٿي. اهڙوئي ”سنڌي گرامر ۽ ڪمپوزيشن“ جو ڪتاب ناميارِي عالم، اديب ۽ محقق ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب لکي ڇپرايو آهي. ڊاڪٽر ميمڻ صاحب جون علم ۽ ادب لاءِ ڪيل خدمتون قابلِ قدر آهن. هن صاحب ادب سان گڏ ڪورس لاءِ به ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن.

ڊاڪٽر ميمڻ صاحب هي گرامر جو ڪتاب ثانوي ۽ اعليٰ تعليم لاءِ لکيو آهي. هن ڪتاب جا ڇپائيندڙ عجائب اسٽورز سکر وارا آهن. هي گرامر جو ڪتاب شاگردن لاءِ نهايت اهميت وارو آهي. شاگرد يا عام پڙهندڙ ڪتاب مان لاڀ حاصل ڪري سگهي ٿو. هي ڪتاب اٺن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي. پهرين ڀاڱي ۾، گرامر، اسم، صفت، فعل، ظرف، جنس، عدد، زمان، فصل وغيره ۽ انهن جون سمجهاڻيون ڊاڪٽر صاحب چڱي نموني سمجهايون آهن. ٻئي ڀاڱي ۾ علم بديع، بيان، تشبيهه، استعاره وغيره ڏنل آهن، جيڪي نثر ۽ نظم جي لکڻ لاءِ اهم ڄاڻ ڏين ٿا. ٽئين ڀاڱي ۾ علم عروض، ارڪان، بحر، قافيه، رديف، مرڪب وغيره ڏنل آهي. هن ڀاڱي ۾ شعر جوڙڻ جي علم جي پليءَ پٽ ڄاڻ ڏنل آهي، جيڪا شاگردن ۽ عام پڙهندڙن لاءِ ڪارائتي ثابت ٿيندي. خاص ڪري شاعريءَ جي نون ليکڪن لاءِ پڻ هي باب ڪارائتو آهي. ڪتاب جو چوٿون ڀاڱو آهي ”شعر جو قسم“، هن ڀاڱي ۾ غزل، قصيده، رباعي، مثنوي، لوحه، سلام، مرثيو، بيت، وائي، ڪافي، ڏوهيڙو وغيره جا قسم ڏنل آهن ۽ انهن جي سمجهاڻي، بحر وزن ۽ ماترائن وغيره جي به ڄاڻ ڏنل آهي. ان سان به پڙهندڙ سولائيءَ سان انهن کي سمجهي سگهندو ۽ فرق ڄاڻي سگهندو. ڪتاب جي پنجين ڀاڱي ۾ پهاڪا، اشتقاق، ضد ۽ اصطلاح ڏنل آهن، جيڪي پڻ اهميت لائق آهن. هن ڪتاب جو ڇهون ڀاڱو نهايت اهميت وارو آهي ۽ اهو آهي ”ادبي تاريخ“، جو هن عنوان ۾ سنڌي ادب جي مختصر تاريخ ڏني وئي آهي، جنهن ۾ سما دور، مغل دور، ڪلهوڙا دور ۽ ميرن جي دور جو ادبي جائزو ورتو ويو آهي. ان ۾ انهن دورن جي شاعرن جي ڪلام جو نمونو به ڏنو ويو آهي. ۽ انهن جي مختصر سوانح به ڏني وئي آهي. البت ڪٿي ڪٿي ڪي ڳالهيون ڌيان طلب به آهن. مثال طور صفحي ١٢٨ تي خليفي نبي بخش جي وفات جو سن ١٢٠٠ هجري لکيل ۽ صفحي ١٢٩ تي حمل فقير جي ولادت ١٢٢٥ هجري ۽ وفات ١٢٩٦ هجري ڄاڻايل آهي. اڳتي هلي، ان لاءِ ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو ته، ”حمل خان جي خليفي نبي بخش سان سنڌس شعر و شاعري جي ڏي وٺ ٿيندي هئي ۽ سنڌس ڪلام جو وڏو مداح هو.“ هاڻي سوال ٿو پيدا ٿئي ته خليفي صاحب، ١٢٠٠ هجريءَ ۾ وفات ڪئي ۽ هوڏانهن حمل فقير ١٢٢٥ هجريءَ ۾ ڄائو آهي، يعني خليفي نبي بخش جي وفات کان پنجويهه سال پوءِ حمل خان ڄائو، ته پوءِ خليفي صاحب سان شعر و شاعريءَ جي ڏي وٺ ڪيئن ٿي هولدي. جڏهن ته هي ڪتاب اسرندڙ ذهنن لاءِ لکيو ويو آهي، يا ته اها پروف جي غلطي آهي يا وري تحقيق جي ڪمي. بهرحال ان طرف ڌيان نه ويو آهي.

ستين ياڱي ۾ مضمون ڏنا ويا آهن، جنهن ۾ ڪيترن ئي عنوانن تحت مضمون ڏنل آهن. ڪتاب جو انون ۽ آخري ياڱو به نهايت اهميت وارو آهي. هن ياڱي ۾، خط ۽ درخواستن لکڻ جو فن ڏنل آهي، جيئن شاگرد پنهنجن مٽن مائٽن ۽ دوستن کي خط وغيره لکي سگهن. هن عنوان ۾ خط ۽ درخواست لکڻ جو ڏانءُ سيکاريل آهي. هي ڪتاب ڪورس لاءِ نهايت ڪارآمد ثابت ٿيندو. شاگرد ۽ عام پڙهندڙ هن ڪتاب مان سٺو فائدو حاصل ڪري سگهندا. هن ڪتاب جي ويهه رپيا قيمت رکي وئي آهي ۽ سينٽي بڪ اسٽالن تان ملي سگهندو.

— امام راشدي

هراس

ادب هر دؤر ۽ هر عهد جو ترجمان هوندو آهي، جنهن ۾ اسان ڪنهن به قوم جو مزاج ۽ معاشرتي تبديلين جو عڪس صاف ڏسي سگهون ٿا. هر دؤر جون پنهنجون الڳ گهرجون ۽ مختلف تقاضائون ٿينديون آهن ۽ باشعور ليکڪ اهو آهي، جنهن جون تحريرون وقت جي تقاضائن سان مطابقت رکن ٿيون ۽ ائين ادب ان دؤر جي ماڻهن جي ذهني لاڙن ۽ ترجيحات جي بنياد تي ڪو واضح روپ وٺي سامهون ايندو آهي. هڪ دؤر اهو هو جنهن ۾ روحانيت پسنديءَ جو رجحان وڌيڪ ڏسڻ ۾ آيو ٿي، پر وقت گذرڻ سان گڏ اسان جا ليکڪ روحانيت جي طلسم خاني مان نڪري زندگيءَ جي مختلف موضوعن تي طبع آزمائي ڪرڻ لڳا. خاص ڪري اسان جي موجوده دور جو سجاڳ ۽ باصلاحيت نوجوان ليکڪ اڄ جي دور جي پيچيده سماجي صورتحال جي ترجماني پنهنجي تحريرن وسيلي موثر انداز ۾ ڪري رهيو آهي. هڪ اهڙي ئي باصلاحيت نوجوان وهاب سهتي جي ڪهاڻين جو مجموعو ”هراس“ جي عنوان سان مرڪ پبليڪيشن لاڙڪاڻي پاران پڌرو ڪيو ويو آهي، جيڪا ليکڪ پاران مجموعي طور تي هڪ سٺي ڪاوش آهي ۽ هڪ همت ڀريو قدم به آهي، ڇوته عموماً پبلشر حضرات نون ليکڪن جا ڪتاب شايع ڪرڻ کان لهرائيندا آهن. شايد ان جو ڪري نون ليکڪن جي ايتري حوصله افزائي نه ٿي سگهندي آهي. هن ڪتاب جي شايع ٿيڻ کان پوءِ اميد آهي ته ٻين نون ليکڪن جا ڪتاب به شايع ڪري سندن حوصله افزائي ڪئي ويندي. هن ڪتاب جي اضافي خوبي اها آهي ته ان ۾ نج سنڌي لفظ استعمال ڪيا ويا آهن ۽ ليکڪ پنهنجي ڪهاڻين ۾ ڳوٺاڻي زندگيءَ جو عڪس خوبصورتيءَ سان چٽيو آهي، خاص ڪري ليکڪ ڳوٺ جي ماحول، اتان جي رهڻي ڪهڻي ۽ مسئلن کي پنهنجي اعليٰ رنگ ۾ پيش ڪيو آهي، جنهن جي ڪري ڪهاڻين ۾ حقيقتن جو رنگ وڌيڪ نمايان نظر اچي ٿو. وهاب سهتي ڳوٺاڻي زندگيءَ ۾ پيش ايندڙ مسئلن کي سادي ۽ عام فهم ٻوليءَ ۾ اثرائتي نموني ۾ بيان ڪيو آهي، خاص ڪري سندس ڪهاڻي هراس ڳوٺن ۾ پيش ايندڙ موجوده حالتن جي سٺي نمائندگي ڪري ٿي. ان کان سواءِ وهاب سهتي پنهنجي ڪهاڻين ۾ حقيقت پسنديءَ کان ڪم ورتو آهي. سنڌي سماج ۾ ڪيتريون برايون بي ڀاڙيءَ وانگر ڦهليل آهن، غربت، جهالت ۽ بي روزگاريءَ جي پس منظر ۾ جنم وٺندڙ

اهي بيماريون سنڌي سماج کي اڌوهيءَ جيان کائي اندرئي اندر ۾ کوکلو ڪري رهيون آهن. معاشي ناهمواريون، عورت جو استحصال، تعليم جي کمي، اهي اڄ جي دور جا توجهه طلب مسئلا آهن. ان کان سواءِ قتل، اغوا، چوري، جوا، جنسي گهٽ ۽ بي راهه روي ۽ اهڙيون ڪيتريون ٻيون بُرايون هن وقت سنڌي معاشري کي تباهيءَ ڏانهن ڌڪي رهيون آهن. وهاب پنهنجي اڪثر ڪهاڻين: هراس، چنبو چنبو، ڪاهي، ڪوڪ وارو، ڏيئن جو ڏنار ۽ ڪوڙڪيءَ ۾ اهڙين برائين جي نشاندهي ڪئي آهي. البت اها ڳالهه ضرور آهي ته وهاب جي ڪهاڻين ۾ موضوع جي لحاظ کان نواڻ گهٽ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. وهاب جن موضوعن تي طبع آزمائي ڪئي آهي، انهن موضوعن تي ڪيتريون ئي ڪهاڻيون ڇپجي منظرعام تي اچي چڪيون آهن. جيڪڏهن وهاب مسئلن جي نشاندهي ڪرڻ سان گڏ انهن مسئلن جو ڪو حل به پيش ڪري ها ته وڌيڪ بهتر ٿئي ها. باقي جيڪڏهن ڳالهه ڪجي ڪهاڻين جي Treatment جي ته ادب جي دنيا ۾ نئين هئڻ جي باوجود سندس تحريرن ۾ پختگي آهي. سندس ٻوليءَ جي سادگي، لفظن جي رواني ۽ ڪهاڻين ۾ جيڪو تسلسل جو عنصر آهي اهو هڪ ڏينهن وهاب کي سٺن ڪهاڻيڪارن جي صف ۾ ضرور شامل ڪندو، پر شرط اهو آهي ته هو پنهنجي ڪهاڻين ۾ موضوع جي لحاظ کان اڃان Variety پيدا ڪري ۽ سندس قلم زندگيءَ جي مُکَ تان خوشنما نقاب لاهي اصلي روپ ڏيکارڻ جي مڪمل صلاحيت رکندو هجي، جنهن لاءِ هو پاڻ چوي ٿو ته "منهنجون ڪهاڻيون سؤ سيڪڙو سچ نه آهن، ته به ايڏي وڏي ڪوڙ جي ملاوٽ به اٿن جو ڪوڙيون لڳن. اها به ڳالهه آهي ته ڪهاڻي ڪوڙ جي آميزش کان سواءِ جڙي نه سگهندي آهي، ڪٿي ڪٿي 'دروغ مصلحت آميز به از لامتي فتنه انگيز' تي عمل ڪندي اصل ناالا بدلائي فرضي ناالا ڏنا اٿم، ورنه ڪهاڻين جو وچور حقيقت تي ٻڌل آهي". وهاب جي ان ڳالهه مان ظاهر آهي ته هن جي اندر ۾ حقيقتن کي پرکڻ جي گهري جستجو آهي ۽ سندس ڪهاڻيون مشاهدي جي سٽلي مان ڦُٽي نڪتيون آهن. وهاب ادب جي منزل ماڻڻ لاءِ حقيقتن ۽ سچاين جي ڳولا جي جنهن سفر تي نڪتو آهي، هراس ان سلسلي جي پهرين ڪڙي آهي، هاڻ اهو پڙهندڙن تي منحصر آهي ته هو ان نئين ليکڪ جي لکڻين جي حوصله افزائي ڪيئن ڪن ٿا.

- شبنم گل

چونڊ ترڪي ڪهاڻيون

تازو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي پنهنجي اشاعتي سلسلي جو ۱۴۵ نمبر ڪتاب ڇپائي پڌرو ڪيو آهي، جنهن جو عنوان آهي "چونڊ ترڪي ڪهاڻيون". اهو ڪتاب اصل ۾ ترڪي جي اديب علي الپ ارسلان جي چونڊيل ۽ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيل افسانن "A Slection of Turkish Short Stories" جو سنڌيءَ ۾ ترجمو آهي، جيڪو سنڌيءَ جي سڃاڻ ڪهاڻيڪار ۽ شاعر جناب بشير موريائي ڪيو آهي. ڪتاب ۾ ڪل سورهن ڪهاڻيون آهن، جيڪي انهن چوڏهن ڪهاڻيڪارن جون تخليق ڪيل آهن، جن جو تعلق ترڪيءَ جي قومي ادب جي تحريڪ سان آهي، ۽

جيئن موريائي صاحب پنهنجي مهاڳ ۾ ٻڌايو آهي ته ”اها تحريڪ ١٩١١ع ۾ شروع ٿي ۽ ١٩٢٣ع ۾ نئين ترڪي قائم ٿيڻ کان وٺي اڄ تائين هلندي اچي.“

ڪهاڻين جي هن چونڊ سيڙ ۾ محمود شوڪت اينڊل (١٨٨٣-١٩٥٢ع) کان وٺي ياسر ڪمال (ڄم ١٩٢٢ع) تائين يعني هلندڙ صديءَ جي پهرئين اڌ کان به مٿي تائين واري دور جي معروف افسانه نويسن/ڪهاڻيڪارن جون ڪهاڻيون ترجمي جي ذريعي آڻيون ويون آهن. بشير موريائي ترجمن جو مهاڳ ”تنظيمات“ جي ذڪر سان ڪري ٿو ۽ لکي ٿو ته ترڪي زبان ۾ ان جي معنيٰ آهي ”اصلاحي تحريڪ“. شايد ان تحريڪ جي اثر هيٺ ترڪيءَ ۾ هڪ وائسڪي سماج جو بنياد رکيو ويو هو ۽ هرطرف نئين فڪر ۽ نئين سوچ جنم ورتو هو، جنهن جو اثر ترڪي زبان جي علم ادب تي به پيو. بشير موريائي مهاڳ ۾ انهن سڀني ڪهاڻيڪارن جو پڻ تعارف ڪرايو آهي، جن جا چونڊ افسانا ڪتاب ۾ شامل آهن. ان سڃاڻپ جي پڙهڻ مان معلوم ٿيندو ته اهي ڪهاڻيڪار نه رڳو ليکڪ هئا، پر اهي سڀئي اعليٰ تعليم يافته ۽ پنهنجي ملڪ جي حڪومت جا ذميوار فرد به هئا: ڪي وزير هئا، ڪي قومي اسيمبلي جا ارڪان، ڪي يونيورسٽين ۾ پروفيسر ۽ استاد ۽ ڪي اخبارن ۽ رسالن جا ايڊيٽر ۽ رپورٽر. انهن مان ڪن پنهنجي ملڪ ۾ تعليم حاصل ڪئي ته ڪن وري اوسي پاسي جي يورپي ملڪن جي اعليٰ تعليمي ادارن وٽان سندون حاصل ڪيون. اهڙيءَ ريت ملڪي ۽ غيرملڪي زندگيءَ جي ڳوڙهي مطالعي ۽ مشاهدي حاصل ڪرڻ کان پوءِ هنن پنهنجي زندگيءَ کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي. اهي ڪهاڻيڪار ڏاڍا باشعور ۽ سچاڻ ڏسجن ٿا، جن پنهنجين ڪهاڻين ۾ بيحد اثرائتي ۽ زوردار انداز ۾ انهن سڀني بڇڙاين، خرابين، سختين ۽ اذيتن کي پڌرو ڪيو آهي، جيڪي نئين ترڪيءَ کي پراڻي سماج کان ورثي ۾ مليون هيون. ترڪي ٻوليءَ جي انهن ڪهاڻين ۾ مغربي افسانوي ادب جو ڳوڙهو اثر ڏسجي ٿو، پر مواد جي لحاظ سان انهن ۾ خالص ترڪ زندگيءَ جي هرطرفي تصوير چٽي ويئي آهي. انهن ڪهاڻين ۾ ڳوٺاڻي زندگي به آهي ته شهري زندگي به: عمر سيف الدين جي افساني ”ڏن“ جو اوچو ڪردار ”علي“ به آهي، جيڪو بي گناهه آئيءَ ۾ اچي نفرت، ذڪار ۽ غلاميءَ جي لعنتن کان پاڻ بچائڻ جي لاءِ پنهنجي اها پانهن پنهنجي هٿ سان وڍي ٿو ڇڏي، جيڪا سندس روزگار حاصل ڪرڻ جو وسيلو آهي: خالده اديب خانم جي ڪهاڻيءَ جو اهو بيوس گهورڙيو به آهي، جيڪو ڪدوءَ جا ٻج وڪڻي پنهنجي ڌيءَ کي پڙهائڻ گهري ٿو، پر ڇوڪريءَ وٽ ڇهڙي جي جتي نه هجڻ جي ڪري کيس اسڪول ۾ اچڻ کان منع ڪئي وڃي ٿي ۽ گهورڙيو اها سٽ سهي نه ٿو سگهي: رفيق خالد خيري جي ٻن افسانن جا ڪردار ”آغابابي“ ۽ ”عرب بدو“ آهن، جن مان پهريون زندگيءَ جي آسائشن ۾ ونجي وڃي ٿو ته ٻيو وري زندگيءَ جو عذاب ڏاڍي صبر ۽ بهادريءَ سان برداشت ڪري ٿو: ”مولا جو مهمان“ افساني جو مڪريلو مُلو آهي، جيڪو مڪر ۽ فريب سان هڪدم انسان جو گهر اجڙ ڪري پنهنجيون نفساني خواهشون پوريون ڪري ٿو: ڪهاڻي ”آرزم وارو تحسين“ جو

اسرار ڀريو ڪردار آهي، جنهن اڳيان دنيا جون راحتون تڇ ۽ بي معنيٰ آهن؛ ڪمال طاهر دمير جي افساني "گهوڙي گاڏيءَ وارو" جا ابوجهه ڪردار آهن، جيڪي خوشين جي ڳولا ۾ پنهنجين دلين ۾ اميد جا ڏيئا ٻارين ٿا، پر جيڪي اک ڇنڀ ۾ وساميو وڃن ۽ اڪين اڳيان اونداهه انڌوڪار اچيو وڃين؛ ارهان ڪمال جي افساني جو "ڪند ڀوڻ وارو" آهي، جنهن جي ڪابه حسرت پوري نه ٿي ٿئي؛ "نرالو حجام" جو دڪان ۽ اتي جا ڪردار آهن، جن جي اڳيان پراڻي دنيا جي پيٽ مان نئين دنيا جنم وٺي ٿي؛ "هاٿي حمدي" جو پوشيده ڪردار آهي جيڪو پوليس سرشتي تان چٿرون ڪري مزاح پيدا ڪري ٿو؛ خلدون تانير جو ڪراڙو ڪردار "ثباتي بي" آهي، جنهن جون حسرتون لئين زندگيءَ جي بيرحم ۽ تڪڙن پيرن هيٺان اچي چيپاتجي وڃن ٿيون. انهن کان سواءِ صمد آغا اوغلو جو طويل افسانو "وڏو ڪٽنب" آهي، جنهن ۾ حاجي غياث جي خاندان جي عروج ۽ زوال جو ڏکوئيندڙ ۽ عبرتناڪ داستان ڏنل آهي.
سڀني افسانن ۾ ترڪيءَ جي مٽيءَ جي مهڪ آهي؛ اتي جي شهرن، ڳوٺن، جبلن، ميدانن، نهرن، باغن، موسمن، گرمي، سردي جي عڪاسي ڪيل آهي؛ احساسن ۽ امنگن جي بيحد اثرائتي ترجماني ڪيل آهي. فني لحاظ کان اهي سموريون ڪهاڻيون هر طرح سان اولهه جي استاد افسانه نگارن او. هينري، موپاسان، چيخوف ۽ ڪيٿرائن مينسفيلڊ جي ڪهاڻين سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائيو بيٺيون آهن، جن ان فن کي اوج تي پهچايو هو.
ترڪي جي انهن افسانن کي محترم موريائي ڏاڍي محنت ۽ روانيءَ سان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي؛ ايتريقدر جو ڪهاڻين جو پيغام سولائيءَ سان پڙهندڙ تائين پهچي وڃي ٿو؛ اها ڳالهه ترجمي جي هڪ تمام وڏي خوبي آهي. البت ترجمو ڪندي ٻوليءَ جون ڪي اوڻايون رهجي ويون آهن، جن تي ڇپائي کان اڳ هڪ ڀيرو نظر ڦيرائجي ها ته هوند اهي نه هجن ها. مثال طور: "مسجد مان سانجهيءَ جي بانگ ميلي." (ص ٣٤، سٽ آخري)؛ "اهي آفيمي هلت ۾" (ص ٣٦، سٽ ٢١)، "پر هو... له پئي" (ص ٤٤، سٽ ٦-٨)؛ "هن هفتي ۾ پنجن سالن جيڏو ڪم ڪري ڏئو هوس" (ص ٤٤، سٽ ٢٠)؛ "مائي! تون... نه پئي" (ص ٦٧، سٽ ٢٣-٢٤)؛ سنواريل سينگاريل عورت (ص ٢١٧، سٽ ٦). ساڳئي وقت هميشه مطابق پروفن جون به غلطيون آهن. اهي سموريون غلطيون جيتوڻيڪ "اٽي ۾ لوڻ برابر آهن"، پر بهرحال آهن، جيڪي اميد ته ٻئي ڇاپي ۾ نظر نه اينديون.
سنڌي مترجم ڪهاڻيڪارن جي سڃاڻپ وارا لوٽ مختصر مهاڳ جي آخر ۾ لکيا آهن، جيڪي هر ڪهاڻيءَ جي شروعات ۾ هجن ها ته وڌيڪ مناسب لڳن ها. ان کان سواءِ ترڪ ڪهاڻيڪارن جا نالا غلط معلوم ٿين ٿا؛ ڇاڪاڻ ته اهي انگريزيءَ تان سنڌيءَ ۾ آندل آهن. ترڪن جو رومن اسڪرپٽ برابر آهي، پر حرفن جي اچار ۾ فرق آهي. مثال طور مون سال ١٩٧٤ع ۾ هڪ ترڪي افساني جي انگريزي ترجمي "Feast of Dead" جو سنڌيءَ ۾ "ختمو" جي عنوان سان ترجمو ڪيو هو، جيڪو پوءِ ڪراچيءَ مان نڪرندڙ ادبي رسالي "سوجهرو" ۾

ڇپيو هو. افساني جي مصنف جو نالو انگريزيءَ ۾ "Cevdet kudret" ڇاپيل هو. "قدرت" ته منهنجي سمجهه ۾ آيو پر پهريون لفظ "سودت" لکڻ تي دل نه پئي ٿي. نيٺ منهنجي اها مشڪل سنڌ يونيورسٽيءَ جي لائق استاد پروفيسر قاضي نبي بخش حل ڪئي ته اهو لفظ "سودت" نه پر "جودت" آهي، جو ترڪيءَ ۾ "ج" جي آچار جي لاءِ "C" جو حرف ڪتب آڻيندا آهن. مان سمجهان ٿو ته اها ذميداري جي مترجم پوري نه ڪري سگهيو هو ته انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي کي گهرجي ها ته سنڌ يونيورسٽي ۾ پاڪستان اسٽڊي سينٽر جي ڊائريڪٽر ۽ سنڌ ۾ ترڪي ادب ۽ زبان جي واحد ماهر پروفيسر ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل کان رهنمائي وٺن ها ته بهتر هو. نه رڳو ايترو بلڪ "ترڪي افسانوي ادب" تي موصوف کان مقدمو لکارائي ڪتاب ۾ شامل ڪن ها ته ان جي هڪ علمي حيثيت به ٿي پوي ها. اميد ته آئينده اهڙن ڪتابن جي سلسلي ۾ اهي ڳالهيون نظر ۾ رکيون وينديون.

ڪمپيوٽر جي اجوڪي دور ۾ هن ڪتاب جي پراڻي نموني واري ٽائيپ ۾ ڇپائي ايتري وڻندڙ نه ٿي لڳي. البت ڪتاب جو ٽائيٽل بيحد جاذب آهي ۽ ان تي عنوان جي ڪئليگرافيءَ هڪ عجب حسن پيدا ڪيو آهي. ڪتاب جي مواد ۽ ۲۳۷ صفحن جي لحاظ کان ان جي سٺ رپيا قيمت ڪا گهٽي ڪانهي.

— مراد علي مرزا

سنڌ تحقيقي بورڊ جا ڇپيل ڪتاب:

سنڌ جي علم ادب ۽ خاص طرح سنڌ جي تاريخ بابت سرڪاري ادارن کان علاوه گذريل اڌ صديءَ کان، ڪجهه خانگي انجمنون به سرگرم پئي رهيون آهن. بمبئيءَ کان علحده ٿيڻ سنڌ جداگانه صوبو بڻيو ته ان پس منظر ۾ سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي ۽ سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، سنڌ جي تاريخ، تهذيب ۽ آرڪيالاجيءَ بابت، نهايت ئي وڏي پيماني تي تحقيقي ڪم ڪيو ۽ ڪتاب شايع ڪيا. ويجهڙائيءَ ۾ سنڌ جي اتهاس بابت سنڌ ريسرچ سوسائٽيءَ به ڪم جو آغاز ڪيو. هيءَ سوسائٽي محترم ڊاڪٽر مبارڪ علي ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪجهه ٻين استادن جي ذاتي دلچسپيءَ سان وجود ۾ آئي، جنهن کي يونيورسٽيءَ جي تڏهوڪي وائيس چانسيلر محترم مظهرالحق صديقي صاحب جي مالي ۽ اخلاقي مدد به حاصل رهي. هن انجمن، سنڌ جي تاريخ ڏهن جلدن ۾ مختصر، عام فهم ۽ آسان شايع ڪرڻ جو پروگرام رٿيو هو. بدقسمتيءَ سان هيءَ سوسائٽي ٽي جلد شايع ڪرڻ کان پوءِ جڻ ختم ٿي وئي. هن اداري لاءِ ميڊم تنوير جوڻيجو "سنڌ جا قديم آثار" ۽ محترم غلام محمد لاکو "سمن جي سلطنت" نالن سان ڪتاب لکيا، جي پوءِ ٻين ادارن ڇاپي پڌرا ڪيا. سنڌ جي تاريخ ۽ تمدن بابت محترم عبدالله ورياهه صاحب جي ذاتي توجهه سان "سنڌ هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل سوسائٽي" بڻ نهي آهي، جنهن مان سنڌ جي عالمن، اديبن ۽ عوام کي وڏيون اميدون آهن.

هن ڪوشش کان علاوه خانگي سطح تي سال ١٩٨٩ع جي ابتدا ۾ نوجوان اديب جناب ناز سنائيءَ "سنڌ تحقيقي بورڊ" نالي جو اعلان ڪيو. هن بورڊ ذريعي سنڌ بابت خالص تحقيقي ۽ علمي نوعيت جو ڪم ڪرڻ لاءِ پروگرام ناهي، بانيڪار، پڻ نوجوان محققن ۽ اديبن: محترم دادا سنڌي ۽ غلام محمد لاکو صاحب کي ميمبر بنائي ڪم جو آغاز ڪيو. هن بورڊ هڪ سال جي مختصر مدت ۾ ڇهه ڪتاب ڇاپي پڌرا ڪيا آهن. ناز سنائي بورڊ کي وڌيڪ سرگرم ڪرڻ جو ارادو رکي ٿو، ليڪن سندس چوڻ آهي تہ حيدرآباد جي موجوده حالتن، سندس رٿا کي گهڻو ڌڪ هنيو آهي. سنڌ تحقيقي بورڊ جو پهريون ڪتاب "سنڌ جي تاريخ جا تحقيقي مسئلا" ناز سنائيءَ مرتب ڪري ١٩٨٩ع ۾ شايع ڪيو. هن ترتيب ۾ سنڌ جي تاريخ بابت تحقيق ڪندي جي مسئلا درپيش اچن ٿا، انهن جو مذڪور ڪيل آهي. مقالا نگارن ۾ مرحوم غلام محمد گرامي، مرحوم پير علي محمد راشدي، جناب سيد حسام الدين راشدي مرحوم، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر مبارڪ علي ۽ ناز سنائي اچي وڃن ٿا. هي ١١٥ صفحن تي مشتمل آهي ۽ ويهه رپيا قيمت اٿس. هن اداري جو ٻيو ڪتاب: "سنڌ جي عالمن جا سوانحي ڪارناما" آهي، جو دادا سنڌي صاحب جو لکيل آهي. هن ڪتاب ۾ ليکڪ پنهنجا چار مضمون: اهل مدارس جو سنڌي ادب ۾ حصو، سنڌ جي عالمن جون سياسي خدمتون، اهل سنڌ ديار عرب ۾ ۽ سنڌ جا سپوت هند ۾، شامل ڪري ترتيب ڏنا آهن. ڪل ١٣٧ صفحن تي مشتمل هي ڪتاب فيبروري ١٩٨٩ع ۾ ڇپيو ۽ قيمت پنجويهه رپيا اٿس. بورڊ طرفان ٽيون ڪتاب: "سنڌ جي بمبئيءَ کان آزادي" شايع ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ مشهور بزرگ اديب جناب جي. ايم. سيد، تاريخ سنڌ جي هڪ اهم باب کي نروار ڪيو آهي. هي ڪتاب ويهارو سال کن اڳ ڇپيو هو. ڪتاب جي قيمت ويهه رپيا بلڪل مناسب آهي.

سنڌ تحقيقي بورڊ چوٿون ڪتاب: "سنڌ جي تاريخ جا ماخذ" ناني سان شايع ڪيو آهي. هي ڪتاب ناز سنائيءَ ترتيب ڏنو آهي، جنهن ۾ پير حسام الدين راشدي مرحوم، قريشي حامد علي خانائي، پيٽر هارڊي، ڊاڪٽر بلوچ، غلام محمد لاکو ۽ ايم-آئي- موئر جا مقالا شامل آهن. هنن مقالن ۾ سنڌ جي تاريخي ماخذن بابت مجمل توڙي مفصل طرح سان قلم کڻيل ڏسجي ٿو. هيءَ ڪاوش بلاشبه سنڌ بابت ڪم ڪندڙن لاءِ بنيادي رهبريءَ جو ڪردار ادا ڪندي. هن مجموعي ۾ سيد حسام الدين راشدي مرحوم ۽ غلام محمد لاکو جا وڌ ۾ وڌ مضمون ڏسجن ٿا، جن جو تعداد ٽي آهي. ٽوٽل ١٧٠ صفحن تي مشتمل هيءُ ڪتاب جون ١٩٨٩ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو ويو، جنهن جي قيمت ٽيهه رپيا هرطرح سان موزون آهي. سنڌ بابت اشاعتي سلسلي کي جاري رکندي اداري پنجون ڪتاب سيپٽمبر ١٩٨٩ع ۾ شايع ڪيو. حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جو هي ڪتاب: "ميرن جي صاحبي" پهريان ١٩٢٤ع ۾ ڇپيو هو. هن ڇاپي جي قيمت ويهه رپيا آهي ۽ سرورق تي پڪي قلعي حيدرآباد جو اسڪيچ ڏنل آهي، جو هاڻي اسان جي حال

تي ۽ پنهنجي تباهيءَ تي رت جا ڳوڙها ڳاڙي رهيو آهي. محترم ناز سنائي ٻن اکرن لکندي ڪتاب بابت درست طور تي تنقيدي نگاهه وڌي آهي. سنڌ تحقيقي بورڊ جو ڇهون ڪتاب: ”سومرن جي دور جا سورما“ ڊسمبر ١٩٨٩ع ۾ ڇپيو آهي. هي ڪتاب محترم دادا سنڌي جي ڪاوشن جو نتيجو آهي، جنهن کي ٽن ڀاڱن ۾ لکيو ويو آهي. پهرين حصي ۾ سومرن جي دور تي سرسري نظر وڌل آهي. ٻين ڀاڱن ۾ دودي چنيسر جي ڳالهه تي بحث ڪيل آهي. ان بعد ٽئين ڀاڱي ۾ اصل عنوان طرف ايندي، پهرين مرد سومرن ۽ پوءِ عورت سورمين بابت بيان آندل آهي. آخر ۾ سومرن جي دور جي سورمن جي حوالي سان بحث ڪندي ڪي نتيجا ڪڍڻ جو جتن ڪيو ويو آهي. ان بعد سومرا دور ۾ سنڌي ادب جي تعلق تي روشني وڌل آهي. بلاشبه هيءُ ڪتاب لکي دادا سنڌي صاحب، سنڌ جي اتهاس جي هڪ مکيه باب تي روشني وڌي آهي. سنڌ تحقيقي بورڊ جي مڙني ڇپيل ڪتابن ۾، ڇپائي، ٽائيٽل، گيٽ اپ ۽ ڪاغذ وڌيڪ بهتر ڪتب آندل آهي. ڪل ١١١ صفحن تي مشتمل هن ڪتاب جي قيمت ويهه رپيا رکيل آهي. آخر ۾ ناز سنائي ١٩٨٩ع لاءِ سنڌي تحقيقي بورڊ جي ڪارڪردگيءَ جي رپورٽ ڏني آهي. خدا ڪري سنڌ تحقيقي بورڊ پنهنجي پروگرام ۾ ڪامياب ٿئي ۽ سنڌ جي تاريخ تي ڪم جاري رکي سگهي.

— محمد قاسم سومرو

"سروري جماعت جو ڏهر ۽ اويسي طريقو" ڏي هڪ راءِ

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سنڌي ادب جي تاريخ جي محققن کي اهو معلوم آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي علمي ۽ ادبي تاريخ ۾ اڃا بہ ڪيترائي اهڙا خال رهيل آهن، ڪي اهڙيون صنفون اڃا تائين اڻڇوتيون پيون آهن، ڪي اهڙا اديب ۽ شاعر اڃا گمنام آهن، جو اها دعوا نٿي ڪري سگهجي تہ سنڌي ادب جي تاريخ مڪمل طور لکجي چڪي آهي. هن ڏس ۾ نہ صرف عربن جي ابتدائي دور کان وٺي سومرن جي دور واري رهيل مواد کي هٿ ڪرڻ جي ضرورت آهي، پر سنڌ ۾ عربن جي اچڻ کان اڳ واري دور يعني سنڌ ۾ اسلام جي اچڻ کان اڳ واري زماني (Pre-Islamic Period) ۾ لکيل علمي ۽ ادبي مواد جي سلسلي ۾ بہ کوجنا ڪرڻ جي گهڻي ضرورت آهي. ان سلسلي ۾ مون پنهنجي Ph. D واري ٿيسز ۾ صفحي ١٧٠ تي، 'معياري ادب جي تاريخ' واري باب ۾ عرض ڪيو هو تہ:

"اسلام جي آمد کان اڳ واري سنڌي علم جي تاريخ جي ڪابہ خبر پئجي نہ سگهي آهي. هن ڏس ۾ راجستان ۽ گجرات جي پراڻن ڪتبخانن کي اٿلائڻ پٿلائڻ جي ضرورت آهي، ڇاڪاڻ تہ فاتح سنڌ، غازي محمد بن قاسم جي حملي وقت (٧١٢ع)، ۽ ديبل جي فتح وقت ڪي سنڌي لوهاڻا، پروارين غير-مسلم حڪومتن ڏانهن لڏي ويا ۽ اوڏانهن وڃي پناهہ ورتائون (١)، ممڪن آهي تہ لڏپلاڻ ۾ هُو ڪي علمي ۽ ادبي شيون پاڻ سان کڻي ويا هجن، جيڪي شايد هن ڏس ۾ اسان جي رهنمائي ڪن" (٢).

حيرانيءَ جي ڳالهہ هيءَ آهي تہ سنڌي ادب جا ڪيترائي استاد اڃا تائين ڪلهوڙن جي دور کي ئي سنڌي ادب جو 'سونهري دور' سمجهن ٿا. هنن شايد خانبهادر محمدصديق ميمڻ جي لکيل "سنڌي ادبي تاريخ" کان پوءِ ڇپيل مواد کي تسليم نہ ڪيو آهي، جيتوڻيڪ ميمڻ صاحب جن جي تحقيق کان پوءِ ڪيترو مواد ڪتابن ۽ رسالن ۾ شايع بہ ٿيو آهي. منهنجي خيال ۾ سنڌي ادب جو هر دور پنهنجي ليکي ڌار ڌار خوبيون ۽ خصوصيتون رکي ٿو، ۽ هر دور ۾ لکيل يا تخليق ڪيل علمي ۽ ادبي خزانو سماجي، ثقافتي، لساني، علمي ۽ ادبي لحاظ کان اهميت رکي ٿو. ان ڪري هر دور جي علم ادب جي تاريخ جي جائزي جي ضرورت آهي.

اڄوڪي جهڙي ڳالهه هيءَ به آهي ته سنڌي ادب جي استادن، اديبن، نقادن ۽ شاعرن اڃا تائين سنڌي ادب جي 'ڏهر' جهڙي اهم صنف ڪي لاقدانه نظر سان پرکيو ئي نه آهي، جيتوڻيڪ شاهه لطيف جو 'سُرڏهر' سالن جا سال سنڌ يونيورسٽيءَ جي بي-اي ڪورس لاءِ پڙهايو ويندو هو. هن وقت تائين اڪثر اديبن ۽ نقادن، محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي ڪتاب: "سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ" ۾ 'ڏهر' جي باري ۾ قائم ڪيل راءِ ڪي يا ته نقل ڪيو آهي ۽ يا ڊاڪٽر صاحب جي راءِ ڪي حوالي طور پيش ڪيو آهي. بلوچ صاحب جن جي تحقيق ڪان پوءِ 'ڏهر' جي باري ۾ ٻيو جيڪي تحقيقي مواد مليو ٿو، سو آهي 'ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز' طرفان ڇپايل ڪتاب 'سرڏهر'، جنهن ۾ شاهه لطيف جي 'سرڏهر' تي شاهه صاحب جي ٢٤٤ عرس جي موقعي تي ڪوٺايل ڪانفرس ۾ پڙهيل مقالن ڪي ڪتاب جي صورت ۾ مرتب ڪيو ويو آهي. هن ڪتاب ۾ شامل ڪيل اڪثر مقالن ۾ به ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي 'سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ' ڪتاب تان استفادو ڪيو ويو آهي.

هن ڏس ۾ سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۽ سنڌي شاعريءَ جي سرواڻ شاعر، اديب، عالم ۽ فاضل ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن، عزت ماب مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ" جن کي سلام آهي جو هنن 'ڏهر' جي باري ۾ هڪ مفصل ۽ معياري مقالو لکي، وڏي مونجهاري کي حل ڪيو آهي. منهنجي اها حيثيت ڪانهي جو آءٌ 'طالب المولىٰ' سائينءَ جن جهڙي مفڪر، عالم ۽ فاضل جي خيالن تي تبصرو ڪري سگهان، پر جيڪي ڪجهه محسوس ڪيو اٿم، اهو عقيدت وچان لفظن جي صورت ۾ پيش ڪيو اٿم. پڙهندڙ چاهي ڇا به سمجهن، پر منهنجا اهي ويچار سنڌي ادب جي هڪ شاگرد جي حيثيت ۾ عرض ڪيل آهن؛ باقي مخدوم صاحب جن لاءِ منهنجي دل ۾، هڪ ادنيٰ عقيدتمند خادم جي حيثيت ۾، لکين نه بلڪ ڪروڙين احترام آهن.

قبلي مخدوم صاحب جن هوندي به ته سنڌي علم ۽ ادب جي تنقيد ۽ تنقيدي ادب جي تاريخ ۽ شاعريءَ جي فن وغيره تي بيش بها مقالا، مضمون ۽ ڪتاب لکيا آهن، سنڌي تنقيدي ادب ۾ نوان رجحان ۽ نوان لاڙا پيدا ڪيا اٿن، سنڌي شاعريءَ کي نون نظرين ۽ نون لاڙن طرف لاتو اٿن، جن لاءِ سندن ڪتاب "ڪافي" سنڌي ادب ۾ هڪ "اهم سرمايو" آهي؛ پر مخدوم سائين جن سنڌي شاعريءَ جي مشهور پر وساريل صنف، 'ڏهر' جي باري ۾ "سروري جماعت جو 'ڏهر' ۽ اويسي طريقو" جي عنوان تي، هڪ لاثاني ۽ بينظير مقالو لکي، سنڌي ادب ۽ ثقافت جي تاريخ ۾ بيشمار غلط فهمين ۽ مونجهارن کي سلجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جيڪڏهن هن موضوع تي طالب المولىٰ سائينءَ جن قلم نه کڻن ها ته جيڪر اهي غلط فهميون، سنڌي ادب ۽ ثقافت جي تاريخ ۾ هميشه لاءِ حقيقت جو روپ وٺي وڃن ها، ۽ ٻئي ڪنهن به صاحب کي اها همت نه ٿئي ها جو 'ڏهر' جي باري ۾ ۽ مخدوم نوح عليه رحمت جي "طريقي" جي سلسلي ۾ قائم ڪيل راءِ کي رد ڪري سگهي. مذڪوره غلط فهميءَ تي مبني راين ۽ ويچارن

کي رد ڪرڻ لاءِ همت فقط مخدوم صاحب ئي ڪري سگهڻ جو اختيار به رکن ٿا، ڇو ته بقول سندن ”ڏهر جو واسطو شروع کان وٺي سروري جماعت سان رهيو آهي.“ بي غلط فهمي جنهن کي عاليجناب مخدوم طالب المولىٰ سائينءَ جن صاف صاف لفظن ۾ سلجهايو آهي ۽ سندن رايو هڪ سند طور تسليم ڪيو ويندو، اهو آهي: ”درگاهه مخدوم نوح عليه رحمت سرورِيءَ جو، سهروردي طريقي سان گڏ، اويسي طريقي جو هجڻ“(٤). اهڙيءَ طرح تيون نقطو، جنهن کي به سائين طالب المولىٰ جن سلجهايو آهي، اهو آهي: ”درويش نوح هوٿياڻيءَ جو درگاهه حضرت نوح عليه رحمت سان واسطو هجڻ جي ڪري سندن (درويش نوح هوٿياڻيءَ جو) اويسي هجڻ.“

جناب مخدوم سائينءَ جن ’ڏهر‘ لفظ جي معنىٰ، مفهوم، وصف، ڏهر ۾ ڪم آندل مضمون ۽ ڪارج وغيره تي مثالن ۽ دليلن سان جيڪا وضاحت ڪئي آهي، تنهن جي باري ۾ سنڌ جا عالم ۽ فاضل بهترين راءِ ڏيئي سگهن ٿا. منهنجي خيال موجب هيءُ هڪ گهڻ-پاسائون تحقيقي، ذميواريءَ، دليلن ۽ ثبوتن سان، وضاحتي مقالي لکڻ ۽ محنت طلب ڪم هو، جيڪو فقط اهو عالم ڪري سگهيو ٿي، جنهن جو درگاهه حضرت نوح عليه الرحمت سان گهاٽو ۽ گهرو واسطو ٿي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته ’ڏهر‘ جو واسطو بقول مخدوم صاحب جن جي ”شروع کان وٺي سروري جماعت سان رهيو آهي ۽ ملتان واري حضرت غوث الحق جي فقيرن سان ڏهر جو ڪو به واسطو ڪونهي.“ عاليجناب مخدوم صاحب جن جيئن ته درگاهه حضرت نوح عليه الرحمت جا سجاده نشين آهن، ان کان سواءِ پاڻ سنڌي ادب ۽ شاعريءَ جا مڃيل سرواڻ به آهن، انهيءَ ڪري سندن هر لفظ دليل ۽ هر جملو سند جي حيثيت رکي ٿو. ان لحاظ کان ڏهر کان سواءِ درگاهه جي طريقي جي باري ۾ طالب المولىٰ سائينءَ جن جي راءِ کان سواءِ بي ڪا به راءِ ڪا به حيثيت نٿي رکي ۽ ٻئي ڪنهن به صاحب کي اهو حق نٿو پهچي ته درگاهه حضرت نوح عليه الرحمت جي باري ۾ يا درگاهه سان واسطو رکندڙ ڪنهن به حقيقت جي باري ۾ ڪو رايو ڏيئي سگهي.

سنڌي علم ادب جي تاريخ جي هڪ ادنىٰ شاگرد جي حيثيت ۾، منهنجو اهو خيال آهي ته عاليجناب مخدوم صاحب جن جي هن مقالي سنڌي ادب ۽ ثقافت جي تاريخ ۾ هڪ نئين باب جو اضافو ڪيو آهي. ڪاش، هي مقالو سال کن اڳ شايع ٿئي ها، ۽ ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز طرفان شايع ٿيل ڪتاب، ’سر ڏهر‘ ۾ هڪ شاندار مهاڳ طور شامل ٿئي ها ته ان ڪتاب جي اهميت ۾ جيڪر وڏيڪ اضافو ٿئي ها. ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز طرفان ڇپايل ڪتاب ’سر ڏهر‘، جنهن ۾ ڀٽ شاهه تسي شاهه لطيف جي ’سر ڏهر‘ تي، ٢٤٤ عرس جي موقعي تي ڪوٺايل ادبي ڪانفرنس ۾ پڙهيل مقالن کي مرتب ڪري، ڪتابي صورت ڏني وئي آهي؛ هي هڪ سٺو ۽ شاندار ڪتاب ۽ محققن ۽ مرتب طرفان ڪيل ڪامياب ڪوشش آهي. اهو ڪتاب پنهنجي ليکي سنڌي ادب ۽ لطيف شناسيءَ تي هڪ بهترين اضافو آهي، جنهن لاءِ ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز جو

اڳوڻو سيڪريٽري ۽ چيئرمن به مبارڪ جا حقدار آهن ۽ هاڻوڪو سيڪريٽري به ڪيرون لهڻي.
پنهنجي مقالي ۾ عاليجناب مخدوم صاحب جن فرمائين ٿا:

"١٣ مئي ١٩٨٠ع تي شيخ محمد اسماعيل صاحب، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جو لکيل ڪتاب 'سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ' موڪليو، ۽ آن ڏينهن ئي مطالعي بعد شدت سان ضرورت محسوس ٿي ته جلد اهڙو مضمون لکجي ته جيئن وضاحت ٿئي ۽ ڪابه غلط فهمي باقي نه رهي. آن مضمون لاءِ حوالا گڏ ڪرڻ جو ڪم شروع ڪيو ويو، پر طبيعت جي ناسازيءَ سبب اهو ڪم جلد مڪمل نه ٿي سگهيو. هن وقت به عبدالله ورياهه، اسان جي هدايتن ۽ گڏ ڪيل حوالن موجب مضمون نقل ڪرڻ ۾ اسان جي مدد ڪئي آهي" (٥).

منهنجي خيال ۾ ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز طرفان 'سر ڏهر' ڪتاب ڇپجڻ کان پوءِ، ۽ آن ڪتاب ۾ ڪن مقالن ۾ ڊاڪٽر بلوچ جي راءِ ڪي ڪن محققن طرفان دهرائڻ ڪري، طالب المولى سائينءَ جن ڏهه سال اڳ وضاحت لکڻ جو جيڪو ارادو ڪرڻ فرمايو، تنهن جي شدت سان ضرورت محسوس ڪيائون، ۽ نوجوان محقق ۽ عالم محترم عبدالله ورياهه کي پنهنجي رهنمائي ۽ هدايتن موجب هن مقالي جي نقل ڪرڻ ۾ مشغول رکيائون. مون کي عبدالله ورياهه جي لياقت، علميت ۽ ودوان هجڻ تي پورو يقين آهي، ۽ سائينءَ جن کي به سندن هن لائق ۽ عالم مريد جي قابليت تي فخر آهي، ڇو جو هن ڪم جي تڪميل ۾ ورياهه صاحب جو يقيناً حصو آهي.

هن مقالي ۾ عزت واري طالب المولى سائينءَ جن سڀ کان پهرين 'ڏهر' لفظ جي معنى، مفهوم ۽ وصف بيان ڪندي، مرزا قليچ بيگ مرحوم جي 'سنڌي لغات قديمي' جي حوالي سان فرمائين ٿا:

"ڏهر لفظ، ڏاهر جو مخفف (گهٽايل) آهي. ڏاهر جو اشتقاق (بنياد) لفظ 'ڏاهه' آهي، جنهن جون معنائون آهن: خبر، ڏس، پتو، پرولي ۽ ڳجهارت."

پر مخدوم سائينءَ جن پنهنجي ڄاڻ ۽ تجربي جي بنياد تي 'ڏهر' لفظ جي معنى 'سڏ' ۽ 'اطلاع' پڻ مقرر ڪئي آهي. سائين جن اڳتي لکن ٿا:

"لفظ 'ڏاهه' ۾ 'ر' نسبتي آهي، جيئن: ڪنير، پتر ۽ لهر وغيره. عوام ۽ خواص کي سڏ ڪري، يا اطلاع ڏيئي 'الله' ۽ ان جي آخري رسول ڏي رجوع ڪرائڻ جو هڪ بهترين ۽ آسان ذريعو ۽ رستو آهي "ڏهر"" (٦).

سر سان ڏهر ڏيندڙ فقيرن کي عاليجناب مخدوم سائينءَ جن 'ڏاهري' سڏين ٿا ۽ فرمائين ٿا:
"چوڻي آهي ته ڏاهري به آيل آهن يا ڏاهرن جي اچڻ جو انتظار آهي" (٧).

هن سلسلي ۾ وڌيڪ لکن ٿا:

"چوندا آهن تہ فلاڻي ڳالهہ لاءِ سموري پرڳڻي ۾ 'ڏاهہ' ڏني ويئي تہ سوين ماڻهو اچي گڏ ٿيا (مدد ڪرڻ لاءِ) تہ ڪم ٿي ويو" (٨).

بهرحال، سائينءَ جن جي مقرر ڪيل معنيٰ ۽ وصف، لفظ 'ڏهر' ۽ ان جي ڪارج ۽ مفهوم سان بلڪل نهڪي ٿي اچي، يعني تہ عوام ۽ خواص کي سڌ ڏيئي/سڌ ڪري/اطلاع ڏيئي الله ۽ ان جي آخري رسول ڏي رجوع ڪرائڻ.

ڏهر لفظ جي وصف جي باري ۾ ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز طرفان ڇپايل ڪتاب 'سر ڏهر' ۾ محققن بہ وصفون ڏنيون آهن. محترم معمور يوسفاڻي پنهنجي مقالي 'سر ڏاهر جو مطالعو' ۾ لکي ٿو:

"ڏاهر لفظ جي معنيٰ آهي سُڌ، سما يا ڏس پتو ڏيڻ وارو. هي لفظ بنيادي طرح 'ڏاهہ' لفظ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي خبرچار/آهچاڻ/ڏس پتو/سُڌ سما وغيره. شاهہ صاحب جي رسالي ۾ موجوده سُر پڻ الهيءَ معنوي دائري ۾ اچي وڃي ٿو، جنهن ۾ سنڌ جي قديم تاريخ جا ڪافي ڏس پتا موجود آهن" (٩).

معمور صاحب اڳتي لکي ٿو:

"لسانيات جي دائري ۾ ٻنهي لفظن (ڏاهر ۽ ڏَهر) جو جائزو وٺبو تہ 'ڏهر' لفظ 'ڏاهر' جو مخفف ڪيل (ننڍو ڪيل) ڏسڻ ۾ ايندو. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڏاهر سان هم وزن ڪئين لفظ ملن ٿا، جن جا مخفف پڻ 'ڏهر' جهڙا ٿين ٿا. 'واهر' مان 'وَهر'، 'ٿاهر' مان 'ٿهر'، 'لوهار' مان 'لوهر'، 'ميهار' مان 'ميهر' ۽ 'ڏاتار' مان 'ڏاتر'" (١٠).

شيخ محمد اسماعيل صاحب لکي ٿو:

"ڏَهر، اصل سنڌي لفظ 'ڏاهہ' مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي 'ڏَس'، 'آهچاڻ' 'آگاهي' ۽ ڄاڻ وغيره."

لفظ 'ڏهر' جي وصف ڪان سواءِ عاليجناب طالب المولى سائينءَ جن تمهيد ۾ وڌيڪ فرمائين ٿا:

"پر ڏهر بابت وڌيڪ لکڻ جو خيال ٿيو تہ جيئن مختلف حلقن ۾ مخدوم نوح عليہ الرحمت جي جماعت سروريءَ جي 'سهروردي' يا 'اويسي' هجڻ بابت پيدا ٿيل مونجهارن جي وضاحت ڪري سگهجي" (١٢).

ان ڏس ۾ محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن پنهنجي ڪتاب "سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ" ۾ صفحي ٣٠٥ تي جيڪا راءِ ڏني آهي، تنهن کي هوبهو دهرائيندي مخدوم صاحب جن پڻ لکن ٿا:

”مخدوم صاحب جن جو طريقو سهروردي آهي ۽ مخدوم صاحب (هالا) جي جماعت جي اصطلاح ۾ مرشدن جي تعريف ۽ ذڪر جي سلسلي ڪي ’ڏهر‘ چون: ’ڏهر ڏيڻ‘ معنيٰ بلند آواز ۽ هڪ خاص ڍار سان اهڙا بيت ڏيڻ جن ۾ درگاهه جي وڏي سرور پير يعني مخدوم نوح صاحب رحه ۽ سندس درگاهه جي صفت هجي. اهو مضمون هن درگاهه جي مريدن لاءِ برڪت ۽ آٿت جو سهارو آهي ۽ سندن ’ڏهر ڏيڻ‘ جو خاص مقصد اهوئي آهي“ (١٣).

يقيناً جيڪڏهن قبلي طالب المولى سائينءَ جن مخدوم نوح عليه الرحمت جي طريقي- ته مخدوم نوح رحه صاحب جن نه فقط سهروردي هئا، پر اويسي پڻ هئا- جي باري ۾ پنهنجي مقالي ۾ چٽائيءَ سان روشني نه وجهن ها ته جيڪر ڊاڪٽر صاحب جن جي اها دعويٰ ته مخدوم نوح عليه الرحمت سهروردي هئا ۽ اويسي نه هئا — هرعالم جي نظر ۾ سَنَد جي حيثيت رکي ها، ۽ اهو مونجهارو ته مخدوم نوح رحه اويسي نه هئا، هميشه لاءِ ثبوت جي صورت وٺي وڃي ها ۽ صدين تائين سَنَد جي صورت اختيار ڪري ها، ان وقت تائين انتظار ڪرڻو پوي ها، جڏهن وري سروري خاندان جو ڪو عالم هن مونجهاري کي حل ڪري ها. پر عاليجناب طالب المولى سائينءَ جن، محترم ڊاڪٽر صاحب جن جي زندگيءَ ۾ (الله سائين بلوچ صاحب جن کي وڏي حياتي بخشي) ئي هن مونجهاري کي هميشه لاءِ سلجهائي ڇڏيو. سائين طالب المولى صاحب جن جي هن تفصيلي وضاحت کان پوءِ اهو پڻ ثابت ٿي ويو آهي ته درويش نوح هوٿياڻي به اويسي طريقي جا هئا، ڇاڪاڻ ته سندن (درويش نوح هوٿياڻيءَ جو) حضرت نوح رحه جي درگاهه سان واسطو هو.

عزت ماب سائين طالب المولى صاحب جي اها ميار پڻ بجاءِ طور صحيح آهي ته سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ ۾ ’ڏهر‘ کي سنڌي شاعريءَ جي هڪ صنف طور شامل نه ڪيو ويو آهي. سائين جن فرمائين ٿا:

”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ ۾ سنڌي شاعريءَ جي جيترين به صنفن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، انهن ۾ ڏهر کي شامل نه ڪيو ويو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي قدامت ۽ بڻ بنياد جي باري ۾ اڄ تائين جيڪو بحث ڪيو ويو آهي، ان ۾ جديد تحقيقاتي بنيادن مطابق پرچار وارو ڪلام يعني ’گنان‘ به ڏنا ويا آهن، جن کي اندازن ١٩٦٥ع کان پوءِ اسماعيلي پيرن جي ڪلام يعني سنڌي شاعريءَ جي صنف طور قبول ڪيو ويو آهي“ (١٤).

’گنان‘ جي باري ۾ ٿوري وضاحت ڪرڻ کان اڳ، آءٌ اهو به عرض ڪندس ته لطيف جي ڪلام ۾ ’سر ڏهر‘ جيتوڻيڪ هڪ سُر طور شامل ڪيو ويو آهي، پر جيئن ’سر ڏهر‘

ڪتاب ۾ شامل ڪيل مقالن جي مطالعي مان، ۽ قبلہ مخدوم صاحب جن جي تفصيلي اپٽار مان ثابت ٿئي ٿو تہ واقعي ’ڏهڙ‘ سنڌي شاعريءَ جي هڪ الڳ ۽ اهم صنف آهي، جنهن کي سنڌي ادب جي تاريخ ۾ شامل ڪرڻ کپندو هو.

رهيو سوال گنانن جو، ان باري ۾ آءٌ ايترو عرض ڪرڻ جي اجازت وٺندس تہ گنان صرف پرچار وارو ڪلام نہ آهي. جيڪڏهن گنانن جي مقصد کي پرچار ۽ تبليغ تائين محدود رکبو تہ پوءِ سڀني صوفين جي ڪلام کي پڻ پرچار تائين محدود ڪرڻو پوندو. گنانن کي سنڌي شاعريءَ جي صنف طور ١٩٦٥ع کان پوءِ يا اڳ قبول ڪيو ويو، اهو بحث نہ آهي: بحث هي ڪرڻو آهي تہ ’گنانن‘ جي شروعات ڪڏهن ٿي؟ گنانن جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مختصر تاريخ“ ۾ جيڪو بحث ڪيو آهي، اهو يڪطرفو آهي. اسماعيلي جماعت ڊاڪٽر صاحب جي ان راءِ سان اتفاق ڪندي، جو ڊاڪٽر صاحب کي گنانن جي باري ۾ ڪا بہ ڄاڻ ڪانهي، پر هڪ اسماعيلي جي حيثيت ۾، گنانن جي باري ۾ ڄاڻ مون کي ۽ ٻين اسماعيلين کي ماءُ جي ٿڃ جي ذريعي ڄمڻ سان گڏ ملي آهي ۽ ٻين کي ملندي رهندي.

تاريخي لحاظ کان گنانن جي ابتدا تمام پراڻي آهي. آڳاٽي ۾ آڳاٽا گنان ١٠٧٩ع ۾ اسماعيلي داعي، پير ستگر نور جا چيل ملن ٿا، جيڪو ايران کان برصغير ۾ آيو ۽ هندي، گجراتي، ڪڇي، سنڌي ۽ ملتاني (سرائڪيءَ) ۾ پنهنجو ڪلام چيائين. هن درويش پنهنجي ڪلام کي ’گنان‘ سڏيو(١٥). گنان جي وصف مفهنجي هن وضاحتي مقالي جو موضوع نہ آهي، البت انهيءَ راءِ جي وضاحت لاءِ گنانن ۾ چيل مضمون جي باري ۾ مفصل طور لکندس تہ ’گنان صرف پرچار وارو ڪلام نہ آهي.‘

قبلہ مخدوم سائين جن فرمايو آهي تہ ”گنانن کي ١٩٦٥ع کان پوءِ سنڌي شاعريءَ جي صنف طور قبول ڪيو ويو آهي.“ هن ڏس ۾ آءٌ مؤدبانہ عرض ڪندس تہ ’اسماعيلي (نظاري) جماعت گنانن کي عام پبلڪ لاءِ شايع ڪرڻ جي اجازت ڪانہ ڏيندي هئي. البت خواجڪي سنڌي رسم الخط يا گجراتي رسم الخط ۾ اهو ڪلام يعني ’گنان‘ چيل موجود هوندا هئا (اڄ بہ آهن). اهي پراڻا ڪتاب اڄ بہ برٽش لائبريريءَ ۾ ملن ٿا ۽ موجوده صورت ۾ سڄي دنيا ۾ اسماعيلي (نظاري) جماعت وٽ جماعت خانن ۾ ملن ٿا. عربي-سنڌي رسم الخط ۾ گنان پهريون ڀيرو مرزا قليچ بيگ ١٩٢٢ع ۾ پنهنجي ڪتاب ”تحفه اسماعيليه“ ۾، اسماعيلي فرقي ۽ عقيدي جي تاريخ ۾ مثال طور ڏنا آهن(١٦)، جيڪي مرزا صاحب جي ڪتاب ۾ ٥٧ ۽ ٥٨ صفحن تي ڏسي سگهجن ٿا. ان کان پوءِ ”درِ اسلام“ ڪتاب کان سواءِ مرحوم محمد هاشم لالوائيءَ پنهنجي ڪتاب ”اسماعيلي آغاخاني فرقي جا مبلغ ۽ داعيءَ“ ۾ صفحي ٦٤ تي گنانن جو ذڪر ڪيو آهي(١٧)، پر اهي ڪتاب صرف اسماعيلي جماعت تائين محدود هوندا هئا. عام پبلڪ

لاءِ پهريون پيرو ١٩٥٥ع ۾، ميراث رسالي ۾، مرحوم سلطان علي فدائيءَ، گنانن جي مفهوم ۽ مقصد تي هڪ مضمون لکيو. ان وقت آءٌ "ميراث" رسالي جو ايڊيٽر هوس. سلطان علي فدائي رسالي جو خرچ پريندو هو. هو هڪ وڏو عالم ۽ فاضل هو. سلطان علي فدائي منهنجو مربي ۽ محسن به هو، انهيءَ ڪري سندس مشن کي جاري رکڻ لاءِ مون ۽ پين ساٿين عهد ڪيو هو.

انهن ڏينهن ۾ مرحوم مولانا محمد عثمان ڏيپلائيءَ پيرن، سجاده نشينن ۽ درگاهن جي خلاف قلم کنيو هو. هن خواجه شمس جي سهاري سان اسماعيلي عقيدي، روايتن، اسماعيلي امام هزهائنس آغا خان خلاف ۽ باطني طريقي ۽ باطني تصوف جي خلاف گهڻو ڪجهه لکيو. انهوئي سبب هو جو هڪ اسماعيليءَ جي حيثيت ۾ مون گنانن جي حوالي سان ۽ گنانن جي روشنيءَ ۾ اسماعيلين جي مسلمان هجڻ، صوفي هجڻ، ۽ اسماعيلي طريقي جي سلسلي ۾ ١٩٥٨ع ۾ پهرين حيدرآباد جي بيسنٽ هال ۾ هڪ مقالو پڙهيو. ان کان پوءِ گنانن جي "ادبي حيثيت" واري موضوع تي ڌار ڌار ادبي ڪانفرنسن ۾ مقالا پڙهيا، ۽ عام پبلڪ ۽ سنڌ جي اديبن جي سامهون گنانن جي شاعرانه، علمي ۽ ادبي حيثيت جي باري ۾ دلائل ڏنا. منهنجو مقالو، جنهن جو عنوان هو: "سومرن جي دور جي سنڌي شاعري"، رسالي مهراڻ جي جلد ٩ ۽ نمبر ١-٢، ١٩٦٠ع ۾ ڇپيو، جنهن ۾ سومرن جي دور ۾ چيل گنانن تي روشني وڌي ويئي هئي (١٨). هن سلسلي ۾ منهنجو پيو مقالو وڌيڪ تفصيل سان ۽ ٻن قسطن ۾، "سومرن جي دور ۾ سنڌي ادب" جي عنوان سان ماهوار نئين زندگيءَ جي فبروري ١٩٧٢ع ۽ مارچ ١٩٧٢ع ۾ ڇپيو (١٩). ان کان پوءِ منهنجي پي-ايڇ-ڊي واري ٿيسز ۾ (جيڪا ١٩٧٠ع ۾ ڊگريءَ لاءِ پيش ڪئي ويئي) پڻ وڌيڪ تفصيل سان اسماعيلي پيرن جي ڪلام يعني گنانن تي روشني وڌي ويئي هئي (٢٠). ان کان پوءِ مرحوم گرامي صاحب، ڊاڪٽر بلوچ صاحب، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب، پروفيسر محرم خان صاحب ۽ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب گنانن جي باري ۾ ڌار ڌار مقالن ۾ پنهنجا رايا ڏنا، ۽ گنانن جي حيثيت کي قبول ڪيو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مختصر تاريخ" جي پهرئين ڇاپي ۾ منفي رويو اختيار ڪيو ۽ گنانن جي حيثيت کي تسليم ڪرڻ لاءِ تيار نه هو، البت ٻئي ڇاپي ۾ گنانن کي اوائلي دور جي يعني قديم شاعري تسليم ڪرڻ جي بدران، انهن کي سنڌي ادب جي ٻئي دور جي شاعريءَ طور قبول ڪيو (٢١). ڊاڪٽرصاحب جي راءِ تي آءٌ تفصيل سان ڌار مقالي ۾ لکندس. بهرحال سنڌ جي عالمن، اديبن، استادن ۽ شاعرن 'گنانن' جي قدامت ۽ انهن جي فني ۽ شاعرانه اهميت کي تسليم ڪيو، ۽ انهن کي سنڌي ادب جي هڪ صنف طور قبول ڪيو.

گنانن کي 'اسماعيلي پيرن جي تعريف ۽ توصيف جا بيت ڪوٺڻ' به ان ڪري صحيح نه آهي جو گنانن ۾ اهي سڀ خوبيون ۽ خصوصيتون شامل آهن جيڪي برصغير جي صوفي شاعرن، ويدانتي درويشن جهڙوڪ: ڪبير ڀڳت، ميران ٻائي، دادو ديال، نرسين ڀڳت ڪان سواءِ بابا فريد، بابا بُلي شاهه، مخدوم نوح، شاهه لطيف، شاهه ڪريم، سچل سرمست، مهامتي

پراڻ لاٽ ۽ ٻين صوفين جي ڪلام ۾ نظر اچن ٿيون. ان لحاظ کان گنانن ۾ موضوع ۽ مضمون جي لحاظ کان تمام گهڻي وسعت نظر ايندي. شاعرانه خوبين جي لحاظ کان به گنانن ۾ فصاحت ۽ بلاغت کان سواءِ فڪر جي گهرائي، تخيل جي بلندي ۽ پرواز، اونهي سوچ ۽ پنهنجي پنهنجي دور جي عڪاسيءَ کان سواءِ مقامي ماحول جي منظرڪشي نظر ايندي. اسماعيلي پيرن جي ڪلام (گنانن) ۾ انسان شناسي (Humanism) جون مڙيئي خوبيون نظر اچن ٿيون.

گنانن ۾ مضمون جي گوناگوني ۽ وسعت جي باري ۾ مون پنهنجن مقالن ۾ ٿيسز ۾ جن لفظن ۾ عرض ڪيو هو، آهي هيٺ دهرائجن ٿا:

”پير صاحب جو ڪلام ناصحاڻي ۽ صوفياڻي مضمون سان ڀريل آهي. الله ۽ رسول جو نالو جپڻ، دل صاف رکڻ، ڪوڙ ۽ ڪپٽ کان پاسو ڪرڻ، دنيا کي فاني سمجهڻ جهڙا مضمون هن بزرگ جي ڪلام ۾ بيان ٿيل آهن“ (نئين زندگي مارچ ١٩٧٢ع ص ٣٥)

اهڙيءَ طرح ٻئي هنڌ عرض ڪيو هئم:

”سندن ڪلام ۾ مذهبي ۽ تبليغي مضمون گهڻو آهي. خدا جي وحدانيت ۾ يقين رکڻ، حضور جن کي خدا جو آخري نبي ڪري مڃڻ، نبي صلعم تي ڪلمو پڙهڻ، گانءِ-پوڄا ترڪ ڪرڻ جهڙي تلقين سان گڏ مومن جون وصفون به بيان ڪيون اٿن“ (نئين زندگي مارچ ١٩٧٢ع، ص ٣٥).“

اهڙيءَ طرح ساڳئي رسالي ۾ لکيو هئم:

”پير صدرالدين جو ڪلام تصوف ۽ ويدانت جي مضمون سان ڀريل آهي. پنهنجي ڪلام ۾، هن دنيا کي فاني سڏيو اٿن، ۽ مريدن کي تلقين ڪئي اٿن ته هيءَ دنيا ڪنهن کي نيبهه ٿيڻي نه آهي، تنهن ڪري لازمي آهي ته دل مان ڪوڙ ڪپٽ ۽ دولاب کي دور ڪجي، ۽ نفس جي غلاميءَ کان پاڻ بچائجي. باطل کان آزاد ٿي، پاڻ کي حق جي حوالي ڪرڻ تي پير صدرالدين گهڻي قدر زور ڏنو آهي. انساني زندگيءَ بابت پاڻ فرمايو اٿن ته: بندي کي زندگي ان لاءِ بخشي ويئي آهي ته هو بندگي ڪندو رهي، ۽ ذڪر فڪر ۾ پاڻ کي فنا ڪري ڇڏي. غفلت ڇڏڻ ۽ ننڊ نياڻيءَ کي ترڪ ڪرڻ لاءِ بار بار تلقين ڪئي اٿن. پير صدرالدين همه اوست واري نظريي جو قائل هو ۽ فرمايو اٿن: جيئن اکين ۾ نور، گل ۾ خوشبوءِ، کير ۾ مکڻ ۽ سج ۾ روشني پوشيده آهي، تيئن الله پاڪ جو وجود انسان توڙي ٻين شين ۾ به موجود آهي“ (نئين زندگي مارچ ١٩٧٢ع، ص ٣٩).

بهرحال جيئن گنانن کي سنڌي شاعريءَ جي هڪ صنف طور آخرڪار تسليم ڪيو ويو، تيئن ڏهرن کي به هڪ صنف طور گهڻو اڳ تسليم ڪرڻ کپندو هو.

مخدوم صاحب فرمائين ٿا:

”ڏهر، سنڌي شاعريءَ جي هڪ عظيم صنف آهي، جنهن ۾ خدا تعاليٰ جي تعريف، حضرت محمد ڪريم صلي الله عليه وسلم جي ساراهه ۽ حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحه جي ساراهه جو ذڪر آهي. منهنجي ڄاڻ موجب شاعريءَ جو هي نمونو الف اشباع (مقدمة الصلوات) جي دور سان گڏ شروع ٿيو آهي ۽ اڄ تائين قائم ۽ دائم آهي“ (٣٢)

مخدوم سائينءَ جن اڳتي فرمائين ٿا:

”ڏهر ۾ حمد، نعت، منقبت، اصحابہ ڪرام ۽ ٻين الله وارن جي ثنا، دين اسلام جي اصولن تي عمل ڪرڻ جون هدايتون ۽ مرشد جي تعريف تي مضمون لکيا آهن. ڏهر عوام ۽ خواص ڪي سڏ ڪرڻ يا اطلاع ڏيئي، الله ۽ ان جي آخري رسول ڏي رجوع ڪرائڻ جو هڪ بهترين ۽ آسان ذريعو ۽ رستو آهي، جنهن جي وسيلي نہ صرف الله ۽ الله جي رسول، پر پنهنجي مرشد جي احوال کان پڻ جماعت کي روشناس ڪرايو وڃي ٿو“ (٣٣).

ڏهر جي مضمون جي باري ۾ ٻين محققن پڻ پنهنجا خيال ظاهر ڪيا آهن. ڊاڪٽر نوازعلي ”شوق“ صاحب لکي ٿو:

”سر ڏهر ۾ ڏس پتو پڇڻ، وڇوڙي، درد، فراق، ڦوڙائي ۽ ڇاڪ ڇڪڻ جو مضمون ڪم آندو ويو آهي. اهڙيءَ طرح فاني دنيا ڇڏي، بقا ڏانهن وڃڻ جو وستار، تاريخي ماڳن ۽ مڪانن کان سواءِ هوشيار ۽ خبردار رهڻ جي هدايت ڪيل آهي“ (٣٤).

معمور يوسفاڻي پنهنجي مقالي ’سر ڏاهر جو مطالعو‘ ۾ لکي ٿو:

”ڏاهر ۾ مناجات ۽ دعا، جن ۾ الله پاڪ جي حضور ۾ ٻاڏائڻ ۽ مديني جي مير کي پڪارڻ جهڙا موضوع شامل آهن. غافل ۽ مغرور انسان کي چتاءُ ۽ ڏس ڏيڻ. اهڙيءَ طرح شاعر جو ذاتي مشاهدو، واقعاتي ۽ مشاهداتي بيت شامل آهن“ (٣٥).

علي احمد بروهي صاحب لکي ٿو:

”سر ڏهر شاهہ جي رسالي جو نچوڙ آهي، يا ائين چئجي تہ رسالي جو روح آهي. شاهہ جي ڪلام جو سرچشمو آهي ڪلام مجيد. سر ڏهر جو مجموعي پيغام چئن داستانن ۾ آهي:

(i) سنسار جي فاني حيثيت ۽ انسان جي غفلت، (ii) الله ۽ مديني جي مير جو ذڪر فڪر ۽ دعائون، (iii) عبادت ۽ ذڪر لاءِ ارادو، عمل ۽ وقت، ۽ (iv) ملڪ الموت ۽ سنڌس سارو“ (٣٦).

ڊاڪٽر غلام نبي سدايو، ديوان ڪلياڻ آڏوائيءَ جي حوالي سان، پنهنجي مقالي، ”شاهه لطيف جي سر ڏهر جو علامتي مطالعو“ ۾ لکي ٿو:

”سر ڏهر ۾ دنيا جي بي ثباتي ۽ الله جي مُرُدن جي اٿاٿ ڏانهن اشارا آهن. الله تبارڪ و تعاليٰ جي ڪائناتي حاڪميت ۽ محمد عربي صه جي شخصيت کي رحمت جي علامت طور پيش ڪيو ويو آهي“ (٣٧).

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، پنهنجي مقالي ”شاهه جي ڪونج“ ۾ لکي ٿو:

”سر ڏهر ۾، رسول ڪريم صه جي در وينتي ڪرڻ ۽ ٻاجهه گهرڻ، ڌڻيءَ در ٻاڏائڻ، غفلت ڇڏڻ، سستي ۽ ڪاهليءَ کان خبردار رهڻ، جهڙا مضمون شامل هوندا آهن“ (٣٨).

هڪ اعليٰ مقام واري شاعر، ماهر نقاد جي حيثيت ۾ مخدوم صاحب جن ’ڏهر‘ جي وصف، مفهوم ۽ ڪارج جي باري ۾ جيڪي ڪجهه فرمايو آهي اهو هڪ سَنَد جي حيثيت رکي ٿو. هو فرمائين ٿا:

”ڏهر، سنڌي شاعريءَ جي هڪ غير-عروضي صنف (نمونو) آهي، جنهن کي مخدوم معظم غوث الحق حضرت مخدوم نوح رح جي سروري جماعت جياريو اچي. اها صنف ايتري ته مقبول هئي ۽ آهي، جو شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ به پنهنجي شاعريءَ ۾ ان کي جاءِ ڏني“ (٣٩).

هن مقالي ۾ قبله مخدوم صاحب جن، ڏهر چوندڙ شاعرن جي نالن کان سواءِ، هڪ ٻئي مونجهاري کي به حل ڪيو آهي. سيني محققن، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي هن راءِ کي به نقل ڪيو آهي، جنهن ۾ ڏهر کي قديم سنڌي راڳ جي هڪ راڳڻي بيان ڪيو ويو آهي. هن ڏس ۾ شيخ محمد اسماعيل صاحب پنهنجي مقالي ”سر ڏهر“ ۾ لکي ٿو:

”سر ڏهر جي سنڌ جي قديم موسيقيءَ جي نظام ۾ هڪ راڳڻي هجڻ جي تصديق هن مثال مان ٿئي ٿي ته گذريل ڇهن-پنجن صدين کان وٺي، سنڌ ۾ سهروردي سلسلي جي بزرگن وٽ ذڪر فڪر جا بيت ۽ وايون سر ڏهر ۾ آلاپيا ويندا هئا. انهيءَ ڪري پوءِ ذڪر جي اهڙن بيتن ۽ واين کي سڏيائون ئي ڏهر جا بيت ۽ وايون.

”سر ڏهر، قديم سنڌي موسيقيءَ جي هڪ راڳڻيءَ جو نالو آهي، جيڪا هن وقت اسان کان گم ٿي ويل آهي. هيءَ راڳڻي مدح، مناجات، مرشد جي ساراهه، سلوڪ جي راهه جي پانڌيئڙن جي سڪ، غفلت کي ڇڏڻ ۽ موت جي برحق هجڻ جي اظهار لاءِ مخصوص هئي. انهيءَ لحاظ سان هن سُر ۾ شامل بيت ۽ وايون به انهيءَ مخصوص مضمون واريون هجڻ لازمي آهن“ (٣٠).

'ڏهر' کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب به هڪ راڳ سمجهي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جن فرمائين ٿا:

"اسان راڳ ڏهر جي اصليت ۽ ماهيت کي سمجهڻ لاءِ مخدوم صاحب جي مريدن ۾ رائج ڏهر ڏيڻ جي سلسلي کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي" (۳۱).

عزت ماب مخدوم سائينءَ 'ڏهر کي راڳڻي' سمجهڻ واري راءِ سان اختلاف رکن ٿا، ۽ فرمائين ٿا:

"رهيو سوال ڏهر راڳ جو، ته ڏهر راڳ هوئي ڪونه، پر 'ڏهر'، 'راڳ پيروين' ۽ 'جوڳ' ۾ آلاپيا ۽ چيا (ڳايا) ويندا آهن" (۳۲).

هڪ ٻيو نقطو، جنهن جي باري ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن لکيو آهي ۽ ان جي تلقيد ٻين نقادن پڻ ڪئي آهي، اهو هي آهي ته "ڏهر ملتان جي سهروردي طريقي ۾ پڻ رائج هئا ۽ اڄا تائين آهن." هن سلسلي ۾ شيخ محمد اسماعيل صاحب، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي راءِ کي نقل ڪندي لکي ٿو:

"سنڌ ۾ سهروردي بزرگن ۽ فقراءَ جي طريقت جو سلسلو ملتان جي بزرگ غوث بهاءُ الدين ذڪريا سان منسلڪ رهيو آهي، تنهنڪري اڄ به غوث جا پانڌ ڀيڙا اهڙن آستانن ۽ درگاهن تي ڏهر چوندا آهن" (۳۳).

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي حوالي سان لکي ٿو:

"سنڌ ۾ سماع جو سلسلو غوث بهاءُ الدين ذڪريا ملتانيءَ کان شروع ٿيو، جنهن جو بنياد پڻ ذڪر ئي هو. ملتان جي سهروردي طريقي جو ذڪر جيڪو سنڌ ۾ هلندڙ آهي، انهيءَ جا به قسم آهن. هڪ تحليل جو ذڪر ۽ ٻيو ڏهر جو ذڪر" (۳۴).

پر عزت ماب مخدوم سائينءَ جن ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ ٻين سڀني محققن جي مٿينءَ راءِ سان اختلاف رکندي فرمائين ٿا:

"سنڌ ۾ سروري جماعت کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن به جماعت ۾ 'ڏهر' جو رواج نه آهي. ملتاني جماعت ۾ 'ڏهر' بدران بيت چوندا آهن. صرف مخدوم نوح رح جي جماعت ۾ ڏهر چيو وڃي ٿو، جنهن ۾ حمد، نعت، منقبت، صحابہ ڪرام ۽ ٻين الله وارن جي ثنا، دين اسلام جي اصولن تي عمل ڪرڻ جون هدايتون ۽ مرشد جي تعريف وغيره تي مضمون لکيا آهن" (۳۵).

سچ پچ تہ جيڪڏهن مخدوم سائينءَ جن وضاحت ڪري انهن غلطفهمين ۽ مونجهارن ڪي سلجهائين نہ ها تہ سنڌي ادب ۽ تاريخ جو ايندڙ نسل هميشه گمراهيءَ جي هن ڏُڀڻ ۾ ڦاٿل هجي ها.

ٻيو هڪ اهم موضوع، جنهن جي باري ۾ هن سُچاڻ پيشوا ۽ روحاني رهبر جيڪا روشني وڌي آهي ۽ وضاحت ڪئي آهي، اهو موضوع آهي: ”درويش نوح هوٿياڻيءَ جي نسبت ۽ طريقي جي باري ۾“. هن ڳالهہ ۾ ڪوبہ وڏاءُ ڪونهي تہ جيڪڏهن قبلہ مخدوم صاحب جن هن موضوع تي ٻہ قلم نہ کڻن ها ۽ درويش نوح هوٿياڻيءَ جي نسبت ۽ طريقي جي سلسلي ۾ ڇنڊڇاڻ نہ ڪن ها تہ جيڪر هيءَ غلطي، سنڌي ادب ۽ ثقافت جي تاريخ جو حصو بڻجي وڃي ها ۽ ايندڙ نسل ۽ محقق ڪي صحيح معلومات ملي نہ سگهي ها. مخدوم سائينءَ جن جي هن فيصلہ ڪن راءِ ڪي سنڌ جا نقاد ۽ تاريخ جا ماهر هميشه اهم ۽ املهہ سمجهندا ۽ قدر جي نگاهہ سان ڏسندا ۽ هڪ سَنَد سمجهي اهميت ڏيندا. سائينءَ جن فرمايو آهي:

”ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب اڳتي هلي بزرگ نوح هوٿياڻي رحہ جي تاريخي حقيقت معلوم ڪندي، هڪ ڏهر جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪو پاٺ سومر فقير ڏاهريءَ کان درگاهہ نوح هوٿياڻيءَ تي ٻڌو هئائون:

آئندي پير اويس جو، نر جو ناءُ ڳنهن،
سي سدا وتن سنرا، پاپ نہ پڙي تن،
اللّٰه اويسين، ڪوسو واءُ نہ وارئين.

مخدوم سائين جن، اڳتي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي راءِ ڪي هوبهو دهرائين ٿا ۽ لکن ٿا:

”بلوچ صاحب جن هن بيت بابت لکن ٿا تہ پڇا تي چيائون هي ڪو آڳاٽو بيت آهي، جيڪو سيني بسيني هلندو اچي، پر اهو معلوم نہ آهي تہ ڪهڙي شاعر جو چيل آهي. ظاهر آهي تہ هي ’سماع‘ جو بيت آهي، ڇاڪاڻ تہ ’آئندي‘ مان مراد آهي ’سماع‘ ۾ اٿندي سان ئي برڪت ۽ پلائيءَ لاءِ اويس پير ۽ اويسين جو نالو کڻڻ. اهو پڻ ظاهر آهي تہ هيءُ بيت مخدوم صاحب جي سلسلي جي فقير جو چيل نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ مخدوم صاحب جو طريقو ’اويسي‘ نہ آهي، مگر ’سهروردي‘ آهي (٣٦).

ڊاڪٽر صاحب جن جي هن راءِ سان، عاليجناب مخدوم طالب المولي جن اختلاف راءِ ڪندي اول تہ مخدوم نوح عليه الرحمت ۽ سندن خاندان جي ’اويسي‘ هجڻ ۽ پوءِ درويش نوح هوٿياڻيءَ، جو سروري جماعت سان تعلق هجڻ جي باري ۾ دليلن ۽ ثبوتن سان وضاحت ڪئي آهي.

سچ پچ ته جيڪڏهن قبلہ مخدوم طالب المولىٰ سائينءَ جن تڪليف ونئي ۽ محنت ڪري اها وضاحت نہ ڪن ها ته جيڪر سنڌي ادب ۽ ثقافت جي تاريخ ۾ هيءَ غلط فهمي هميشہ لاءِ درج ٿي وڃي ها ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جهڙي بين الاقوامي حيثيت جي محقق ۽ فاضل جي راءِ کي مستند طور قبول ڪيو وڃي ها، پر مخدوم سائينءَ جن، نهايت ئي مؤدبانہ انداز ۾، محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جي راءِ سان اختلاف ڪندي فرمائين ٿا :

”هن ۾ وضاحت طلب اها ڳالهہ آهي ته ’ڏهر‘ ۽ ’اويسين‘ جو ذڪر ڪيل آهي ۽ ڊاڪٽر صاحب جي خيال موجب اهو ڏهر سروري جماعت جي ڪنهن فقير جو چيل آن ڪري نہ آهي جو هي سلسلو سهروردي آهي، اويسي نہ آهي ۽ سنڌن خيال موجب درويش نوح هوٿياڻي رحہ اويسي سمجهڻ ۾ اچي ٿو“ (٣٧).

هن وضاحتي نقطي کان پوءِ سائين طالب المولىٰ جن پهرين ’اويسي طريقي‘ کي تفصيل سان سمجهايو آهي ۽ پوءِ دليلن سان ثابت ڪيو اٿن ته حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليہ الرحمت جن جو اويسي طريقي سان پڻ تعلق هو ۽ ان کان پوءِ ثابت ڪيو اٿن ته درويش نوح هوٿياڻي رحہ جو مخدوم نوح عليہ الرحمت جن جي سلسلي ۽ طريقي سان تعلق هو. ان کان پوءِ سائينءَ جن حضرت اويس قرنيءَ جي لاڏاڻي ۽ سندن آخري آرامگاهہ جي باري ۾ مختلف حوالن سان ذڪر ڪيو آهي. پنهنجن پختن دليلن ۽ حوالن کان پوءِ مخدوم سائينءَ جن فرمائين ٿا :

”مٿين سمورن دليلن ۽ تاريخي حقيقتن جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ کان بعد، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ان خيال جي واضح ترديد ٿي وڃي ٿي ته مخدوم صاحبن جو سلسلو اويسي نہ آهي ۽ پير اويس بابت چيل ڏهر، مخدوم صاحبن جي سلسلي جي ڪنهن فقير جو چيل نہ آهي، پر اهو پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته اهو ڏهر سروري جماعت جي ڪنهن فقير جو چيل آهي، جنهن ۾ پنهنجي مرشد کي اويسي پير ۽ ان جي مچيندڙن ۽ مريدن کي اويسي سڏيو اٿن“ (٣٨).

بهرحال هي هڪ اهم مقالو آهي، جنهن سنڌي ادب ۽ ثقافت جي تاريخ ۾ هڪ نئين باب جو اضافو ڪيو آهي. هن مقالي جي حوالي سان سنڌي ادب جي تاريخ ۾ ڏهر جي وصف، معنىٰ، مفهوم ۽ مضمون کان سواءِ ڏهر جي سلسلي ۾ هن کان اڳ قائم سڀني دعوائن ۽ راين کي تبديل ڪري، سنڌي ادب جي تاريخ ۾ اضافو آڻڻ جي ضرورت آهي. مقالي جي شايع ڪرڻ سان ”مهراڻ“ رسالي ۾ ڇپيل مواد ۾ هڪ لاثاني اضافو ٿيو آهي، جنهن لاءِ رسالي مهراڻ جو ايڊيٽر ۽ سندس ساٿي مبارڪن جا مستحق آهن.

ڪتابن، مقالن ۽ مضمونن تان مدد ورتي ويئي

(1) Thadhani ,T.S., Article, 'The Lohanas' Published in Journal of Sind Historical Society, Vol: VIII, No: 3, January, 1948.

(۲) الانا غلام علي، ڊاڪٽر: "لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ"، ڄام شورو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ۱۹۷۷ع، ص ۱۷۰.

(۳) مخدوم محمد زمان طالب المولي، مقالو: "سروري جماعت جو 'ڏهر' ۽ اويسي طريقو"، رسالو مهراڻ، نمبر ۱/۱۹۹۰ع (جنوري-مارچ)، ص ۳۳، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو.

(۴) ايضاً، ص ۳۶.

(۵) ايضاً، ص ۳۳.

(۶) ايضاً، ص ۳۳.

(۷) ايضاً

(۸) ايضاً

(۹) معمور يوسفاڻي، مقالو: "سُر ڏاهر جو مطالعو"، 'سُر ڏهر' ڪتاب ۾ شامل آهي، مرتب: نوازعلي شوق، ڊاڪٽر: ڀٽ شاهه-حيدرآباد، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ۱۹۸۹ع، ص ۱۵.

(۱۰) ايضاً، ص ۱۷.

(۱۱) شيخ محمد اسماعيل، مقالو: "سر ڏهر"، حوالي ۹ جو پويون حصو، ص ۷۰.

(۱۲) حوالو ۳، ص ۳۳.

(۱۳) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: "سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ"، ڀٽ شاهه-حيدرآباد، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ۱۹۷۸ع، ص ۳۰۵.
۽ پڻ ڏسو حوالو ۳، ص ۳۵.

(۱۴) حوالو ۳، ص ۳۴.

(۱۵) حوالو ۲، ص ۱۷۲.

(۱۶) مرزا قليچ بيگ: "تحفه اسماعيليه"، حيدرآباد، ۱۹۲۲ع، ص ۵۷ ۽ ۵۸.

(۱۷) محمد هاشم لالواڻي: "اسماعيلي آغاخاني فرقي جا مبلغ ۽ داعي"، ڪراچي، اسماعيليه ائسوسيئيشن، ۱۹۵۲ع، ص ۶۴.

(۱۸) الانا غلام علي، ڊاڪٽر، مقالو: "سومرن جي دور جي سنڌي شاعري"، حيدرآباد، ٽماهي مهراڻ، جلد ۹، نمبر ۱-۲، ۱۹۶۰ع، ص ۱۴۸ ۽ ۱۵۶

(۱۹) ايضاً، مقالو: "سنڌي ادب سومرن جي دور ۾"، ماهوار نئين زندگي، فيبروري ۱۹۷۲ع ۽ مارچ ۱۹۷۲ع، ڪراچي، پاڪستان پبليڪيشنس، ص ۱۵ کان ۳۴ ۽ ص ۳۳ کان ۴۹.

(٢٠) حوالو ٢، ص ١٧٢ ۽ ص ١٩٤ کان ١٩٩.
(٢١) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ"، ڇاپو ٻيو، حيدرآباد، زيب ادبي مرڪز، ١٩٨٠ع، ص ١٨٤ کان ١٨٦.
(٢٢) حوالو ٣، ص ٣٤.
(٢٣) ايضاً، ص ٣٤.
(٢٤) نوازعلي شوق، ڊاڪٽر: "سر ڏهر"، مهاڳ، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ٢٤٤ عرس جي موقعي تي پڙهيل مقالن جو مجموعو، ڀٽ شاهه - حيدرآباد، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ١٩٨٩ع، ص ١٠.
(٢٥) حوالو ٩، ص ٣٠.
(٢٦) علي احمد بروهي: مقالو: "سر ڏهر جو مجموعي پيغام"، تفصيل لاءِ حوالو ٢٤، ص ١٠٨.
(٢٧) غلام نبي سڌايو، ڊاڪٽر، مقالو: "شاهه لطيف جي سُر ڏهر جو علامتي مطالعو"، حوالو ٢٤، ص ١١٩.
(٢٨) عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر: مقالو: "شاهه جي ڪونج"، حوالو ٢٤، ص ١٦٢.
(٢٩) حوالو ٣، ص ٣٤.
(٣٠) حوالو ١١، ص ٧٠.
(٣١) حوالو ١٣، ص ٣٠٦.
(٣٢) حوالو ٣، ص ٣٦.
(٣٣) حوالو ١١، ص ٧٠.
(٣٤) حوالو ٢٨، ص ١٦٦.
(٣٥) حوالو ٣، ص ٣٦.
(٣٦) ايضاً، ص ٤٢.
(٣٧) ايضاً، ص ٤٢.
(٣٨) ايضاً، ص ٤٦.

علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون

ڪتاب ”ڏوڪو“ تي ادبي ورڪشاپ

نئين قائم ٿيل ضلعي نوشهري فيروز جي ننڍڙي شهر خانواهڻ ۾ ٩- فيبروري ١٩٩٠ع تي محترم نجم عباسي، جيڪو پاڻ خانواهڻ شهر جي پيداوار آهي، جي تازه ڪتاب ”ڏوڪو“ تي ادبي ورڪشاپ منعقد ٿيو.

سنڌي ادبي سنگت شاخ خانواهڻ جي جوائنٽ سيڪريٽري مظهر عباسي اسٽيج سيڪريٽري جا فرائض بجا آندا.

صدارت جي لاءِ استاد محمد پناهه قرڙي کي سڏيو ويو ۽ گڏوگڏ مهمان خاص لاءِ سکر کان آيل مهر خادم ۽ اعزازي مهمان لاءِ عبدالغني مهر کي اسٽيج تي ويهاريو ويو.

ان کان پوءِ ڪاروائي کي اڳتي وڌائيندي غلام نبي ناشاد سيڪريٽري سنڌي ادبي سنگت خانواهڻ کي سڏيو ويو، جنهن معزز مهمانن جو آڌرڀاءُ ڪيو ۽ پنهنجو مقالو ”نجم عباسي-سنڌي ادبي سنگت خانواهڻ جو ميمبر“ جي عنوان سان پڙهيو.

منور قاضي سيڪريٽري وحدت ڪالوني حيدرآباد ”دنيا جا اديب ۽ نجم عباسي“ جي عنوان تحت مقالو پڙهندي چيو ته نجم پنهنجي رومانٽڪ ڪهاڻين کي به اهڙي حقيقت پسنديءَ سان لکيو آهي، جو پيار ۽ انقلاب جو سنگم لڳي ٿو. دنيا جي عظيم ڪهاڻيڪارن مان جن ۾ مئڪسم گورڪي، جنهن ماءُ ناول لکي پنهنجي وطن جي ماڻهن ۽ پورهيتن کي پنهنجي گڏ هجڻ جو احساس ڏياريو آهي، ائين ئي نجم عباسي پنهنجي ناولن ۽ ڪهاڻين ۾ اسان جي مسئلن کي پاڻ سان گڏ کنيو آهي. منور قاضي ڏوکي ڪتاب تي تفصيل سان بحث ڪيو.

انجم سومري ”نجم عباسي نظرياتي ليکڪ“ جي عنوان سان مقالو پڙهيو. نوجوان اديب نذير عباسي ڏوکو تي ڳالهائيندي چيو ته هي ڪتاب اهڙن ئي ڪردارن جو ڪتاب آهي، جنهن ۾ مست مستيءَ سان گڏ قوم پرستي به ڪن ٿا.

نوجوان اديب ۽ شاعر منظور قادر (جيڪو سنڌي ادبي سنگت شاخ خانواهڻ جو آڊيٽر پڻ آهي)، پنهنجو مقالو ”منهنجا بہ ٻول ۽ ڊاڪٽر نجم عباسي“ پڙهيو. ان ٻڌايو ته نجم عباسي، جيڪو اسان جو پنهنجو ۽ پنهنجي گهر جو ياتي آهي، اهو اسان لاءِ وڏو اعزاز آهي ۽ سنڌي ٻوليءَ جو هيءُ وڏو ڪهاڻيڪار اسان جي شهر ”خانواهڻ“ جو آهي. هن ڪڏهن بہ نعري بازي نہ ڪئي آهي. سندس تخليق ڪيل ڪردار هميشه حقيقي لڳندا آهن.

پارس حميد، "نجم عباسي جي ڪهاڻين جو ڪتاب ڏوڪو منهنجي نظر ۾" جي عنوان سان مقالو پڙهندي چيو تہ هن ڪتاب جي مک ڪهاڻي "ڏوڪو"، جنهن ۾ جوهري هٿيارن تي احتجاج ڪندڙ ڪردار چارلس چارمنگ هٿي اچي ٿو ۽ ٽر جي سفر دوران محسوس ڪري ٿو تہ اسان جيڪا جوهري هٿيارن کي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، جنهن جي موت ۾ جوهري هٿيارن جي روڪ بابت ٻڌايو ويو هو، اهو اسان سان ڏوکو ڪيو ويو آهي. سامراجين ٽيئين دنيا جي هن ٽڪري تي جوهري هٿيار استعمال ڪيا آهن.

ان کان پوءِ اعزازي مهمان عبدالغني مهر چيو تہ "ڇا قومي سجاڳيءَ، سياسي هلچل ۽ حق وٺڻ جي جنگ لاءِ اسلام تي طنز ڪرڻ ضروري آهي؟ نجم عباسي مغربي مفڪرن جي خيالن کان متاثر ٿي جنهن دل آزاريندڙ طريقي سان اسلام جي هڪ رڪن روزي تي تنقيد ڪئي آهي، ايتري جرئت شايد ڪو غيرمسلم بہ نہ ڪري ها!"

ان کان پوءِ مهمان خاص مهر خادم ڪتاب تي ڳالهائيندي چيو تہ ڪتاب ۾ آيل ڪهاڻي "پوڙها" پنهنجي موضوع جي اعتبار کان نهايت ئي اهم ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ پراڻي سوچ رکندڙ پوڙها بہ جڏهن هڪ سچاڻ نوجوان جي گفتگو ٻڌن ٿا تہ خاموش ٿي وڃن ٿا ۽ ماستر مراد تہ ايترو متاثر ٿئي ٿو جو نوجوان ٻالاول لاءِ دل چاهيس ٿي تہ جيڪر کيس ياڪر پري پاڻ بہ زور سان نعرا هڻي ۽ ٻين کان پڻ نعرا هڻائي. حقيقت ۾ هن ڪهاڻيءَ ۾ ميڪسم گورڪي جي ناول ماءُ جي مشابهت ملي ٿي.

آخر ۾ محفل جي مور استاد محمد پناهہ ڦرڙي چيو تہ اگرچہ مون هيءُ ڪتاب ڏوڪو پڙهيو ناهي، پر مان سمجهان ٿو تہ نجم عباسي پنهنجن اڳين ڪتابن وانگر هن ڪتاب ۾ بہ قومي مسئلن کي کنيو هوندو. بهتر ٿئي ها، جي ڊاڪٽر نجم پاڻ هن محفل ۾ موجود هجي ها. ان سان گڏوگڏ پاڻ پڙهيل مقالن تي بہ ڳالهايائون. هن ورڪشاپ تي اسلم خشڪ ۽ ارشاد رباني سيال پڻ پنهنجي خيالن جو اظهار ڪيو. اهڙي طرح هي تقريب رات جو ۹ بجي اختتام تي پهتي.

— منظور قادر

رشيد ڀٽيءَ جي ٻي ورسي

سنڌي ٻوليءَ جي ناماري ڪهاڻيڪار، اديب ۽ دانشور جناب رشيد ڀٽيءَ جي ٻي ورسي ١٦ فيبروري ١٩٩٠ع، جمعي ڏينهن جاگيراڻي محلي سکر ۾، سنڌي ادبي سنگت شاخ سکر پاران نهايت اڪير ۽ عقيدت سان ملهائي وئي. سنگت سکر جي سيڪريٽري، شفن مگرئي، ميڙ جي ڪاروائيءَ جي شروعات ڪندي، مشهور ڪهاڻيڪار محترم حميد سنڌيءَ کي صدارت جي ڪرسيءَ تي ويهڻ لاءِ ڪوٺ ڏني. ان کان سواءِ ناماري شاعر جناب تنوير عباسي کي خاص مهمان طور ۽ نامور تاريخدان دادا سنڌي کي اعزازي مهمان جي حيثيت سان اسٽيج تي سڏيو ويو. مشهور شاعر فتاح ملڪ کي آجيان ڪميٽيءَ جي چيئرمن جي حيثيت سان پڻ مهمانن سان گڏ مٿي اسٽيج تي ويهاريو ويو.

شفق مگرٽي شاهه عبداللطيف جي بيٺن سان گڏجاڻيءَ جو آغاز ڪيو ۽ سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان آيل مهمانن جا ٿورا مڃيا. سپ ڪان پهريان سکر جي نوجوان ليکڪ خالد بروهي پنهنجو مختصر تاثر پڙهيو، جنهن ۾ هُن ڪامريڊ برڪت علي آزاد جي بيماريءَ جو حوالو ڏيندي، ادب دوست ساٿين کي اپيل ڪئي ته هو بيمار ۽ غريب ليکڪن جي پرگهور لهڻ لاءِ مستقل طور هڪ ادارو قائم ڪن، جيئن ڏکئي وقت ۾ اديبن کي جهول جهلڻي نه پوي.

مهر خادم، رشيد ڀٽيءَ جي افسانن جو جائزو پيش ڪندي، سندس مختلف افسانن سان چونڊ حوالا پنهنجي مقالي ذريعي بيان ڪيا. هن ادبي گڏجاڻين معرفت رشيد ڀٽيءَ سان ٿيل ڪچهرين جو ذڪر پڻ ڪيو.

ادل سومري پنهنجي تاثر ۾، ادبي برادريءَ ۾ موجود انهن روين تي افسوس ڪيو، جن موجب گذاري ويل ليکڪن کي فقط انهن جا مٽ مائٽ ۽ دوست وغيره ياد ڪن ٿا. جڏهن ته ليکڪ سڄي قوم جو سرمايو هوندا آهن.

قاضي منظرحيات پنهنجي تفصيلي مقالي ۾ ترقي‌پسند ادب جو جائزو وٺندي، رشيد ڀٽيءَ جي لکڻين کي سنڌي ادب جو اهم سرمايو سڏيو. هن چيو ته رشيد ڀٽي پنهنجن اثرائتن افسانن وانگر، عام زندگيءَ ۾ هڪ سچو ۽ بااُصول انسان هو.

امام راشديءَ پنهنجي تاثر ۾ رشيد ڀٽيءَ جي شخصي زندگيءَ جو حوالو ڏيندي، هن سان ٿيل ڳالهه ٻولهه جو ذڪر ڪيو، ۽ چيو ته هو نه صرف هڪ سٺو افسانه‌نويس هو، پر هڪ ڀلو انسان به هو.

مختيار ملڪ تقرير ڪندي چيو ته رشيد ڀٽيءَ جهڙن باعمل ليکڪن جي اسان وٽ کوٽ آهي. هن رشيد ڀٽيءَ سان گهاريل گهڙين جو ذڪر ڪندي چيو ته معروف ليکڪ هئڻ جي باوجود هن ڪڏهن رشيد ڀٽيءَ جي چهري تي ٿڪاوٽ محسوس نه ڪئي.

هادي ڀٽ پنهنجي جذباتي تقرير ۾ چيو ته رشيد ڀٽيءَ نه فقط سچ لکيو، پر سچ جي سوڀ لاءِ عملي جدوجهد به اختيار ڪئي، ۽ ڪڏهن به حالتن سان ناهه نه ڪيو.

نصرت حسين ابڙي، صحافتي تجربي جو حوالو ڏيندي رشيد ڀٽيءَ جي اخباري ڪالمن جي ساراهه ڪئي ۽ چيو ته رشيد ڀٽي طنز ومزاح جي روپ ۾ تمام وڏي ڳالهه ڪرڻ جو ماهر هو.

نظام بلوچ پنهنجي تقرير ۾ چيو ته ليکڪ پنهنجي سماج ڏانهن جوابدار هوندو آهي، ان ڪري ليکڪ کي عوام جي جذبن جي ترجماني ڪرڻ سان گڏ عوام جي مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ به جدوجهد ڪرڻ گهرجي، جيئن رشيد ڀٽيءَ ڪري ڏيکاريو.

ريحانه شيخ پنهنجي تقرير ۾ چيو ته رشيد ڀٽي فقط تاثراتي دنيا جو ليکڪ ڪونه هو، پر هو هڪ جاکوڙي انسان به هو، جنهن عورتن ۾ جاڳرتا جي روشني پکيڙڻ لاءِ، پنهنجي خاندان جي عورتن ۾ سجاڳي پيدا ڪرڻ سان گڏ، عورتن جي حقن لاءِ هرممڪن آواز اٿاريو. رشيد ڀٽيءَ جي ”ٻڙ“ ڪهاڻيءَ جو حوالو ڏيندي هن رشيد ڀٽيءَ جي ڪهاڻين کي طبقاتي نظام خلاف هڪ اثرائتي ڪوشش سڏيو.

اعزازي مهمان، محترم دادا سنڌيءَ پنهنجي تفصيلي مقالي ۾ رشيد ڀٽيءَ جي ذاتي زندگيءَ سان گڏ ادب جي دنيا ۾ ڪيل سندس ڪارنامن جو ذڪر ڪيو. هن چيو ته رشيد، يارن جو يار ۽ هڪ سچو انسان هو، جنهن ڪڏهن ڪنهن خوف جي سچ لڪيو ۽ سچ جي راهه ۾ ملندڙ تڪليفن کي مرڪندي سٺو.

فتاح ملڪ پنهنجي اثرائتي تقرير ۾ قومن جي ترقيءَ ۾ اديب جي ڪردار تي روشني وجهندي چيو ته هڪ سچو ليکڪ ئي پنهنجي لکڻين وسيلي، قوم جي صحيح رهنمائي ڪري ٿو ۽ ڪڏهن به پنهنجن اصولن تي سوديبازي نٿو ڪري، ڇو ته هن جي جاکوڙ بنا ڪنهن غرض ۽ لالچ جي آهي. جڏهن ته هڪ سياستدان اقتدار جي چڪر ۾ مصلحت پسند ٿي سگهي ٿو، پر ليکڪ ڪنهن به موڙ تي قوم سان دوکو نٿو ڪري. هُن آخر ۾ ورسيءَ ۾ شريڪ ٿيندڙ سڀني دوستن جا ٿورا مڃيا.

خاص مهمان جناب تنوير عباسي پنهنجي تقرير ۾ چيو ته لاڏاڻو ڪري ويل ليکڪن جي سچي قوم وارث آهي، الڪري فقط انهن جي ٻونيرن ۽ دوستن پيارن انهن جي ياد ۾ ميڙ ڪوٺائڻ واري روايت ختم ٿيڻ گهرجي. هُن رشيد ڀٽيءَ جي پُرڪشش شخصيت جو ذڪر ڪندي چيو ته هو سڀني دوستن جو دادلو ۽ محفلن جو مرڪز هوندو هو. مختلف بيمارين هوندي به هُو ڪڏهن به مايوس نه ٿيو، پر آخر تائين خوش رهي، اسان سڀني کي همت ۽ حوصلي جو سبق سيکاري ويو.

تنوير عباسيءَ جي تقرير دوران نامور ليکڪ ۽ دانشور سوڀو گيانچنداڻي پنڊال ۾ داخل ٿيو. حميد سنڌي ۽ تنوير عباسيءَ جي خواهش تي ميڙ جي روايت ٽوڙيندي، خاص مهمان ڪامريڊ سوڀي گيانچنداڻي کي تقرير لاءِ سڏيو ويو. سائين سوڀي گيانچنداڻيءَ پنهنجي تقرير ۾ بدلجندڙ سماجي ۽ سياسي حالتن جو ذڪر ڪندي چيو ته اديب کي اڳتي وڌي پنهنجو قومي ڪردار ادا ڪرڻ گهرجي. صرف قلمي جدوجهد حالتن بدلائڻ ۾ اثرائتي ثابت نٿي ٿئي. هُن رشيد ڀٽيءَ جي لکڻين، سنڌي ادبي سنگت جي اوسر ۾ سندس ڪردار ۽ عملي جدوجهد کي ساراهيو.

محترم حميد سنڌي پنهنجي صدارتي تقرير ۾ چيو ته سنڌ جي اديب ۽ دانشور ڪڏهن به ضمير جو سودو نه ڪيو آهي ۽ اهڙن سچن ۽ بيباڪ اديبن ۾ رشيد ڀٽيءَ جو نالو مٿانهون آهي. هُن رشيد ڀٽيءَ کي پنهنجو مرشد ۽ استاد سڏيندي، ون يونٽ ٽوڙائڻ ۽ ٻين قومي مسئلن ۾ سندس ڪردار جي واکاڻ ڪئي. هن چيو ته "روح رهاڻ" فقط هڪ فرد جي ڪوشش جو نتيجو نه، پر اجتماعي محنتن جو ڦل هو، جنهن ۾ رشيد ڀٽي پڻ اڳڀرو هو.

انهيءَ موقعي تي ارم، اسماء ۽ فرحانه جن هڪ گيت پڻ پيش ڪيو. هن ادبي ميڙ ۾ مقالا پڙهندڙن ۽ تقريرن ڪرڻ وارن ڪانسواءِ، ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر، سليم ڪورائي، اياز گل، رسول ميمڻ، غلام رسول ڪلهوڙي، ارشاد ساگر، اختر درگاهيءَ، ابراهيم مارنگ، پارس حميد ۽ ٻين اديبن ۽ ادب دوستن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي.

- ادل سومرو

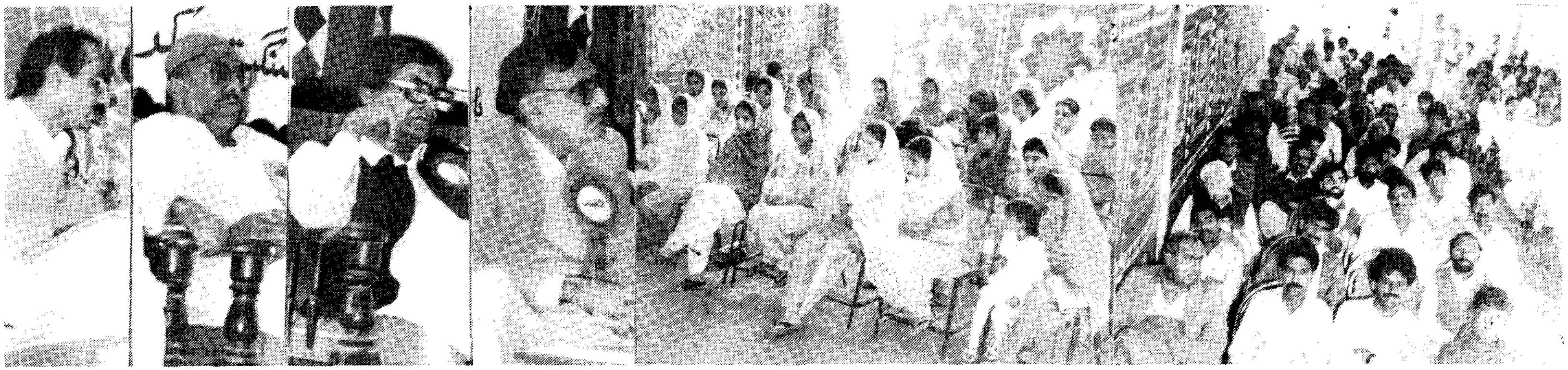

رشيد ڀٽي جي ٻي ورسي جي موقعي تي مقررين: حميد سنڌي، فتاح ملڪ، دادا سنڌي ۽ شفن مگرِيو

سنڌي ادبي سنگت سانگهڙ طرفان منعقد ڪيل "لطيف ميڙ" جا مقررين ۽ راڳي. شمشيرالحيدري،
هدايت بلوچ، غلام حسين رنگريز، ديدار بلوچ، بخشڻ مهراڻوي، ماڪن شاهه رضوي، زيب نظاماڻي،
فوزيه سومرو، محمد جمن دربدر ۽ حليم باغي

"لطيف ميڙ" — سانگهڙ

٢١- فيبروري ١٩٩٠ع جي شام سنڌي ادبي سنگت سانگهڙ پاران جيمخانه ڪلب سانگهڙ ۾ "لطيفي ميڙ" جي سري سان هڪ مانائتو ادبي ستاءُ جوڙيو ويو. سڄو پنڊال سنڌ جي ماروئڙن، سانگيئڙن جهانگيئڙن، ۽ ماروين سان پُريل هو. پري پري کان اديب، ليکڪ، شاعر، نوجوان شاگرد ياڻيون، ليکڪائون، سنڌ جا سپوت ۽ سنڌ جون نياڻيون اچي گڏ ٿيون هيون.

اسٽيج تي هڪ پروقار شخصيت، نوجوان شاعر، آوازنگر جو بادشاهه، سنڌي ادبي سنگت سانگهڙ جو سيڪريٽري بخشڻ مهراڻوي نمودار ٿيو، جنهن هي سڄو مانداڻ جوڙيو هو. پنهنجي سندر سپاجهي آواز سان لاکيڻي لطيف جي هنن سٽن سان ابتدا ڪئي:

ڪنول پاڙون پاتال ۾، ڀنور ڀري آڪاس
پنهي سنڌي ڳالهڙي، رازق آندي راس
تنهن عشق کي شاباس، جنهن محبتي ميڙيا.

ان کان پوءِ اسٽيج تي ترتيبوار معزز مهمانن کي سڏيو ويو، جنهن ۾ مکيه مهندار سنڌ جو عظيم شاعر سائين شمشيرالحيدري، مهمان خاص سنڌي ادبي سنگت سنڌ جو [تڏهوڪو] مرڪزي جنرل سيڪريٽري سائين غلام حسين رنگريز، اعزازي مهمان مشهور شاعر سائين هدايت بلوچ هئا.

تنهن بعد بيج لڳائڻ جي رسم ادا ڪئي ويئي. مکيه مهندار کي سانگهڙ جي نئين ٽهيءَ جي ليکڪ استاد نظاماڻيءَ، مهمان خاص کي رمضان راهي، اعزازي مهمان کي عاصم بلوچ بيج لڳايا. آيل مهمانن جي آڌرڀاءُ لاءِ سانگهڙ جي مشهور شاعر ۽ سنڌي ادبي سنگت سانگهڙ جي رابطه سيڪريٽري "عاجز" منگي پليڪار چئي.

ان کان پوءِ مقالن ۽ مشاعري جي گڏيل نشست شروع ٿي.

ميرپورخاص مان آيل سائين ديدار بلوچ پنهنجا ويچار ونڊيندي چيو ته: لطيف تي ڪيترو ڳالهائجي، جنهن جي شاعري سراپا حسن ۽ سراپا راڳ هجي، جنهن جي شاعريءَ مان زندگيءَ جي خوشبوءِ ۽ زندگيءَ جا رنگ نظر اچن، ان شاعر جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي. لطيف چوي ٿو، ته جڏهن زمين آسمان نه هئا، تڏهن به موسيقي هئي.

نڪا عرش ڪرسي، نڪا آب نه پُون
تنهن کان اڳي مون ٻُڌي تند تنبور جي.

لطيف سنڌي ٻوليءَ جو محسن هو. هن وقت سنڌي ٻولي توهان کي يا شاهه صاحب جي رسالي ۾ ملندي يا پنساري جي دڪان تي. لطيف سائين جي سڄي شاعريءَ ۾ ڪٿي به بي وسي ۽ بي حسي جو ذڪر ڪونهي. لطيف هردور ۾ ڏاڍ ۽ جبر جي خلاف جدوجهد ڪئي آهي. گذريل ٽن سؤ سالن کان اسان جي معاشري ۾ ڪو به لطيف پيدا نه ٿيو آهي، ڇاڪاڻ ته سماج تباهه ٿي چڪو آهي، سچ جي اکين ۾ ڳوڙها آهن، ڪوڙ معتبر ٿي ويو آهي.

اسين چاهيون ٿا تہ اڄ بہ ڪو لطيف پيدا ٿئي، ۽ وري گيت هجن ۽ راڳ هجي.

تنهن کان پوءِ نامياري ليکڪ ۽ شاعر سائين تاج جويي پنهنجا ويچار ونڊيندي چيو: "دوستو! سانگهڙ جي سرزمين تي شاهہ لطيف جو ڏينهن ملهايو پيو وڃي. آئون سمجهان ٿو تہ سنڌ جي تاريخ ۾ اهو سنگم نهايت خوبصورت سنگم آهي. لطيف جي شاعريءَ کي صبغت الله شاهہ جي بهادري واري سرزمين جي ماڻهن سان ڪٿيو وڃي. مان سمجهان ٿو تہ جيڪڏهن اها اسين ڪٿ ڪري سگهي وياسون تہ ضرور سياڻي واري سنڌ اسان جي اميدن وٽان هوندي. هن چيو تہ مغل سلطنت واري دؤر ۾ جيڪو ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ هو، پٽائيءَ ان جي خلاف هو. هن نہ مغل سامراج جي آڌمڇي ۽ نہ وري مغل سامراج جي ڇٽي هيٺ هلندڙ ڪلهوڙا حاڪمن جي حڪومت کي بهتر سمجهيو، پر هن اهڙي سنڌ جو تصور ڏنو جنهن لاءِ چيائين تہ:

ڪا جهَل نہ پل، ڪو رائر ڏيهہ ۾
آئيو وڃهن آهريسن روڙيو رتا گل
سارو پاڻ آمل سليرون مرڪٽو.

پٽائيءَ جي شاعري اسان جي رهنمائي ڪري ٿي. اسان کي پٽائيءَ جي شاعري همٿائي ٿي تہ وڏو! مستقبل جي ان سنڌ لاءِ جدوجهد ڪريو جتي رائر نہ هوندو، محصول نہ هوندو. استحصال نہ هوندو، ڏاڍ نہ هوندو، غلامي نہ هوندي ۽ آزادي ئي آزادي هوندي.

ان کان پوءِ آواز جي دنيا جي ناميارين نالي ۽ نوجوان ڪهاڻيڪار ماڪن شاهہ رضوي پنهنجا ويچار ونڊيندي چيو تہ اڄوڪي رهاڻ لاڪيٽي لطيف جي نالي آهي. لطيف کان سواءِ سنڌ ۾ پيا بہ گهڻائي شاعر پيدا ٿيا آهن، جن پنهنجي ڄاڻ علم عقل سچ ۽ سچن جذبن سان سنڌواسين لاءِ لکيو آهي، گهڻو ڪجهہ چيو آهي. لال لبڙن کان ڪارن نيڻن تائين، گلابي ڳلن کان ڪارن وارن تائين، سونهن جي هرعڪس تي لکيو ويو آهي. سمورا شاعر پوري سچائيءَ سان وقت جي لهرن کي ڳنڍيندا آيا آهن. انهن گهڻو ڪجهہ پنهنجي علم ادب ۽ ٻوليءَ کي ڏنو آهي. سچل سرمست کان وٺي ميين شاهہ عنات رضوي تائين ۽ شيخ اياز کان وٺي بخشڻ مهرائوي تائين، سنڌي ادب ۾ انيڪ نالا آهن، جن پنهنجي املهہ جذبن سان سنڌي شاعريءَ ۾ رنگ ڀريا آهن. پر اسان سڀ ڏسون پيا تہ هرشاعر، هرعالم، هرڏاهو، هرپارکو، هراديب، هرمحقق، هردانشور، هرهوشمند، هرفقير، هرهاري، هرآفيسر، هرعملدار، هرشاهہ، هرگدا لطيف جي در تي اچي چوي ٿو:

لطيف تنهنجي لکن جا هيرا اسان جي ڪاڻن ڪنڻ جا لاهن،
پري چڏيا جي خزالا تو سي اسان جي ڪاڻن ڪنڻ جا ناهن.

انهيءَ مان ثابت ٿيو تہ لطيف هرماڻهو جو شاعر آهي، هرڪو هن کي پنهنجو ڄاڻي ٿو، چو تہ لطيف زندگيءَ جو شاعر آهي، زندگيءَ جي هرشعبي جو شاعر آهي.

ان بعد نوجوان شاعر سائين وسيم سومري ڳالهائيندي چيو تہ شاه عبداللطيف جي امر شاعري جي حوالي سان سندس اجرو نانءُ اسان جي ادب جو سوڀهري ۽ مهان نانءُ آهي ۽ شاه جو شاعراڻو فن اسان جي سموري ادب ۾ بنيادي اٿاڻي جي حيثيت رکي ٿو.

ان کان پوءِ سانگهڙ جي نئين لکندڙ شبنم بلوچ لطيف تي ڳالهائيندي چيو تہ لطيف انقلاب آهي. هن سماج ۾ شاعري جي ذريعي انقلاب آندو آهي. لطيف مفڪر آهي، هن انسان کي حق ۽ سچ واري واٽ جو فڪر ڏنو آهي. هن سنڌ جي اديبن ۽ ليکڪن ۽ شاعرن تي زور ڏنو تہ هي دور سنڌ لاءِ ڏاڍو هاڃيڪار دور آهي. خدارا لطيف واري واٽ وٺو. ٻولي کي بچايو، لطيف کي بچايو، سنڌ کي بچايو.

تنهن بعد هن ميڙ جي اعزازي مهمان سائين هدايت بلوچ کي پنهنجا ويچار ونڊڻ لاءِ سڏيو ويو. هن يڪتائي جي حوالي سان پنهنجو نظم ٻڌايو ۽ پنهنجا تازا شعر پڙهيا.

تنهن کان پوءِ مهمان خاص سائين غلام حسين رنگريز پنهنجا ويچار ونڊيندي چيو تہ لطيف سائين هن ڌرتيءَ جو ڌڙڪندڙ ضمير ۽ جاڳرن آڏو ا. جهڪندڙ ڪيرتي، سنڌ جي ٿڃ جهڙي پاڪ پاڻي جهڙو اجرو ۽ ڳهاٽي ٻڙ جهڙو گهاٽو سدا ملوڪ شاعر آهي. هن جي فڪر جي ڇانءَ وڌندڙ اسرندڙ ۽ وڌيڪ ڳهاٽي ٿيندڙ آهي. اهو ڪيڏي بہ اٿاهين کي ڇهڻ کان پوءِ ٻڙ جيئن لامون ڌرتيءَ ڏانهن موٽائي اچي ٿو. لطيف سائين صاف ۽ شفاف پاڻيءَ جو چشمو آهي، جنهن صدين تائين اڃايل روحن کي سيراب ڪيو. لطيف روشني جو مينار آهي، جيڪو جُڳن کان جُڳن کي جوت ڏيندو پيو اچي. پورن اڍائي سئو سالن کان پوءِ سنڌي شاعريءَ جي لغمگيءَ ۾ ڪابہ ڪمي نہ آئي آهي ۽ نہ ئي سندس پيغام پراڻو ٿيو، سگهہ ۽ پهچ وڃائي سگهيو آهي. شاعري ۾ ڪلاسيڪيت جو اهوئي معراج آهي. لطيف سائين جي شاعري جا فن ۽ فڪر جي لحاظ کان انيڪ پاسا آهن. لطيف سائين جي ذهن ۽ ضمير ۾ سنڌ جو سوداءُ سمايل آهي. وطن هن جو رومانس آهي. وطن هُن جو عشق آهي. وطن سان ئي سندس وحدت الوجود جو سرو ڳنڍيل جي ڳنڍين وانگان ڳنڍيل آهي.

ميڙ جي مُک مهندار سائين شمشيرالحيدري پنهنجا ويچار ونڊيندي چيو تہ هي اسان جي روايت رهي آهي تہ شاه سائينءَ جي نانءُ تي اسان اهڙيون محفلون، ادبي ڪانفرنسون، راڳ رهاڻيون ڪندا رهندا آهيون. سنڌي ادبي سنگت انهي سلسلي ۾ هڪڙي روايت قائم ڪئي آهي. ادبي سنگت هڪ نظرياتي جماعت آهي، جنهن وٽ نظريو آهي: ڌرتيءَ جو، ڌرتي جي ماڻهن جو، ماڻهن جي ٻولي جو، ٻولي جي ثقافت جو ۽ ادب، ٻوليءَ ۽ زبان جي محافظت جو. اها وڏي خوشيءَ جي ڳالهہ آهي، جو توهان هيڏو سارو عوام يڪجا ڪيو آهي. شاه هن خيال کان سنڌي شاعريءَ ۾ وڏو انقلاب آندو، جو پنهنجي وقت جي سرڪار ۽ ان جي وسارپل طبقي جي ٻولي کي ڇڏي، ان وقت جي عام ماڻهن جي ٻولي ۽ لهجي ۾ شعر چيو. شاه صاحب سنڌ ڌرتي جو آواز ۽ ضمير جو آواز ۽ انقلاب جو آواز آهي.

مقالن ۽ شاعري جي هن گڏيل نشت ۾ ياد لغاري، معصوم سالگهڙائي، روشن گرگيز، لقمان مسافر، امر لغاري، سجاد راشدي، اداسي ٿهيم، ع غ وفا، مظهر لغاري، رمضان راهي، بخشڻ مهرائوي، انجم ٻگهيو، اي آر آزاد، منصور مارو ڏاهري، زيب نظاماڻي، ميرحسن آريسر، استاد نظاماڻي، لائق ٽيپو، قمر مگسي، ڪوثر ٻرڙو، عاشق سولنگي، ساغر سميجو، عزيز گوپانگ، مشتاق راشدي، چمن دربدر، حليم باغي ۽ ٻين ڪيترن شاعرن پنهنجا نڪور شعر پڙهيا.

انهيءَ کان پوءِ ٻي نشست محفل موسيقي شروع ٿي، جنهن جي صدارت سائين محمد اسحاق لاشاري ڊپٽي ڪمشنر سانگهڙ ڪرڻ فرمائي، جنهن جي تعاون سان هي ايڏو سارو منڊل مچايو ويو هو. هن ميڙ لاءِ بادل ٿري جي محنت ۽ جاکوڙ کي نظرانداز نٿو ڪري سگهجي.

هن نشست جي ڪمپيئرنگ اسٽيج تي خوبصورت، من موهيندڙ سهڻي آواز واري شخصيت انيس ٻرڙو ۽ ذهين ڪمپيئرر بخشڻ مهرائوي ڪئي.

شروعات ۾ فوزيه سومرو ڪلام ٻڌائي محفل کي جهومائي ڇڏيو. ان کان پوءِ بخشڻ مهرائوي گيت ٻڌايا. انهيءَ کان پوءِ محمد جمن دربدر، ٻيجل سنڌي ۽ حسين بخش ملاح پڻ ڳايو.

تنهن بعد سنڌ جي مايه ناز آواز سرمد سنڌي گيت ٻڌائي، سڄي محفل کي موج ۾ آڻي ڇڏيو.

ان کان پوءِ جيجي زرينه بلوچ گيت ۽ لوڪ گيت ٻڌائي خوب داد ورتو ۽ محفل کي مست بڻايائين. آخر ۾ وحيد علي پنهنجي فن جو مظاهرو ڪيو.

رات جو ٽائين وڳي شروع ٿيندڙ هي ميڙ صبح جو ساڍي پنجين وڳي فنڪارن جي گڏيل آواز، سنڌين جي خاص روايت "هو جمالو" سان پڄاڻيءَ تي پهتو.

— رمضان راهي

سچل ادبي ڪانفرنس

هر سال وانگر هن سال به سچل سائين جو عرس ۱۳ ۽ ۱۵- رمضان المبارڪ تي درازا ۽ خيرپور ۾ نهايت عقيدت ۽ احترام سان ملهايو ويو. ۱۳- رمضان المبارڪ تي صبح جو ساڍي ٽائين وڳي نوجوانن وارن معاملن ۽ ٽرانسپورٽ جي صوبائي وزير جناب منظور حسين وسان سچل سائينءَ جي مزار تي چادر چاڙهي عرس جو باقاعده افتتاح ڪيو. منظور حسين وسان جنهن وقت چادر چاڙهڻ لاءِ سچل سائينءَ جي درگاهه تي پهتو ته درگاهه جي سجاده نشين سخي قبول محمد ۽ سچل جي فقيرن سنڌس روايتي انداز سان آجيان ڪئي. چادر چاڙهڻ کان پوءِ هن سچل سائين جي فقيرن ۽ لوڪ فنڪارن جي روايتي انداز واري راڳ جي محفل سماع ۾ شرڪت ڪئي. اها محنت هر سال وانگر سچل سرمست يادگار ڪاميٽي جي بنيادي ميمبر مولابخش لاڙڪ

۽ سندس ساڻين ڪئي هئي. پوءِ يادگار ڪاميٽي جي پاران ڇپيل ڪتاب "سرمست" پڻ پيش ڪيو ويو، جيڪو هر سال سچل سائينءَ تي پڙهيل مقالن ۽ شاعريءَ کي سهيڙي شايع ڪيو ويندو آهي. هن سال ان سلسلي جو ڏهون پرچو شايع ٿيو جيڪو اڳين سڀني پرچن کان وڌيڪ خوبصورت هو. شاهه درازا يونين ڪائونسل جي چيئرمن مکيه مهمان کي سنڌ جي خوبصورت سوکڙي سنڌي ٽوپي ۽ اجرڪ پيش ڪئي. ڊائريڪٽر انفرميشن سکر ڊويزن انفرميشن کاتي پاران سچل سائين جي عرس جي موقعي تي شايع ٿيل ڪتاب پيش ڪيو ۽ نوجوان آرٽسٽ سعيد منگي سچل سائينءَ تي ٺهيل پينٽنگ جا ڪارڊ پيش ڪيا.

آجيان واري تقرير لاءِ سچل سرمست يادگار ڪاميٽي جي سيڪريٽري تنوير عباسيءَ کي سڏيو ويو، جنهن سڀني آيل مهمانن ۽ سچل سائينءَ جي پانڌيئڙن کي ڀليڪار ڪندي چيو ته، سچل سائين انهن شاعرن مان هو جيڪي نه فقط سنڌ ۽ ننڍي کنڊ بلڪ دنيا جي عظيم شاعرن ۾ نمايان آهن. اهو انهن شاعرن مان آهي جن جو نياپو انسانيت، انسان دوستي، امن، پيار، رواداري ۽ ڀائيچارو هو، پر اڄ سنڌ جنهن دور مان لنگهي رهي آهي اتي ائين ٿو لڳي ته سنڌ اسان جي صوفين ۽ اسان جي بزرگن جو نياپو وساري ڇڏيو آهي. سنڌ ۾ هينئر نه پيار آهي، نه امن آهي، نه ڀائيچارو آهي ۽ نه ئي رواداري آهي! ته هن وقت اسان کي سوچڻ گهرجي ته آخر هنن صوفين ۽ بزرگن جي سرزمين تي رتوڇاڻ، مارامار، افراتفري ۽ بدامني جا ڪارڻ ڪهڙا آهن ۽ اسان جا اهي حضرات جيڪي ڪرسين تي ويٺا آهن، اهي انهن سڀني مسئلن جو ڪهڙو حل ٿا ڪڍن، جو ته اهي مسئلا حل ڪرڻ نه منهنجي وس ۾ آهن، نه توهان جي وس ۾. جيڪڏهن هنن جي وس ۾ ناهي ته اسان کي اهي ماڻهو ٻڌائين جنهن سان وڃي اسان رجوع ڪريون، ۽ اسان جا جيڪي حضرات حڪومت ۾ آهن اهي ان کي ختم ڪرڻ ۾ جو ناڪام ويا آهن ۽ جيڪڏهن ناڪام نه ويا آهن ته ڪامياب ڪڏهن ٿيندا؟ ان کي گهڻو عرصو لڳندو! اهو اسان کي ٻڌائين. ان کان سواءِ تنوير عباسي سچل سائين جي شهر کي خوبصورت بڻائڻ واري اسڪيم متعلق يادگيري ڪرائي ۽ سچل سائين جي مقبري جي مرمت ڪرائڻ جي پڻ گهر ڪئي. محفل جي مکيه مهمان منظور حسين وساڻ پنهنجي تقرير ۾ چيو ته: مان اڳ به سچل جي پانڌيئڙي جي حيثيت ۾ هنن رسمن ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ ايندو هوس ۽ اڄ به سچل جي پانڌيئڙي جي حيثيت ۾ حاضر ٿيو آهيان. سچل سائين وڏو ۽ عظيم شاعر هو. سندس دور ۾ ڪنهن به قوميت يا لسانيت واري ڳالهه نه هئي، سچل سائين پنهنجي نياپي وسيلي ميٺ محبت ۽ امن وارو نياپو پکيڙيو، پر اڄ سچل سرمست جي سنڌ تي دهشتگردن جا نمارا آهن، جنهن مان سنڌ جو هر پُرامن ماڻهو بيزار آهي. اڄ اسان کي عهد ڪرڻ گهرجي ته سنڌ کي رتوڇاڻ واري صورتحال کان بچائڻ لاءِ گڏيل جدوجهد ڪجي، جنهن ۾ اديبن، شاعرن ۽ دانشورن جي سهڪار جي سخت ضرورت آهي.

هن سچل سائينءَ جي مقبري تي ٿيندڙ ڪاشيءَ جو ڪم ناڪاره هجڻ جي مسئلي تي ڳالهائيندي چيو ته ان بابت سنڌ جي وڏي وزير سان ڳالهائي اهو ڪم ثقافت کاتي جي معرفت ڪرايو ويندو. هن اهو به اعلان ڪيو ته سنڌ سرڪار سچل سائين جي حوالي سان درازا ۾ راڳ جي سکيا لاءِ راڳ سينٽر جي قائم ٿيڻ کان پوءِ سنڌ جي فنڪارن کي سچل سائين ۽ ٻين فقيرن جي ڪلام ڳائڻ ۽ عام ڪرڻ ۾ مدد ملندي.

منظور حسين وساڻ جي تقرير کان پوءِ سچل جي فقيرن پنهنجي روايتي انداز سان سچل جو ڪلام ڳايو. راڳ جي هن خوبصورت محفل ۾ موتڻ شاهه، دلبر فقير، مراد علي فقير، سهراب فقير، فقير وزيرعلي، محرم علي ۽ ٻين ڪافي فقيرن حصو ورتو. پوري اسٽيج فقيرن سان ڀري پئي هئي. گيڙو ڪپڙا پهريل سچل جا فقير جنهن وقت پنهنجي موج ۽ مستيءَ ۾ ڳائڻ پيا ته محفل ۾ ويٺل سيئي ماڻهو به انهن سان گڏ جهومڻ پيا. فقير ڪلام ڳائڻ کان پوءِ واري واري سان مکيه مهمان منظورحسين وساڻ کان پنهنجو انعام وٺندا پئي ويا. اهڙيءَ طرح هي محفل سوائين ٻارهين وڳي پنهنجي پڄاڻيءَ کي پهتي.

محفل سماع کان پوءِ سگهڙن جي ڪچهري ٿي، جنهن جي صدارت سنڌ جي مشهور معروف ثقافتي شخصيت سيد صالح محمد شاهه (ريڊيو پاڪستان جي ”فتح خان“) ڪئي. سگهڙن جي هن ڪچهريءَ ۾ سنڌ جي ناميارن سگهڙن حصو ورتو پنهنجي فن جو زبردست مظاهرو ڪيو ۽ تمام گهڻو داد حاصل ڪيو.

سچل ادبي ڪانفرنس جو انتظام هن دفعي درازا بجاءِ تازه نهي راس ٿيل سچل آڊيٽوريم خيرپور ۾ ڪيو ويو هو، جتي شام کان وٺي مهمان اديب ۽ شاعر پهچڻ شروع ٿي ويا هئا. ادبي ڪانفرنس جو صدر مايه ناز عالم، محقق، دانشور ۽ سنڌ جو سپوت جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هو ۽ مکيه مهمان نوجوانن جي معاملن وارو وفاقي وزير سيد پرويزعلي شاهه جيلاني هو. ادبي ڪانفرنس جي صدر ۽ مکيه مهمان کان سواءِ سچل سرمست يادگار ڪاميٽي جي سيڪريٽري تنوير عباسي کي اسٽيج تي اچي ويهڻ جي دعوت ڏني، ۽ ڪانفرنس جي شروعات ڪئي وئي. ڪاميٽيءَ جي سرگرم ڪارڪن محمدعلي حداد ٻيجن هٿڻ واري رسم انجام ڏني ۽ پوءِ قرآن پاڪ جي تلاوت لاءِ دعوت ڏني وئي مولانا عبداللطيف سڪندري کي. تلاوت کان پوءِ خيرپور جي ڊپٽي ڪمشنر مسٽر فضل الرحمان، سيد پرويزعلي شاهه صاحب ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان صاحب کي ڪتاب ”سرمست - ۱“ پيش ڪيو.

هن تقريب جي شروعات جا فرائض محمدعلي حداد انجام ڏيندي سڀ کان پهريائين تنوير عباسيءَ کي مهمانن جي ڀليڪار لاءِ سڏيو، جنهن سڀني اديبن، شاعرن ۽ ٻين مهمانن کي ڀليڪار ڪندي چيو ته سچل سائين پيار جو شاعر آ، سچل سائين محبت جو شاعر آ، سچل سائين امن جو شاعر آ. سچل سائين چوي ٿو ته ”آيو نينهن نياڻڻ آيو، ڪر ا هتيڙس ڪو ٻيو.“ يعني

سچل ادبي ڪانفرنس - خيرپور ميرس

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، وفاقي وزير سيد پرويز علي شاهه جيلاني، تنوير عباسي، حميد سنڌي، آغا سليم، ڊاڪٽر نواز علي شوق، شمشير الحيدري، عنايت بلوچ، فتاح ملڪ ۽ غلام محمد لاکو

حبيب الله صديقي، نصرت حسين ابڙو، فقير محمد لاشاري، هدايت بلوچ، ذوالفقار سيال، مقصود گل، محمد علي حداد، اياز گل، ادل سومرو، مختيار ملڪ، مونس اياز، نفيس احمد "ناشاد"، سرڪش سنڌي ۽ قربان منگي

اسان هتي جيڪي هن دنيا ۾ آيا آهيون سو رڳو الهيءَ مقصد جي ڪري ته لينهن ليايون،
هڪٻئي سان پيار ڪريون، پر اڄڪلهه سنڌ ڇا آهي؟ اهي سڀ سوال آهن، اهي سڀ سوال
اسان جي اڳ ڪر ڪٽي بيٺا آهن ته آخر هنن صوفين جي سرزمين تان انسانيت سوز ڳالهيون
ڪڏهن ختم ٿينديون. ڪڏهن اهو امن جو بين الاقوامي پيغام جيڪو اسان جي بزرگن ڏنو، اهو
انسان جي دلين تان ڪٽ لاهيندو ۽ ڪڏهن اسان جي سنڌ سڪون جو ساهه کڻندي؟ ڪڏهن
اسان جي سنڌ ۾ امن جون لوليون هونديون؟ معصوم ٻارڙن جون مرڪون هونديون ۽ مائرن
جون جهوليون ڀريل هونديون، ته اهو هڪڙو وڏو سوال آهي ۽ الهيءَ جو جواب اسان ٻه ڏئي
سگهون ٿا. پر اسان جي جواب ڏيڻ سان ڪجهه به ڪونه ٿيندو. اهو ڪم اسان جي سياستدانن
جو آهي. الهن شخصن جو آهي جيڪي ڪرسيءَ تي ويٺل آهن، جيڪي فيصلا ڪري سگهن ٿا.
جن جي فيصلي کي ڪا اهميت آهي ته مان انهن کي چوندس ته هن سرزمين کي وري سک
موٽائي ڏيو. اسان کي ٿڪ ڪپن، اسان کي هتي امن کپي، اسان کي هتي پيار کپي، اسان کي
هتي ڀائيچارو کپي.

تنوير عباسي جي ٻن پولن کان پوءِ مقالن جي نشست شروع ٿي، جنهن جي شروعات
خادم عباسيءَ جي مقالي سان ڪئي وئي. ان کان سواءِ غلام محمد لاکو، انعام شيخ، ملڪ نديم،
ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر، ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو، نصرت حسين ابڙو، حبيب الله صديقي، ف. م.
لاشاري، ڊاڪٽر نوازعلي شوق، آغا سليم ۽ حميد سنڌي سچل سائين تي مقالا پڙهيا. ڊاڪٽر
شاهنواز سوڍر پنهنجو مقالو سرائڪيءَ ۾ ”سچل سائين جي ڪلام جو جمالياتي پهلو“ جي
عنوان سان پڙهيو.

ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو پنهنجي مقالي ”سچل سرمست وٽ ماروي جو تصور“ ۾ چيو ته
عورت کي هيٺو سمجهيو ويو آهي، پر ماروي جو ڪردار هڪ اهڙي روپ جي عڪاسي ڪري
ٿو جو اهو روايتي قدرن کي ٽوڙيندي همت ۽ جرئت جو اهم مثال پيش ڪري ٿي جو سنڌ
جي ڏاهن ڪيس ان خود اختياري جي روشن ڪري جرئت ۽ ست جو سمبل ڪري پيش ڪيو.
شاهه لطيف جي شاعري ۾ به عورت ڏاهن روشن جا ٻه مختلف دور ذهن ۾ اچن ٿا.

نصرت حسين ابڙي پنهنجي مقالي ”عشق الاهي ذات“ ۾ چيو ته: سچل فرمايو ته مذهب
جي پابندين، رسمن، ريتن ۽ رواجن کان آجو ٿي جڏهن انسان ڪا اهڙي وات وٺي جتي مالڪ
ڪُل پنهنجي سموري ڪائنات سميت پنهنجي عاشق کي نظر اچي ته اها منزل فقط عشق ۽ عشق
جي آهي ۽ سواءِ عشق جي ٻيو ڪوبه ناهي.

ڊاڪٽر نوازعلي شوق پنهنجي مقالي ۾ چيو ته سچل سائين جي رسالي ۾ ڪجهه ڪلام
اهڙو به آهي، جنهن کي شطحيات ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. شطحيات شطح جو جمع آهي،
جنهن جو مطلب آهي اهي گفتا ۽ نقطا جيڪي مستيءَ جي حالت ۾ صوفي سگهورن جي زبان مان
نڪرن. جيڪڏهن غور سان ڏٺو وڃي ته انهن گفتن ۾ ڪنهن نه ڪنهن راز ڏانهن اشارو ضرور
هوندو آهي، اهو راز ڪي رلد ني ٻروڙي سگهن ٿا.

آغا سليم پنهنجي مقالي ۾ چيو ته: هو سارو ڏينهن عبادت ۾ ورد وظيفي ۾ مصروف رهندو هو، پر جڏهن دهل تي ڏڪ لڳندو هو، سارنگيءَ جا سر سڏ ڪندا هئا ته پاڻ بيتاب ٿي ويندو هو. نيڻ ٽمٽار ٿيندا هئا، ڪڏهن ته بيتابيءَ مان يڪتارو کڻي وچ ميدان ۾ نچندو ۽ ڳائيندو هو. پڙڪو ڏئي اٿندو هو ۽

جنهن دل پيتا عشق دا جام، سا دل مستو مست مدام

اها سچ جي سرمستي ۽ سرمستيءَ وارو سچ هو، جنهن سچل سرمست جي صورت اختيار ڪئي هئي. ان سرمستيءَ واري ڪيفيت کي تصوف جي ٻوليءَ ۾ حال ۽ وجد واري ڪيفيت چوندا آهن. سچل سائين به پنهنجي ڪلام لاءِ ڪي راڳ ۽ سر مقرر ڪيا آهن. اها ڳالهه مڃڻي پوندي ته سندن ڪلام سماجي روايت جو ڪلام آهي ۽ ڳائڻ لاءِ لکيو ويو آهي. اڄ تائين اسان جي صوفي شاعرن جي ڪلامن تي محققن بيشڪ وڏو ڪم ڪيو آهي، پر سندس ڪلام جي موسيقيءَ واري رخ تي ايڏو ڪم نه ڪيو آهي. اسان کي گهرجي ته اسين سندن موسيقيءَ تي به ڌيان ڏيون ۽ انومانن اندازن ۽ ڏڪن جي بجاءِ ڊاڪيومينٽري شيون ڏيون. سچل جا فقير جنهن انداز سان سچل جو ڪلام ڳائين ٿا، ان جي رڪارڊنگ ڪري ان کي محفوظ ڪيو وڃي. انهن ڳائڻن ۽ راڳن جي نوٽيشن ڪئي وڃي ۽ ڏنو وڃي ته راڳ ڳائڻ وقت هو ان راڳ جي اصولن کي قائم رکن ٿا يا نه، جي نٿا رکن ۽ ان راڳ کي ٿوري ڦير گهير سان ٿا ڳائن ته ان جو سبب سندن راڳ کان بي خبري آهي يا ان ۾ نواڻ پيدا ڪرڻ ۽ انفراديت پيدا ڪرڻ جي شعوري ڪوشش آهي. جي ان جو سبب سندن بي سمجهي آهي ته انهن کي هنن راڳن جي باقاعده سکيا ڏني وڃي، ۽ ايئن پنهنجي ثقافتي ورثي جو مڪمل تحفظ ڪيو وڃي.

حميد سنڌي پنهنجي مقالي ۾ چيو ته: جيڪڏهن ڏٺو وڃي ته سچل جي ڪلام جو مکيه موضوع همه اوست آهي. سچل موج ۾ اچي وڃي ۽ ايئن نه چوي:

”پنهنجي ذات لڪائي، ڪيئن پي ذات سڏايان.“

سچل جي بنهه پي ڪيفيت ڏسڻي آهي ته ڪيس وري هيڻن هيناهينءَ تي ڏسو:

غرق گناهان دي وچ هويان ڪوئي مول ثواب نه ڪردي هان،
تيڏي لاءِ اپالي سرڪار سائين ڏيک ڏيک ڀهون مين ڊردي هان،

هو درجه بدرجه هيٺ لهندو ٿو وڃي.

آهيان عيب دار مسان ڀانهن جي ڀانهي،
عمر سپائي ڪوڙ ڪمايم بخشيو مون کي جاني.

حميد سنڌي جي مقالي کان پوءِ ادبي ڪانفرنس جي مکيه مهمان نوجوانن جي معاملن واري وفاقي وزير سيد پرويز علي شاهه کي پنهنجن خيالن جي اظهار ڪرڻ لاءِ دعوت ڏني وئي، جنهن پنهنجي تقرير ۾ چيو ته سنڌ جي لازوال ڌرتي شروع کان وٺي صوفين، اوليائن، بزرگن ۽ درويشن جو آستانو رهي آهي. سنڌ جي ڌرتي محبتن، امن ۽ آشتي واري سرزمين آهي.

سچل سائين بزرگن ۽ اوليائن مان اها هستي آهي جنهن لاءِ لاڪيٽي لطيف چيو هو تہ جيڪا ديڳ اسان چاڙهي آهي ان جو ڍڪڻ هي لاهيندو. سچل سائين نہ فقط هڪ بزرگ، اولياءِ ۽ درويش هو پر هو هڪ عظيم قومي شاعر پڻ هو. سچل سائين جو پيغام محبت آهي، پيار آهي. سندس مذهب انسانيت آهي. سندس شاعريءَ ۾ انسان دوستيءَ وارو پيغام آهي. سچل سائين پنهنجي دور ۾ صوفين جو اڳواڻ هو. سچل سائين جو ڪلام پڙهڻ سان خبر پئي ٿي تہ سندس ويچار پنهنجي ديس جي سڪ ۽ پلي واري جاڪوڙ ۽ سماجي بحرانن ۾ شامل آهن. هو هڪ عظيم سچاڻ شاعر ۽ صوفي هئڻ جي ناتي پنهنجي ضمير، حق ۽ سچ سان وابستہ هو. سچل سائين جيڪو حق ۽ سچ وارو فلسفو ۽ سبق اسان سڀني کي ڏنو، اسان ان تي عمل نہ ڪيو آهي. جيڪڏهن اسين سچل سائين جي ان فلسفي تي عمل ڪريون تہ ڪافي مونجهارا دور ٿي سگهن ٿا.

بنگال جي عظيم شاعر ٽئگور چيو آهي تہ ماڻهو نفرتن لاءِ وقت ڪيئن ڪيدا آهن، جڏهن تہ زندگي بلڪل مختصر ۽ فقط پيار ڪرڻ لاءِ آهي. پوءِ هي نفرتون، هي گروه بنديون، هي جهيڙا، اهي سڀ ڇا جي لاءِ. چوندا آهن تہ جن قومن پنهنجن وڏڙن، عالمن ۽ دانشورن جي ڳالهين تي عمل نہ ڪيو آهي، اهي قومون ڪڏهن بہ اڳتي وڌي نہ سگهيون آهن. هُن وڌيڪ چيو تہ سنڌ تہ ڏاڍي شاهوڪار آهي، جو هتي شاهہ، سچل، سامي ۽ ٻين بزرگن ۽ عالمن جا آستان آهن. اسان جي ڏينهون ڏينهن پوئتي وڃڻ جا سبب اهي آهن، جو اسان پنهنجي عالمن ۽ بزرگن جي فلسفن تي عمل ناهي ڪيو. هو جيڪو سچ جو مچ مچائي ويا اسان ان مان ڪوئي فائدو نہ ورتو آهي. سچل سائين لاءِ مان اهو چوندس تہ هو سچ جو پيغمبر آهي. ضرورت ان ڳالهہ جي آهي تہ ان جي سچ کي سمجهيو وڃي ۽ ان تي عمل ڪيو وڃي.

آخر ۾ سيد پرويز علي شاهہ ادبي ڪانفرنس ۾ آيل سڀني اديبن شاعرن ۽ دانشورن لاءِ پنهنجي طرفان پنج پنج سؤ رپيا ۽ سچل سائين تي ناهيل پينٽنگس تي نوجوان آرٽسٽ سعيد منگي لاءِ هڪ هزار رپين جي انعام جو اعلان ڪيو. مقالن واري نشست جي آخر ۾ محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پنهنجي صدارتي تقرير ڪندي چيو تہ: اسان هن وقت جيڪي ويٺا آهيون، جيترا آهيون، سي سچل کي وڌيڪ ويجها آهيون، بنسبت الهن جي جيڪي اسان کان پوءِ ايندا. هن وقت بہ ڪي ڳالهيون ۽ ڪي ڪتب خانا سنڌ ۾ موجود آهن. ڪي پراڻا قلمي ڪاغذ موجود آهن جن ۾ سچل سرمست جي باري ۾ ڪجهہ نہ ڪجهہ مواد موجود آهي، ان تي سوچيون، ان کي گڏ ڪريون، سچل جي سوانح گهٽ ۾ گهٽ درست ڪريون. ڪيتريون ڳالهيون سندس سوانح جون اڄ اسان کي سمجهہ ۾ نہ ٿيون اچن. اسان جي بزرگن جو جيڪو اوج هو، هُن جي جيڪا وڏائي آهي تنهن کي ٻين جي اڳ۾ پيش ڪرڻ چاهيون ٿا. نهايت اعتماد سان، نهايت منطقي انداز ۾، قابليت سان، اهڙي نمولي سان پيش ڪريون جو اها ڳالهہ ذهن نشين ٿئي، جنهن کي ڪو رد ڪري نہ سگهي تہ جيئن اسان جو مستقبل روشن رهي ۽ اميد آهي تہ هي اڪيڊمي وڏا وڏا ڪم ڪندي. توهان ۽ اسان سڀ گڏجي تنوير عباسي سان پانهن پيلي ٿينداسين ۽ سچل جي ڪلام کي ۽ هن جي فڪر کي روشن ڪنداسين.

ڊاڪٽر صاحب جي عالمالہ صدارتي تقرير کان پوءِ مشاعري جي محفل ٿي، جنهن جي ڪاروائي نوجوان ۽ مقبول شاعر اياز گل هلائي. مشاعري ۾ مير صوبدار ”سعيد“، مظفر نظامي، قربان منگي، غلام قادر ”مجاهد“، نظام ”زائر“، منصور ميراڻي، اعظم لاڙڪ، مونس اياز، مختيار ملڪ، منير سولنگي، اسيد خيرپوري، سجاد ميراڻي، تنوير عباسي، خادم رفيقي، ايازگل، ڀارس حميد، اختر درگاهي، مينهون خان ”سوز“ بلوچ، ادل سومرو، مختيار ڪهرو، صوفي ڄهامنداس ”عاشق“، جمال الدين ”مومن“، عابد مظهر، ذوالفقار سيال، نفيس احمد ”ناشاد“، مقصود گل، سرڪش سنڌي، هدايت بلوچ، عنايت بلوچ، فتاح ملڪ، شمشيرالحيدري، آغا سليم ۽ تنوير عباسي پنهنجو ڪلام پيش ڪيو. مشاعري جي آخر ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو.

اهڙيءَ ريت هي يادگار ۽ خوبصورت ادبي ڪانفرنس رات جو ٽين وڳي پنهنجي پڄاڻيءَ کي پهتي.

سچل سائينءَ جي عرس جي ٻئي ڏينهن ١٥- رمضان المبارڪ تي رات جو نائين وڳي راڳ رهاڻ جي محفل جو پروگرام درازا شريف ۾ رکيو ويو، جنهن جو مکيه مهمان منظور حسين وساڻ هو، پر اهو ڪن مجبورين جي ڪري اتي پهچي نہ سگهيو. پروگرام مطابق رات جو نائين وڳي محفل موسيقي جو پروگرام شروع ٿيو. اسٽيج ڪسي ثقافتي شين ۽ سنڌ جي سازن سان نهايت خوبصورتيءَ سان سينگاريو ويو هو. هزارن جي تعداد ۾ سچل سائينءَ جا پانڌيڙا ۽ راڳ جا شوقين پهچي چڪا هئا. اسٽيج تي ميزبانيءَ جا فرض مولابخش لاڙڪ انجام ڏنا. سازن، سرن ۽ سنگيت جي هن محفل ۾ سهراب فقير ۽ ساٿي، جمشيد فقير ۽ ساٿي، موڻ شاهہ ۽ ساٿي، شمن فقير ۽ ساٿي، رحمت الله پنو، غلام علي سنڌيلو، عزيز فقير ميتلو، محمد عرس پنو، عبدالحڪيم شيخ، فقير عبدالواحد جمالي، فقير امير علي، برڪت علي، سينگار علي سليم، علڻ فقير ۽ ٻين ناميارن فنڪارن پنهنجي فن جو ڀرپور مظاهرو ڪيو ۽ داد حاصل ڪيو. موسيقيءَ جي هي روح پرور محفل رات جو دير تائين جاري رهي.

اڪ اڪ آلي، ڳل ڳل ڳوڙها

بدر قريشيءَ جي ياد ۾

... بدر ننڍڙو ڇيو آهي؟

٢٩- جنوري ١٩٩٠ع جي ٿڙڪندڙ شام، ڪراچيءَ شهر جي موسمي حالتن سبب سياري ڪان ايتري ته خوفزده نظر نه پئي آئي، پوءِ به الائجي ڇو منهنجي اندر ۾ سيٽيون ڏيندا پئي اڀريا. خبر پڙهيم ته ”بدر قريشي سول اسپتال ڏانهن منتقل“ (شايد گهر راس نه آيس). وڃي سول اسپتال ڪان لڪتس. قاضي منظرحيات ڏسي ورتم، تڏهن قاضي منظرحيات قاضي نه پر قريشي، بدر جو دوست نه پر ڀاءُ ٿي لڳو. هونئن به جڏهن ڪان قاضي صاحب ڪراچيءَ ۾ رهڻ لڳو آهي تڏهن ڪان ساڻس ٻن هفتن تي ئي ملي سگهبو. پنهنجي جاءِ تي يا بدر جي جاءِ تي، هن لاءِ ڪراچي گهٽي تنگ رهي آهي.

”بدر ڪٿي آهي؟ آءٌ ڪيس ملڻ/ڏسڻ گهران ٿو“ چيم. ”بدر ڪي ڇا ڏسندؤ، بدر هتي آهي ئي نه“ اونهو ساهه کڻندي وراڻيائين. الهن ٻن ڳنڍيل ننڍڙن جملن تي آءٌ اندر ئي اندر ۾ اڌ ٿي پيس. ايئن لڳم ته مان پاڻ مري رهيو هجان. جڏهن به ڪو اديب مري ويندو آهي ته گهڙيءَ/گهڙين لاءِ ائين ئي مرڻ لڳندو آهيان، مقام جي ذرّ سان پاڻ کي ڳورو محسوس ڪرڻ لڳس ۽ نتيجي تي پهتس ته پوين پندرهن ورهين ڪان وٺي پوين ٻن مهينن تائين پنهنجي حصي جي سرهاڻ ساڻي چڪو آهيان. لام ڪان ڇڄي ڌار ٿيل گلاب جي گل جي. هاڻي نه رڳو مون لاءِ، پر سڀني دوستن لاءِ. منهنجي دوستن لاءِ، بدر جي دوستن لاءِ نه رهيو آهي زنده بدر، اپاهج بدر. مٽي پنهنجي مخصوص ڪٽ تي بدل واڳيءَ ۾ هٿ وجهي اٿي ويهندڙ بدر جي روح رهاڻ، خوشبوءِ پريل محبت ۽ نه ئي اڀرندا هميشه لاءِ پيار ۽ اتساهه پريندڙ تازا تازا لفظ هوائن جي ياڪر ۾.

سندس ميّت کي ڪلهو ته ڏيئي نه سگهيس، ڇو ته بدر اجان جيئرو هو، پر ساڳيو بدر ته الائجي ڪيترو وقت جيئرو رهندو، ڪيترن ئي دلوارن جي دنيا ۾ ڇو ته هن جهڙا ماڻهو جيئرائي رهندا آهن، پر ساڳئي روپ ۾ نه. اهڙن ماڻهن جي جاين جي دروازن تي نالي جي پليٽن يا تختين هڻڻ جي ضرورت نه هوندي آهي. يعني الهن قبرن کي ڪتبن جي ڪهڙي ضرورت، جن ۾ پيهي ويل ماڻهن لاءِ هزارن دلين ۾ يادن جا ڪتبا لڳل هجن، جيڪي ماڻهو دلين ۾ احساس ۽ محبت جا ڪروڙين ٻوٽا پوکي ويندا آهن.

اڳ آءٌ بدر کي ڪراچيءَ ۾ ڏسڻ ويندو هوس ۽ هاڻي آءٌ بدر کي ڏسندس ٻنهي جي اندر ۾. ۽ بدر ۾ نه بدر ٿي اپاهج هو نه آءٌ اپاهج آهيان. اپاهج ته اهي هوندا آهن، جيڪي ڏسي/اهي نه سگهندا آهن. بدر هاڻ ڪان لاچار ضرور هو، پر ٻين کي هلڻ سيکاريائين. اولداهي ڪائنات ۾ رهندي ٻين لاءِ ڪيترين ئي روشنيون پکيڙي ويو، هن پنهنجي زندگيءَ کي هميشه لاءِ وساري ڇڏيو ٻين لاءِ. پنهنجي غم کي وسارڻ گهريو ٻين کي خوش رکڻ لاءِ ۽ ٻين جي غم کي پنهنجي دل جي دامن ۾ پري رکيائين ۽ دوستن جي غمن کي دل ۾ جاءِ ڏيڻ سان دنيا جي ڏکويل ماڻهن جا غم به گهٽ ڪيائين.

پيار جا غم ٿيا زماني جي غمن کان پيارا،
تنهنجا غم سيني سان دنيا جا ڪلهن تي آهن.

هن پنهنجي ويرانين کي وساري ٻين جي زندگين کي ٻهڪندڙ رکڻ لاءِ هر پاسي اڻ ڪٿ خوشبوءِ پکيڙيندڙ گل پکيڙيا. پنهنجا ساهه روڪي ٻين جي ساهن ۾ سرهاڻيون پريندو رهيو. مون کي ويساهه آهي ته بدر مري نه ويو آهي چو ته بدر آلهي ته ويندو آهي، پر مري نه ويندو آهي. مان موت تي ويساهه ڪريان يا نه ڪريان، گهٽ ۾ گهٽ پاڻ سان ۽ ٻين سان اهڙي دغا ڪرڻ نٿو گهران ته موت کان پوءِ ٻي به ڪا زلدگي آهي، ٻي به ڪا دنيا آهي. جتي هن زندگيءَ جهڙيون ئي دوستيون، پائيهون، رشتا ناتا، لڳ لاڳاپا ۽ ڪچهريون قائم آهن. هيءَ زندگي هيڏيون ساريون دشمنيون، بي‌مزگيون، بي‌چينيون هوندي به ڏاڍي پياري آهي. هيءَ زندگي!

عذاب جهڙي زندگي - پياري زندگي.

بدر به عذاب جهڙي زندگيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون مايوسين ۽ اميدن جي ميلاپ سان رنگ برنگ گهڙيون دوستن لاءِ هميشه تازي ڪير جهڙيون محبتون ورڇيندو رهيو. جڏهن کان وٽس پاڻ جسماني طور تي اپاهج ٿيو هو، تڏهن کان اڳي کان هن ٻين ماڻهن کي ذهني اپاهجي کان بچائڻ جي ڪوشش پئي ڪئي. انهيءَ ڏس ۾ ايترو تيز رفتار ڊوڙندو رهيو، جو پاڻ کان پنهنجون سڀ معذوريون ۽ مجبوريون وسري ويون هيس. هن سڄي ڪائنات کي سوڙهو ڪري ڪٽي پنهنجي رهڻ واري ننڍڙي ڪمري ۾ رکيو هو ۽ اتي ئي هن کي سولهن سو پيا ڏالهن سفر ڪرڻ لاءِ ان سان همسفر رهيو. وٽس انسان ذات سان محبت، پوڄا جي حد تائين هئي، بناوتن کان پاڪ صاف محبت.

سچا جذبا ۽ خالص احساس رکندڙ بدر ڪيڏو نه خوش ٿيندو هو تڏهن، جڏهن سندس گهر جي ڏاڪڻ تي ڪنهن جي اچڻ جو آواز ٻڌلدو هو. سندس اکيون ڪڏهن ڪڏهن ته سندس ڪمت سان لاڳيتي دريءَ ڏانهن کڄي ويندڙيون هيون، آيي جي منهن تي ڪارڻ يا نيراڻ ڏسڻ لاءِ. پر ڪڏهن به احساس ڪمتري ۽ محرومي نه ٿيس. هن وٽ يا ته سڄي دنيا هن جهڙي اپاهج هئي يا وري پاڻ سڄي دنيا وانگر ٺيڪ ٺاڪ. شايد انهيءَ مسئلي تي هن شروعاتي

ڏينهن ۾ سوچي سوچي سنجيدگيءَ سان اهو ئي فيصلو ڪري ڇڏيو هو، ۽ جڏهن ڪيس تيز رفتاريءَ سان ڊوڙندڙ شهر جي رستن تي هاڻ جو خيال ٿيندو هو، جنهن تيز رفتاريءَ ڪيس هڪ هنڌ رهڻ تي مجبور ڪيو هو ته ڪڏهن ڪڏهن سنگت جي سهاري سان ڏاڪڻ تان هيٺ لهندو هو ۽ وهيل چيئر ذريعي پسار ڪندو هو، نه ته عام طرح پنهنجي جڳهه تي يا پنهنجي لکڻين جي ذريعي سنگت سان ڪچهري ڪرڻ گهرندو هو. سچ ته بدر جهڙي ماڻهوءَ زندگيءَ جي ڪُٺن ۽ اوڪُٺن کي ڏاڍو ويجهو وڃي ڏٺو هو. هُن پاڻ ته پنهنجي دوستن جي اندر ۾ لينا پاتا هوندا، پر دوستن کي سندس اندر ۾ ليئو پائڻ لاءِ شايد ئي موقعو ڏنو هوندائين. سندس وڻندڙ ڳالهيون، ڳالهين جو انداز، مُنهن تي پکڙيل مُرڪ، ڏسندڙ ۽ ملندڙ کي ايترو پري وڃڻ ئي نه ڇڏيندي هيون، جو بدر جي انهيءَ اذيتناڪ زندگيءَ جي ڪنهن هڪ گهڙيءَ تي هڪ گهڙيءَ لاءِ ئي سوچڻ شروع ڪري. مان ۽ جڏهن ڪراچيءَ ويندو هوس ته قاضي مظهر حيات يا قاضي مقصود گل جن سان گڏجي وٽس پس پاڙيون گهڙيون مڃيون ڪرڻ ضرور ويندو هوس. سندس علمي، ادبي ۽ محبتي پول پٽڻ لاءِ.

مان جڏهن به بيمار ٿي پوندو هوس ته جلد ئي قاضي صاحبن ڏانهن خط لکي منهنجي طبيعت بابت خبر لهندو هو ۽ هاڻي شايد آءٌ هڪ اهڙي دوست کان وڃائجي ويو آهيان، جيڪي منهنجي بيماريءَ جو پڇي آئت ڏياري موڪليندا آهن. جون ٨٧ع ۾ جڏهن آءٌ بيماريءَ سبب ڪراچي علاج لاءِ ويو هوس ۽ ٿوري وقت لاءِ وٽس ويس ته چيا چيائين: "سرڪش! اجان توکي ڪافي وقت جيئڻو پوندو، هن پيڙيل ۽ ماريل مسڪين ماڻهن جي شاعري ڪرڻ لاءِ، توکي جلد ئي هنڌان هنڌان اُٿي پوڻ نه گهرجي." ڇڻ ته مونکي وڏي حياتيءَ جي پٽڪ ڏيارڻ تي گهريائين. هاڻي بدر کان پوءِ آءٌ ڪيترو جيءِ سگهان ٿو، اها بي ڳالهه آهي.

ليڪ بدر هن رنگارنگي دنيا جي ويساهه گهاتين کان جند ڇڏائي، هميشه لاءِ اوتانئو ئي ويو. نه ١٩٧١ع واري سرڪار پاهرئين ملڪ ۾ سندس علاج جو بندوبست ڪيو، جنهن لاءِ هُو ورڪ ڪندي، حادثي جو شڪار ٿيو هو، نه ئي وري ڪنهن بي سرڪار. پلا ليڪ ڪنهن سرڪار کي ڪنهن غريب سنڌي اديب شاعر جي علاج سان ڪهڙو سروڪار؟ مرحيات رشيد ڀٽيءَ به ائين ئي لڏڪو ٿي ساهه ڏنو. بدر به ڪنهن جي بي مروتي ۽ بيوفائيءَ تي ڪنهن کي ميار نه ڏني. اڪيلائيءَ جي آگ ۾ سڙي رک ٿيندي ڌرتيءَ تي خوشبوءِ پکيڙيندڙ گل آياري راهي ٿي ويو.

آءٌ جڏهن به وٽس ويس ته ڪيس جاڳندي، پڙهندي ۽ لکندي ئي ڏٺم. پوئين ملاقات، جنهن کي اٽڪل ڀه مهينا کن ٿيا هوندا، چوالائجي دستور جي آبتڙ ڪيس ننڊ ۾ ڏٺم ۽ چپ چاپ ٿي سندس پرسان ويهي رهيو هوس ۽ اها ڳالهه سمجهي نه سگهيو هوس ته بدر هاڻي سڄي زندگي تيز رفتاريءَ سان ڊوڙڻ کان پوءِ آرام ڪرڻ چاهي ٿو، زندگيءَ جو ٿڪ لاهڻ گهري ٿو.

جيتوڻيڪ هو پڳل تلل زندگي هٿان ٽڪجڻ جهڙو نه هو، پر شايد ٿڪجي پيو هو ۽ شايد لڪي چڙهڻ پٺيءَ گهريائين، پنهنجي ڏاکڻ جي گهٽيءَ واري دروازي تي سڄي زندگيءَ جي ٿڪ پڇڻ لاءِ. ”مٽي ڪوبه نه اچي، بدر ننڊ پيو آهي.“

بدر جو جسم ته ننڊ پاڻ ٿيو پيو هو، پر سندس ذهن، سندس جسماني ڪوٽ کي پرڻ لاءِ تيز رفتار ٿي پيو هو، تڏهن ته هن هر احساس هوندي به وڏي اعتماد سان چيو هو ته:

برتر نه سهي دوستو ڪمتر آهيان،
هن دور جي انسان کان بهتر آهيان،
اشعار جي صورت ٿو هيرا آڇيان،
دنيا جي نگاهن ۾ گو پٿر آهيان.

هن پنهنجي دل کي ايڏو وسيع ڪري رکيو هو، جو اٿاهه غم به انهيءَ جي ڪنهن ڪنڊ پاسي ۾ ٿي لڳا ۽ مطمئن ٿي چيائين:

غمن جي سلسلي جو دنگ ناهي،
مگر دل جو ته حلقو تنگ ناهي.

بدر تي ڪنهن احسان ڪيو هو؟ سا ته خبر مولکي ناهي، مان ته سمجهان ٿو ته جڏهن هُن احسان جي ڳالهه ڪئي آهي ته شايد سندس اشارو جيجل ڏانهن آهي ۽ چوي ٿو ته:

بدر غم پنهنجا وساري ته وساري ليڪن،
تنهنجا احسان وسارڻ کان وڏي ويا آهن.

بدر، لطيف سائين سميت ٻين ڪيترن ئي شاعرن کان مختلف ٿي پنيءَ تي گهاءُ جهلڻ جي ڳالهه ڪئي آهي، جنهن مان سندس اندر جي بزدلي قطعي نه آهي، پر انهن لفظن مان هن جي امن سان اٿاهه دلچسپي بکي ٿي. هو سمجهي ٿو ته امن ۽ پيار هن زندگيءَ جو مکيه مقصد آهن. هو ويڙهه تي ويساهه لئو رکي، چو ته ويڙهه سان مسئلا حل نه ٿيندا آهن، تڏهن ته چيو اٿس:

ڳڻ کان وڌ پُٺيءَ تي گهاوَ آهن،
اسان جي ڪنهن سان ڪائي جنگ ناهي.

سچ پچ بدر اهڙو فنڪار هو جنهن جو فن ڪيترن ئي فنڪارن جي وجود کي سگهارو ڪندو ۽ بدر جي وڇڙي وڃڻ جو احساس ڪافي وقت ڏکوئيندو رهندو.

”بدر“ ويندو ته انڌيرو ٿيندو،
مون کي محفل مسان اٿاري ته ڏسو.

- سرڪش سنڌي

هي زمانو راس ڪيئن ايندو اسان کي اي "بدر"
بدلي نيڪين جي ٿا هت سَهڻا ڪئي مهڻا پون

بدر قريشي

جنم
١٢- اپريل ١٩٣١ع

وفات
٣٠- جنوري ١٩٩٠ع

پيارا طارق

زندگيءَ جي وهڪري ۾ وري
هلڪا ٿيڻ جي مبارڪ قبول ڪر
تنهنجي لنڊن کان موٽڻ ۽ ڪامياب
آپريشن جي خبر ٻڌي هئم
پرچا وڃي توکي توانو ڏسي
دل کي ڏاڍي خوشي ٿي -
توکي ۽ ڀاڄائي رهيل ٻارن کي
عيد مبارڪ سان صحت
مبارڪ -

فقط تنهنجو
بدر قريشي
15-A, Block-6. P.E.C.H.S.

بدر قريشي جا هٿ اکر (طارق عالم ذي خط)

بدر قريشيءَ جي ڏانءَ

بدر! وڏو ظالم هو اهو ماڻهو جيڪو ڀَرپور جوانيءَ جي زماني ۾ توکي اوچتو ڳاڏيءَ جو ٽڪر هڻي، تنهنجي چيلهه ڀَڃي ڀَڃي ويو، جو تنهنجي ڀرپور جواني وڏوا ۽ حَسين حياتي هميشه لاءِ اپاهج بڻجي وئي!

بدر! اڄ کان ٽي چار سال اڳ، جڏهن منهنجي توسان پهرين ملاقات ٿي هئي، تڏهن مون توکي ادب، تنقيد، تاريخ، سماج ۽ نظام جي موضوعن تي ائين ڳالهائيندي ڏٺو هو، جيئن سانوڻ ۾ سنڌوءَ جون اَڻ کُٽ ڇوليون اڀرنديون رهنديون آهن. تون پرڻجي ٻه هئين پوهه جي ٻاري جيان، تون اوتجي پيو هئين جيٺ جي ڇَمرَ جهڙي جهولي وانگر ۽ مان وات ڦاٽي هڪ ڪُنو توکي ٻڌي رهيو هوس!

بدر! تنهنجون اهڙيون صلاحيتون، ايڏي ڄاڻ، ايتري قابليت سڀ توسان گڏ، تنهنجي پلنگ تي ليٽيون پيون رهيون، ڪنهن به اچي انهن مان فائدو نه ورتو ۽ نه تون انهيءَ پوزيشن ۾ رهئين، جو پنهنجي پيرين هلي، هيڏي هُتي، هِن هُن کي پنهنجون اهي خوبيون پهچائي سگهين ها!

بدر! تون معذوريءَ جي حالت ۾ به حوصلي جو پهاڙ ۽ زنده دليءَ جو مجسمو بڻيو رهئين- مون کي خبر آهي ته تون جنهن گهر ۾ مسواڙ تي رهندو هئين، ان جي مالڪ گهر خالي ڪرائڻ لاءِ توکي ڪيتريون تڪليفون ڏنيون. مهينن جا مهينا گهر جو پاڻي، بجلي ۽ گئس بند ڪرايائين، توتي ڪورٽن ۾ ڪيس ڪيائين، پر تون پلنگ تي پيئي هڪ هنڌ به ويڙهه وڙهندو رهئين، ۽ اها ويڙهه تنهنجي حياتيءَ تائين جاري رهي- تو سخت گرمين ۾ سواءِ بجلي ۽ پاڻيءَ جي ڏکيا ڏينهن به گذاريا (تنهنجي گهر-ڀاتين به ان ڀوڳنا ۾ صبر سان تنهنجو ساٿ ڏنو) تنهنجي اڪيلي ورونهن ٽيليويزن هفتن جا هفتا بند رهي، پر تنهنجي چپن تان ڪڏهن به مُرڪ نه وئي، تنهنجي نِراڙ تي ڪي به گهُنج نه پيا. تو گهٻرائجي گهر جي مالڪ سان ڪمپرومائيز نه ڪيو- تو، سيشن/سول ڪورٽ مان ته ڪيس کٽيو، پر مالڪ پاران هاءِ ڪورٽ ۾ داخل ڪيل اپيل جو انتظار ڪندو وئين!

بدر! هڪ هنڌ پئجي پئجي، نيٺ تنهنجو هاضمي جو نظام خراب ٿي ويو ۽ تون ڊائريا جو شڪار ٿي، اڻ ڏٺي ڏيهه روانو ٿي وئين- ڪنهن ڪيءَ فرق نه ڪيو، ڪنهن سُٺيءَ ساٿ نه ڏنو- هاءِ هاءِ بدر قريشي!

بدر! مان تنهنجي وڃڻ کان پوءِ، ٽئين ڏينهن تي سَهڪندو، هُڱندو تنهنجي گهر پهتو هوس: ٽولاءِ چار ڦَل پڙهڻ ۽ کوڙ سارا لُڙڪ لاڙڻ لاءِ. پر، دروازو بند هو، گهر ۾ ڪو به ڪونه هو- دَر تي 'منظر' جي اکرن ۾ چِٽ لڳل هئي:

”اڄ محترم بدر قريشيءَ جو ٽيجهو آهي، اسان سڀ، پنهنجي علائقي (شاهد حسين ڏي سلوا) ۾ قرآن خوانيءَ لاءِ وڃي رهيا آهيون.“

۽ مان پنهنجي بيماريءَ جي ڪمزوريءَ سببان، آن آڻ ڏئي جڳهه ڪي ڳولي لهڻ جو ستٽ نه سمجهي، مايوسيءَ ۾ ٽڙندو ٿاٻڙندو گهر موٽي آيو هوس.

بدر! وڃان ڏاڍا ڏينهن پنجي ويا آهن، مان تنهنجي پونين ڏي هاڻي ڪهڙو مُنهن وٺي وڃان موچاڻيءَ لاءِ، جڏهن ته مان تنهنجي جيئري، تنهنجي ڪنهن به قسم جي مدد نه ڪري سگهيس ۽ نه تنهنجي پرڏيهه پڌراڻ جي سفر ۾ ئي وڪون گڏجي توسان هليس. نه تنهنجو منهن ڏسڻ نصيب ٿيو، نه توتي مٽي ورائي وجهي سگهيس، نه بروقت پٿر تي پهتس، نه ڳوڙهن پريو ٻُڪ دعا لاءِ کنيم. مان شرمسار آهيان بدر! توکان به ته تنهنجي پونين کان به!

بدر! تنهنجي امڙ جو حال اهو آهي، جو:

”ان آنکهون مين دريا چلتا هے،
ساحل پہ ميرا گهر جلتا هے.“

- تنهنجا پيائر بيحال آهن ۽ انهن جو اولاد اُداس آهي. مقصود، منظر، ستار، فيض ۽ تنهنجا پيا پرستار ۽ ساٿي ويچارا بنجي ويا آهن. انهن کي آٿت ڏيڻ لاءِ، تون موٽي ڪونه ايندين ا؟

بدر! تنهنجا خط، جن ۾ تون منهنجي شاعريءَ کي پسند ڪندو هئين، جن ۾ تون منهنجي فيض (پٽ) جون تعريفون ۽ ساراهون لکندو هئين ۽ کيس دعائون چوندو هئين. جيڪي اڄ به مون وٽ محفوظ آهن ۽ مون لاءِ وڏو ادبي خزانو آهن، جن کي مان تو طرفان موڪليل اسُلهه موڪڙيون سمجهان ٿو. آهي خط، ڪُتون تي اڄ منهنجي هاڻءَ ۾ ڪُپي رهيا آهن!

بدر! منهنجا سُڏڪا، منهنجون لُڇون، منهنجا لُڙڪ ۽ ليلهات سڀ توکي پيتا، قبول ڪجانءِ!

”هڪ هڪ ٿيندا هوت، هتان وڃن پيا هيڪلا،
مار پوني شل موت! جاني ڪوڙ جدا ڪيا!“

- آڏم ناڻن شاهي

دل کي هڪ زخم نئون

وقت وڏو بيرحم آهي. هن جو ڪم بيدردي سان اڳتي اڳتي ئي ڊوڙڻ آهي. سندس ڊوڙ ۾ ڪير چيپائجي، کهائجي يا ماٽ چڏي وڃي، ان سان هن جو ڇا!!. ان پيانڪ کهڙيءَ کي سڃا سارا .م ڏينهن گذرڻ تي آهن، جنهن وقت پنهنجي عمر ۾ هڪڙو پيو وڏو حادثو

پسيو هو. ڪيڏا نہ ڪڙا پل هيا اهي، جنهن ويلي مون کان، منهنجو هڪڙو پيو سهارو کسجي ويو هيو. وجود خلا ۾ لڙڪندو، بي ست ۽ بي ساهو محسوس ڪيو هيم. لڙڪ بہ برف وانگر ڄمي ويا هيا. سالحو ايڏو تہ ڳهرو ۽ شديد هيو جو ان تي ڳوڙها ڳاڙڻ بہ غيراهم سمجهيا هيا. الائي ڇو مون سان اهو الميو رهيو آهي تہ روشنين جو شهر مون لاءِ هميشه ڏاڍو پيانڪ ثابت ٿيو آهي. هن ئي شهر ۾ منهنجي جيون جي روشن راهہ ٻنائيندڙ/ڪنن سفر جا سونهان اپ ۾ تاري وانگر وڏي لات ناهي، اکين کان اوجهل ٿي، سموري روشني ساڻ کڻي مون کان وڇڙي ويا آهن. هن ئي ڪنور شهر ۾ سان پنهنجي وجود لاءِ نهايت اهم ۽ ڳهري لسبت وارا شعوري طور منهنجي آڳر وني رهنمائي، رهبري ڪندڙ هٿ آڳر سان ڇڏائي ڏور هليا ويا آهن.

٢٣- جولاءِ ١٩٨٩ع واري ڏاپي کان پوءِ، يتيميءَ وارو احساس کڻي اٿيو ئي مس هيم جو سٽت پيو اُٿت، آذار اکيون پوتي مون کان رسي ويو. مون مٿان ڇوڏهينءَ جو چنڊ (بدر) شفقت واري سموري ڇتائي، سهائي ساڻ کڻي پولار ۾ الهي ويو...!! سندس تصوير ڇڻ اکين ۾ اٽڪي پئي آهي. ڳالهيون ذهن جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙيل آهن. اهي سمورا لمحا، واري واري سان اجا تائين هڪ فلم وانگر ڦرلدا رهن ٿا.

سوچيان ٿو تہ هو منهنجي ذهن تي ايترو ڇانيل ڇو رهيو ۽ ڇو آهي. ساڻس منهنجو رشتو ڪهڙو هيو؟ ظاهري ناتا رشتا بلڪل اهم ناهن. اهم آهي تہ ڪنهن جيءَ جي جرڪندڙ جذبي واري سچائي ساڻ سڪائتي، پرخلوص ۽ محبت جيڪا هر سپند کان مٿانهين آهي ۽ جنم جنم جيئندڙ پڻ آهي. خبر ناهي ان وٽ الائي ڪهڙي شڪتي هئي، جنهن سبب هر پاڪ پوتر ڳانڍاپي جو مرڪز ۽ محور رهيو. ساڻس عملي ويجهڙائي کي پسندي منڙي سائين حامي صاحب جي ڳالهہ سؤ سيڪڙو سچ تي محسوس ٿئي تہ:

”پڪا پختا سيئي رشتا تہ ٽوڙڻ سان ٽٽي پوندا،
مگر نازڪ ترين ناتو محبت جو نہ ٽٽنو آهہ.“

سندس يادون منهنجو املهہ خزانو آهن، قيمتي سرمايو آهن. اهي راتين جون راتيون جيڪي ڳالهائيندي ڳالهائيندي اک ڇنڀ ۾ گذري ويندڙيون هيون. اهي شامون جن ۾ ڇالهہ سموسن جا دور هلندا هيا. اهي ادبي بحث، اهي سياسي موضوع، اهي ذاتي/نجي حال احوال. اهو وڏا وڏا ٿهڪ ڏئي کلڻ، تاڙو ملائڻ، ڪاوڙجڻ، رسڻ، روئي پرچڻ، پرچائڻ. اٿاهہ ڳهراين واري واسطيداري آهي، ڇا ڪا جلد وسرڻ واري ڳالهہ آهي... يا هو وسرڻ واري شخصيت آهي. جيسين هي ساهہ جو سلسلو آهي، تيسين سلهاڙيل رهندو ذهن ان جي امر يادن سان...!!

”دل تي آهي مارو اڪريل، پٿر تي ڪجهہ لکئو ناهي،
لوهہ جا ليڪا ڊاهي سگهبا، ياد جو ليڪو ڊهٺو ناهي.“
(سرڪش سنڌي)

جيون جي ڪٺورتائن، اذيتن، پيڙائن کي مسڪرائيندي، کلندي کلندي، سيني لائيندي دردن ۽ سورن کي سنجيدگيءَ سان سهندي اڪيلو، بي يار و مددگار، ٦- ڊسمبر ١٩٧٠ع کان هڪ هنڌ جاءِ والاريندڙ، هي زندگي جي ڪنڊن واري ڪٺن راهه تي هلندو رهيو ۽ ڀرپور نموني اوستائين هليو، جيستائين لوڪ جي بي حسي، حالتن جي تلخين کي سهڻ جو ست ساريائين. آخر سيني کان منهن موڙي درديلي داستانن کي سيني ۾ سانڍي ٣٠- جنوري ١٩٩٠ع تي سول اسپتال جي يورولاجي وارڊ ۾ ڊائلسز روم واري شيشي جي در پٺيان خوشبوءِ وانگر واءُ ۾ وکري ويو!

"اڻ ڏٺي راهه تي ٿيو آهه روانو ماڻهو......"

نالو به ته سندس چونڊ ڪري ئي رکيو ويو هو "بدر" ۽ هو به ته چوڏهينءَ جي چنڊ جهڙو سندر چمڪندڙ چهرو. اجرو، ذهانت ۽ ڏاهپ جي روشنيءَ سان منور، چرڪندڙ جلويدار اکيون. ڪنهن نظر بد جو شڪار ٿيو ۽ گرهڻ گهيرا سندس جسم تي پوڳنا جو باعث بڻيا، پر پوءِ سندس جيئڻ وارو فلسفو اهو ساڳيو چنڊ وارو ئي رهيو ته جوت جلائي جڳ ساري تي چانڊوڪيءَ جو لور ڦهلائي، ٻين کي دڳ لائجي ۽ الهن جي ڪارن ڪوجهن لمحن کي منور ڪجي، روشن ڪجي. اهو اعتراف پاڻ هيٺين لفظن ۾ ڪيو اٿائين:

"وري دوستو ڪا تمنا ڪجي، نئون رنگ ڪو زندگيءَ کي ڏجي،
اسان فن جيئڻ جو سکيو چنڊ کان، انڌيرو پيلي ڪجهه ته روشن هجي."

٢٣- فبروري ١٩٨٣ع تي هن مهان محبتي، منڙي مانواري سائينءَ اڳيان پنهنجو ننڍڙو آٽوگراف بوڪ جهليو هئم ته شفقت واري گهور ڪري، عينڪ اکين تي لڳائي، نوٽ سهاري ويهي، لکڻ کان اڳ چيو هئائين ته "منظر، مان توکي پنهنجو پسنديده شعر ٿو لکي ڏيانءِ".
اهو شعر هو:

"ڪهولن ٿا چانورا پيي صحرا جا مسافر،
۽ پاند سڄ اڳيان به جهلڻ ڪونه ٿو ڏئي."

ڪيتري ته منظر ڪشي آهي، دڪدائڪ انداز سان محرومي ۽ حالتن جي مسئلن تي اذيت جي عڪاسي ٿيل آهي. ان مان صاف ظاهر آهي ته هڪ حساس ذات ڏٺيءَ جي ذهني بلندي جي اڏام ۽ ذهني وسعت. هونءَ بظاهر ساري ماحول کان ڪٽجي، هڪ پلنگ جي ساٿ سهاري پل پورا ڪندڙ ماڻهو، پر پنهنجي ذهن جي آڌار ۽ معلومات جي تڙپ ذريعي هر پل باخبر ۽ باشعور رهيو. ان مان ان انسان جي عظمت عيان آهي، جيڪو اعصابي استعمال سان ساري ڪائنات جي هر موضوع تي وسيع ۽ تازي توانائي معلومات رکندو هجي ۽ هر ڪنهن سان بحث ۾ پاڳي پائيوار بڻجي سگهي. اسان ته ڪڏهن ڪڏهن حيران ٿي ويندا هئاسين ته ٻاهر گهمندڙ ڦرندڙ سماجي لڳ لاڳاپن سان ڳانڍاپيل ماڻهو به ان جي اڏ و اڌ جيتري به خبرچار ڪونه رکندا هئا.

هر سچي سرجڻهار جيان پنهنجي مشڪ ڀري مٽيءَ سان محبت ڪندو هو. سندس تعلق موهن جي دڙي جي تهذيب سان هو، تنهن ڳالهه تي فخر وچان چئي ڏنو هئائين:

موهن جي دڙي سان تعلق آهي،
انسان جي تهذيب جا وارث آهيون.
جنهن کي ڇهون سون بڻائي ٿا ڇڏيون،
پٿر جي سڏايون، ته ڀي پارس آهيون.

سندس شعرن ۾ هرهنڌ اها وطن سان الفت ڏاڍي چٽي پسي سگهجي ٿي، جيئن هڪ هنڌ چيو ٿائين ته:

وطن جي آبروءَ خاطر اسان جو،
ٿئي صد بار سر صدقي ته ڇا هي؟
زمين سنڌ پياري آهه يارو،
اسان کي زندگيءَ سان پيار ناهي.

هن کي سنڌ جي ڪشمڪش واري موڙ تي، جتي اندروني توڙي ٻاهرين مشڪلاتن ۽ مسئلن جي موجودگيءَ ۾ هتان جي سياستڪار ڌرين جي اکيوٽ واري سياسي حرڪت پسند ڪونه هئي. هو ڌرتيءَ جي سلامتي ۽ سک جو متلاشي هو، تنهنڪري ڪيس هيراڦيري ڪندڙ راهبرن کان سخت مايوسي هئي ۽ سندس ڪوڪلي انا لاءِ چئي ڏنو هئائين ته:

هر ڪوئي سربراهه ٿيڻ ٿو چاهي،   يا وري قافلو ڇڏيو ٿو وڃي،
سيئي واٽون جدا جدا ٿا ڏسن،   راهرو راهه ۾ رليو ٿو وڃي.

هميشه سياسي رالد رچائيندڙ هن دؤر جي شاعر ۽ اديب تي ڇوهه ڇنڊيندا آهن ته هو بي عمل ۽ صرف ڳالهين جا ڳهير ٿا ٿين، پر ﷲ هن ڏاهي ذات ڏٺي شاعريءَ ۾ واضح ڳالهه ڪئي. جيئن:

ڪڏ جي هلندا ته سڀ پڇي ويندا،
بدر منزل جو ڏس ڏئي ٿو وڃي.

يا

ڳالهيون پرينءَ جي پار جون هر ڪو ئي ٿو ڪري،
ڪجهه پير به وڌايو ڪجهه اڳيرا به ٿيو.

هن باعمل انسان جي اندر واري سگهاري قوت تي نظر ڊوڙائبي ته محسوس ٿيندو هو ته ۲۰ سالن کان هڪ هنڌ تي ويٺل پين لاءِ مسئلو ڪونه رهيو. هڪ ويٺل پاٽيءَ جيان سينوارجي ڪوله ويو هو، پر اڏمن جهون آٽلون ڏيندڙ ۽ احساس جي پرجوش مهاساگر جيان محسوس ٿيندو هو. ڪوشش ڪري ڪنهن کي تڪليف نه ڏيڻ وارو، رضا تي راضي رهندڙ، زنده دل، خوش طبع، زندگي جي لاءِ سڀ کي سهڻيون صلاحون ۽ خوبصورت طريقا ڏيندڙ، طاقتور ۽ همت جو هالار هو.

اسان جو معاشرو اڃان ايترو بي حس ۽ بي رحم آهي، جو هن جهڙي آدرشي، اڏول، عزم واري مجبور ۽ معذور ماڻهوءَ کي سک، سهنج، سهوليت ڏيڻ بجاءِ سندس مٿي جو سور بڻجي، ڦٽن تي لوڻ ٻرڪڻ سکيو آهي- هن فن ۽ فڪر کي سڀ ڪجهه ارپيو، پر پاڻ کي ڇا مليس موت ۾ معاشي مسئلن جو ٻنڌار. رهڻ لاءِ پنهنجو (ڪکائون ئي سهي) آشيانو نه هئڻ ڪري هڪ ڪمرو ظرف، غير انساني، وحشي صفت ماڻهو هٿان ذهني ۽ جسماني تڪليفن ۽ پيڙائن جو مرڪز رهيو. سندس پوئين عرصي واري شاعريءَ ۾ اهڙا واضح احساس موجود آهن. جيئن:

ٻدر جو گهر تو پڇين، هو ڏس پري روشنيون،
جنهن گهر جو ڏيئو گل آهي، اهو منهنجو آ.
هر ساهه اڳئين کان ڳورو آ.
هرساهه اڳئين کان اوکو آ.
هرساهه اڳئين کان گهٽجي ٿو.
هن دور ۾ يارو ڪيئن جيئون؟

هُو خوددار هيو ۽ جيئڻ لاءِ هميشه ڪنڌ اوچو رکڻ سندس اصول جو اهم متو هيو. جڏهن ڏنائين ته هن مطلبي، لوڀي، لالچي ۽ انساني ۾ سخت پريشانين سببان ڪٽي، ڪنهن ڏي، واجهائي ڪجهه طلبيو وڃي. ان کان بهتر آ ته رالد رَتل ئي ڇڏجي!

رالد ٿئي تہ اصولن سان ٿئي،
ورنہ هي رالد رهڻ جي ناهي.

هو اصولن جو پڪو هيو ارادي جو مستحڪم هيو. آخر تائين پنهنجي مضبوط اصول پرستي ڏيکاريندو رهيو ۽ انهن بنايل اوکن اصولن سبب هو هن جڳ مان هليو ويو... رالد اڏ ۾ ڇڏي خاموش احتجاج ڪندي گهڻو پري هليو ويو...

سچا سارا چاليهه ڏينهن ٿي ويا آهن هن حادثي کي، پر پوءِ بہ ائين ٿو محسوس ٿئي تہ هي واقعو ڪو هاڻي پيو ٿئي، اجهو هينئر ڪو اسان کان وڇڙي پيو. زخم بلڪل تازو... نئون...!!

دل کي هڪ زخم نئون ڏيو تو وڃي،
روز هي ڪو نہ ڪو هليو ٿو وڃي.

(چاليهي تي لکيل)

- قاضي منظر حيات

دلبرا هن دنيا ۾ وڃي رهندو واس

آه! نذير انصاري

محترم ولي محمد "نذير" انصاري اسان کان اوچتو وڇڙي ويو. هر ڪنهن کي هتان هلڻو آهي. هن فاني دنيا ۾ ڪوبہ نہ رهيو آهي ۽ نہ رهندو.

٧- فيبروري ١٩٩٠ع جو ڏينهن اداس اداس پئي محسوس ٿيو. ان ڏينهن برسات جي هلڪي هلڪي بوند بہ وسي رهي هئي. ٽين بجي ڌاري روزانہ عوامي آواز جي ڊسٽرڪٽ رپورٽر ۽ ترقي پسند شاعر منصور ميرانيءَ پير جي ڳوٺ ۾ هيءَ دکدائڪ خبر اچي ٻڌائي تہ ولي محمد نذير انصاري هڪ ٽرڪ جي هيٺان چيڀاڄجي فوت ٿي ويو. اعتبار ئي نہ پئي آيو. پر جيئن تہ موت هڪ حقيقت آهي، الهيءَ کي ڪوبہ ٽارائي نٿو سگهي، ۽ اعتبار ڪرڻو پيو. الهيءَ ڏينهن نذير صاحب حج جي ڪاغذن جي جاچ پڙتال جي سلسلي ۾ خيرپور ويو هو، ڇو تہ هو اسپانسر اسڪيم تحت حج تي وڃڻ جي تيارين ۾ هو. ساڳئي ڏينهن ريڊيو پاڪستان خيرپور تي مذهبي پروگرام بہ رڪارڊ ڪرائڻو هئس. هو پنهنجي هڪ دوست مولابخش لانگاهہ سان موٽر سائيڪل تي پٺيان چڙهيل هو. جيئن ئي اهي ريڊيو پاڪستان خيرپور جي بلڊنگ جي ويجهو پهتا تہ مولابخش لانگاهہ موٽر سائيڪل جو ٽرن ڪٽيو تہ روڊ جي آلي هئڻ سبب موٽر سائيڪل سوڙ و روڊ جي پاسي ڪچي ۾ وڃي ڪريو، ليڪن نذير صاحب اڇل کائي وچ روڊ تي وڃي ڪريو. ان وقت هڪ ٽرڪ ڪراچيءَ کان اچي رهي هئي، جنهن جا ڦيٿا مٿانئس چڙهي ويا ۽ منٽن ۾ کيل ختم ٿي ويو. موٽر سائيڪل سوار کي ڪجهہ بہ نہ ٿيو.

نذير انصاري صاحب ٨- ڊسمبر ١٩٢٧ع تي پنهنجي ڳوٺ موري ضلعي خيرپور ميرس ۾ ڄائو. سندس والد صاحب جو نالو محمد بچل هو. نذير صاحب پرائمري تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪئي. وڌيڪ انگريزي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ١٩٣٩ع ڌاري ناز هاءِ اسڪول خيرپور ۾ وڃي داخل ٿيو. اتي هو جڏهن انگريزي ڇهين درجي ۾ پهتو تہ سندس والد گذاري ويو. پوءِ هو تعليم کي اڌ ۾ خيرباد چئي ڳوٺ هليو آيو، ڇو تہ پنيان سندس ڪٽنب جي نظرداري ڪرڻ وارو ٻيو ڪوبہ ڪونہ هو. پوءِ تہ نذير انصاري صاحب محنت مزدوريءَ کي لڳي ويو. ٻارهن سال زندگيءَ جي ڳاهہ ۾ مسلسل گهندو رهيو. ليڪن ١٩٥٣ع ۾ سنڌي فائينل پاس ڪري پنهنجي ڳوٺ ۾ پرائمري ماستر ٿيو. ان کان پوءِ ١٩٥٥ع ۾ ميٽرڪ پاس ڪيائين تہ پريالوءَ جي هاءِ اسڪول ۾ سيڪنڊري استاد ٿيو. اهڙيءَ طرح بي. اي. (آنرس) بي. ٽي ۽ ايم. اي (سنڌي)

جا امتحان امتيازي حيثيت سان پاس ڪيائين. ١٩٦٨ع ۾ وري لاهور يونيورسٽيءَ مان ايم. ايڊ جي ڊگري به حاصل ڪيائين. نذير صاحب جي اهليءَ علمي لياقت ۽ قابليت کي ڏسي ڪيس بيورو آف ڪريڪيولم ۾ ريسرچ آفيسر مقرر ڪيو ويو. نذير صاحب اتي پنهنجون خدمتون احسن طريقي سان سرانجام ڏيندو رهيو. سندس اهليءَ محنت ۽ جاکوڙ جو قدر ڪندي ڪيس پرائمري ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج ڪنڊڪوٽ ۾ پرنسپال مقرر ڪيو ويو، جتي هو اهائي سال ڪن پنهنجو فرض ادا ڪندو رهيو. ليڪ ١٩٨٨ع ۾ نذير صاحب کي ارڙهين گريڊ ۾ ترقي ڏيئي ڪامپريهينسو هاءِ اسڪول خيرپور ۾ پرنسپال مقرر ڪيو ويو، جتان هو ڊسمبر ١٩٨٨ع ۾ رٽائر ٿيو.

نذير صاحب کي جيئڻ جو ڍنگ ايندو هو. هو ڪنهن تڪليف کان نه ڊڄو ۽ مڙس ٿي منهن ڏنائين. هن پنهنجي زندگي مسلسل جاکوڙ ۽ جدوجهد ۾ گذاري. هو هڪ بهترين ماهر تعليم هو ۽ ساري عمر تعليم ڏيندو رهيو. هن پنهنجي حياتيءَ جو آغاز هڪ مزدور جي حيثيت سان ڪيو ۽ ترقي ڪندي ڪندي آخر پرنسيپال جي عهدي تان رٽائر ٿيو.

ادبي زندگي: نذير انصاري صاحب ادبي دنيا ۾ قدم ته پاڪستان ٺهڻ کان اڳ ۾ ئي رکيو هو، جو ته سائين سليم ڳاڙهوي جي صحبت ۾ رهندي ڪافي حد تائين پختو شاعر بنجي چڪو هو، مگر سندس شاعري پاڪستان جي پهرين ڏهاڪي ۾ رسالن ۽ جريدن ۾ ڇپجڻ لڳي. ان وقت سائين سليم ڳاڙهوي صاحب نذير صاحب جي صلاح مشوري سان ۽ ڪجهه نوجوان ادب دوستن جي مدد سان 'بزم سليم ڳاڙهي موري' جو بنياد وڌو، جتي طرحي ۽ غير طرحي مشاعرا ٿيڻ لڳا. سڀني دوستن جي شعر جي اصلاح سائين سليم ڳاڙهوي صاحب جن ڪندا هئا. سائين سليم ڳاڙهوي جن جي تربيت هيٺ جيڪي نوجوان اديب ۽ شاعر رهيا تن جا نالا هي آهن: نذير انصاري صاحب، خادم رفيقي، عزيز ڳاڙهوي، الله بخش حباب انصاري، سومرو خنجر ميانوي، حليم سندي، منير سولنگي، (راقم الحروف) ۽ حجاب انصاري. حليم سندي، سائين سليم ڳاڙهوي ۽ خنجر ميانوي هاڻي اسان وٽ ڪونه آهن ۽ انهن جون يادگيريون ۽ تحريرون اسان وٽ موجود آهن.

"بزم سليم" ڳاڙهي موري ۾ سنڌ جو مشهور شاعر جناب عنايت بلوچ به هڪ نوآموز شاعر جي حيثيت سان شريڪ ٿيندو هو. هو پنهنجي والد صاحب غلام النبي ادامي بلوچ سان وقت بوقت مشاعرن ۾ ايندو هو. عنايت بلوچ هن وقت ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جو اسٽيشن ڊائريڪٽر آهي. نذير انصاري صاحب کي ڀٽائي گهوٽ جو ڪلام تمام گهڻو ياد هو. جيئن ته هو صاحب سخت مذهبي انسان هو، تنهنڪري پند و وعظ ۾ شاهه جي شاعري تمام گهڻي استعمال ڪندو هو.

نذير انصاري صاحب جيئن ته بزم سليم جي ميمبرن ۾ سينيئر ميمبر هو، تنهنڪري اسان سڀني دوستن سان نهايت قرب ۽ محبت سان هلندو هو. هن اهو تعلق مرڻ گهڙيءَ تائين نڀايو.

انجمن جي رونقن کي اي "نديم"
تا ڏيـن ٻـوي ختن تنهنجا سخن!

ولي محمد "نديم" انصاري

جنم
٨- ڊسمبر ١٩٢٧ع

وفات
٧- فيبروري ١٩٩٠ع

Ref. ____________   Date 28 . 9 . 88

محترم ڀاءُ نفيس احمد ناشاد صاحب

السلام عليڪم - اميد ته هر طرح خوش هوندا -

اوهان جو ڪتاب "وقت جي دفتر" جي عنوان سان پيش خدمت آهي - اميد ته هن کي ماهوار مهراڻ ۾ جڳهه ڏيندا -

اسان لائق ڪا ڪار خدمت هجي ته حاضر آهيون -

والسلام

اوهان جو ڀاءُ

نديم انصاري -

P.O هنڱوري ضلع خيرپور ميرس

جناب ولي محمد نديم انصاري جا هٿ اکر

سکر ۾ جڏهين اسدالله ڀٽي فوجي حڪومت جي مدد سان تنظيم فڪر و نظر جو بنياد وڌو ته نديم صاحب به وجي ان تنظيم ۾ شامل ٿيو. هو اتي نشر و اشاعت جو چيئرمين ٿيو. بزم سليم جا پيا ٽي ميمبر به پاڻ سان گهلي ويو، جن جا نالا هي آهن: خادم رفيقي، حليم سنڌي ۽ عزيز ڪنڀرهوي. تنظيم فڪر و نظر ۾ پاڻ شامل ٿيڻ ۽ مذڪوره دوستن کي شامل ڪرڻ جي ان جي پنهنجي سوچ هئي، اتان ئي نديم انصاري صاحب ۽ منهنجون راهون جدا ٿيون، ليڪن ذاتي دوستيءَ ۽ احترام ۾ ڪوبه فرق نه آيو.

شاعري:- هرڪو شاعر داخلي ۽ خارجي اثرن کان ضرور متاثر ٿئي ٿو جو هو ڪجهه محسوس ڪري ٿو اهو جذبن جي روپ ۾ پنهنجي شاعريءَ ۾ رنگ ڀري ٿو. نديم صاحب جي شاعريءَ ۾ اسان کي قديم رنگ به ملي ٿو ته جديد رنگ به. هن شاعريءَ وسيلي سولهن ۽ سرهاڻ جي تلاش ڪئي. نديم صاحب جيڪي ئي ڪجهه محسوس ڪيو آهي تيئن ئي هو انهن خيالن کي ڪاغذ جي صفحن تي رقم ڪندو ويو آهي. غزل، گيت، نظم ۽ ڪافي هن جي شاعري جا رنگ آهن. سڀني ۾ غزل جو رنگ گهرو نمايان آهي. غزل ۾ نديم صاحب کي ٻهرين دور جي غزلگو شاعرن ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. جو ته هن غزل جو قديم ۽ روايتي انداز هٿان نه ڇڏيو آهي. ملاحظه فرمايو غزل جا چند بند:-

هي دل ته دل آ، جڏهن ان ۾ ياد يار هجي
گُهٽو صدف ۾ بڻان قطره خام ٿيندو آهه

چڪي پئين ته سچائين خمار جي لذت
ٻيو رند ڪان ڇا ڪيف و جام ٿيندو آهه

صبا باغ ۾ خارن وٽان به گذري ٿي
مگر الهيءَ جو گلن سان ڪلام ٿيندو آهه

'نديم' مئي کان ته توبهه ڪري ڇڏي آهي
نظر کان تنهنجي هينئر شاد ڪام ٿيندو آهه.

هن غزل ۾ نديم صاحب جمالياتي رنگ کي خوب نکاريو آهي:-

نظر منهنجي ڏيکايا توکي جلوا
خدا قائم رکي هن پيرهن کي

ستارن جون سڪون برباد ٿي ويو
ڏسي تنهنجي اکين ۾ ماڻڪن کي

انهن جي دم سان ويرانا وسن ٿا
تو سمجهيو ئي نه آ ديوانن کي

'ندير' آهي آ شاهد انجمن ۾
سلاست جو عطا ٿي آ سخن کي

نذير صاحب وٽ روايتي انداز سان گڏ جديد انداز به ملي ٿو: چند بند ملاحظه فرمايو:

تنهنجا دلاسا، ڪوڙا ماسا، منهنجا ليڪ لساما
تو جي ايڏي دير لڳائي اکڙين جو ڇا ٿيندو
هيڏو پيارو سانوڻ سارو هيکل ڪيئن ڪٽي ڪو
جهڙ ڦڙ تي گيت ملن جا مَنَ ڪنهن سان ڳائيندو
ڪنهن جون ساريون راتيون اوسيئڙي ۾ گذري ويندئون
پاڻي جڳ ۾ پيار ڪنهن کي ڪو پلجي ياد نه ايندو

نذير انصاري صاحب جي غزل کي ڇڏي سنڌس نظر تي نظر وجهنداسون ته سنڌس نظم به اسان کي پڪو ۽ پختو نظر ايندو. هن جو اسلوب پيارو ۽ وڻندڙ آهي. هڪ نظم جو عنوان "ياچو السان ڪان وڏو ٿي ويو" آهي، ان ۾ السان جي بيوسي ۽ بيڪسيءَ جو نظارو خوب چٽي ٿو.

جيئن ته سنڌي ادب ۾ ڪافيءَ کي به وڏي اهميت رهي آهي. ڪافي يا وائي سنڌ جي قومي مزاج وٽان آهي. سنڌ جي صوفي بزرگن ۽ عارفن پنهنجي اظهار جو ذريعو ڪافيءَ کي بنايو آهي. لطيف ۽ سچل وائي کي ۽ ڪافيءَ کي معراج تي پهچايو. اهو سلسلو صدين ڪان هلندو اچي ٿو ۽ هلندو رهندو. نذير انصاري صاحب ڪافيءَ کي به پنهنجي اظهار جو وسيلو بنايو آهي. هن به اهوئي پراڻو انداز اختيار ڪيو آهي جيڪو اسان جا صوفي بزرگ شاعر اختيار ڪندا رهيا آهن. حالانڪ هن وقت جديد ترقي پسند شاعريءَ ۾ روايتي صنفِ وائيءَ کي بلڪل نئون اسلوب ڏنو ويو آهي. چوي ٿو:

آئون ڪيئن عيد ڪريان، ماروئڙا هُتِ روئندا هوندا
ماروئڙا هُتِ روئندا هوندا.
پوئيـن پهر پهنواريون، ساريو رت روئـان
ماروئڙا هُتِ روئندا هوندا.
ايري، نذر، ندير، نماڻي منٿون ميڙ ڪيان
ماروئڙا هُتِ روئندا هوندا.

تصنيفات:- نذير انصاري صاحب جو فقط هڪ لنڍو ڪتاب "خلفاءِ راشدين"، سيرت تي تنظيم فڪر و نظر وارن ڇپرايو هو. باقي سندس نثر توڙي نظم جو مواد قلمي صورت ۾ سندس فرزند منير احمد انصاريءَ وٽ محفوظ آهي. شاعريءَ جا مجموعا هي آهن: نالهء نذير، افڪار نذير،

حصه نظم ۽ پيو منتشر ڪلام جيڪو جدا جدا ڊائرين ۾ لکيل آهي. سنڌ جو هي قادرالڪلام شاعر پنهنجي هڪ فرزند ۽ ٻن ڌيئرن ۽ هڪ بيوه ڇڏي خالق حقيقيءَ سان وڃي مليو. هو هن وقت اسان ۾ نه آهي، ليڪن هو جيڪو ادبي سرمايو اسان وٽ ڇڏي ويو آهي، انهيءَ وسيلي اسان سان تيستائين گڏ هوندو جيستائين سنڌي ادب قائم آهي.

- منير سولنگي

مرڻ مهڻو نه آهي!

قابلِ احترام، منهنجا محسن، منهنجا ۽ سڀ جا "نذير" ۽ عظيم علمي و ادبي شخصيت پنهنجي خادم ڪان هڪ گهڙي به پري رهڻ گوارا نه ڪندڙ سائين، تنهنجو ڪُهلو موت دوستن، وارثن، خادم لاءِ ۽ ادبي دنيا لاءِ هڪ وڏو هاڃو نه آهي ته پيو ڇا آهي؟

مرڻ برابر مهڻو نه آهي، پر تنهنجو موت اسان لاءِ موت نه آهي ته پيو ڇا چوان؟...

تون ته سڀ جو "نذير" به هئين، پر انهن سڄڻن ڪان اڄ جدايون، توبه زاري!... پر يار هانو بالاسرڪار جي رضا تي راضي رهڻو آهي!... موريءَ کي سڄ ڪرڻ وارا شل جنت ۾ جاءِ هجنئي، ادبي محفلون رچائڻ وارا ويندو رهين! افسوس صد افسوس!... چاهه وٺڻ لاءِ ۽ ڪجهه وقت گڏجي گهارڻ لاءِ ميمڻ عبدالله صاحب هيڊماستر هاءِ اسڪول موري وٽ وٺي وڃڻ جي وات ڪٿي ويندو رهين!... اڃ چولدو هئين ته "خادم" وڃبو ته پڏائي وڃبو! پر افسوس اڄ دل ڪي آٿت ڏيندي آخري سفر ڏانهن راضي ٿئين! ۽ اڻ سوڪلايو ويندو رهين!...

ڏاهي وٺين جو ويئس منڙا آس جو محل اڏي،
ڇا ڪئون منهنجو نينهن نچي ۽ ڇا تي پيار پڏي!

منهنجا سائين! "منير" سولنگي جي پنهنجن مشاعرن ۾ نه اچڻ جي شڪايت ۽ حسرت به ساڻ ڪنيون وئين، هن کي پرچائڻ وارو پروگرام هاڻي ڪيئن ٿيندو، هو ته مون تي به ناراض آهي!... شل پرچي پوي، پر جي هاڻي پرتو ته ڇا ٿيو!

اُئين ڪين واجب هُيئه منهنجا يار،
ڪري پنهنجو "خادم" وئين بيقرار!

بقول قادرڪلام شاعر استاد سائين "سليم" ڳاڙهوي صاحب:

چشم آلوده ڪٿي تولاءِ ٿا ڦرندا وتون،
درد تنهنجي جي ڪهاڻي دلربا ڪهڙي لڪان!

- مهيسر "خادم" رفيقي

ولي محمد ”نذير“ انصاري

سائين نذير انصاري صاحب جو مون سان تعارف هڪ ”استاد“ جي حيثيت سان ٿيو. سندن شخصيت ۾ حلم، انڪساري، ڳالهه ٻولهه ۾ توازن، گفتگو شائستہ، انهن سڀني وصفن مون کي انصاريءَ صاحب جو گرويده ڪيو. عمر ۾ مون کان بيشڪ ڪجهه وڏو هو، پر هميشه مون کي تعظيم ڏيندو هو. آءٌ سندس شعر ۽ شاعريءَ سان گڏ سندس علم ادب جي ڄاڻ جو به مداح رهيو آهيان. سندس ريڊيو تي جيڪي مقالا، مضمون يا بحث ٿيندا هئا، عموماً انهن تي بحث ٿيندو رهندو هو، ۽ انهن مان جيڪي نڪتا نڪرندا هئا، سي هميشه منهنجي علم ۾ اضافو آڻيندا هئا.

سندس ناگهاني موت جنهن کي مان شهادت چوندس، سندس خاندان لاءِ ته هڪ وڏو صدمو آهي، پر اسان دوستن کي شايد باقي زندگيءَ ۾ ڪو وري ٻيو نذير انصاري ملي سگهي.

- مولا بخش لاڙڪ

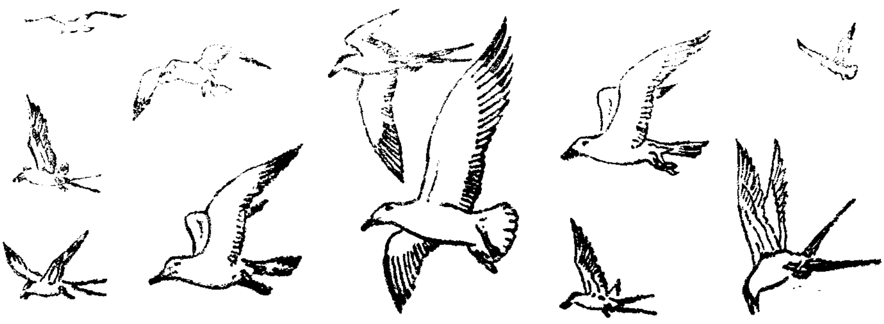

٨ فيبروري ٥٥
گرامي

حيدرآباد سنڌ

٢٢ ، ١ . ٢

جناب ايڊيٽر صاحب

مهراڻ جو تازو پرچو پڙهي بيحد خوشي حاصل ٿي. اميد ته مهراڻ هميشه باقاعده شايع ٿيندو رهندو. ۽ ادبي ذوق رکندڙ حضرات هن جي علمي مهراڻ مان بهره ور ٿيندا رهندا.

عجيب ڏٺم آهه. ٽيگور جي تخليق ڪرده افساني "دروازه" جي شاهڪار هئي هون سو ڇپيو ته هنگي پڙهڻلڳي سنڌي ۽ ٻولي ۾ شايع ڪرايانا!

سو هيٺ زير عنوان "دروازو" افسانو مهراڻ جي خدمت ۾ موڪليجي ٿو. اگر پسند اچي - ته شايع ڪري ممنون فرمائيندا.

شامل خط افسانو موڪليجي ٿو، اميد ته پسند ايندو.

افساني جي ڇپجڻ يا پسند نه اچڻ کان مطلع ڪندا. جوابي خط لاءِ ٽڪلي موڪليجي ٿي.

مان مهراڻ جي محفل ۾ پهريون دفعو شريڪ ٿي رهي آهيان.

اميد ته مون کي نا اميد نه ڪيو ويندو ——

اڄ هنگي منهنجي پهرين ڪاوش نه سمجهو وڃي.

افسانو ڪافي وڏو آهي — سنڌي افساني جي تخليق ڪندڙ جي لکڻين ادب جي نقاضا ئي آهي ته گهٽ ڪٽيو نه وڃي — البته قسطن ۾ شايع ڪري سگهجي ٿو —

مان اميد ٿي ڪريان ته "دروازو" افسانو ادب جي ادبي معيار تي پورو ايندو.

اميد ته جواب ڏيو - افساني جي ڇپجڻ - يا پسند نا پسند کان مطلع ڪندا ته ممنون رهنديس.

فقط

ثميره زرين

پڙھندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” أداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙھندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنھنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي أداس، لُڙھندَڙ، ڪَڙھندڙ، ڪُڙھندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياڃوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙھندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگھجي ٿو، پَر اسان اِنھن سڀني وِچان ”پڙھندڙ“ نسل جا ڳولائو آھيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنیٰ e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙھندڙ نسل کي وَڌَڻ، ويجھَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙھندڙ نَسل (پَـنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. أنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجھندڙ نہ آهي. جيڪڏھن ڪو بہ شخص اهڙي دعویٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ أهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَـنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏھن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ أهو بہ ڪُوڙو آهي.

جھڙيءَ طَرح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙھا، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙھندڙ نَسُل وارا پَـنَ بہ مختلِف آهن ۽ هوندا. أهي ساڳئي ئي وقت أداس ۽ پڙھندڙ، ٻَرندڙ ۽ پڙھندڙ، سُست ۽ پڙھندڙ يا وِڙھندڙ ۽ پڙھندڙ بہ ٿي سگھن ٿا. ٻين لفظن ۾پَنَ ڪا خُصوصِي ۽ ٽالي لڳَل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَـنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم أجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي أصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَـنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَمَلَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏھن ڪو پيسا ڪمائي سگھي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَـنَن سان أن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَـنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌ کان وَڌ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران کَنھن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجهَ ۽ ڏاهپَ ڪي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهه ڏيندي انهن سيني ڪي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيتَ بہ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن:

گيتَ بہ جڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڻڄاڻائي ڪي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڃي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي چو، چالاءِ ۽ ڪيئن جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها ڳوڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ

پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.

ـ اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)